RADOVI

Filozofskog fakulteta u Sarajevu

ISSN 2303-6990 | KNJIGA XXIX | SARAJEVO, 2026.

RADOVI Filozofskog fakulteta u Sarajevu, knjiga XXIX, 2026.
JOURNAL of the Faculty of Philosophy in Sarajevo, Volume XXIX, 2026.

Izdavač/Publisher:
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Franje Račkog 1
71 000 Sarajevo, BiH

Za izdavača/For the Publisher: Adnan Busuladžić

Glavni urednik/Editor in Chief: Mehmed Kardaš

Urednice/Editors: Amela Ljevo-Ovčina i Amila Kasumović

Redakcija/Editorial Board:
Krešimir Bagić (Sveučilište u Zagrebu), Željko Bošković (University of Connecticut), Nermina Čordalija (Univerzitet u Sarajevu), Alma Čović-Filipović (Univerzitet u Sarajevu), Keith Doubt (Wittenberg University), Elma Durmišević (Univerzitet u Sarajevu), Nermin Đapo (Univerzitet u Sarajevu), Nadina Grebović-Lendo (Univerzitet u Sarajevu), Hrvoje Jurić (Sveučilište u Zagrebu), Andrea Lešić-Thomas (Univerzitet u Sarajevu), Velida Mataradžija (Univerzitet u Sarajevu)

Sekretar Redakcije/Secretary to the Board: Nihada Bećirović-Gabeljić

Lektura/Proofreading: Elma Durmišević, Selma Đuliman

UDK/UDC: Biblioteka Univerziteta u Sarajevu – Filozofskog fakulteta

DTP: Amra Mekić

Dizajn korica/Cover design: Tarik Jesenković

Štampa/Printing press: Svjetlost – BH Print d.o.o. Sarajevo

ISSN 0581-7447 (Print)
ISSN 2303-6990 (Online)

Indexing and Abstracting: ERIH Plus, Modern Language Association (MLA), Central & Eastern European Academic Source (EBSCO), Central and Eastern European Online Library (CEEOL), Directory of Open Access Scholarly Resources (ROAD), Slavic Humanities Index, Dimensions and MIAR

Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu arhivirani su u/Digitally stored in LOCKSS (Lots of Copies Keep Stuff Safe)

Stavovi izneseni u tekstovima ne odražavaju nužno mišljenje članova Redakcije/View expressed in the texts do not necessarily express opinions of the Editorial Board

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet

RADOVI

Filozofskog fakulteta u Sarajevu
knjiga XXIX, 2026.

Sarajevo, 2026.

University of Sarajevo – Faculty of Philosophy

JOURNAL

of the Faculty of Philosophy in Sarajevo

Volume XXIX, 2026.

Sarajevo, 2026.

SADRŽAJ

RIJEČ UREDNIKA 9

ČLANCI I RASPRAVE

I

Наталија Благојевић
ИЗМЕЂУ ЛИБРЕТА И ФИЛМА: АВАНГАРДНА ПОЕТИКА *ГОСПОЂИЦЕ И ХУЛИГАНА*
BETWEEN LIBRETTO AND FILM: THE AVANT-GARDE POETICS OF THE YOUNG *LADY AND THE HOOLIGAN* 13

Elma Dizdar
OBLICI I FUNKCIJE SINTAKTIČKI USLOVLJENE REDUPLIKACIJE KORIJENSKOG MORFEMA U ARAPSKOM JEZIKU
FORMS AND FUNCTIONS OF THE SYNTACTIC-LEVEL SYSTEM-INTRINSIC ROOT REDUPLICATION IN ARABIC 33

Fahrudin Kujundžić
HAMLET KAO DIONIZIJSKI ČOVJEK
HAMLET AS THE DIONYSIAN MAN.....59

Sandra Novkinić
KULTUROLOŠKI NIVO PREVOĐENJA: KOMPARATIVNA I TRANSLATOLOŠKA ANALIZA ODLOMAKA IZ ROMANA *PONOS I PREDRASUDE*, *OLIVER TWIST* I *SVJETIONIK*
CULTURAL STRATUM OF TRANSLATION: COMPARATIVE AND TRANSLATION ANALYSIS OF PASSAGES FROM *PRIDE AND PREJUDICE*, *OLIVER TWIST* AND *TO THE LIGHTHOUSE*.....85

Melisa Okičić
RADNE TITULE NA ENGLESKOM JEZIKU KOJE NASTAJU KOMBINIRANJEM IMENICA I NJIHOVI PRIJEVODNI EKVIVALENTI U BOSANSKOM JEZIKU
ENGLISH JOB TITLES FORMED AS NOUN COMBINATIONS AND THEIR BOSNIAN TRANSLATION EQUIVALENTS.....109

Merima Osmankadić
SUBJEKATSKA EKSTRAPOZICIJA U BOSANSKOM JEZIKU
SUBJECT EXTRAPOSITION IN BOSNIAN.....127

Наташа Радосављевић Габерова
КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈА ЕМОЦИЈА КОД КИНЕСКИХ СТУДЕНАТА КОЈИ УЧЕ СРПСКИ КАО СТРАНИ ЈЕЗИК
CONCEPTUALIZATION OF EMOTIONS AMONG CHINESE STUDENTS WHO ARE LEARNING SERBIAN AS A FOREIGN LANGUAGE 155

Erma Ramić-Kunić
TEKSTOLOŠKA I LEKSIČKA ANALIZA HVALOVA APOSTOLA: ODNOSI PREMA BOSANSKIM APOSTOLIMA I RASPODJELA LEKSEMA *RĚSN- / ISTIN-*
TEXTUAL AND LEXICAL ANALYSIS OF THE HVAL APOSTOLOS: ITS RELATIONSHIP TO THE BOSNIAN APOSTOLOS MANUSCRIPTS AND THE DISTRIBUTION OF THE LEXEMES *RĚSN- / ISTIN-* 183

Alma Sokolija, Dijana Kapetanović
KRITIČKI OSVRT NA RAZVOJ SOCIOLINGVISTIKE
A CRITICAL REVIEW OF THE DEVELOPMENT OF SOCIOLINGUISTICS 201

Nenad Veličković, Anes Osmić
METODA NERED PO NERED – TUMAČENJE CIKLUSA PJESAMA *UTVA ZLATOKRILA* BRANKA MILJKOVIĆA
THE "ORDER-FROM-DISORDER" METHOD IN INTERPRETING THE CYCLE *UTVA ZLATOKRILA* BY BRANKO MILJKOVIĆ.....225

Drago Župarić
LEZBIJA KAO KNJIŽEVNO-SOCIJALNI KONSTRUKT: RETORIČKO--STRUKTURALNA FUNKCIJA ŽENSKOG LIKA U KATULOVOJ LIRICI
LESBIA AS A LITERARY-SOCIAL CONSTRUCT: THE RHETORICAL-STRUCTURAL FUNCTION OF THE FEMALE FIGURE IN CATULLUS' LYRIC POETRY 259

II

Peter Bučko
AUTHORITY AND JURISDICTION IN MEDIEVAL BALKANS. PART I: THE CASE OF BOSNIA AND KOTOR – THE CENTRE OF THE DISPUTE, 10th–12th CENTURY
VLAST I JURISDIKCIJA NA SREDNJOVJEKOVNOM BALKANU. I DIO: SLUČAJ BOSNE I KOTORA – SREDIŠTE SPORA, 10–12. STOLJEĆE.....285

Emir O. Filipović
DOKUMENTI O SLUČAJU PLJAČKE SREBRNINE HERCEGA VLATKA KOSAČE 1468. GODINE
DOCUMENTS ON THE 1468 THEFT OF DUKE VLATKO KOSAČA'S SILVERWARE.....327

Nudžejna Vojić-Hadžić, Dragana Stöckel
PARTICIPACIJA KORISNIKA U DOMSKOM SMJEŠTAJU U SISTEMU SOCIJALNE ZAŠTITE BOSNE I HERCEGOVINE
USER PARTICIPATION IN RESIDENTIAL CARE WITHIN THE SOCIAL PROTECTION SYSTEM OF BOSNIA AND HERZEGOVINA 345

PRIKAZI

Krešimir Bagić
MULTIMODALNA STILISTIKA DRAME
Puljić, G., *Od dramskoga do kazališnog teksta*, Zagreb: Durieux, 2025, 277 str. 371

Amina Bašić, Nudžejma Spahić
BIBLIOGRAFIJA KAO MAPA RAZVOJA DISKURSNIH STUDIJA U BOSNI I HERCEGOVINI
Čović-Filipović, A., Durmišević, E., Grebović-Lendo, N., Mulović, A., Osmankadić, M., *Analiza diskursa i kritička analiza diskursa u Bosni i Hercegovini (1999–2025): Bibliografija*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, 2026, 163 str. 377

Antonina Kurtok
MEĐUSLAVENSKO LEKSIČKO POSUĐIVANJE: PUTEVI KA BOSANSKOM JEZIKU
Kardaš, M., Ljevo-Ovčina, A., *Međuslavensko leksičko posuđivanje: Putevi ka bosanskom jeziku*, Sarajevo: Slavistički komitet, 2026, 244 str. 385

Amela Ljevo-Ovčina
TROJEZIČNOST U BOSANSKOHERCEGOVAČKOM ZAKONODAVSTVU
Mešanović-Meša, E., *Trojezičnost u bosanskohercegovačkom zakonodavstvu*, Sarajevo: Slavistički komitet, 2025, 182 str. 391

Erma Ramić-Kunić
NEZNANOPISANIJE: UZ HISTORIJU BOŠNJAČKE KNJIŽEVNOSTI SEADA ŠEMSOVIĆA
Šemsović, S., *Historija bošnjačke književnosti*, Zagreb: Bošnjaci zajedno! – Nacionalna koordinacija Bošnjaka u Hrvatskoj, 2025, 222 str. 395

IN MEMORIAM

Nihada Bećirović-Gabeljić
TAKO JE GOVORIO KARAHASAN..... 421

UPUTE ZA AUTORE 425

GUIDELINES FOR THE AUTHORS 431

KONTAKT PODACI AUTORA/AUTORICA 437

DOI: 10.46352/23036990.2026.9

RIJEČ UREDNIKA

Dvadeset i deveti broj *Radova Filozofskog fakulteta u Sarajevu* donosi tematski raznovrsne članke i rasprave iz oblasti lingvistike, nauke o književnosti, historije i pedagogije.

Kako je već uobičajeno u *Radovima*, najbrojniju skupinu čine članci posvećeni različitim lingvističkim i filološkim temama. Raspon tema kreće se od užih gramatičkih, poput radova o oblicima i funkcijama sintaktički uslovljene reduplikacije korijenskog morfema u arapskom jeziku, zatim subjekatske ekstrapozicije u bosanskom jeziku, preko članaka koji se bave različitim aspektima prevođenja – razmatrane su radne titule na engleskom jeziku koje nastaju kombiniranjem imenica i njihovi prijevodni ekvivalenti u bosanskom jeziku, dok se kulturološki nivo prevođenja analizira na primjerima odlomaka iz romana *Ponos i predrasude*, *Oliver Twist* i *Svjetionik*. Raznovrsnosti ovoga broja doprinose i radovi koji se bave konceptualizacijom emocija kod kineskih studenata koji uče srpski kao strani jezik, zatim članak koji kritički sumira razvoj sociolingvistike, dok se rad iz paleoslavistike bavi distribucijom leksema *rěsn-*/*istin-* u apostolu iz Hvalovog zbornika.

U skupini radova iz oblasti nauke o književnosti analizirana je Lezbija kao književno-socijalni konstrukt, odnosno retoričko-strukturalna funkcija ženskog lika u Katulovoj lirici, potom odnos između libreta i filma u sklopu avangardne poetike *Gospođice i huligana* Vladimira Majakovskog, te ciklus pjesama *Utva zlatokrila* Branka Miljkovića. Jedan članak posvećen je tretiranju Hamleta kao dionizijskog čovjeka.

Tematskoj raznovrsnosti 29. broja *Radova* naročito doprinose članci i rasprave iz historije i pedagogije – analizirani su dokumenti o slučaju pljačke srebrenine hercega Vlatka Kosače 1468. godine te vlast i jurisdikcija na srednjovjekovnom Balkanu na primjeru Bosne i Kotora 10–12. stoljeća. Pedagoški orijentiran članak analizira participaciju korisnika u domskom smještaju u sistemu socijalne zaštite Bosne i Hercegovine.

Uz vrlo raznovrsne članke i rasprave, ovaj broj donosi i nekoliko prikaza te *in memoriam* profesoru Filozofskog fakulteta Dževadu Karahasanu.

Vođeni uvjerenjem da razmatrane teme mogu otvoriti nova pitanja te ponuditi drukčije perspektive u proučavanju različitih humanističkih fenomena, sa zadovoljstvom predajemo 29. broj *Radova Filozofskog fakulteta u Sarajevu* kritičkom sudu čitalaca.

Glavni urednik
Mehmed Kardaš

I

DOI: 10.46352/23036990.2026.13
Primljen/Received: 8. 4. 2026. UDK/UDC 821.161.1.09:791.43
Prihvaćen/Accepted: 14. 9. 2026. Izvorni znanstveni članak/Original scientific paper

НАТАЛИЈА БЛАГОЈЕВИЋ

ИЗМЕЂУ ЛИБРЕТА И ФИЛМА: АВАНГАРДНА ПОЕТИКА *ГОСПОЂИЦЕ И ХУЛИГАНА*

Сажетак
Рад полази од анализе реконструисаног либрета за филм *Госпођица и хулиган* (1918) Владимира Мајаковског, објављеног у оквиру сабраних дела аутора, и испитује начине на које се у њему могу препознати трагови филмске организације који се, у ширем контексту стваралаштва Мајаковског и руске авангарде, доводе у везу са авангардном поетиком. Полазећи од поетике руске авангарде и ране кинематографије, рад разматра однос између текстуалног записа, филмске реализације и визуелне логике која се у либрету очувава као траг монтажног и ритмичког обликовања. Посебна пажња посвећена је фигури хулигана као авангардног субјекта чија се позиција конституише кроз гест, простор и конфликт, као и начинима на које визуелни и ритмички елементи учествују у обликовању трагичног искуства. Циљ рада је да се покаже како се у либрету преплићу елементи филмског језика и поетике Мајаковског, отварајући простор за интермедијално читање између поезије и филма.

Кључне речи: *либрето, интермедијалност, авангарда, монтажна логика, Мајаковски*

1. УВОД

Потреба за новим средствима уметничке артикулације, у својој намери и циљу, снажно се испољила појавом футуризма с почетка XX века. Футуризам негује заинтересованост за ново, будуће, па су тако и филм видели као уметност будућности, а један од првих представника футуризма који се окушао у писању сценарија, као и на филмском платну је Владимир Мајаковски. Филм *Госпођица и хулиган* (1918)

заузима значајно место у оквиру историје руске авангарде као један од његових најранијих и веома значајних филмских пројеката. Настао у периоду интензивног преиспитивања граница између различитих уметничких медија, сведочи о настојању авангардних стваралаца да филм афирмишу као равноправно средство уметничког изражавања. Иако се Мајаковски најчешће проучава као песник и драмски писац, његов рад на филму представља важан аспект разумевања начина на који је авангарда повезивала поетски, драмски и визуелни израз. Текст је настао на основу приче италијанског писца Едмонда де Амичиса *Учитељица*, али са радњом у револуционарној Русији и прати однос између хулигана (Мајаковски) и учитељице (Александра Ребикова). Приказан је за првомајски празник 1919. године, а реконструисани либрето бележи радњу филма која обједињује мотиве љубави и маргиналности са трагичним исходом.

Анализа се заснива на постхумно реконструисаном либрету објављеном у једанаестом тому Сабраних дела Владимира Мајаковског (1947), који је, према напоменама приређивача, накнадно састављен на основу сачуваног филма и расположиве документације. Стога се реконструисани либрето у овом раду посматра као посредни документ који омогућава анализу односа између филма и његове текстуалне реконструкције. Полазиште рада заснива се на интермедијалном приступу, који омогућава испитивање начина на који се филмска структура преводи у текстуални облик и како се у реконструисаном либрету могу препознати поступци карактеристични за авангардни филмски израз. При томе се закључци о поетици Мајаковског не изводе из реконструисаног либрета, већ се он анализира у односу према сачуваном филму и релевантним теоријским и историјским изворима. Такав приступ омогућава да се реконструисани либрето сагледа као значајан материјал за проучавање начина на који је филмско дело текстуално забележено и накнадно интерпретирано.

Основни циљ рада јесте да се покаже на који начин реконструисани либрето, као посредни текстуални запис филма, доприноси разумевању

интермедијалних односа између књижевности и филма у контексту руске авангарде. Посебна пажња посвећена је анализи организације сцена, односу текста и визуелног израза, као и могућностима и ограничењима које реконструисани либрето има као истраживачки извор. У време развитка кинематографије, појам сценарија није се третирао на исти начин на који се данас третира, већ се појављује као самосталан књижевни и поетички облик, у којем се укрштају елементи поезије и драме. Управо такав један интермедијални простор представљао је важан контекст за разматрање филма *Госпођица и хулиган* (1918) Владимира Мајаковског, у режији Јевгенија Славинског.

Рад се ослања на претпоставку да реконструисани либрето *Госпођица и хулиган* функционише као текстуални траг филма, трансформисан у визуелно-наративну структуру и тиме захтева читање изван оквира класичне филмске теорије, а анализа је усмерена ка начинима на које се у реконструисаном либрету уочавају трагови визуелне и ритмичке организације филма, док се монтажни и визуелни поступци самог филма могу довести у везу с поетиком Мајаковског. Тако је поетски израз Мајаковског радикализован путем филмског језика у виду ритма монтаже, фрагментарности сцена, наглих прелаза и визуелне експресије које су замениле линеарно приповедање и традиционалну психолошку мотивацију. Реконструисани либрето чита се као "монтирани текст" у оној мери у којој његова редакцијски обликована структура прати редослед сцена сачуваног филма, па се тврдња односи на текст какав налазимо у *Сабраним делима* Мајаковског. У прилог томе иде и чињеница да је филм нем, па можемо рећи да поезија проговара преко покрета глумаца и ситуација које реципијент замишља као говор у реалном времену које би лирски субјекат, тј. песник изговорио. Имајући у виду да је реч о постхумно реконструисаном тексту, заснованом на сачуваном филму, у анализи се доследно разликују два нивоа: текстуалне особине реконструисаног либрета и визуелни поступци који су видљиви у сачуваном филму. Закључци који се односе на поетику филма заснивају се на самој

анализи филма, док се закључци о текстури и организацији текста односе искључиво на реконстуисани либрето.

Иако је филм *Госпођица и хулиган* често анализиран у контексту односа Мајаковског према филму или као допуна његовој поезији, мање пажње је посвећено самом либрету, у овом случају жанру који може довести у питање поделе на "текст" и "графичко дело" (филм). Иако је реч о постхумно реконструисаном либрету, он представља значајан извор за анализу начина на који су у сачуваном филму и у редакцијски обликованом тексту очувани поједини поступци карактеристични за авангардну поетику. Његова вредност не произлази из тога што је сам по себи изворни авангардни текст, већ из чињенице да омогућава реконструкцију односа између текстуалне организације и филмске структуре. Управо је зато либрето посредни документ који омогућава испитивање начина на који се авангардни принципи – фрагментарност, доминација геста и визуелна организација сцена – могу препознати у текстуалној реконструкцији филмског дела.

Програм футуризма с почетка XX века подразумева промену схватања уметничког дела као аутономне, затворене целине. На тај начин сценарио постаје пригодна форма авангардног експеримента, будући да по својој природи нарушава традиционалну хијерархију између текста и извођења, књижевности и нове визуелне уметности, па затим постаје место испољавања такве логике с обзиром на то да припада и филму и књижевности. Форма у којој се користи језик као средство за пројекцију покрета, слике и ритма твори поетичко поље у које су сливени драма, приповедни текст и техничка документарност. У том процесу посебан значај има однос авангарде према филму. Филм се у раним деценијама XX века доживљава као савремен због своје техничке новине и способности да изрази убрзани ритам урбаног живота. За авангардне уметнике филм као такав није представљао миметичку стварност, већ нови облик становишта заснован на монтажи, дисконтинуитету и визуелној експресији, па

сценарио постаје место у којем се нова логика артикулише на нивоу језика. Овакав вид тенденције добија посебну оштрину у руском културном простору. Футуристи, међу којима Мајаковски заузима централно место, одбацују идеју књижевности као самодовољног језичког система и теже синтези различитих уметности. Песма, плакат, позориште и филм заједно улазе у експеримент, при чему се језик третира као материјал подложан монтажи, деформацији и динамичкој организацији. Сценарио постаје текстуални еквивалент авангардне монтаже структуриран као ново средство које конструише нови свет кроз визуелно и ритмички организоване сегменте. Важно је нагласити да таква уметничка конструкција не тежи наративној заокружености. У први план долази низ сцена које функционишу као визуелни семантички акценти, при чему значење настаје у самом судару елемената, а развој радње остаје затамњен. Такав приступ укида видљиву границу између поетског и визуелног јер реч у сценарију произлази из описа филмске слике, филмска слика (у конкретном случају – коју преноси либрето) задржава поетску информацију. Реч је о сцени у учионици када хулиган, иначе агресиван и циничан, први пут спушта поглед пред учитељицом. Тај мали гест спуштања погледа функционише као семантички акценат. Он није драматичан "удар" у радњи (ништа се споља спектакуларно не дешава), али у судару претходне слике хулиганске грубости и овог тренутка унутрашњег лома настаје ново значење: појављује се могућност преображаја. Тако семантички ефекат произлази из супротстављања (колективни простор разреда наспрам интимног, крупног плана лица), а развој радње је минималан док се значење концентрише у гесту. Тај тренутак је акценат јер у једном покрету тела (промени израза лица) сабира целу идеју филма – да је испод социјалне маске могућа етичка и емотивна трансформација.

Теоријски посматрано, сценарио као појава у авангарди може бити сагледан као облик интермедијалности[1] који претходи каснијим

[1] О томе говори: Anna Lowton: *Cinema and the Russian Avant-Garde: Aesthetic and Politics*.

концептуализацијама тог појма. Истовремено припадајући сферама књижевности и филма, он не посредује међу њима и тиме нарушава њихову аутономију. У реконструисаном либрету могу се препознати елементи филмске логике и визуелне организације. Сценарио *Госпођица и хулиган*, написан у тренутку када се филм у Русији интензивно развија као уметничко-идеолошка пракса, одражава све противречности и потенцијале авангардног односа према медију. С једне стране, користи елементе филмског језика – сцене, покрет, динамика, монтажа, визуелни контраст – а са друге задржава изразито лирску интонацију посредством лика хулигана и визуелне организације филма, блиску поезији Мајаковског. Разматрање реконструисаног либрета у контексту руске авангарде омогућава да се филм *Госпођица и хулиган* и његова текстуална реконструкција сагледају као значајан материјал за испитивање односа Мајаковског према филму и авангардној поетици. Будући да објављени либрето није изворни ауторски текст, већ постхумна реконструкција заснована на сачуваном филму и редакцијском раду приређивача, он се не може сматрати кључним текстом за разумевање поетике Мајаковског у строгом смислу. Његова вредност лежи у томе што омогућава да се, у спрези са сачуваним филмом и другим текстовима Мајаковског, анализирају поједини поступци карактеристични за његово разумевање филма, визуелне организације и авангардног експеримента. Стога либрето у овом раду третиран је као посредни документ који омогућава реконструкцију појединих аспеката његовог односа према филмском медију. Реконструисани либрето омогућава да се ондашње тежње ка укидању границе између живота и уметности, речи и слике, сагледају посредством сачуваног филма. Његов значај није у томе што сам реализује авангардни програм, већ у томе што, као текстуална реконструкција филмског дела, омогућава анализу начина на који су поједини авангардни поступци – попут фрагментарне организације сцена, наглашене визуелности и доминације геста – очувани и пренети у писани облик. У том смислу, реконструисани либрето представља посредника у тумачењу односа између текста и

филма, уместо самосталне потврде авангардног настојања да се укину границе између различитих уметничких медија. Таква перспектива омогућава детаљну анализу осталих трагова филмске поетике, без његовог редуковања на припрему за филмско дело. Тако, предмет анализе у овом раду јесте *Госпођица и хулиган* као писани текст у оквиру сабраних дела Владимира Мајаковског, накнадно реконструисан, а не његова филмска реализација.

2. ГЕНЕЗА ЛИБРЕТА И ОДНОС ПРЕМА ФИЛМСКОЈ РЕАЛИЗАЦИЈИ

Филм *Госпођица и хулиган* настао је 1918. године, у периоду интензивног експериментисања новим уметничким медијима и преиспитивања друштвене и естетске функције уметности у оквиру руске авангарде. У том историјском тренутку Мајаковски се окреће филму као једном од простора у којима се његова уметничка пракса развија изван оквира лирике, плаката и позоришта. Према приређивачком контексту, објављени текст који анализирамо у раду састављен је накнадно на основу сачуваног филма и расположиве документације. Из тог разлога, реконструисани либрето представља текстуални документ који посредује између сачуваног филмског дела и његовог каснијег читања, чија разлика је од пресудног значаја за методологију рада: када се говори о авангардној поетици, филмској организацији, гесту или монтажи, потребно је разликовати оно што припада филму као остваренom делу од онога што реконструисани текст накнадно бележи. Историјски контекст 1918. године служи као оквир за разумевање настанка филма и односа Мајаковског према новом медију, док се сам реконструисани либрето анализира као посредни текстуални запис. Такав положај текста обрће уобичајени однос између сценарија и филма. У класичном производном процесу сценарио претходи филмској реализацији и представља један од текстуалних темеља из којих филм настаје. У овом случају, међутим, сачувани текст има обрнуту генезу: он настаје после

филмске реализације и према њој. Због тога његова редукованост, краткоћа сцена и одсуство детаљних техничких инструкција не треба аутоматски тумачити као оригиналну ауторску замисао филмске форме. Те особине могу бити последица саме природе накнадне реконструкције, чији је циљ да у сажетом облику забележи ток већ постојећег филмског дела.

Управо у односу реконструисаног текста према филму могу се уочити важни трагови филмске организације. Кратке сценске целине, наглашавање појединих гестова и смењивање различитих ситуација омогућавају да се прати начин на који је филмска композиција преведена у писани облик. Тако се о монтажи не говори као о аутономном својству реконструисаног либрета, већ као о принципу који текст посредно одражава. Слично томе, о ритму се може говорити условно, у смислу распореда сцена, њиховог смењивања и издвајања појединих радњи и гестова. У том смислу, анализа реконструисаног либрета има вредност пре свега као допуна анализи сачуваног филма. Она омогућава да се испита начин на који су филмска композиција, визуелне ситуације и гестови накнадно преточени у текстуални облик.

3. ОДНОС РЕКОНСТРУИСАНОГ ЛИБРЕТА И ФИЛМСКЕ РЕАЛИЗАЦИЈЕ

Посебно је важно разликовати три нивоа: изгубљени изворни сценарио, сачувани филм и постхумно реконструисани либрето. Изворни сценарио не може бити непосредни предмет анализе, јер није сачуван. Сачувани филм представља примарно уметничко дело из 1918. године, док реконструисани либрето представља каснији текстуални запис његове радње и композиције. Такав однос захтева опрез и приликом употребе појма "монтажа". Монтажна организација може се непосредно анализирати у филму, док се у реконструисаном либрету може пратити само у мери у којој је његова текстуална структура сачувала или посредно репродуковала редослед и контраст филмских ситуација. Краткоћа појединих

сцена сама по себи није доказ монтажног поступка, јер може бити условљена синоптичким карактером реконструкције. Тек у поређењу са филмском композицијом могуће је говорити о посредно реконструисаном монтажном принципу. Исто важи и за поетичност текста. У реконструисаном либрету не постоји довољно основа да се успостави аутономна лирска структура која би била независна од филма. Међутим, начин на који се поједине визуелне ситуације, гестови и односи међу сценама преносе у писани облик отвара могућност за интермедијално читање. Уместо да се тврди да је филмски језик "интернализован" у аутономну поетику либрета, прецизније је рећи да реконструисани текст чува трагове филмске организације и тиме омогућава да се испитају додирне тачке филмског и књижевног начина обликовања значења.

На пример, наизменично смењивање сцена сукоба и сцена емоционалног приближавања, као и издвајање појединих гестова (подметање сакоа, одбрана учитељице, визија учитељице у парку), производе ритмичку организацију читања. Међутим, тај ритам не треба схватити као аутономно својство либрета, већ као текстуални одраз композиције сачуваног филма. Посебно је значајно и то што се не инсистира на психолошкој разради ликова. Дефинисани су кроз акцију, гест и позицију у простору, што одговара заоштреном схватању субјекта као нестабилне категорије. Ликови хулигана и госпођице (учитељице) не делују као индивидуални психолошки карактери већ као поетске фигуре утопљене у социјални конфликт. Редукована психолошка продубљеност у корист саме експресивности омогућава да се у реконструисаном либрету препознају поступци који су у складу са авангардним поимањем филмског израза. Историја реконструисаног либрета указује на сложеност односа између сачуваног филма, изгубљеног сценарија и касније редакцијске реконструкције. Питање односа Мајаковског према филмском медију сагледава се у ширем контексту његових теоријских ставова и уметничке праксе, а реконструисани либрето представља један

од материјала који омогућава анализу начина на који су поједини поступци сачувани у текстуалном запису филма. Речи, покрети и описи визуелних ситуација јављају се као различити слојеви текстуалног записа филма. Њихов међусобни однос омогућава анализу начина на који је филмска структура преведена у писани облик.

Анализа реконструисаног либрета има смисла утолико што допуњује анализу сачуваног филма, омогућавајући увид у начин на који је његова композиција пренета у текстуални облик. Стога реконструисани либрето није примарни доказ поетике Мајаковског нити његовог односа према филму, већ посредни документ који, у комбинацији са филмом и другим текстовима Мајаковског, доприноси разумевању његовог авангардног стваралаштва.

4. ВИЗУЕЛНА И МОНТАЖНА ОРГАНИЗАЦИЈА ЛИБРЕТА: РИТАМ И МЕТАФОРИКА

Реконструисани либрето *Госпођица и хулиган* организован је као низ кратких сцена које прате ток радње сачуваног филма. Та структура омогућава да се уочи одређена логика смењивања ситуација, али је неопходно разликовати оно што произлази из саме природе накнадне реконструкције од онога што представља траг филмске организације. Краткоћа сцена и редукованост описа пре свега одговарају синоптичком карактеру текста, док се монтажни принцип може анализирати само посредно, у односу према сачуваном филму. У том смислу, реконструисани либрето може бити посматран као текстуални запис који омогућава аналитичко праћење филмске композиције. Смењивање сцена сукоба, кретања, емотивног приближавања и појединих гестова ствара одређену динамику читања, али та динамика не мора бити схваћена као самостални ритам текста. Прецизније је говорити о текстуалном одразу ритма филмске композиције.

Један од упечатљивих примера представља сцена у којој се учитељица појављује у хулигановој перцепцији и "појављује иза

три дрвета" (Majakovski, 1947, стр. 439). У самом реконструисаном тексту ова формулација има функцију сажетог бележења визуелне ситуације. У филмској реализацији она може бити посматрана као део начина на који се љубав и унутрашње стање јунака визуализују, док реконструисани либрето ту ситуацију накнадно преводи у вербални запис. Зато је оправдано говорити о поетском потенцијалу овог мотива, али не и аутоматски о доказу аутономне поетске структуре реконструисаног текста. Слично важи и за сцене у којима су гестови носиоци значења. Подметање сакоа на земљу, заштита учитељице и други поступци хулигана у филму добијају значење кроз тело, покрет и визуелни контекст. У реконструисаном либрету они су сажети у вербалне ознаке радње. Управо та разлика омогућава продуктивно интермедијално читање: може се испитати шта се дешава са визуелним значењем када се оно преведе у текст. Структура реконструисаног либрета одражава односе међу филмским сценама. Контраст између хулиганског понашања и тренутака његове емотивне рањивости тако се може анализирати као начин на који филмска композиција организује значење, док текст омогућава да се тај однос накнадно реконструише у вербалном облику. На тај начин појмови ритма и монтаже остају релевантни за анализу, али њихов статус мора бити прецизно одређен. Они нису аутономна својства реконструисаног либрета, већ аналитички појмови помоћу којих се описује начин на који текстуални запис одражава организацију сачуваног филма. Поређење са поезијом Мајаковског може бити корисно на другом нивоу, јер може се указати на сродност у начину на који се значење концентрише у појединачним сликама, гестовима и контрастима. Та сродност, међутим, представља интерпретативну могућност, а не доказ директне генетске или ауторске везе између сваког поступка у реконструисаном тексту и поезије Мајаковског.

5. ИЗМЕЂУ СУБЈЕКТА И КАМЕРЕ

Једно од централних питања у анализи *Госпођице и хулигана* јесте обликовање главног јунака. Хулиган није представљен кроз опширну психолошку експозицију, већ пре свега кроз поступке, гестове и односе са другим ликовима. Такав начин обликовања посебно је погодан за филмски медиј, у којем се карактер може конституисати кроз покрет, мимику, телесну експресију и просторни однос према другим фигурама. Међутим, овде је неопходно поново успоставити разлику између филма и реконструисаног либрета. Оно што је у филму остварено као телесна и визуелна експресија у реконструисаном тексту појављује се као сажета вербална белешка. Одсуство унутрашњег монолога у тексту зато не треба само по себи тумачити као доказ неке специфичне авангардне поетике реконструисаног либрета. Оно пре свега показује да текст у великој мери бележи радњу и визуелне ситуације филмског дела. Ипак, начин на који се хулиганова трансформација бележи у тексту отвара важно питање односа између акције и субјективности. Његова промена није представљена кроз развијено психолошко објашњење, већ кроз низ поступака: од хулиганског понашања и сукоба до покушаја да заштити учитељицу. Тако се у самом тексту субјективна промена појављује посредно, преко промене понашања. Тај поступак може се довести у везу са ширим авангардним интересовањем за тело, покрет и спољашњу манифестацију субјекта, али ту везу треба успостављати првенствено на нивоу филма и Мајаковскове уметничке праксе, а не приписивати је без остатка каснијој редакцијској реконструкцији. У том погледу, хулиган се може посматрати као фигура акције. Његов идентитет није изграђен кроз биографско или психолошко објашњење, већ кроз низ поступака који га доводе у однос са учитељицом, ученицима и ширим социјалним окружењем. Реконструисани либрето нам омогућава да тај низ поступака пратимо у његовом сажетом текстуалном облику, док филм показује како су исти поступци добили конкретну телесну и визуелну форму. Зато је прецизније говорити о хулигану као о

фигури која се на различит начин конституише у филму и у његовом текстуалном запису. У филму је његова субјективност повезана са гестом, мимиком, покретом и просторним односима, док је у реконструисаном либрету та сложена визуелна информација сведена на избор и распоред вербално описаних поступака.

6. ХУЛИГАН И УЧИТЕЉИЦА

Однос хулигана и учитељице представља основни носилац његове трансформације. У реконструисаном тексту та промена се не развија као опширно психолошко објашњење, већ кроз конкретне ситуације и поступке. Мајка ученика долази код учитељице са захтевом да утиче на његово понашање, али се већ на почетку указује да је он "већ промењен – учитељица је оставила дубок траг на њега" (Majakovski, 1947, стр. 439). Овај исказ представља важан пример начина на који реконструисани текст сажима унутрашњу промену кроз спољашњу радњу. Уместо да се детаљно описује процес заљубљивања, промена се региструје као чињеница која се потом потврђује поступцима јунака. Његова заштита учитељице, подметање сакоа на земљу и други гестови показују да се његов однос према њој мења. Сам филм и реконструисани либрето пружају сигурнију основу за тумачење његовог поступка као израза љубави, моралне промене, заштите конкретне особе или промене његовог односа према заједници. Шири друштвено-политички контекст може бити укључен као могући интерпретативни оквир. Управо у тој неодређености лежи продуктивност лика. Хулигана није могуће свести на једну политичку или психолошку функцију. Његова промена остаје истовремено лична, телесна и социјална. Филм ту промену реализује кроз гест и ситуацију, док реконструисани либрето омогућава да се тај низ ситуација текстуално прати.

7. ТРАГИЧНОСТ СУБЈЕКТА: ХУЛИГАН ИЗМЕЂУ ПОГЛЕДА И ГЕСТА

Трагичност хулигана може се разумети као последица несразмере између његове промене и могућности да ту промену интегрише у свет у којем живи. Овај аспект посебно долази до изражаја у односу између његове почетне позиције хулигана и каснијег односа према учитељици. При томе је важно разликовати филмску представу од реконструисаног текста. У филму се хулиганова трагичност остварује кроз визуелну експресију: његов гест, кретање, мимику и однос према простору и другим ликовима. Реконструисани либрето те елементе накнадно своди на вербални запис. Зато се не може рећи да га сам текст "излаже погледу" у истом смислу у којем то чини камера. С тим у вези, реконструисани текст бележи ситуације у којима је лик у филму изложен погледу и визуелно издвојен. Тако, сцена у којој се учитељица појављује "иза три дрвета" представља занимљив пример односа између перцепције и текстуалног записа. У филму се њено појављивање може тумачити као визуелизација хулигановог доживљаја, док реконструисани либрето ту ситуацију бележи кратком вербалном формулацијом. Њен је значај за анализу, дакле, у томе што показује како се визуелни догађај филма преводи у текст. Хулиганова трансформација постепено се развија кроз поступке. Он штити учитељицу од других ученика, мења однос према сопственом окружењу и све више се удаљава од ранијег обрасца понашања. Мајаковски као глумац истовремено учествује у обликовању лика кроз телесну експресију, док реконструисани либрето накнадно бележи део тих радњи. Управо та разлика између филмске изведбе и текстуалног записа омогућава да се интермедијалност посматра не као једноставно "прожимање" два медија, већ као процес превођења једног облика израза у други.

Кулминација трагичности налази се у сцени умирања. Хулиган је смртно рањен, лежи у кревету и чека учитељицу, која долази и даје му пољубац. Реконструисани либрето ову сцену своди на релативно

кратак низ радњи. Та редукција омогућава да се трагични ефекат анализира кроз однос између радње и њеног текстуалног бележења, док трагичност произлази из судара између промене коју љубав покреће у лику и његовог коначног исхода. Хулиган, који је на почетку дефинисан кроз насиље и маргиналност, до краја постаје способан за заштиту, привржености и нежност, али се та промена не завршава његовим укључивањем у стабилан нови идентитет. Његова смрт зато прекида процес преображаја. Управо је тај прекид важан за тумачење трагичности. Хулиган не постаје једноставно "нови човек", нити се враћа у потпуности свом старом идентитету. Он остаје у међупростору између старог начина живота и новог односа према себи и другима. Та амбивалентност може се довести у везу са ширим авангардним интересовањем за нестабилан субјект, кризу традиционалних идентитета и преобликовање односа између појединца и колектива. Ипак, ту везу треба заснивати на историјском и поетичком контексту Мајаковсковог рада. На тај начин трагичност хулигана постаје једно од места на којима се најјасније види интермедијални карактер материјала. Филм производи значење кроз слику, тело, покрет и монтажну организацију, док реконструисани либрето омогућава да се ти елементи накнадно прате у текстуалном облику. Њихов однос зато није однос оригиналног текста и његове филмске адаптације, већ однос филмског дела и његове касније текстуалне реконструкције.

8. ЗАКЉУЧАК

Анализа *Госпођице и хулигана* показује да је неопходно јасно разликовати три нивоа: сачувани филм из 1918. године, изгубљени изворни сценарио и постхумно реконструисани либрето објављен 1947. године. Пошто оригинални сценарио није сачуван, реконструисани либрето не може бити посматран као његов непосредни еквивалент нити као аутономни текст на основу којег би се без посредовања реконструисала ауторска намера Мајаковског. Његов значај лежи пре свега у посредничкој функцији.

Реконструисани либрето омогућава да се у текстуалном облику прате поједини елементи сачуваног филма: редослед сцена, наглашени гестови, визуелне ситуације и промене у поступцима ликова. Због тога он представља драгоцен истраживачки извор за проучавање односа између филмског дела и његове писане репрезентације.

Такође, анализа је показала да се појмови монтаже, ритма и визуелне организације могу применити на реконструисани либрето само уз одговарајућу методолошку ограду. Они нису нужно аутономна својства самог текста, већ се у њему појављују као трагови композиције сачуваног филма. Краткоћа сцена и редукованост описа, на пример, могу бити последица синоптичке природе реконструкције, док њихов распоред и контраст добијају додатни значај тек у односу према филмској реализацији. Посебно место у том односу заузима обликовање хулигана. Филм његов карактер гради кроз гест, мимику, кретање и просторну организацију, док реконструисани либрето те елементе накнадно преводи у вербални облик. Његова трансформација зато може бити анализирана као процес који се различито манифестује у два медија: у филму кроз телесну и визуелну изведбу, а у реконструисаном тексту кроз избор и распоред описаних поступака. У том смислу, реконструисани либрето може бити важан за интермедијално проучавање руске авангарде, јер његова специфичност управо произлази из сложеног статуса посредног документа који он омогућава да се сачувано филмско дело чита кроз текст, али истовремено захтева свест о томе да је тај текст настао накнадном реконструкцијом.

Стога се однос поезије и филма у овом случају не мора дефинисати као директно прожимање које је остварено у структури реконструисаног либрета, већ као могућност да се, кроз поређење филма, реконструисаног текста и других дела Мајаковског, испитају сродности између авангардних поступака у различитим медијима. На тај начин реконструисани либрето постаје посредни истраживачки материјал за разумевање ширег интермедијалног поља у којем се

сусрећу књижевност, филм и визуелна уметност. Тако постављена анализа не умањује значај реконструисаног либрета. Напротив, његов значај произлази управо из сложеног односа према филмском делу: он представља текстуални траг филма и истовремено показује шта се дешава када се визуелна и телесна организација филма накнадно пренесе у писани облик. У том смислу, *Госпођица и хулиган* представља подстицајан пример за проучавање интермедијалности руске авангарде, под условом да се јасно разликују историјски филмски артефакт, изгубљени сценарио и каснија редакцијска реконструкција. На концу свега, може се поставити питање које је у својим делима поставио још Сергеј Ајзенштајн: "која уметност није сродна филму?" (Ajzenštajn, 1964, стр. 33).

ЛИТЕРАТУРА

Ajzenštajn, S., 1964. *Montaža i atrakcija*. Beograd: Nolit.

Birger, P., 1987. *Teorija avangarde*. Beograd: Nolit.

Burke, M., 2019. "Mayakovsky: Film: Futurism". U: Graf, A., Scheunemann, D. ur. *A History of Futurism*. Leiden, Boston: Brill, str. 471–486.

Lowton, A., 1986. *Cinema and the Russian Avant-Garde: Aesthetic and Politics*. Washington DC: Woodrow Wilson Internacional Center for Scholars.

Majakovski, V. V., 1947. *Sobranije sočinenij v 12 tomah*, t. 11. Moskva: Goslitizdat.

Pođoli, R., 1975. *Teorija avangardne umetnosti*. Beograd: Nolit.

Stojanović, D., 1978. *Teorija filma*. Beograd: Nolit.

BETWEEN LIBRETTO AND FILM: THE AVANT-GARDE POETICS OF *THE YOUNG LADY AND THE HOOLIGAN*

Abstract

This paper focuses on the analysis of the reconstructed libretto for the film *Miss and the Hooligan* (1918) by Vladimir Mayakovsky, published within the collected works of the author. It examines the ways in which traces of cinematic organization can be identified connected to the avant-garde poetics within the broader context of Mayakovsky's oeuvre and the Russian avant-garde. Drawing on the poetics of the Russian avant-garde and early cinematography, the paper considers the relationship between textual record, film realization, and visual logic preserved in the libretto as a trace of montage and rhythmic structuring. Particular attention is devoted to the figure of the hooligan as an avant-garde subject whose position is constituted through gesture, space, and conflict, as well as to the ways in which visual and rhythmic elements participate in shaping the tragic experience. The aim of the paper is to demonstrate how elements of film language and Mayakovsky's poetics intertwine within the libretto, opening a space for an intermedial reading between poetry and film.

Keywords: *libretto*, *intermediality*, *avant-garde*, *montage logic*, *Mayakovsky*

DOI: 10.46352/23036990.2026.33
UDK/UDC 811.411.21'367
Primljen/Received: 25. 4. 2026. 811.411.21'373.611
Prihvaćen/Accepted: 3. 6. 2026. Izvorni znanstveni članak/Original scientific paper

ELMA DIZDAR

OBLICI I FUNKCIJE SINTAKTIČKI USLOVLJENE REDUPLIKACIJE KORIJENSKOG MORFEMA U ARAPSKOM JEZIKU

Sažetak

Reduplikacija jezičnih jedinica u arapskom je jeziku izuzetno raširena pojava i prisutna je na različitim nivoima, od fonetsko-fonološkog do nivoa rečenice i teksta. Upravo joj je stoga u literaturi posvećivana velika pažnja od vremena klasičnog arapskog jezika do danas. Ipak, pažnju istraživača po pravilu najviše privlače oblici reduplikacije koji se realiziraju na planu tvorbe riječi, organizacije teksta i ostvarivanja njegove kohezije, te ostvarivanja stilskih figura. Za razliku od njih, oblici reduplikacije koji su ugrađeni u sistem arapskog jezika budući da rezultiraju novim leksičkim ili gramatičkim značenjem pokazuju veliku neujednačenost u sintaktičkom opisu. Tako je konstrukcija arapskog apsolutnog akuzativa veoma dobro opisana, dok se drugi oblici sintaktički uslovljene reduplikacije korijenskog morfema, kao i većina oblika sintaktički uslovljene reduplikacije riječi, spominju tek sporadično i bez pokušaja sistematske analize. Ovaj rad kao svoj osnovni cilj postavlja analizu različitih oblika sintaktički uslovljene reduplikacije korijenskog morfema te njihovih funkcija, odnosno leksičkih i gramatičkih značenja ostvarenih isključivo reduplikacijom korijenskog morfema. Analiza se zasniva na analitičko-deskriptivnom metodu i tipološko-funkcionalnom pristupu. Iz nje proistječe kako reduplikacija korijenskog morfema sa značenjima intenziteta, kvaliteta, jednokratnosti i višekratnosti vršenja glagolske radnje u konstrukciji arapskog apsolutnog akuzativa podrazumijeva istu vrstu mehanizma reduplikacije u kojem na nivou jezičnog sistema nastaje novo značenje kao i reduplikacija korijenskog morfema u značenju neodređenosti vršitelja glagolske radnje i značenju intenziteta svojstva ravnog superlativu. Uz definiranje obuhvata sintaktički uslovljene reduplikacije korijenskog morfema u arapskom jeziku, rad nudi sistematski opis njenih formi, doprinosi proširenju opisa njihovih pojedinačnih realizacija,

ispituje njihovu relativnu stilogenost, kao i veze s oblicima sintaktički uslovljene reduplikacije riječi.

Ključne riječi: *reduplikacija korijenskog morfema*; *apsolutni akuzativ*; *intenzitet, kvalitet, jednokratnost i višekratnost glagolske radnje*; *neodređenost vršitelja glagolske radnje*; *superlativ*

1. UVOD

Reduplikacija ili ponavljanje jezičnih jedinica različitih nivoa u arapskom je jeziku izuzetno raširena pojava i obuhvata sve nivoe jezičnih jedinica, od fonema do rečenica. Na fonetsko-fonološkom nivou, reduplikacija korijenskih konsonanata predstavlja jedan od bitnih procesa u tvorbi riječi u arapskom jeziku, dok reduplikacija fonema na različitim pozicijama u riječi istovremeno služi i kao značajan proces formiranja stilskih figura ponavljanja, posebno često upotrebljavan u poeziji u izgradnji eufoničnih zvukovnih obrazaca. Na morfološkom nivou, reduplikacija također predstavlja značajan mehanizam tvorbe riječi, posebno onomatopejskih formi u kojima reduplikacija slogova oponaša zvukove iz vanjezične stvarnosti. Ipak, već na ovom nivou, reduplikacija gramatičkih morfema, zadata pravilima jezičnog sistema arapskog jezika, može imati značajnu funkciju na planu ostvarivanja kohezije teksta i njegove organizacije, dok je reduplikacija derivacionih obrazaca riječi redovito u funkciji ostvarivanja kohezije i mehanizma izgradnje teksta, te je često prisutna zajedno sa reduplikacijom na semantičkom planu. Reduplikacija leksema ili leksička repeticija istovremeno je jedna od bitnih retoričkih strategija kao sredstvo izgradnje teksta, ali ima i pojavne oblike inherentne sistemu arapskog jezika, u kojima sama reduplikacija, bez ikakvih drugih gramatičkih ili leksičkih sredstava, donosi novo leksičko ili gramatičko značenje. Konačno, funkcija reduplikacije sintagmi i rečenica, kao i njihovog sintaktičkog paralelizma, prepoznaje se prevashodno na planu organizacije teksta i ostvarivanja kohezije. S obzirom na naglašenu stilogenost struktura reduplikacije na različitim nivoima, one istovremeno predstavljaju i značajan mehanizam izgradnje stilskih figura, od fonetsko-fonoloških do narativnih.

Reduplikacija korijenskog morfema, koja je predmet ovog rada, kao i druge već spomenute forme reduplikacije na morfološkom planu, ima izuzetno značajnu ulogu na planu organizacije teksta i ostvarivanja njegove kohezije. Ipak, osim funkcija koje se prepoznaju na planu teksta, neki od oblika reduplikacije korijenskog morfema ostvaruju svoje značenje unutar rečenice ili, pak, unutar imeničke fraze, budući da se redupliciranje korijenskog morfema ne iscrpljuje u paronomastičkom efektu takve konstrukcije nego proizvodi novo značenje i ima jasnu sintaktičku i semantičku funkciju. Upravo se takve forme reduplikacije korijenskog morfema u ovom radu posmatraju kao oblici sintaktički uslovljene reduplikacije i, za razliku od uobičajene prakse, posmatraju se odvojeno od oblika reduplikacije korijenskog morfema na najrazličitijim pozicijama u rečenici kojima se ne ostvaruje novo značenje. Ako bismo različite oblike reduplikacije korijenskog morfema u arapskom jeziku posmatrali iz perspektive drugih nauka, mogli bismo reći da, za razliku od brojnih formi reduplikacije koje za rezultat imaju jednostavnu matematičku operaciju sabiranja više riječi istog korijena u rečenici, konstrukcije sintaktički uslovljene reduplikacije korijenskog morfema, poput elemenata u hemijskoj reakciji, za rezultat imaju sasvim novo značenje, ponekad izuzetno stilogeno, neočekivano, iako ne i neponovljivo.

2. PREGLED LITERATURE

Na osnovu kratkog pregleda oblika reduplikacije jezičnih jedinica različitih nivoa predstavljenog u uvodnom dijelu, moglo bi se pretpostaviti kako je riječ o izuzetno dobro opisanom fenomenu u arapskom jeziku. Tako u razmatranju reduplikacije u arapskom jeziku D. El Zarka reduplikaciju svrstava među najistaknutija aktualna pitanja u lingvističkoj teoriji općenito (2009, str. 50). Ipak i D. El Zarka i U. Maas ističu kako postojeće studije velikim dijelom stavljaju naglasak na morfološku reduplikaciju kao sredstvo tvorbe riječi (Maas, 2005, str. 395, 399; El Zarka, 2009, str. 50).

S obzirom na mnoštvo pojavnih oblika reduplikacije u arapskom jeziku, jasno je da je ovaj fenomen predmet istraživanja različitih lingvističkih

disciplina, od morfologije, sintakse i semantike, preko gramatike teksta, retorike, stilistike, diskursnih i studija prevođenja do islamskih studija i proučavanja i tumačenja teksta Kur'ana. Upravo su stoga neki oblici reduplikacije veoma dobro istraženi i opisani, dok se drugi spominju tek rijetko i sporadično i još uvijek čekaju na sistematičan i sveobuhvatan opis.

Osim već spomenutog interesa za reduplikaciju kao tvorbeni proces u arapskom jeziku, postojeće se studije velikim dijelom bave reduplikacijom korijenskog morfema, derivacionih obrazaca, gramatičkih morfema, semantičkih komponenti, cijelih riječi, fraza i rečenica i sintaktičkim paralelizmom, veoma često prisutnim istovremeno u višestrukim strukturama reduplikacije, kao sredstvima organizacije teksta, izgradnje kohezije i elementima retoričkih strategija. Ovim studijama pripada i veliki korpus istraživanja reduplikacije fonema, morfema, riječi, rečenica i tema u tekstu Kur'ana kao sredstava ostvarivanja ritma i eufoničnosti zvukovnih obrazaca, kohezije teksta i afirmacije poruke. Istovremeno, reduplikacija jezičnih jedinica različitih nivoa, od fonema do rečenica, često se proučava u stilistici općenito ili kao odlika stila pojedinačnih autora, naročito pjesnika. Prominentnu ulogu u proučavanju fenomena reduplikacije u arapskom jeziku na različitim nivoima, od morfološkog do nivoa teksta, imaju i studije koje u fokus interesovanja stavljaju prevođenje reduplikacije u arapskom tekstu na druge jezike. Konačno, veliki korpus literature o fenomenu reduplikacije u arapskom jeziku uključuje i kontrastivne studije, koje ovom jezičnom fenomenu prilaze iz perspektive poređenja sa drugim jezicima.[1]

Za ovaj rad najinteresantnije su one studije koje imaju ambiciju sagledati fenomen reduplikacije u arapskom jeziku u cjelini. Takvi pokušaji analize ovog fenomena, s jedne strane, ne uspostavljaju razliku između sintaktički uslovljenih oblika reduplikacije korijenskog morfema i riječi u arapskom jeziku, u kojima reduplikacija rezultira novim značenjem, od oblika reduplikacije koje ne karakterizira poseban semantički doprinos. S druge strane, u obuhvatu njihove analize neminovno izostaju upravo neki od bitnih oblika

[1] Najbliža predmetu promatranja ovog rada je studija M. H. Suçina, koji analizira semantičke karakteristike i odnose riječi u različitim vrstama konstrukcija reduplikacije u turskom i arapskom jeziku (Suçin, 2010).

sintaktički uslovljene reduplikacije korijenskog morfema i riječi. Tako B. Johnstone konstrukciju arapskog apsolutnog akuzativa, kao najprominentniju konstrukciju sintaktički uslovljene reduplikacije korijenskog morfema u arapskom jeziku, razmatra skupa sa reduplikacijama korijenskog morfema na različitim pozicijama u rečenici, čija se funkcija može prepoznati isključivo na planu organizacije rečenice i teksta bez rezultirajuće promjene u značenju, ne uzimajući u obzir druge konstrukcije sintaktički uslovljene reduplikacije korijenskog morfema (1991, str. 62–71). Sličan pristup nalazimo i u sveobuhvatnoj studiji paralelizama u arapskom jeziku H. Monassara, koja zahvata različite oblike reduplikacije na morfološkom, leksičkom, sintaktičkom i semantičkom nivou. U analizi reduplikacije korijenskog morfema autor opisuje dva oblika konstrukcije apsolutnog akuzativa zajedno sa nesistemskom reduplikacijom korijenskog morfema na poziciji glagola i njegovog indirektnog objekta, ne spominjući druge konstrukcije u kojima reduplikacija korijenskog morfema proizvodi novo značenje na nivou jezika kao sistema (2014, str. 70–71). Ovoj grupi studija svakako pripada i analiza sintaktičke reduplikacije u arapskom jeziku U. Maasa, u kojoj autor samo letimično spominje tri konstrukcije sintaktički uslovljene reduplikacije u arapskom jeziku što su predmet analize u ovom radu, ali se ne određuje prema njihovom značenju, niti ga odražava prijevodom konstrukcija (2005, str. 400). Očekivano, kao i u drugim radovima, autor najviše pažnje posvećuje konstrukciji apsolutnog akuzativa u arapskom jeziku (Maas, 2005, str. 410–412).

Kad je riječ o lingvističkom opisu fenomena reduplikacije u arapskom jeziku, on se, kao što je često slučaj i sa drugim jezičnim fenomenima, razlikuje u tradicionalnoj arapskoj gramatici i u gramatikama modernog standardnog arapskog jezika nastalim na drugim jezicima. U tradicionalnoj arapskoj gramatici fenomenu reduplikacije pažnja se posvećuje u okviru razmatranja mehanizama formalne koroboracije, te u opisu konstrukcija arapskog apsolutnog akuzativa.[2] S obzirom na prirodu formalne

[2] Vidi npr.: Ḥamīd, s.a., str. 250–259, 418–420; Muġālasa, 1997, str. 314–325, 386–388; Ḥasan, 1999, str. II.204–235, III.525–537; Barakāt, 2007, str. II.242–273, V.95–103; Ṣāliḥ, 2009, str. 249–254, 377–378. U transkripciji arapskih imena i riječi u radu korišten je sistem transkripcije DMG-a (Deutsche Morgenländische Gesellschaft).

koroboracije, koja podrazumijeva reduplikaciju morfema, riječi, sintagme ili rečenice s isključivim ciljem naglašavanja, razumljivo je da ona ne obuhvata sintaktički uslovljene realizacije reduplikacije korijena i riječi kojima se postiže zasebno gramatičko ili leksičko značenje. Ipak, interesantno je da autori redovito u razmatranju akuzativa stanja u arapskom jeziku navode konstrukciju reduplikacije riječi kojom se inače u arapskom jeziku iskazuje postepeno odvijanje glagolske radnje, problematizirajući pritom status reduplicirane imenice kao primjera formalne koroboracije ili člana konstrukcije akuzativa stanja.[3] Bitno je istaknuti da, ako takva konstrukcija ima za cilj izražavanje redoslijeda kojim se odvija glagolska radnja, kako je u tradicionalnoj arapskoj gramatici redovito opisuju, onda reduplicirana imenica ne može biti upotrijebljena u funkciji koroboracije.

Za razliku od drugih oblika reduplikacije korijenskog morfema, konstrukciji arapskog apsolutnog akuzativa posvećena je pažnja kako u tradicionalnoj arapskoj gramatici tako i u gramatikama modernog standardnog arapskog jezika nastalim na drugim jezicima.[4] Sadržaj poglavlja posvećenih ovom obliku reduplikacije korijenskog morfema u dvije grupe izvora ne razlikuje se mnogo, iako je u tradicionalnoj arapskoj gramatici više pažnje posvećeno izostavljanju regensa glagolske imenice sa redupliciranim korijenskim morfemom, dok se u gramatikama modernog standardnog arapskog jezika nastalim na drugim jezicima obično više prostora daje različitim oblicima takve glagolske imenice i konstrukcijama u kojima se pojavljuje. Naravno, obje grupe izvora neminovno opisuju značenja konstrukcije apsolutnog akuzativa.[5]

---

[3] Vidi npr.: Ḥamīd, s.a., str. 283; Ḥasan, 1999, str. II.370–371; Barakāt, 2007, str. III.43. Uporedi sa: Muġālasa, 1997, str. 330–331; Ṣāliḥ, 2009, str. 269.

[4] B. Johnstone, razmatrajući ovu konstrukciju, navodi kako je dovoljno frekventna i ima dovoljno jasnu sintaktičku funkciju da joj je dato ime i mjesto i u tradicionalnoj i u modernoj arapskoj gramatici, dok se na druge strukture reduplikacije korijenskog morfema gleda kao na stilske tendencije (1991, str. 62).

[5] Vidi npr.: Ḥamīd, s.a., str. 250–259; al-Sayyid, 1975, str. 300–305; Muġālasa, 1997, str. 314–325; Ḥasan, 1999, str. II.204–235; Barakāt, 2007, str. II.242–273; Ṣāliḥ, 2009, str. 249–254. Uporedi sa: Cantarino, 1975, str. II.444–449; Badawi, Carter i Gully, 2004, str. 145–149; Buckley, 2004, str. 816–822.

Ostali oblici sintaktički uslovljene reduplikacije korijenskog morfema, kojima se samom reduplikacijom postiže novo značenje, u literaturi se spominju sporadično, opisani su tek djelimično, i po pravilu bez uspostavljanja jasne razlike između ove kategorije i reduplikacije korijenskog morfema koja ne rezultira novim značenjem te je treba posmatrati isključivo iz perspektive ostvarivanja kohezije teksta ili na planu stila. Tako R. Buckley spominje mogućnost iskazivanja neodređenosti vršitelja glagolske radnje i značenja superlativa reduplikacijom korijenskog morfema, ali opisuje samo jednu vrstu konstrukcije kojom se svako od značenja postiže u arapskom jeziku i ne dovodi ih u međusobnu vezu (2004, str. 619, 643–644). W. Wright u različitim poglavljima gramatike razmatra konstrukciju reduplikacije korijenskog morfema i riječi sa značenjem superlativa, ali dvije konstrukcije ne dovodi u međusobnu vezu niti u vezu sa mogućnosti iskazivanja neodređenosti vršitelja radnje konstrukcijom reduplikacije (1996, II. 55, 136, 266–267). T. Muftić navodi mogućnost reduplikacije korijenskog morfema sa superlativnim značenjem samo u konstrukciji genitivne veze (1997, str. 503). Konačno, S. Badawi, M. Carter i A. Gully i V. Cantarino izdvajaju se od ostalih autora po tome što zasebno poglavlje gramatike posvećuju paronomastičkim konstrukcijama, u kojima među konstrukcijama reduplikacije na različitim sintaktičkim pozicijama navode i konstrukcije u značenju neodređenosti vršitelja radnje i superlativa (Cantarino, 1975, str. II.441–442, 449–450; Badawi, Carter i Gully, 2004, str. 362, 735–736). Interesantno je da u obje gramatike autori ne upotrebljavaju termin superlativ za značenje *naglašavanja*, kao i da konstrukcije sintaktički uslovljene reduplikacije ne odvajaju na bilo koji način od drugih konstrukcija reduplikacije.

U ovom su radu izdvojeni i opisani različiti oblici reduplikacije korijenskog morfema kojima se u arapskom jeziku, bez upotrebe dodatnih leksičkih ili gramatičkih sredstava, postiže novo leksičko ili gramatičko značenje. Bilo bi izuzetno interesantno zajedno sa oblicima sintaktički uslovljene reduplikacije korijenskog morfema opisati i oblike sintaktički uslovljene reduplikacije riječi, kojima se također realizira novo leksičko ili gramatičko

značenje, ali bi takva studija bila previše obimna za jedan rad. Na stranicama koje slijede prikazani su primjeri realizacije sintaktički uslovljene reduplikacije korijenskog morfema sa različitim funkcijama, odnosno značenjima, preuzeti iz djela koja pripadaju književnoumjetničkom stilu modernog standardnog arapskog jezika.

3. REDUPLIKACIJA KORIJENSKOG MORFEMA U FUNKCIJI IZRAŽAVANJA INTENZITETA GLAGOLSKE RADNJE

Prva tri dijela rada, u kojima se razmatra reduplikacija korijenskog morfema u funkciji izražavanja intenziteta, kvaliteta i jednokratnosti, odnosno višekratnosti glagolske radnje, posvećena su konstrukciji arapskog apsolutnog akuzativa. Ova konstrukcija podrazumijeva reduplikaciju korijena glagolskog predikata u glagolskoj imenici što ga modificira.[6] U takvoj paronomastičkoj konstrukciji, glagolska imenica može biti upotrijebljena u neodređenom akuzativu jednine bez modifikatora i tada glagolu daje značenje dodatnog intenziteta. Ukoliko se glagolska imenica realizira u složenoj imeničkoj frazi sa modifikatorom u formi pridjevske ili imeničke fraze ili relativne rečenice, značenje intenziteta se gubi i ustupa mjesto značenju kvaliteta radnje iskazanog modifikatorima glagolske imenice. Iako je zapravo riječ o *načinu* vršenja glagolske radnje, u radu je za ovu realizaciju reduplikacije korijenskog morfema svjesno odabran termin *kvalitet* glagolske radnje kako bi se značenje odvojilo od sintaktičke funkcije, budući da sve tri različite realizacije reduplikacije korijenskog morfema u konstrukciji arapskog apsolutnog akuzativa u rečenici najčešće imaju funkciju adverbijalne oznake načina. Konačno, ukoliko je glagolska imenica u kojoj je redupliciran korijenski morfem u obliku glagolske imenice jednokratnosti, njome se iskazuje broj ponavljanja glagolske radnje.

Reduplikacija korijenskog morfema u različitim oblicima konstrukcije arapskog apsolutnog akuzativa podrazumijeva i različit stepen stilogenosti pojedinačnih konstrukcija, te različite mehanizme njihovog prenošenja u

[6] Ista konstrukcija reduplikacije korijenskog morfema može se realizirati i uz drugu imenicu, pridjev ili particip.

prijevodu konstrukcija na druge jezike. Dok upotreba ogoljene glagolske imenice bez modifikatora rezultira izuzetnim stilskim potencijalom i može biti veliki izazov u prijevodu, u konstrukcijama sa modifikatorima glagolsku imenicu doživaljamo redundantnom i u prijevodu se obično zadržavaju samo njeni modifikatori. Glagolska imenica jednokratnosti, pak, bilo da je upotrijebljena u jednini, dvojini ili množini, čak i kada nije modificirana, rezultira manjim stilskim potencijalom nego glagolska imenica u funkciji izražavanja intenziteta glagolske radnje. U primjerima od (1) do (3) glagolska imenica u značenju intenziteta upotrijebljena je bez modifikatora i u neodređenom je akuzativu jednine. Ovaj je oblik reduplikacije korijenskog morfema u konstrukciji apsolutnog akuzativa u upotrebi bitno rjeđi od ostalih oblika reduplikacije, a posebno konstrukcije reduplikacije sa značenjem kvaliteta glagolske radnje. U prijevodu konstrukcije reduplikacije sa značenjem intenziteta često nalazimo upotrebu glagola intenzivnijeg značenja, iako se nerijetko upotrebljavaju i prilozi kao amplifikatori.

(1) (...) وَبِذَلِكَ **مَحَقَ** الْبَلْطَجَةَ **مَحْقًا**.

(*al-Ḥarāfīš*, str. 54)[7]

(*i na taj način,* ***iskorijenio je-GL*** *ucjenjivanje* ***iskorjenjivanjem-GL. IM-NEODR-AK-JED***)[8]

Na taj način, Ašur ***potpuno istrebi*** *ucenjivanje,* (...)

(*Saga o bednicima*, str. 61)[9]

---

[7] Budući da korpus korišten pri izradi rada obuhvata po više djela jednog autora, uz primjere iz korpusa i njihove prijevode bit će naveden naziv djela, tj. romana ili kratke priče, i broj stranice.

[8] Uz primjere u radu u zagradama su navedeni analitički prikazi izvornih arapskih rečenica. Riječi su u njima stavljene u odgovarajuće oblike radi lakšeg čitanja, tako da analitički prikazi uglavnom imaju formu doslovnih prijevoda rečenice s arapskog jezika. Značenja skraćenica koje se u ovako organiziranim analitičkim prikazima upotrebljavaju su: AK – akuzativ, DV – dvojina, GEN – genitiv, GENV – genitiv na poziciji drugog člana genitivne veze, GL – glagol, GL. IM – glagolska imenica, GL. PRIDJ – glagolski pridjev, IM – imenica, JED – jednina, K. ATR – kongruentni atribut, KOP – kopula, MN – množina, M.R. – muški rod, NEK. ATR – nekongruentni atribut, NEODR – neodređen, NOM – nominativ, ODR – određen, PART – partikula, PRIDJ – pridjev, PRIJ – prijedlog, PRON. SUF – pronominalni sufiks, odnosno spojeni oblik lične zamjenice, REL – relativizator, SUB – subordinator, U.Č. – upravni član, Ž.R. – ženski rod.

[9] U primjerima navedenim u radu konstrukcije reduplikacije korijenskog morfema označene su masnim slogom, a na isti način označeni su i njihovi prijevodni ekvivalenti u navedenim prijevodima.

(2) وَلَنْ يَسْتَطِيعَ طُولَ عُمْرِهِ أَنْ يَحْظَى بِكُوبٍ مِثْلَ الَّتِي **لَحِسَهَا لَحْسًا** عِنْدَ طَنْطَاوِيَّ
("'Arḥaṣ layālī", str. 10)

(*i neće moći tokom života njegovog da dobije čašu poput koja-REL* ***polizao je-GL*** *nju* ***lizanjem-GL. IM-NEODR-AK-JED*** *kod Tantavija*)

Neće čitavog života moći da dobiva čašu kao onu koju je ***iskapio*** *kod Tantavija...*

("Bijedna noć", str. 98)

(3) (...) فَهُوَ **يُقَتِّرُ** عَلَيْهِ الرِّزْقَ **تَقْتِيرًا، وَيُغْدِقُهُ** عَلَى السَّيِّدِ سَلِيمٍ **غَدَقًا** (...)[10]
(*Zuqāq al-Midaqq*, str. 29)

(*tako ona (ulica)* ***škrtari-GL*** *prema njemu u opskrbi* ***škrtarenjem-GL. IM-NEODR-AK-JED****, a* ***daje u obilju-GL*** *nju gospodinu Salimu* ***pljuštanjem-GL. IM-NEODR-AK-JED***)

For example, it had ***barely kept him alive****, while it* ***rained wealth*** *on Salim Alwan.*

(*Midaq Alley*, str. 38)

[*Njemu opskrbu* ***daje na kapaljku****, a po gospodinu Selimu* ***je sipa u izobilju***.]

Iako upotreba modifikatora uz glagolsku imenicu u konstrukciji arapskog apsolutnog akuzativa za rezultat po pravilu ima izražavanje kvaliteta, odnosno načina vršenja glagolske radnje, uz glagolsku imenicu može biti upotrijebljen determinator ili modifikator koji samo pojačava značenje intenziteta vršenja glagolske radnje.[11] Takve konstrukcije reduplikacije sa

U prijevodu primjera uglavnom su korišteni objavljeni prijevodi iz dostupnih izvora koji čine dio korpusa ovog rada. Izuzetak su primjeri preuzeti iz djela koja nisu prevedena na bosanski jezik. Njihov je prijevod prirađen za potrebe rada i naveden u uglastim zagradama. Tamo gdje sintaktička struktura arapske rečenice ili funkcija u kojoj je upotrijebljena konstrukcija reduplikacije nije u potpunosti odražena u objavljenom prijevodu, ponuđen je prijevod koji u većoj mjeri odražava strukturu arapske rečenice ili naglašava funkciju u njoj upotrijebljene konstrukcije reduplikacije.

[10] Uz glagol *ʾaġdaqa* u četvrtoj vrsti upotrijebljena je glagolska imenica prve vrste, što je dozvoljeno u konstrukciji arapskog apsolutnog akuzativa.

[11] S obzirom na to da primjenjuju formalni kriterij, autori u okviru arapske gramatičke tradicije ovu pojavu često pripisuju drugim konstrukcijama arapskog apsolutnog akuzativa, najčešće njegovoj realizaciji u značenju kvaliteta glagolske radnje. Vidi npr.: Ḥamīd, s.a., str. 251–252; Ḥasan, 1999,

determinatorom *kull* (cijeli, sav) i oblikom elativa pridjeva *šadīd* (silan, jak) nalazimo u primjerima (4) i (5).[12]

(4) (...) **فَارْتَاحَ لِتَرَاجُعِهِ كُلَّ الْارْتِيَاحِ، وَإِنْ عَجِبَ لَهُ أَشَدَّ الْعَجَبِ،** (...)

(*Bayna al-qaṣrayn*, str. 92)

(*pa **zadovoljan je bio-GL** zbog povlačenja svog **svim zadovoljstvom-GL. IM-ODR-GEN-JED**, iako **čudio se-GL** zbog njega **najjačim čuđenjem-GL. IM-ODR-GEN-JED***)

*Bio je **posve zadovoljan** što se povukao, iako se i sam tome **jako čudio**,* (...)

(*Put između dva dvorca*, str. 169)

(5) (...) **وَكَانَ هَذَا يُؤْلِمُهَا أَشَدَّ الْأَلَمِ،** (...)[13]

(*al-Ḥarām*, str. 60)

(*i bilo je ovo **zadavalo bol-GL** njoj **najjačim bolom-GL. IM-ODR-GEN-JED***)

(...) *a to joj je **zadavalo veliki bol**.*

(*Haram*, str. 104)

4. REDUPLIKACIJA KORIJENSKOG MORFEMA U FUNKCIJI IZRAŽAVANJA KVALITETA GLAGOLSKE RADNJE

Za razliku od izuzetno stilogene i ponekad za prijevod izazovne upotrebe glagolske imenice uz glagol istog korijena u konstrukciji arapskog apsolutnog akuzativa kojom se izražava intenzitet glagolske radnje, ista glagolska imenica u istoj konstrukciji upotrijebljena uz modifikatore gubi ne samo stilski potencijal nego najvećim dijelom i semantički sadržaj.

str. 215–216; Barakāt, 2007, str. 255. Drugi autori ograničavaju se na opis gramatičkog mehanizma kojim opće zamjenice poput *kull* ili oblici elativa pridjeva preuzimaju rekciju akuzativa od glagolske imenice na poziciji drugog člana genitivne veze, ne određujući se prema vrsti konstrukcije apsolutnog akuzativa u kojoj se on realizira. Vidi npr.: al-Sayyid, 1975, str. 300; Muġālasa, 1997, str. 317–318.

[12] Opća zamjenica *kull* u arapskom jeziku ima različita značenja u zavisnosti od toga da li je u konstrukciji sa gramatički neodređenom imenicom u jednini, kada ima značenje *svaki*, gramatički određenom imenicom u jednini, kada ima značenje *cijeli*, odnosno *sav*, ili gramatički određenom imenicom u množini, kada ima značenje *svi*.

[13] I ovdje je uz glagol *'ālama* u četvrtoj vrsti upotrijebljena glagolska imenica prve vrste glagola *'alam*.

Ova realizacija glagolske imenice sa redupliciranim korijenskim morfemom upotrebljava se kao sredstvo za izražavanje leksičkog sadržaja njenih modifikatora kojima se iskazuje kvalitet, odnosno način vršenja glagolske radnje. Takva semantički prazna glagolska imenica u prijevodu se često izostavlja, a prevode se samo njeni modifikatori, koji preuzimaju formu priloga. Njeno prisustvo, međutim, iako semantički ogoljeno i daleko od stilogenosti konstrukcije kojom se izražava intenzitet glagolske radnje, u izvjesnoj mjeri ipak doprinosi oneobičavanju izraza i podrazumijeva donekle povišenu stilogenost u odnosu na neutralnu konstrukciju u kojoj je imenica izostavljena.

Ova je upotreba sintaktički uslovljene reduplikacije u arapskom jeziku inače najfrekventnija. Iako se, kako je već naglašeno, u prijevodu konstrukcije najčešće zadržavaju samo modifikatori glagolske imenice, primjeri koji slijede pokazuju da u prijevodu može biti izostavljen glagol, a sačuvana glagolska imenica ili, pak, glagol može biti upotrijebljen uz bliskoznačnu imenicu. Glagolska imenica u ovoj konstrukciji često ima više od jednog modifikatora. Tako su u primjerima (6) i (7) uz glagolsku imenicu upotrijebljeni modifikatori u formi kongruentnog atributa i relativne rečenice. U primjeru (8) uz glagolsku imenicu je upotrijebljen modifikator u formi kongruentnog atributa, a u primjerima (9) i (10) upotrijebljene su imenička fraza i slobodna relativna rečenica na poziciji drugog člana genitivne veze.

(6) (...) **نَهَقَ نَهِيقًا طَوِيلًا فِيهِ كِبْرِيَاءُ**، ثُمَّ انْدَفَعَ إِلَى الْأَمَامِ (...)
(*al-Ḥarām*, str. 19)
(***njaknuo je-GL njakanjem-GL. IM-NEODR-AK-JED dugim-K. ATR Ø-REL u njemu Ø-KOP ponos**, a zatim krenuo prema naprijed*)
(...) *magarac **njaknu dugo i dostojanstveno**, a zatim krenu* (...)
(*Haram*, str. 28)

(7) (...) تُفَاجِئُهُ الرَّكُوبَةُ وَ**تَنْهَقُ ذَلِكَ النَّهِيقَ الْعَالِيَ، الَّذِي يَصِلُ إِلَى آخِرِ الدُّنْيَا** (...)
(*al-Ḥarām*, str. 22)
(*iznenađuje njega životinja i **njače-GL onim njakanjem-GL. IM-ODR-AK-JED glasnim-K. ATR koje-REL doseže do kraja svijeta***)

(...) *ali je magarac iznenađivao njega* ***snažnim njakanjem da se čulo nakraj svijeta*** (...)

(*Haram*, str. 34)[14]

(8) (...) قَدْ كَبَّرَهُمَا الدَّاءُ وَوَسَّعَهُمَا وَجَعَلَهُمَا تَبْرُزَانِ وَتَلْمَعَانِ لَمَعَانًا غَرِيبًا (...)

(*al-Ḥarām*, str. 57)

(*već-PART uvećala je njih dvije bolest i raširila je njih dvije i učinila je njih dvije Ø- SUB ističu se i* ***sijaju-GL sjajem-GL. IM-NEODR-AK-JED čudnim-K. ATR***)

(...) *koje su zbog bolesti postajale sve krupnije i koje su* ***plamtjele čudnim sjajem,*** (...)

(*Haram*, str. 98)

(9) (...) تَحَرَّكَ فِي بُطْءٍ شَدِيدٍ تَحَرُّكَ حُبُوبِ الْبُنِّ فِي فُوهَةِ الطَّاحُونَةِ، (...)

(*Bayna al-qaṣrayn*, str. 276)

(***kretao se-GL*** *u sporosti silnoj* ***kretanjem-GL. IM-AK-JED zrnevlja kafe-GENV u otvoru mlina***)[15]

Talas ***se kretao*** *veoma sporo,* ***poput zrnevlja kafe prema otvoru mlina****.*

(*Put između dva dvorca*, str. 514)

(10) (...) وَدَهِشَ السَّيِّدُ دَهَشَ مَنْ أُخِذَ عَلَى غِرَّةٍ مِنْ حَيْثُ لَمْ يَتَوَقَّعْ (...)

(*Bayna al-qaṣrayn*, str. 173)

(***iznenadio se-GL*** *gospodin* ***iznenađenjem-GL. IM-AK-JED (koga-REL uhvaćen je u nepažnji od gdje-REL nije očekivao)-GENV***)

Gospodin ***se veoma iznenadi, kao neko ko je odjednom uhvaćen otkud se nije nikako nadao****.*

(*Put između dva dvorca*, str. 319)[16]

---

[14] Prijevod koji bi u većoj mjeri odražavao strukturu izvorne arapske rečenice bio bi: *magarac bi ga iznenadio i* ***njaknuo tako glasno da se čulo do na kraj svijeta****.*

[15] Budući da je glagolska imenica *taḥarruk*, kao prvi član konstrukcije genitivne veze, određena drugim članom, tako da ne može nositi ni određeni ni neodređeni član, u analitičkom prikazu nije navedena kategorija određenosti/neodređenosti. Isti pristup upotrijebljen je i u drugim primjerima u radu u kojima je imenica na poziciji prvog člana genitivne veze.

[16] Čini se da je reduplikacija korijena u prijevodu primjera, krajnje neuobičajeno, izražena i značenjem intenziteta i značenjem kvaliteta vršenja glagolske radnje.

5. REDUPLIKACIJA KORIJENSKOG MORFEMA U FUNKCIJI IZRAŽAVANJA JEDNOKRATNOSTI ILI VIŠEKRATNOSTI GLAGOLSKE RADNJE

Kada je glagolska imenica u kojoj je redupliciran korijenski morfem u formi glagolske imenice jednokratnosti, njome se iskazuje koliko puta je glagolska radnja ponovljena. Tako se oblik jednine glagolske imenice u ovoj formi upotrebljava za izražavanje jednokratnosti vršenja glagolske radnje, a njen oblik dvojine ili množine za izražavanje višekratnosti. Međutim, i u ovoj konstrukciji glagolska se imenica najčešće upotrebljava sa modifikatorom, tako da se njome iskazuje kako jednokratnost ili višekratnost vršenja glagolske radnje tako i kvalitet, odnosno način na koji je radnja izvršena. U primjerima (11) i (12) glagolskom se imenicom iskazuju jednokratnost i način vršenja glagolske radnje, u primjeru (13) iskazuje se višekratnost njenog vršenja, a u primjeru (14) iskazuju se višekratnost i način vršenja radnje.

Bez obzira na tačno značenje koje se postiže upotrebom glagolske imenice jednokratnosti i na njen oblik, sintaktička funkcija reduplicirane imenice najčešće ostaje ista kao i u drugim realizacijama konstrukcije arapskog apsolutnog akuzativa, tj. funkcija adverbijalne oznake načina. Iako bi bilo logično očekivati da ovakva konstrukcija bude upotrijebljena u funkciji adverbijalne oznake učestalosti, to uglavnom nije slučaj budući da je glagolska imenica najčešće modificirana, te da se učestalost obično izražava eliptičnom konstrukcijom u kojoj je glagolska imenica izostavljena i ostaje samo njen atribut. U prijevodu ove konstrukcije zadržava se ili glagol ili njegova imenica. U navedenim prijevodima se tako najčešće umjesto konkretnog glagola upotrebljava glagol općenitog značenja, a glagolska imenica koja u arapskoj rečenici ima funkciju adverbijalne oznake načina u prijevodu postaje direktni objekat.

(11) (...) **فَخَطَتْ خَطْوَةً — جُنُونِيَّةً** — وَفَرَجَتْ مِصْرَاعَيِ النَّافِذَةِ، وَوَقَفَتْ وَرَاءَهَا (...)
(*Bayna al-qaṣrayn*, str. 23)

(*pa* ***zakoračila je-GL korakom-GL. IM-NEODR-AK-JED-Ž.R. luđačkim-K. ATR*** *– i otvorila dva krila prozora i stala iza njih*)

(...) ***učini luđački korak*** *– otvori oba krila prozora i stade iza njih.*

(*Put između dva dvorca*, str. 37)

(12)(...)كَالْمُلَاكِمِ الَّذِي يُلَوِّحُ بِقَبْضَتِهِ فِي الْهَوَاءِ مُتَحَيِّنًا الْفُرْصَةَ **لِيَضْرِبَ ضَرْبَتَهُ الْقَاضِيَةَ**،(...)

(*Bayna al-qaṣrayn*, str. 288)

(*poput boksera koji-REL maše pomoću šake njegove-PRON. SUF po zraku onaj koji čeka-GL. PRIDJ-AK priliku da-SUB* ***udari-GL udarcem-GL. IM-AK-JED-Ž.R. njegovim-PRON. SUF odlučujućim-K. ATR***)

(...) *poput boksera koji vitla šakom po zraku, čekajući priliku da* ***zada odlučujući udarac****,* (...)

(*Put između dva dvorca*, str. 536)

(13) (...) فَلَمْ يَكَدْ **يَخْطُو خَطْوَتَيْنِ** حَتَّى اسْتَدَارَ وَرَفَعَ بَصَرَهُ إِلَى الشُّبَّاكِ (...)

(*Bayna al-qaṣrayn*, str. 22)

(*i nije gotovo da* ***koraknuo-GL koracima dvama-GL. IM-NEODR-AK-DV-Ž.R.*** *kada-PART okrenuo se i podigao pogled njegov prema prozoru*)

(...) *i tek što je* ***učinio korak-dva****, okrenuo se i pogleda kroz prozor* (...)

(*Put između dva dvorca*, str. 35)

(14) (...) وَ**ضَحِكَتْ** مَرْيَمُ **ضَحْكَاتِهَا الرَّقِيقَةَ** (...)

(*Bayna al-qaṣrayn*, str. 102)

(*i* ***smijala se-GL*** *Merjema* ***smijanjima-GL. IM-AK-MN-Ž.R. njenim-PRON. SUF nježnim***)

Merjema ***se prijatno nasmija****,* (...)

(*Put između dva dvorca*, str. 190)

Višekratnost vršenja glagolske radnje u prijevodu ovdje nije izražena budući da se radnja glagola ne doživljava kao nešto brojivo. Interesantno je, međutim, da se u arapskom jeziku upravo uz glagol *ḍaḥika* (smijati se) često upotrebljava glagolska imenica jednokratnosti u obliku jednine, koja se u prijevodu na engleski jezik obično iskazuje konstrukcijom *to give a laugh* sa glagolom općeg značenja i imenicom s naglašenom jedninom, dok se

u bosanskom jeziku često upotrebljava glagol *nasmijati se*, sa naglašenom svršenosti radnje.

6. REDUPLIKACIJA KORIJENSKOG MORFEMA U FUNKCIJI IZRAŽAVANJA NEODREĐENOSTI VRŠITELJA GLAGOLSKE RADNJE

Neodređenost vršitelja glagolske radnje u arapskom se jeziku, osim struktura čija je upotreba osvjedočena i u drugim jezicima, kao što je upotreba neodređenih zamjenica, imenica općeg značenja, oblika pasiva ili trećeg lica množine glagola u obliku aktiva, može iskazati i konstrukcijom reduplikacije korijenskog morfema na poziciji glagola i njegovog subjekta u formi glagolskog pridjeva. U literaturi se spominje samo jedan oblik ove konstrukcije reduplikacije, u kojem je glagol u funkciji predikata, a glagolski pridjev sa redupliciranim korijenskim morfemom u funkciji njegovog subjekta. Međutim, kako pokazuju primjeri koji slijede, ovaj se oblik reduplikacije korijenskog morfema može realizirati i u pozicijama na granici nadređene i zavisnih rečenica, ali i unutar imeničke fraze. Glagolski pridjev u takvoj konstrukciji može biti u obliku jednine ili množine, gramatički određen ili neodređen, a često se upotrebljava sa skraćenim oblicima ličnih zamjenica. U svim svojim manifestacijama, ovaj oblik reduplikacije korijenskog morfema rezultira značenjem neodređenosti vršitelja radnje, bilo da je radnja iskazana glagolom ili nominaliziranim konstrukcijama. U primjerima (15) i (16) reduplikacija korijenskog morfema realizirana je na pozicijama glagola u funkciji predikata i glagolskog pridjeva u funkciji njegovog subjekta, dok je u primjeru (17) realizirana u glagolskom pridjevu na poziciji objekta glagola glavne rečenice i glagolu u funkciji predikata u relativnoj rečenici čiji je glagolski pridjev antecedent.

(15) **وَتَسَاءَلَ الْمُتَسَائِلُونَ** مَتَى يَحْسُرُ الْمَأْمُورُ الْقِنَاعَ وَيَتَقَدَّمُ لِلزَّوَاجِ مِنْ زُهَيْرَةَ؟!

(*al-Ḥarāfīš*, str. 229)

(*i* ***pitali su se-GL oni koji su se pitali-GL. PRIDJ-ODR-NOM-MN*** *kada skida načelnik masku i nudi PRIJ brak Zuhejri*)

Oni su se pitali *kada će načelnik skinuti obrazinu i zatražiti od Zuheire da se uda za njega.*

(*Saga o bednicima*, str. 266)[17]

(16) **وَصَاحَ صَائِحُهُمْ**: "اَلْإِنْجِلِيزُ!" (...)

(*Bayna al-qaṣrayn*, str. 272)

(*i* ***povikao je-GL onaj koji viče-GL. PRIDJ-NOM-JED-M.R. od njih-PRON. SUF-GEN-MN****: Englezi*)

(...) *i* ***neko povika****: "Englezi!"*

(*Put između dva dvorca*, str. 506)

(17) (...) فَمَا أَعْجَبُ إِلَّا **لِقَائِلٍ يَقُولُ** إِنَّكِ شَارِعَةٌ فِي الزَّوَاجِ مِنْ جَدِيدٍ!

(*Bayna al-qaṣrayn*, str. 91)

(*tako ne čudim se osim PRIJ* ***onome koji govori-GL. PRIDJ-NEODR-GEN-JED-M.R.*** *Ø-REL* ***govori-GL-JED-M.R.*** *da ti Ø-KOP ona koja ulazi-GL. PRIDJ u brak iznova*)

Sada se ne čudim što ***pričaju*** *da hoćeš u novi brak.*

(*Put između dva dvorca*, str. 167)[18]

Interesantno je da se ovakva konstrukcija reduplikacije korijena, iako joj je primarni cilj iskazati neodređenost vršitelja radnje, te se prirodno vezuje za kontakt glagolskog predikata i subjekta, može javiti i u imeničkoj frazi, u kontaktu glagolske imenice kao upravnog člana fraze i glagolskog pridjeva na poziciji njenog modifikatora. Takvim se konstrukcijama naglašava neodređenost vršitelja radnje iskazane glagolskom imenicom. Konstrukcije reduplikacije korijenskog morfema unutar imeničke fraze, na poziciji njenog upravnog člana i modifikatora, nalazimo u primjerima (18) i (19).

[17] Prijevod kojim bi bila naglašena neodređenost vršitelja radnje bio bi: ***Neki od njih pitali su se*** *kada će načelnik skinuti masku i zaprositi Zuheiru.*

[18] Prijevod kojim bi bila naglašena neodređenost vršitelja radnje bio bi: *Čudim se samo tome što* ***neki pričaju*** *da se planiraš ponovo udati.*

(18) أَعْجَبُ شَيْءٍ أَنَّنِي لَمْ أَجِدْكِ يَوْمًا فِي حَاجَةٍ إِلَى **نَصْحِ نَاصِحٍ!**

(*Bayna al-qaṣrayn*, str. 154)

(*najčudnija stvar Ø-KOP da-SUB ja nisam našla tebe ikad u potrebi za* ***savjetom-GL. IM onog koji savjetuje-GL. PRIDJ-NEODR-GEN-JED***)

Najčudnije je da nikad nisam mislila da ti treba ***ikakav savjet****!*

(*Put između dva dvorca*, str. 284)

(19) (...) وَلَكِنَّ سَعْدَ أَثْبَتَ دَائِمًا أَنَّهُ جَدِيرٌ **بِإِعْجَابِ الْمُعْجَبِينَ**، (...)

(*Bayna al-qaṣrayn*, str. 249)

(*ali Saad dokazao je uvijek da-SUB on Ø-KOP dostojan PRIJ* ***divljenja-GL. IM onih koji se dive-GL. PRIDJ-ODR-GEN-MN***)

Međutim, Saad je uvijek dokazivao da je dostojan ***svakog divljenja****,* (...)

(*Put između dva dvorca*, str. 426)

7. REDUPLIKACIJA KORIJENSKOG MORFEMA U FUNKCIJI IZRAŽAVANJA SUPERLATIVNOG ZNAČENJA

Posljednji oblik reduplikacije korijenskog morfema u ovom radu ujedno je možda i najinteresantniji, a podrazumijeva reduplikaciju korijenskog morfema unutar imeničke fraze, na poziciji imenice i njenog modifikatora. U takvoj konstrukciji reduplikacije paronomastička igra riječi, kao rezultat prave jezične hemije, proizvodi semantički efekat krajnje intenzivno izraženog svojstva, koji značenje konstrukcije dovodi u ravan sa superlativom. Ono po čemu se ova konstrukcija sintaktički uslovljene reduplikacije u arapskom jeziku izdvaja od drugih jeste da se njome iskazano superlativno značenje može postići kako reduplikacijom korijenskog morfema tako i reduplikacijom riječi. Dok se reduplikacija korijenskog morfema realizira uglavnom u atributivnoj sintagmi, na poziciji imenice i modifikatora u formi kongruentnog atributa, reduplikacija riječi često se realizira na poziciji imenice i modifikatora u formi prijedložne fraze, te putem apozitivnog dodavanja reduplicirane imenice u genitivnoj vezi sa amplifikativnim izrazom. Konačno, obje konstrukcije reduplikacije mogu biti realizirane u strukturi arapske genitivne veze, gdje imenica i njen modifikator, u zavisnosti od toga kojoj vrsti riječi pripadaju, zauzimaju različite pozicije.

Za razliku od konstrukcija razmatranih u prethodnim dijelovima ovog rada, u kojima je reduplikacija korijenskog morfema u manjoj ili većoj mjeri stilogena, a ponekad čak svedena na semantički osiromašen i gotovo redundantan dio konstrukcije, primjeri reduplikacije u ovom dijelu rada izuzetno su stilogeni. Dok neki od njih zablistaju snažnim stilskim potencijalom kao jedinstvene figure potvrđujući beskonačno bogatstvo struktura kojima nas jezik uvijek iznova uspijeva iznenaditi, jedan broj konstrukcija već je našao mjesto i u rječnicima kao način na koji se apsolutno jačanje značenja može iskazati bez upotrebe konstrukcije superlativa. Svaki ovako izražen superlativ daleko je stilogeniji od forme elativa, ali i bremenitiji značenjem koje se amplificira i maksimizira do apsoluta. Upravo stoga u prijevodima konstrukcija reduplikacije nailazimo na upotrebu superlativa, bliskoznačnih riječi, pridjeva i priloga sa amplifikativnim značenjem, kao i na reduplikaciju riječi, te svojevrsnu igru riječi u figurama ponavljanja na fonetsko-fonološkom planu.

(20) (...) وَلَوْلَا فَارِقُ السِّنِّ لَأَصْبَحَتْ **صَدِيقَتَهَا الصَّدُوقَةَ**.

("Ḥādiṯa šaraf", str. 68)

(*i da-SUB ne razlika godina PART postala je* ***prijateljica-IM-U.Č. -AK-JED njena-PRON. SUF veoma iskrena-K. ATR***)[19]

Da nije razlika u godinama, postala bi joj ***draga druga***.

("Pitanje časti", str. 89)

(21) (...) وَلَكِنَّهُ **صَمْتٌ صَامِتٌ** مُسَرْبَلٌ بِالتَّعَمُّدِ، (...)

(*Bayna al-qaṣrayn*, str. 147)

(*ali ona Ø-KOP* ***tišina-IM-U.Č.-NEODR-NOM-JED nijema-K. ATR*** *obavijena PRIJ namjerom*)

(...) *nego* ***mukloj****, namjernoj* ***tišini***.[20]

(*Put između dva dvorca*, str. 270)

[19] Bez obzira na prisutnu polisemiju korijena *ṣdq*, konstrukcija imenice *ṣadīqa* (prijateljica) i njenog modifikatora *ṣadūqa* (veoma iskrena) upotrijebljena je s ciljem iskazivanja superlativnog značenja, koje je našlo izraz u prijevodu na engleski jezik: *Had it not been for the difference in age she might have been her* ***best friend*** ("The Shame", str. 159).

[20] Prijevod u kojem je u većoj mjeri odražena sintaktička struktura arapske rečenice je: *nego* ***zaglušujuća tišina****, obavijena namjerom*.

(22) (...) وَأَجَابَ الرَّجُلُ فِي ذِلَّةٍ ذَلِيلَةٍ، وَضُعْفٍ ضَعِيفٍ،
("al-Maẓlūm", str. 142)
(*i odgovorio je čovjek u* ***poniznosti-IM-U.Č.-NEODR-GEN-JED poniznoj-K. ATR*** *i* ***nemoći-IM-U.Č.-NEODR-GEN-JED nemoćnoj-K. ATR***)
Čovjek odgovori ***ponizno i tiho****,* (...)[21]
("Nepravda", str. 128)

Konstrukcije reduplikacije u primjerima (23), (24) i (25) već su ovjerene u jeziku i navode se u rječnicima. Tako se konstrukcija imenice *qinṭār* (kantar) u obliku množine i njenog modifikatora *muqanṭar* (nagomilan) navodi u značenju *nagomilanog bogatstva* ili *ogromne sume*, gdje reduplikacija korijenskog morfema mijenja doslovno značenje u superlativno. Konstrukcija imenice *ğuhd* ili *ğahd* (trud, napor) i njenog modifikatora *ğahīd*, koji se upotrebljava isključivo u atributivnoj sintagmi *ğuhd ğahīd* ili *ğahd ğahīd*, navodi se u značenju *krajnji* ili *najveći napor*, a konstrukcija imenice *ʿağab* (čudo) i njenog modifikatora *ʿuğāb* (čudan) navodi se u značenju *čudo nad čudima*, *nešto najneobičnije* ili *apsolutno izvanredno*.

(23) (...) وَإِنَّ **الْقَنَاطِيرَ الْمُقَنْطَرَةَ** مِنَ اللَّحْمِ الْبَشَرِيِّ الْمُتَحَبِّكَةِ تَحْتَ طَيَّاتِ الثِّيَابِ (...)
(*Qaṣr al-šawq*, str. 108)
(*i zaista* ***kantari-IM-U.Č.-ODR-AK-MN nagomilani-K. ATR*** *od mesa ljudskog ogrnuti ispod nabora tkanine*)
The ***pounds and pounds*** *of flesh treasured in layers under the folds of her clothes* (...)
(*Palace of Desire*, str. 129)
[***masivne gomile*** *njenog mesa skrivene ispod nabora odjeće*]

(24) (...) وَلَكِنْ مِنْ دُونِ أَنْ يَخْرُجَ مِنَ الدَّائِرَةِ الَّتِي يَتَحَرَّكُ فِيهَا **بِجُهْدٍ جَهِيدٍ**.
(*Bayna al-qaṣrayn*, str. 272)

[21] Budući da u prijevodu nije sačuvan efekat superlativnog značenja postignut reduplikacijom korijenskog morfema u arapskoj rečenici, prijevod u kojem bi barem donekle bio izražen efekat jačanja intenziteta ostvaren ovom konstrukcijom je: *Čovjek odgovori* ***krajnje ponizno i nemoćno***.

(*i ali PRIJ bez da-SUB izađe iz kruga koji-REL kreće se u njemu sa* ***naporom-IM-U.Č.-NEODR-GEN-JED napornim-K. ATR***)
(...) *ali da ne izlazi iz kruga po kom bi se kretao sa* ***teškim naporom***.
(*Put između dva dvorca*, str. 506)

(25) (...) فَقَصَّ عَلَيَّ **الْعَجَبَ الْعُجَابَ** …
(*Bayna al-qaṣrayn*, str. 352)
(*i ispričao je PRIJ meni* ***čudo-IM-U.Č.-ODR-AK-JED čudno-K. ATR***)
Ispriča mi ***čudo nad čudima***.
(*Put između dva dvorca*, str. 656)

Isto značenje krajnjeg jačanja intenziteta iskazano je i u primjerima (26) i (27), koji bi se mogli podjednako dobro opisati kao reduplikacija korijenskog morfema i reduplikacija riječi. Tako je u primjeru (26) kao modifikator imenice *farḥa* (radost) upotrijebljen oblik množine imenice *faraḥ* (radost), zbog čega ga je moguće opisati kao reduplikaciju korijenskog morfema, iako je po sintaktičkoj strukturi, tj. upotrebi konstrukcije genitivne veze dviju imenica u jednini i množini, bliži primjerima reduplikacije riječi. S druge strane, u primjeru (27) u konstrukciji genitivne veze su oblici jednine i množine pridjeva *mustaḥīl* (nemoguć), ali se oblik množine *mustaḥīlāt* upotrebljava kao imenica u značenju *nemoguće stvari*, čime je i omogućeno formiranje konstrukcije inače rezervirane za imenice.

(26) (...) وَكَانَتْ **فَرْحَةُ الْأَفْرَاحِ** أَنْ يَعْثُرَ عَلَى كِتَابٍ جَمِيلٍ أَوْ يَظْفَرَ بِنَشْرِ مَقَالَةٍ.
(*al-Sukkariyya*, str. 24)
(*i bila je* ***radost-IM-U.Č.-AK-JED radosti-IM-ODR-MN-GENV*** *da naiđe na knjigu lijepu ili postigne PRIJ objavljivanje članka*)
His ***greatest delight*** *had come in finding a beautiful book or getting an article published.*
(*Sugar Street*, str. 25)
[***Vrhunac radosti*** *za njega je bio naići na lijepu knjigu ili objaviti članak.*]

(27) (...) اَلَّذِي لَوْلَا اسْتِرَاقُ السَّمْعِ لَظَنَّتْهُ مِنْ **مُسْتَحِيلِ الْمُسْتَحِيلَاتِ**، (...)

(*Bayna al-qaṣrayn*, str. 10)

(*koji-REL da-SUB ne krađa slušanja PART smatrala je njega od* ***nemogućeg-PRIDJ-GEN-JED-NEK. ATR nemogućih stvari-IM-U.Č.-ODR-MN-GENV***)

(...) *koji bi, da ga kradomice nije čula, smatrala* ***potpuno nemogućim***.

(*Put između dva dvorca*, str. 13)

8. ZAKLJUČAK

Reduplikacija korijenskog morfema u arapskom je jeziku prisutna u raznorodnim konstrukcijama i na različitim sintaktičkim pozicijama. Zajedno sa drugim oblicima reduplikacije u arapskom jeziku, i reduplikacija korijenskog morfema najčešće ima ulogu kako u izgradnji i organizaciji teksta i ostvarivanju njegove kohezije tako i u realizaciji mnogostrukih figura ponavljanja na fonetsko-fonološkom planu, gdje je njena funkcija prvenstveno skretanje pažnje na jezik i ostvarivanje stilskog potencijala izraza. Upravo ovakve njene realizacije u najvećoj mjeri privlače pažnju istraživača i u literaturi su najbolje opisane.

U mnoštvu mogućnosti što ih rasprostranjenost reduplikacije korijenskog morfema u arapskom jeziku nudi izdvajaju se konstrukcije u kojima sama reduplikacija korijenskog morfema, bez ikakvog dodatnog leksičkog ili gramatičkog signala, proizvodi novo leksičko ili gramatičko značenje. Upravo takve konstrukcije, u ovom radu nazvane konstrukcijama sintaktički uslovljene reduplikacije korijenskog morfema, budući da su ugrađene u sam sistem arapskog jezika, sa različitim korijenskim morfemima, a nekad i u različitim realizacijama iste konstrukcije, rezultiraju istim leksičkim ili gramatičkim značenjem. Leksička značenja koja se oblicima sintaktički uslovljene reduplikacije korijenskog morfema ostvaruju uključuju značenje intenziteta vršenja glagolske radnje u konstrukciji arapskog apsolutnog akuzativa i značenje superlativa u imeničkoj frazi sa reduplikacijom realiziranom različitim formama modifikatora. Među gramatičkim značenjima oblika sintaktički uslovljene reduplikacije korijenskog morfema svakako je

značenje izražavanja neodređenosti vršitelja radnje, ali i značenje kvaliteta glagolske radnje budući da se ostvaruje prvenstveno modifikatorima glagolske imenice u kojoj je reduplikacija realizirana, a koja je upotrijebljena tek kao gramatičko sredstvo za unošenje novog leksičkog sadržaja u rečenicu. Ovoj grupi pripada i značenje jednokratnosti i višekratnosti glagolske radnje, koje se realizira gramatičkim sredstvima, tj. upotrebom posebnog derivacionog oblika i gramatičkog oblika broja.

Stilogenost pojedinačnih oblika sintaktički uslovljene reduplikacije korijenskog morfema može se dovesti u direktnu vezu sa značenjima koja u takvim konstrukcijama reduplikacije nastaju. Tako, po pravilu, konstrukcije reduplikacije koje za rezultat imaju gramatičko značenje rezultiraju i manjim stilskim potencijalom, dok strukture reduplikacije čiji je produkt leksičko značenje intenziviranja karakterizira povišena stilogenost. Snaga stilskog potencijala svakako u najvećoj mjeri dolazi do izražaja u raznovrsnim oblicima sintaktički uslovljene reduplikacije korijenskog morfema kojima se na mnogo silovitiji, sadržajniji i bremenitiji način od nemarkirane forme superlativa gradi značenje intenziteta svojstva. Upravo ovaj oblik sintaktički uslovljene reduplikacije u arapskom jeziku, koji se može realizirati kako reduplikacijom korijenskog morfema tako i reduplikacijom riječi, ujedno otvara prostor za nova istraživanja koja bi, zajedno sa sintaktički uslovljenom reduplikacijom korijenskog morfema i u poređenju s njom, obuhvatala i druge oblike reduplikacije inherentne sistemu arapskog jezika.

IZVORI

’Idrīs, Y., 2019. “’Arḥaṣ layālī”. *’Arḥaṣ layālī*. al-Qāhira: Mu’assasa Hindāwī, str. 7–11.

’Idrīs, Y. [Idris, J.], 1977. “Bijedna noć”. *Šejh-baba i druge pripovijetke*. Prijev. Sulejman Grozdanić. Novi Sad: Matica srpska, 95–100.

’Idrīs, Y., 2019. “Ḥādiṯa šaraf”. *Ḥādiṯa šaraf*. al-Qāhira: Mu’assasa Hindāwī, str. 55–71.

’Idrīs, Y., 2018. *al-Ḥarām*. al-Qāhira: Mu’assasa Hindāwī.

’Idrīs, Y. [Idris, J.], 2015. *Haram*. Prijev. Esad Duraković. Sarajevo: Tugra.

’Idrīs, Y., 2019. “al-Maẓlūm”. *’Arḥaṣ layālī*. al-Qāhira: Mu’assasa Hindāwī, str. 141–143.

’Idrīs, Y. [Idris, J.], 1977. “Nepravda”. *Šejh-baba i druge pripovijetke*. Prijev. Nada Bojanić. Novi Sad: Matica srpska, str. 127–129.

’Idrīs, Y. [Idris, J.], 1977. “Pitanje časti”. *Šejh-baba i druge pripovijetke*. Prijev. Sulejman Grozdanić. Novi Sad: Matica srpska, str. 73–93.

’Idrīs, Y. [Idris, Y.], 2020. “The Shame”. *The Cheapest Nights*. Prijev. Wadida Wassef. [online]. New York: Penguin Books, str. 146–162. Dostupno na: <https://oceanofpdf.com/authors/yusuf-idris/pdf-epub-the-cheapest-nights-english-and-arabic-edition-download/> [27. 12. 2025].

Maḥfūẓ, N., 2019. *Bayna al-qaṣrayn*. al-Qāhira: Mu’assasa Hindāwī.

Maḥfūẓ, N., 2022. *al-Ḥarāfīš*. al-Qāhira: Mu’assasa Hindāwī.

Maḥfūẓ, N. [Mahfouz, N.], 1999. *Midaq Alley*. Prijev. Trevor Le Gassick. Cairo: The American University in Cairo Press.

Maḥfūẓ, N. [Mahfouz, N.], 2000. *Palace of Desire*. Prijev. William M. Hutchins, Lorne M. Kenny i Olive E. Kenny. Cairo: The American University in Cairo Press.

Maḥfūẓ, N. [Mahfuz, N.], 1990. *Put između dva dvorca*. Prijev. S. Grozdanić. Sarajevo: Svjetlost.

Maḥfūẓ, N., 2022. *Qaṣr al-šawq*. al-Qāhira: Mu’assasa Hindāwī.

Maḥfūẓ, N. [Mahfuz, N.], 1989. *Saga o bednicima*. Prijev. R. Božović. Beograd: Prosveta.

Maḥfūẓ, N. [Mahfouz, N.], 1992. *Sugar Street*. Prijev. William M. Hutchins, Anġele B. Samaan. Cairo: The American University in Cairo Press.

Maḥfūẓ, N., 2022. *al-Sukkariyya*. al-Qāhira: Mu'assasa Hindāwī.

Maḥfūẓ, N., 2022. *Zuqāq al-Midaqq*. al-Qāhira: Mu'assasa Hindāwī.

CITIRANA LITERATURA

Badawi, S., Carter, M. G., Gully, A., 2004. *Modern Written Arabic: A Comprehensive Grammar*. London and New York: Routledge.

Barakāt, 'I. 'I., 2007. *al-Naḥw al-ʿarabī*. Vol. II, III, V, al-Qāhira: Dār al-našr li al-ğāmiʿa.

Buckley, R., 2004. *Modern Literary Arabic: A Reference Grammar*. Beirut: Librairie du Liban.

Cantarino, V., 1975. *Syntax of Modern Arabic Prose: The Expanded Sentence*. Vol. II, Bloomington – London: Indiana University Press.

Ḥamīd, B. M., s.a. *Luġa al-'iʿrāb*. al-Qāhira: Dār al-maʿrifa.

Ḥasan, 'A., 1999. *al-Naḥw al-wāfī*. Vol. II–III, al-Qāhira: Dār al-maʿārif.

Johnstone, B., 1991. *Repetition in Arabic Discourse: Paradigms, Syntagms, and the Ecology of Language*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Maas, U., 2005. "Syntactic Reduplication in Arabic". U: Hurch, B. ur. *Studies on Reduplication*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, str. 395–429.

Monassar, H., 2014. "Parallelisms in Arabic: Morphological and Lexical, Syntactic, and Textual". *International Journal for Innovation Education and Research*, 2 (11), str. 68–87.

Muftić, T., 1997. *Gramatika arapskoga jezika*. Sarajevo: Ljiljan.

Muġālasa, M. Ḥ., 1997. *al-Naḥw al-šāfī*. Bayrūt: al-Risāla.

Ṣāliḥ, 'A. 'A. Ḥ., 2009. *al-Naḥw al-ʿarabī: Manhağ fī al-taʿallum al-ḍātī*. 'Umān: Dār al-fikr.

al-Sayyid, 'A. 'A., 1975. *Fī 'ilm al-naḥw*. Vol. I, al-Qāhira: Dār al-maʿārif.

Suçin, M. H., 2010. "Turkish and Arabic Reduplications in Contrast". *Australian Journal of Linguistics*, 30 (2), str. 209–226.

El Zarka, D., 2009. "Reduplication". U: Versteegh, K. et al. ur. *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*. Vol. IV, Leiden: Brill, str. 50–53.

Wright, W., 1996. *A Grammar of the Arabic Language*. Vol II. Beirut: Libraire du Liban.

FORMS AND FUNCTIONS OF THE SYNTACTIC-LEVEL SYSTEM-INTRINSIC ROOT REDUPLICATION IN ARABIC

Abstract

Reduplication of linguistic units is an exceptionally widespread phenomenon in Arabic occurring at various levels, from individual phonemes to the sentence and text. Therefore, it received considerable attention in literature throughout the time span from the era of Classical Arabic until the present day. However, most studies have focused on forms of reduplication occurring as means of word formation, text organization and cohesion, as well as figures of speech generation. In contrast, the syntactic description of forms of reduplication built into the linguistic system of Arabic, resulting in new lexical or grammatical meaning, shows significant inconsistency. Thus, the structure of Arabic cognate accusative is well described, whereas the other forms of the syntactic-level system-intrinsic root reduplication, just like most forms of the syntactic-level system-intrinsic word reduplication, are mentioned only sporadically, lacking a systematic analysis. The main goal of this paper is the analysis of various forms of the syntactic-level system-intrinsic root reduplication and their functions, that is lexical and grammatical meanings generated by root reduplication alone. The analysis is based on the analytical-descriptive method and the typological-functional approach. It demonstrates that root reduplication resulting in meanings of intensity, quality and single or repeated occurrence of verbal action in Arabic cognate accusative involves the same type of system-intrinsic reduplication mechanism producing a new meaning as those found in root reduplication structures expressing indefiniteness of the agent and equivalents of the superlative structure. In addition to defining the scope of the syntactic-level system-intrinsic root reduplication in Arabic, the paper provides a systematic description of its forms, contributing therein to expanding of the description of their diverse structure, as well as testing their stylistic potential, and relating them to the syntactic-level system-intrinsic word reduplication.

Keywords: *root reduplication*; *cognate accusative*; *action intensity*, *quality*, *single and repeated occurrence*; *agent indefiniteness; superlative*

DOI: 10.46352/23036990.2026.59
Primljen/Received: 28. 4. 2026. UDK/UDC 821.111.09
Prihvaćen/Accepted: 3. 6. 2026. Izvorni znanstveni članak/Original scientific paper

FAHRUDIN KUJUNDŽIĆ

HAMLET KAO DIONIZIJSKI ČOVJEK

Sažetak

Ovaj rad je rasprava o slici Shakespeareovog Hamleta u Nietzscheovom *Rođenju tragedije*. Nietzsche u svojoj knjizi o tragediji Hamleta spominje samo usput, tako da je ovo zapravo pokušaj dodatne razrade nekih osnovnih Nietzscheovih teza. Rad je, pritom, postavljen kao dijalog s člankom *Nietzsche's Hamlet Puzzle: Life Affirmation in The Birth of Tragedy* autorice Katie Brennan. Iako se analize iz tog članka otkrivaju kao vrlo poticajne, u ovom radu će se problematizirati pristup Shakespeareu, u želji da se ponude i neke drugačije mogućnosti interpretacije. Brennan, naime, u svom čitanju Shakespeareove drame insistira prvenstveno na značaju *Mišolovke* kao ključnom mjestu u pokušaju dodatnog približavanja Hamleta Nietzscheovim raspravama o dionizijskoj spoznaji. Po takvoj interpretaciji, Hamlet djeluje samo kao umjetnik, što se onda povezuje sa Nietzscheovim raspravama o umjetnosti. Nasuprot tome, u ovom radu će se, na tragu Nietzscheovih pogleda na tragediju općenito, pokušati sagledati cjelina Shakespeareove drame, a ne samo *Mišolovka* kao jedan njen fragment. Pritom će fokus biti na odnosu između Hamleta i Duha, te s tim odnosom povezanim zahtjevom za osvetom, uz poseban dodatak rasprave o samome kraju Shakespeareove drame. Cilj ovog rada ipak nije samo u tome da se ospore teze o Shakespeareovom Hamletu do kojih dolazi Brennan, iako će se dovoditi u pitanje neke njene značajne tvrdnje. S obzirom na to da je jasno da je Brennan, kao stručnjakinja za Nietzschea, težište očekivano postavila na Nietzschea, u ovome radu se ustvari pokušava dodatno produbiti analiza samog Shakespeareovog Hamleta, koja će onda voditi i prema nekim novim zaključcima.

Ključne riječi: *Friedrich Nietzsche*, *William Shakespeare*, *Katie Brennan*, *Hamlet*, *tragedija*, *metafizička utjeha*

1. UVOD

Ovaj rad je nastao kao dio šireg istraživanja o *Hamletu* Williama Shakespearea. Pošto je *Rođenje tragedije* Friedricha Nietzschea i dalje nesumnjivo značajan izvor za razumijevanje tragedije općenito, bilo je zanimljivo pokušati se dodatno zadržati na Nietzscheovim usputnim primjedbama o Hamletu u toj knjizi.

U potrazi za mogućim izvorima povodom Nietzscheovog odnosa prema Hamletu, put nas je odveo do jedne savremene američke autorice, Katie Brennan, stručnjakinje za Nietzschea. Brennan je 2019. godine odbranila doktorsku disertaciju o Nietzscheu, pod naslovom *Nietzsche on Suffering, Affirmation, and Modern Tragedy*. Prije toga je objavila dva članka povodom Nietzscheovog *Rođenja tragedije*, na tragu teme doktorskog rada: *The Wisdom of Silenus: Suffering in The Birth of Tragedy* i *Nietzsche's Hamlet Puzzle: Life Affirmation in The Birth of Tragedy*.

Taj drugi članak, koji se, dakle, bavi upravo Nietzscheovim pristupom Hamletu, objavljen 2019. u uglednom izdanju *The Routledge Companion to Shakespeare and Philosophy*, ispostavio se kao vrlo poticajan, otvarajući niz aspekata ove teme, uz uvid u teze odabranih autora koji su se bavili Nietzscheom.

Ovaj rad je pokušaj uspostavljanja dijaloga sa Katie Brennan, kroz prikaz njenih analiza, ali uz želju da se ponude još neke nove i drugačije mogućnosti povodom razmatranja Shakespeareovog *Hamleta*. Brennan se i u svom članku može prepoznati kao neko ko se prvenstveno bavi Nietzscheom, tako da bi dodatne analize nekoliko konkretnih problema same Shakespeareove drame sigurno mogle obogatiti ovu temu. Fokus za koji se Brennan odlučuje jasno se vidi i po spisku korištene kritičke literature, u kojem očekivano naglašeno dominiraju filozofski izvori posvećeni Nietzscheu. Zato je svakako korisno dodati neke značajne autore koji su se bavili prvenstveno Shakespeareom.

Kad je riječ o mogućim izvorima za Shakespearea, Jan Kott je duhovito primijetio da je "bibliografija rasprava i studija o *Hamletu* dva puta [...]

deblja od varšavskog telefonskog imenika" (Kott, 1963, str. 61). Zato svaka selekcija, pogotovo toliko ograničena koliko dopušta okvir naučnog rada ovog tipa, govori vjerovatno više o onome ko pravi selekciju nego o samome Shakespeareu. Na tragu već spomenutih ranijih istraživanja *Hamleta*, ovdje će biti ponuđen dio klasičnih izvora povodom Shakespearea, i to uz pokušaj balansiranja od tradicionalnih prema savremenijim autorima, uz uvažavanje pojedinih zanimljivih glasova i sa "našeg govornog područja".

Na početku je korisno uvesti odmah i Nietzscheova zapažanja o Hamletu. Nietzsche, naime, *Hamleta* u *Rođenju tragedije* spominje samo na dva mjesta. Prvi put, u sedmom poglavlju, Hamlet se uvodi kao primjer da "dionizijsko stanje" sadrži u sebi "jedan letargički element"[1] (*RT*, 7). Navest ćemo čitav odlomak, radi daljnjih analiza:

> Zanos dionizijskog stanja, sa svojim poništenjem uobičajenih ograda i granica opstanka, za svoga trajanja sadrži, naime, jedan *letargički* element, u koji se uranja sve osobno doživljeno u prošlosti. Tako se kroz taj ponor zaborava svijet svakodnevne zbilje odvaja od svijeta dionizijske zbilje. Ali čim u svijest ponovo dopre ta svakodnevna zbilja, s gađenjem je osjećamo kao takvu; plod tih stanja je asketsko raspoloženje nijekanja volje. U tom smislu dionizijski čovjek ima sličnosti s Hamletom: obojica su se jednim pravim pogledom zagledali u bit stvari, oni su *spoznali* i njima se gadi djelovati; jer njihovi postupci ne mogu ništa izmijeniti u vječnoj biti stvari, njima je smiješno ili sramotno što se od njih očekuje da ponovo urede već rasklimani svijet. Spoznaja ubija djelovanje, za djelovanje valja biti obavijen iluzijom – to je hamletovska pouka, ne ona jeftina mudrost o Ivici sanjaru koji kao od pretjerane refleksije, tako reći od suviška mogućnosti ne dospije djelovati; ne reflektiranje, ne! – istinska spoznaja, uvid u groznu istinu prevagnuo je nad svakim motivom koji nagoni na djelovanje, kako u Hamleta tako i u dionizijskog čovjeka. Nikakva utjeha više ne koristi, čežnja nadilazi posmrtni svijet, čak i bogove, skupa sa svojim licemjernim odrazom u bogovima ili u besmrtnost onostranog, postojanje se niječe. Svjestan jednom sagledane istine, čovjek sad posvuda vidi samo ono užasno ili apsurdno bítka, sad shvaća simboliku Ofelijine sudbe, sad spoznaje mudrost šumskog boga Silena: njemu je odvratno.

[1] Nietzsche, 1983, str. 52.

> Tu, u toj najvećoj pogibelji volje, poput spasonosne iscjeliteljice čarobnice, prilazi *umjetnost*; te odvratne misli o užasu ili apsurdu opstanka jedino ona umije svrnuti u predodžbe s kojima se dade živjeti: to su *uzvišeno* kao umjetničko kroćenje užasnoga i *komično* kao umjetničko pražnjenje od odvratnosti apsurdnoga. Satirski kor ditiramba spasonosni je čin grčke umjetnosti; u posrednjem su se svijetu tih dionizijskih pratilaca iscrpla upravo opisana spopadnuća.[2] (*RT*, 7)

Drugo pojavljivanje Hamleta u *Rođenju tragedije* nešto je kraće, u sedamnaestom poglavlju. U suštini je u pitanju ista okvirna tema kao i u sedmom poglavlju, samo što je sada fokus na "značaju tragičkog mita"[3] (*RT*, 17), tj. na odnosu umjetnosti tragedije prema mitskom izvoru, povodom čega se govori i o "duhu glazbe", do čega je Nietzscheu posebno stalo. Također navodimo odlomak tako da se i prije spominjanja Hamleta može jasno prepoznati kontekst Nietzscheovih analiza u tom dijelu knjige, pošto će to biti od pomoći u nastavku rada; u ovom slučaju, mnogo je duža *priprema* za uvođenje Hamleta nego samo Hamletovo *učešće*:

> I dionizijska nas umjetnost želi uvjeriti u vječnu životnu radost: samo ne treba da tu radost tražimo u pojavama, nego iza pojava. Valja nam spoznati kako sve što nastaje mora biti spremno na mukotrpnu propast, primorani smo zagledati se u strahote individualne egzistencije – i svejedno se ne skameniti: metafizička nas utjeha smjesta uzdiže iz vreve promjenljivih likova. Mi smo na trenutke uistinu sâmo prabiće i ćutimo njegovu neobuzdanu životnu požudu i životnu radost; borba, muka, uništenje pojava doima nas se sad nužnim uz to obilje bezbrojnih oblika postojanja što se tiska i gura u život, uz zanosnu plodnost volje svijeta; goropadna žaoka tih muka probost će nas netom se sjedinimo s neizmjernom životnom praradošću i naslutimo nerazorivost i vječnost te radosti u dionizijskom ushitu. Unatoč strahu i sućuti mi smo oni koji sretno žive, ne kao individuumi, nego kao ono *jedno* što živi, s čijom smo se radošću rađanja i stvaranja stopili.
>
> Povijest nastanka grčke tragedije govori nam sad jasno i određeno kako se tragičko umjetničko djelo Grka doista rodilo iz duha glazbe: pomoću koje misli vjerujemo da smo prvi put opravdali izvorni i zapanjujući smisao

[2] Nietzsche, 1983, str. 52–53.

[3] Nietzsche, 1983, str. 102.

> kora. Moramo, međutim, priznati i to da grčki pjesnici, a pogotovu grčki filozofi, nisu nikad pojmovno jasno proniknuli u upravo utvrđeni značaj tragičkog mita; njihovi junaci razmjerno površnije govore nego što postupaju; mit se u izgovorenoj riječi uopće ne opredmećuje u sebi primjerenu obliku. Ustrojstvo prizora i zorne slike očituju dublju mudrost no što sam pjesnik može obuhvatiti riječju i pojmom: što se jednako zamjećuje u Shakespearea, čiji Hamlet, primjerice, na sličan način površnije govori nego što postupa, tako da onu prije spomenutu hamletovsku pouku valja izvući iz produbljena pogleda i pregleda nad cjelinom.[4] (*RT*, 17)

Treba još dodati da, iako se u cjelini Nietzscheove knjige o tragediji, dakle, Hamlet pojavljuje tek u vidu ovih usputnih, kratkih digresija, Nietzscheove teze nisu ostale nezapažene kod klasičnih autoriteta za Shakespearea. Reprezentativan je primjer zbornik posvećen *Hamletu*, unutar edicije *Bloom's Shakespeare Through the Ages*, u kojem Harold Bloom u svoj pregled najvažnijih kritičkih osvrta kroz historiju uvrštava i Nietzschea, citirajući čitava ta dva poglavlja iz kojih su upravo navedeni fragmenti s direktnim dozivanjem Hamleta (Bloom, 2008, str. 192–200). Kao dokaz da je Nietzsche prepoznat i u savremenim čitanjima Shakespeareovog *Hamleta*, može poslužiti knjiga *The Hamlet Doctrine* Simona Critchleyja i Jamieson Webster, u kojoj je i Nietzsche sa svojim pogledom na Hamleta i dalje jedan od uticajnih sugovornika[5] (Critchley & Webster, 2013).

2. NIETZSCHEOV HAMLET PO INTERPRETACIJI KATIE BRENNAN

I Katie Brennan, na početku svog članka *Nietzsche's Hamlet Puzzle: Life Affirmation in The Birth of Tragedy*,[6] ističe da Nietzsche u *Rođenju tragedije* samo usput spominje Hamleta. Brennan, ipak, dodaje zanimljivu

---

[4] Nietzsche, 1983, str. 101–102.

[5] Sâm naslov te knjige uspostavlja vezu sa Nietzscheom: to je "hamletovska pouka" iz prethodno citiranog prijevoda *Rođenja tragedije*, na njemačkom jeziku "die Hamletlehre", a "the Hamlet doctrine" u prijevodu na engleski koji nude Critchley i Webster.

[6] Članak je objavljen u zborniku radova: Bourne, Craig & Bourne, Emily Caddick, ed. 2019. *The Routledge Companion to Shakespeare and Philosophy*. London & New York: Routledge, str. 398–407.

informaciju iz Nietzscheovih bilješki, da je Shakespeare trebao po nekim planovima dobiti i više prostora u *Rođenju tragedije*, ali da je Nietzsche poslije odustao od te ideje. S obzirom na to da se Shakespeare pojavljuje i u drugim Nietzscheovim djelima, usputne primjedbe o Hamletu sigurno nisu proizvoljne. Međutim, fokusirajući se prvenstveno na naš prvi odlomak, iz sedmog poglavlja *Rođenja tragedije*, Brennan primjećuje da se Shakespearova drama uvodi naizgled izvan konteksta Nietzscheovih analiza: "*Hamlet*, elizabetanska, engleska drama, bez hora, pojavljuje se u toku Nietzscheove rasprave o antičkoj grčkoj tragediji, njenom horu i djelovanju na publiku"[7] (Brennan, 2019, str. 398). Brennan ipak pokušava u svojoj analizi pokazati da, uprkos tome, Shakespearov Hamlet zaista predstavlja značajan primjer za dublje razumijevanje nekih osnovnih Nietzscheovih teza o tragediji općenito.

Koristan je kratki pregled prethodnih tumačenja pojavljivanja Hamleta u *Rođenju tragedije* među autorima koji su se bavili prvenstveno Nietzscheom. Brennan tako navodi da Bernard Reginster[8] i Julian Young[9] tumače ovaj dio *Rođenja tragedije* u vezi sa "schopenhauerovskim pesimizmom" (Brennan, 2019, str. 400), uz poseban akcenat na značaj patnje kod Schopenhauera kao "suštinskog, a samim tim i nužnog obilježja života"[10] (Brennan, 2019, str. 400). U tom kontekstu se pokušava objasniti i "letargički element" koji ističe Nietzsche:

> Za Reginstera, letargija koju osjeća dionizijski čovjek, što ga čini sličnim Hamletu, rezultat je patnje, koja po Schopenhaueru predstavlja "otpor zadovoljenju naših želja". Reginster nastavlja: "Schopenhauerovo objašnjenje neizbježnosti patnje podrazumijeva nemogućnost ispunjenja, stanje u

[7] Prijevod za potrebe ovog rada: Fahrudin Kujundžić. Navodit ćemo u fusnotama i citate na engleskom jeziku: "*Hamlet*, an Elizabethan, English play, without a chorus appears during Nietzsche's discussion of ancient Greek tragedy, its chorus, and its effect on its audience" (Brennan, 2019, str. 398).

[8] Izvor koji citira Brennan: Reginster, Bernard, 2014. *Art and Affirmation*. U: D. Came, ed. 2014. *Nietzsche on Art and Life*. Oxford: Oxford University Press, str. 14–38.

[9] Izvor koji citira Brennan: Young, Julian, 1992. *Nietzsche's Philosophy of Art*. Cambridge: Cambridge University Press.

[10] "Reginster argues that 'this short summary [the *Hamlet* passage] alludes to Schopenhauer's view that suffering is an essential, and therefore a necessary, feature of life'" (Brennan, 2019, str. 400).

kojem se više ništa ne želi. Iz toga proizlazi odsustvo akcije".[11] (Brennan, 2019, str. 400)

Brennan ipak Reginsterovom tumačenju suprotstavlja Alexandera Nehamasa,[12] koji se otkriva kao temelj za njenu interpretaciju. Nehamas, naime, za razliku od Reginstera, insistira na tome da, iako tragedija na prvi pogled "obeshrabruje"[13] (Brennan, 2019, str. 400), u Nietzscheovoj interpretaciji ona zapravo predstavlja afirmaciju života. U tom smislu, Brennan pokušava upravo u Nietzscheovom razumijevanju Hamleta prepoznati jedan od reprezentativnih primjera za tu tezu.

Brennan zato ulazi u malo detaljniju analizu konteksta u kojem se spominje Hamlet kod Nietzschea. Prije navedenog odlomka iz sedmog poglavlja *Rođenja tragedije*, Nietzsche zaista govori o "najtežoj patnji", te da se i "Helen" nalazi u "opasnosti da čezne za budističkim nijekanjem volje"[14] (*RT*, 7). Ali Nietzsche odmah potom naglašava da tragički hor tješi Helena, a umjetnost ga spašava, te da ga "umjetnošću [...] za se spašava – život"[15] (*RT*, 7).

Pozivajući se na to, Brennan tvrdi da "patnja nije primarni razlog odsustva djelovanja dionizijskog čovjeka", nego je u pitanju "kompleksna reakcija na ekstazu dionizijskog stanja"[16] (Brennan, 2019, str. 401). Brennan, naime, dobro prepoznaje nekoliko faza koje podrazumijeva doživljaj grčke

[11] "For Reginster, the lethargy experienced by Dionysian man, which makes him similar to Hamlet, is the result of suffering, which, for Schopenhauer 'is the experience of resistance to the satisfaction of our desires'. Reginster continues: 'his [Schopenhauer's] demonstration of its [suffering's] inevitability implies the impossibility of fulfillment, a condition in which nothing is left to be desired. This, in turn, accounts for the inhibition of action'" (Brennan, 2019, str. 400).

[12] Izvor koji citira Brennan: Nehamas, Alexander, 1985. *Nietzsche: Life as Literature*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

[13] "In short, 'Tragedy apparently discourages all effort, but actually promotes it'" (Brennan, 2019, str. 400).

[14] Nietzsche, 1983, str. 52.

[15] Nietzsche, 1983, str. 52.

[16] "The *Hamlet* passage may express the insight that life is inevitably filled with suffering, but this suffering is not the primary cause of the Dionysian man's inaction. Instead, his inaction is a complex reaction to the ecstasy of the Dionysian state" (Brennan, 2019, str. 401).

tragedije po Nietzscheu: dionizijski osjećaj općeg jedinstva, pa potom letargija zbog prepoznavanja našeg svijeta kao manje vrijednog u odnosu na prethodno doživljenu ekstazu, te onda poslije toga metafizička utjeha i afirmacija života (Brennan, 2019, str. 401). U skladu s takvim putem dionizijske spoznaje, Brennan nudi svoje tumačenje i Nietzscheovog usputnog spominjanja Hamleta:

> U odlomku o *Hamletu*, Nietzsche pruža hipotetički primjer prvog efekta dionizijske tragedije, kako bi izgledalo kada tragedija ne bi na kraju pružila afirmaciju, pa samim tim ni opravdanje života. Hamlet kao dionizijski čovjek ustvari je analogija za tragičku publiku koja je iskusila samo prvi efekat tragedije, a onda je ostavljena u stanju gađenja, bez afirmacije.[17] (Brennan, 2019, str. 401)

Da je fokus prvenstveno na Nietzscheu, jasno je i u nastavku teksta, gdje Brennan skoro potpuno napušta Hamleta te dalje razvija raspravu o odnosu apolonijskog i dionizijskog principa po pitanju afirmacije života u tragediji. Ipak, u zaključku rada Brennan se ponovo vraća Hamletu, te na tragu prethodnih teza o Nietzscheu otvara nekoliko ključnih problema Shakespeareove drame u tom kontekstu. Nietzsche, dakle, nije išao u dalje razrade povodom Hamleta u *Rođenju tragedije*, tako da tu Brennan pokušava sama ukratko ispitati Hamletov slučaj, u skladu sa svojim prethodnim analizama.

S obzirom na to da je povodom Nietzschea naglasila da je umjetnost ta koja omogućuje ponovnu afirmaciju života – jer "kroz umjetnost možemo učestvovati u ekstazi dionizijskog jedinstva"[18] (Brennan, 2019, str. 402) – Brennan se odlučuje da kod Shakespearea posebno istakne *Mišolovku*, dakle *predstavu u predstavi*, dio drame u kojem se Hamlet direktno bavi samom umjetnošću i zapravo na neki način postaje umjetnik. "Po Nietzscheovom objašnjenju", piše Brennan, "tragedija omogućuje antičkom

[17] "In the *Hamlet* passage, Nietzsche is providing a hypothetical example of this first effect of Dionysian tragedy, of what it would be like if tragedy did not ultimately provide us with an affirmation and thereby also a justification of life. Hamlet, as the Dionysian man, is an analogy for a tragic audience who has experienced only the first effect of tragedy, and thus been left in a state of revulsion, without affirmation" (Brennan, 2019, str. 401).

[18] "...through art, we can participate in the ecstazy of Dionysian unity" (Brennan, 2019, str. 402).

Grku transformativni oblik uvida u prirodu svijeta, koji pritom za sobom povlači osjećaje gađenja i pasivnosti. Ali umjetnost nas može spasiti od tih osjećaja. A u slučaju Hamleta, to je doslovno tako"[19] (Brennan, 2019, str. 404).

Brennan potom tvrdi da "tek kao umjetnik, Hamlet počinje djelovati"[20] (Brennan, 2019, str. 404), nakon prethodne pasivnosti u drami: "Tek uz pomoć umjetničkog stvaranja, Hamlet može početi sa osvetom svoga oca. Predstavljajući u umjetničkoj formi svoje znanje o onome što mu je duh rekao, Hamlet uspijeva da se pokrene iz svog letargičnog stanja"[21] (Brennan, 2019, str. 404).

Međutim, i Brennan mora primijetiti da Hamlet i nakon *Mišolovke* opet odgađa svoje djelovanje:

> Nakon predstave u predstavi, Hamlet se vraća u stanje gađenja. Iako mu se ukazuje prilika, odlučuje da neće ubiti Klaudija dok se moli, pošto bi ga tako mogao poslati u raj. Pokušava ubiti Klaudija u majčinoj spavaćoj sobi, ali umjesto njega slučajno ubije Polonija. Čak ni Hamletovo djelovanje na kraju drame, kada konačno ubije Klaudija, nije nešto što je on pokrenuo, nego se ustvari razvilo iz Klaudijevog i Laertovog pokušaja da ubiju njega.[22] (Brennan, 2019, str. 404–405)

Brennan zato zaključuje: "Dakle, u skladu sa Nietzscheovim čitanjem, Hamlet istinski djeluje samo kao umjetnik"[23] (Brennan, 2019, str. 405). Na tragu Nietzscheovog shvatanja značaja umjetnosti, za Brennan je i to

---

[19] "On Nietzsche's account, tragedy allows the ancient Greek a transformative form of insight into the nature of the world, which also dredges up feelings of revulsion and inaction. But art can save us from these feelings of revulsion. And in the case of Hamlet, it literally does" (Brennan, 2019, str. 404).

[20] "It is only as an *artist* that Hamlet comes to act" (Brennan, 2019, str. 404).

[21] "It is only through an act of artistic creation that Hamlet can begin to avenge his father. By putting his knowledge of what the ghost told him into an actual, artistic form, Hamlet is able to detach himself from his lethargic disposition" (Brennan, 2019, str. 404).

[22] "After the play within the play, Hamlet reverts to a state of revulsion. Despite having a clear opportunity, he decides not to kill Claudius as he ispraying since that might send him to heaven. He attempts to kill Claudius in his mother's bedchamber, but unwittingly kills Polonius instead. Indeed, Hamlet's action at the end of the play, where he finally manages to kill Claudius, is not initiated by him, but is the result of Claudius and Laertes' scheme to kill him" (Brennan, 2019, str. 404–405).

[23] "Thus, on a Nietzschean reading, Hamlet's only true action is as an artist" (Brennan, 2019, str. 405).

sasvim dovoljno da bi smatrala da je Hamlet, osim letargije, iskusio također i "radost dionizijskog stvaranja"[24] (Brennan, 2019, str. 405):

> On je postao ono što Nietzsche zove genijem, istinski umjetnik koji se u toku umjetničkog stvaranja privremeno spaja sa "praumjetnikom svijeta", te je u tom stanju "na čudesan način nalik na onu strašnu sliku iz bajke koja oči može okrenuti i gledati samu sebe; sad je on u isti mah subjekt i objekt, u isti mah pjesnik, glumac i gledatelj."[25] (*RT*, 5) U svom umjetničkom stvaranju, Hamlet može do kraja postati dionizijski čovjek. Iako prvo zaglibio u stanju odvratnosti, kroz umjetnost on postaje jedno "s onim bićem koje, kao jedini tvorac i gledatelj te komedije umjetnosti, sebi priređuje vječni užitak."[26] (*RT*, 5)[27] (Brennan, 2019, str. 404)

Raspravu sa Brennan možemo početi od tog mjesta.

3. MIŠOLOVKA ZA SHAKESPEAREOVOG HAMLETA: PREISPITIVANJE TEZA KATIE BRENNAN

Brennan, dakle, povodom Hamleta-umjetnika citira dio *Rođenja tragedije*, peto poglavlje, u kojem Nietzsche ustvari problematizira subjektivnost u umjetnosti. Nietzsche, naime, dovodi u pitanje uopće prisustvo subjektivnosti u umjetnosti, tvrdeći da "subjektivnog umjetnika znamo samo kao lošeg umjetnika, a u svakoj vrsti i razini umjetnosti nadasve i ponajprije zahtijevamo pobjedu nad subjektivnim, izbavljenje od 'ja' i utihnuće svake individualne volje i želje"[28] (*RT*, 5). Malo poslije, raspravljajući sa

[24] "He not only experiences lethargy and revulsion, but also, as an artist, the joy of Dionysian creation" (Brennan, 2019, str. 405).

[25] Nietzsche, 1983, str. 44.

[26] Nietzsche, 1983, str. 44.

[27] "He has become what Nietzsche calls a genius, a true artist, who, during an act of artistic creation, temporarily merges with the 'original artist of the world' and 'in this condition he resembles, miraculously, that uncanny image of fairy-tale which can turn its eyes around and look at itself; now he is at one and the same time subject and object, simultaneously poet, actor, and spectator' (BT §5). In his act of artistic creation Hamlet is able to fully become a Dionysian man. While at first he is mired in revulsion, through art he becomes one with 'the essential being which gives itself eternal pleasure as the creator and spectator of that comedy of art' (BT §5)" (Brennan, 2019, str. 404).

[28] Nietzsche, 1983, str. 39–40.

Schopenhauerom povodom problema jastva lirskog pjesnika, Nietzsche dodaje da "hoteći individuum koji promiče vlastite egoistične svrhe, može biti mišljen samo kao protivnik a ne kao izvor umjetnosti".[29] Nietzsche potom zaključuje: "Ako je pak subjekt umjetnik, on je već oslobođen svoje individualne volje i u stanovitom je smislu postao medijem, posredstvom kojega onaj jedan subjekt koji istinski jest slavi svoj spas u prividu"[30] (*RT*, 5). Na tom tragu, Nietzsche dovodi u pitanje i samog subjekta uopće, što je, kako je pokazao Peter Sloterdijk u svojoj interpretaciji Nietzschea, indirektna rasprava o krizi modernog subjekta, što će poslije biti velika tema filozofije XX stoljeća (Sloterdijk, 1990, str. 90–91).

Ali ne moramo ići dalje u Nietzscheovu argumentaciju, već ovo je dovoljno da se opravdano postavi pitanje da li je Brennan i ovdje u svom tumačenju malo više vodila računa o Nietzscheu nego o Shakespeareu. Umjesto te zanimljive, ali čini se ipak po Shakespearea suviše slobodne esejističke intepretativne igre po Nietzscheovim motivima, bilo bi potrebno da se dodatno konkretizira Hamletova situacija u samoj drami, u vezi s predstavom u predstavi na koju se Brennan poziva.

Za početak, veoma važno je istaći da sličan prigovor, koji je Brennan imala povodom završnice drame, također vrijedi i u ovom slučaju, jer je i ta predstava u predstavi ustvari splet okolnosti, nešto što nije sâm Hamlet pokrenuo, nego je iskoristio priliku koja mu se ukazala (Wilson, 1935, str. 141–142).

Naime, putujuća glumačka družina prolazi pored dvora, a Rosencrantz ih spominje Hamletu u 2. prizoru II čina: "Pretekli smo ih na putu; dolaze da vam ponude svoju službu"[31] (*Hamlet*, II: 2). U nastavku iste scene, Polonije dolazi i najavljuje glumce: "Glumci su nam upravo stigli, moj gospodaru"[32] (II: 2). Hamlet dočekuje glumce i razgovara s njima i tek nakon što ih odluče ostaviti na dvoru, Hamlet dogovara da igraju *Gonzagino umorstvo*,

[29] Nietzsche, 1983, str. 43.

[30] Nietzsche, 1983, str. 43–44.

[31] Shakespeare, 2004, str. 87.

[32] Shakespeare, 2004, str. 90.

odnosno *Mišolovku*, pa traži od njih da im doda još jedan "govor od nekih dvanaest ili šesnaest stihova koje bih ja napisao i umetnuo u komad"[33] (II: 2).

Na kraju te scene, a ujedno i na kraju II čina, Hamlet ostaje sâm i u monologu kritizira sebe i svoju pasivnost – "Zar sam kukavica?"[34] (II: 2) – te izgovara svoj plan, da glumci odigraju nešto slično sceni ubistva njegovog oca, usput otvoreno priznajući da još uvijek nije siguran šta zapravo predstavlja Duh:

> ... Duh kojeg sam vidio
> Možda je đavao. A đavo ima moć
> Da uzme na se mio lik i, može biti,
> Zbog moje slabosti i melankolije, –
> Jer on je vrlo moćan s takvim dušama, –
> Vara me da me smrvi. Uvjerljiviji
> Ja hoću dokaz. – Sad na glumu mislit valja
> U kojoj ću ulovit savjest toga kralja.[35] (II: 2)

U 2. prizoru III čina odvija se onda sve ostalo: Hamlet daje upute glumcima prije početka, dogovara se s Horacijem da zajedno prate Klaudija u toku predstave; Klaudije naglo reagira na scenu ubistva, što jasno primjećuju i Hamlet i Horacije. Hamlet je time dobio svoj "uvjerljiviji dokaz" koji je tražio, ali kako je primijetila i Brennan, ni nakon toga neće adekvatno djelovati sve do posljednjeg čina.

Pažljivije čitanje konkretnih detalja iz Shakespeareove drame vodi nas drugačijim pravcima od onoga što je interpretirala Brennan. Čak se zapravo čini da se mnogo toga može predstaviti upravo suprotno od njenih tvrdnji povodom Hamleta.

Hamlet se u ovoj konkretnoj situaciji samo uslovno može smatrati umjetnikom. On nije autor *Mišolovke*, nego samo jednog kratkog govora. On je poput dramaturga, kako kaže i Brennan, ili još više redatelj te predstave, s obzirom na to da daje različite upute glumcima kako bi to sve

[33] Shakespeare, 2004, str. 97.

[34] Shakespeare, 2004, str. 98.

[35] Shakespeare, 2004, str. 99.

trebalo izgledati. Ali ni u tom slučaju on sigurno još uvijek nije umjetnik na Nietzscheov dionizijski način, genij koji se obračunava sa subjektivnošću i stapa s praumjetnikom. Naprotiv, kao što se može vidjeti iz predstavljenih događaja, Hamlet želi da jasno kontrolira priliku koju je dobio. Pritom, on ima vrlo praktične ciljeve, koje ostvaruje proračunato, još i uz dodatnu pomoć Horacija, za svaki slučaj.

Hamlet jeste i glumac u Shakespeareovoj drami, u smislu da glumi svoje ludilo, što otvoreno i sâm priznaje prije početka *Mišolovke*. On jeste i gledalac predstave, bukvalno, zato što zajedno s ostalima gleda ono što glumci izvode.[36] Ali više od svega, Hamlet je distancirani promatrač čitave te situacije. Jer Hamleta u ovom dijelu drame ne zanima nikakav umjetnički zanos koji briše granice između uloga, nego kroz predstavu pokušava da dođe do dokaza, kako je i sâm rekao, do potvrde onoga što mu je Duh već ispričao.

Ako se pozovemo na prethodne Nietzscheove teze o problemu subjektivnosti u umjetnosti, Hamlet ne samo da tu nije umjetnik na dionizijski način nego bi mu se ustvari moglo prigovoriti, po Nietzscheovim riječima, da je "hoteći individuum koji promiče vlastite egoistične svrhe"[37] (*RT*, 5). Bilo bi zanimljivo u tom smislu pokušati *Mišolovku* gledati ne kao umjetničko djelo, nego malo više kao Hamletov *eksperiment*, ili tačnije pokušaj eksperimenta, u skladu s tezama Martina Heideggera o značaju eksperimenta za modernog čovjeka (Heidegger, 2000, str. 64–66). U svakom slučaju, ono što se ovdje želi istaći jeste da Hamlet kroz *Mišolovku* pokušava, dakle, *racionalno* – "Na posao, moj mozgu!"[38] (II: 2) – da potvrdi nešto što je ranije na početku drame u I činu dobio kao objašnjenje od duha svog oca.

Naravno da se s predstavom u predstavi nužno otvara specifičan autoreferencijalni vrtlog, ali umjesto Nietzscheovog tipa analize umjetnosti koju pokušava dalje razviti Brennan, čini nam se tačniji i Shakespeareu bliži tradicionalni pristup kod, naprimjer, Dževada Karahasana (Karahasan, 2004, str. 9–26) ili još detaljnije kod Pavla Pavličića, koji u tome prepoznaju

[36] Temeljita analiza različitih uloga u *Hamletu*: Aldus, 1977.

[37] Nietzsche, 1983, str. 43.

[38] Shakespeare, 2004, str. 99.

odlike manirističkog umjetničkog djela, koje se počinje otvoreno baviti samo sobom, postajući naglašeno svjesnije sebe nego što je to slučaj s klasičnim umjetničkim djelima (Pavličić, 1988, str. 104–105).[39]

Slično tome, i Francis Fergusson u jednom dijelu svog poglavlja o *Hamletu* iz *Pojma pozorišta* govori direktno o odnosu Shakespeareovog teatra prema dionizijskim korijenima, napominjući da se uporedo s bitnim sličnostima mora voditi računa o tome da je *Hamlet* drama "sa same ivice modernog sveta" (Fergusson, 1979, str. 159). Fergusson u tom smislu posebno ističe Hamletovu "supermodernu svest" i u njemu prepoznaje "jednu neverovatno modernu i skeptičnu, pirandelovsku teatralnost" (Fergusson, 1979, str. 160). Zato je odnos *Hamleta* prema svojoj ritualnoj osnovi mnogo složeniji nego u klasičnoj grčkoj tragediji, pošto se kod Shakespearea već jasno "ironično odražava i samo stvaranje rituala" (Fergusson, 1979, str. 160), što nas vodi u bitno drugačijem smjeru od Nietzscheovih rasprava o umjetnosti, na kojima insistira Brennan.

U isto vrijeme, zbog odsustva adekvatnog djelovanja i nakon predstave u predstavi, očito je da kod Shakespearea, ako ćemo se i dalje držati paralele s Heideggerom, eksperiment zapravo ne uspijeva, a sâm subjekt se već pokazuje kao problematičan. Međutim, to je subjekt koji otkriva proturječja u odnosu prema sebi i svijetu, naprimjer na tragu savremenih analiza Bernharda Greinera (2007), a ne subjekt koji nestaje u dionizijskoj ekstazi.

Zbog svih prethodnih primjedbi, očekivano je da se ne možemo složiti ni sa zaključkom koji iznosi Brennan povodom Hamleta, da on jedino djeluje kao umjetnik. Izgleda da bi se i ta teza mogla obrnuti, u smislu da se Hamlet i s tom predstavom zapravo udaljio od zahtijevane konkretne akcije, pošto bi se i *Mišolovka* mogla tumačiti kao još jedno dugo odlaganje djelovanja: *Mišolovkom* se, naime, dodatno preispituje nešto što bi trebalo biti već jasno, a uz njenu pomoć se samo potvrđuje ono što je Duh svakako već ranije nedvosmisleno otkrio. U prilog tome govori i ponovno

[39] O odnosu između klasičnog i manirističnog u Shakespeareovom *Hamletu*: Kujundžić, Fahrudin, 2022. "Shakespeareov *Hamlet* između klasike i manirizma". U: *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, 2022, knjiga 25, str. 295–313.

pojavljivanje Duha, u 4. sceni III čina, dakle poslije *Mišolovke*, kada se Hamlet sukobljava s majkom Gertrudom, da bi mu Duh rekao: "Nemoj zaboraviti: mog posjeta je svrha / Da naoštri tvoj skoro otupljeni naum"[40] (III: 4). Duh očito nije bio zadovoljan predstavom.

Iako je Hamlet tvrdio da mu je bila potrebna racionalno shvatljiva potvrda, ispostavlja se da ni to ustvari nije bio Hamletov problem, jer adekvatnog djelovanja nema ni poslije takvog dokaza. Zato, umjesto teze da Hamlet djeluje jedino kroz umjetnost, moglo bi se reći da epizoda sa *Mišolovkom* ustvari pokazuje da Hamleta ni umjetnost još uvijek ne može pokrenuti na potrebnu akciju: Hamlet i dalje beskonačno analizira, a umjesto da razriješi problem drame, on ga kroz *Mišolovku* zapravo *manirističkiumnožava*,[41] tj. daje nam još jednu sliku onoga što smo već imali, na drugačiji način predstavlja i potvrđuje sve ono što smo dotad već znali.

Michael Davies je u svojim raspravama o Hamletovom karakteru značajno skrenuo pažnju na detalje iz same drame koji se nerijetko previđaju u interpretacijama Hamletove pasivnosti (Davies, 2008, str. 52–53). Posebno su značajni Hamletovi postupci u V činu, kada se vraća nakon odsustva od nekoliko scena, kako primjećuje Maynard Mack, Hamlet izgleda i ponaša se drugačije, već tu kao neko ko je u međuvremenu prihvatio svoju ulogu (Mack, 1955, str. 54). Nije ipak potrebno ići dublje u tu vrstu rasprave, pošto je ovo samo jedan u skoro beskrajnom nizu slučajeva u kojem se dovodi u pitanje Hamletovo djelovanje. Ali izgleda ipak problematično isticati u tom smislu *Mišolovku* kao primjer djelovanja, a osporavati u odnosu na nju ubistvo Klaudija na samome kraju drame. Bez obzira na opravdanost prigovora da ni u V činu Hamlet svoju osvetu ne izvodi idealno poput klasičnog tragičkog heroja, on na kraju ipak uspijeva da konačno uradi ono što se od njega očekivalo u toku čitave drame, što je sigurno bitno više od onoga što je ranije postigao sa *Mišolovkom*.

[40] Shakespeare, 2004, str. 141.

[41] Jovan Hristić je značajno primijetio kako se u Shakespeareovom *Hamletu* "svaka ličnost i svaki odnos među ličnostima tako reći kao u ogledalu ogleda u nekoj drugoj ličnosti i nekom drugom odnosu" (Hristić, 1986, str. 25). Gustav Rene Hocke je svoju knjigu o manirizmu *Svijet kao labirint* počeo poglavljem posvećenim upravo "čaroliji zrcala" (Hocke, 1991, str. 7–8).

4. POKUŠAJ DRUGAČIJE INTERPRETACIJE NA TRAGU NIETZSCHEA

Treba napomenuti da se ovdje ne dovodi u pitanje način na koji Brennan interpretira samoga Nietzschea. Slažemo se i s istaknutim fazama dionizijske spoznaje, i s presudnim značajem metafizičke utjehe u tragediji; to su izuzetno značajne teze za razumijevanje i Nietzschea i tragedije općenito. Također se, u skladu s tim, slažemo i da se Nietzscheovo uvođenje Hamleta može tumačiti u kontekstu etapa dionizijske spoznaje, prije razrješenja koje tragediji treba donijeti afirmaciju života. Međutim, kao što se prethodno pokušalo pokazati, ne slažemo se da se to razrješenje kod Shakespearea ostvaruje na primjeru *Mišolovke*.

Umjesto *Mišolovke*, predlažemo da se u tom kontekstu obrati pažnja na sami kraj Shakespeareove drame. Posljednje Hamletove riječi, čini se, zaista zatvaraju klasični okvir koji tragedija podrazumijeva i po Nietzscheu. Iako Brennan jeste u pravu kada primjećuje da se Hamletu može prigovoriti da je i završnica malo više splet okolnosti nego realizacija nekog njegovog sveobuhvatnog plana, sami kraj njegovog života ipak jeste onakav kakav bi trebao biti u klasičnoj tragediji. Izvan scene se čuje da dolazi mladi Fortinbras, a Hamlet umire brinući se za ono što će biti sa Danskom poslije njega. Posljednje riječi upućuje Horaciju:

> Iz Engleske ja neću dočekati vijesti;
> No proričem da izbor će za kralja pasti
> Na Fortinbrasa. Na umoru za njega glasam;
> To mu reci, i pričaj mu o djelima
> Što mene su potakla – Ostalo je šutnja.[42] (V: 2)

To su već postupci klasičnog tragičkog heroja. Kao što kaže Nietzsche, tragički heroj umire, ali njegovom smrću se zapravo potvrđuje život: "junak, najviše objavljenje volje, na naše se zadovoljstvo niječe jer je ipak samo pojava i jer se njegovim uništenjem ne dotiče vječni život volje"[43] (*RT*, 16). Izgleda

[42] Shakespeare, 2004, str. 221.

[43] Nietzsche, 1983, str. 101.

da se tako i Hamlet na kraju Shakespeareove drame odnosi prema vlastitoj smrti. To bi onda bila i metafizička utjeha: zajedno smrt i obećanje novog početka, obećanje nastavka života nakon smrti tragičkog heroja. A upravo o tome Nietzsche piše prije nego što će drugi put spomenuti Hamleta u *Rođenju tragedije* – kao što je već navedeno: "Valja nam spoznati kako sve što nastaje mora biti spremno na mukotrpnu propast, primorani smo zagledati se u strahote individualne egzistencije – i svejedno se ne skameniti: metafizička nas utjeha smjesta izdiže iz vreve promjenljivih likova"[44] (*RT*, 17).

Pritom, Hamlet predstavlja to društvo, kao što Laert još na početku drame objašnjava Ofeliji:

> Kad rod mu vagnete, on nije svoj gospodar;
> Jer on je sam rođenju svome podložan.
> On ne može, ko ljudi niska roda, radit
> Po svojoj volji; o njegovu jer izboru
> Zavisi spas i moć te cijele države.
> Stog njegov izbor mora biti ograničen
> I mišljenjem i odobrenjem onog tijela
> Kojemu je glava.[45] (I: 3)

Doduše, tek na kraju drame Hamlet se ponaša i govori potpuno u skladu s tom ulogom, prihvatajući je i konačno umirući s njom spokojno. Zato bi se te posljednje Hamletove riječi mogle tumačiti i kao afirmacija života, na kojoj s punim pravom insistira Brennan u Nietzscheovom čitanju tragedije općenito, pošto Hamlet tim riječima potvrđuje da se sâm život nastavlja iako njegov individualni život prestaje, on se, dakle, brine za ono što dolazi nakon njegove smrti, te samim tim pokazuje da ne umire besmisleno i uzalud, nego kao tragički heroj koji vodi računa o dobrobiti "onog tijela kojemu je glava".

Brennan, naravno, tačno ističe da u Shakespeareovoj drami više nema hora, te također dobro primjećuje da Ofelija u toku *Mišolovke* govori

[44] Nietzsche, 1983, str. 101–102.

[45] Shakespeare, 2004, str. 43.

Hamletu: "Dobar ste tumač; kao kor u tragediji, gospodaru"[46] (III: 2). I na tom planu bi se, međutim, također trebao prepoznati složeni i proturječni odnos Shakespeareove drame prema tragičkim korijenima, kao što je to pokazao Fergusson. Hor je po Nietzscheu izvor iz kojeg se uopće razvila tragedija, a Hamlet i kada podsjeća na hor – i povodom *Mišolovke*, ali također i u cjelini svoje drame (Davies, 2008, str. 62) – u isto vrijeme pokazuje i koliko je udaljen od svetog početka.

Ipak, uprkos važnim razlikama u odnosu na izvornu grčku tragediju, Shakespeare uspijeva da dođe do svog tipa tragedije na početku modernih vremena, u jednoj velikoj sintezi antičke, srednjovjekovne i renesansne tradicije (Fergusson, 1979, str. 190). Zato, kako je insistirao E. M. W. Tillyard, čak i dijelovi koji na prvi pogled izgledaju kao čista renesansna pohvala čovjeku, i dalje imaju korijene i u kršćanskom srednjem vijeku (Tillyard, 1943, str. 1). U tom smislu, Nietzscheovo tumačenje Hamleta može se dopuniti i na tradicionalniji način od onoga što čini Brennan, kroz ponovno otkrivanje dubokih veza sa klasičnom tragedijom, koje su još uvijek prisutne kod Shakespearea, uporedo sa svim modernim razlikama.

U skladu s prethodnom tvrdnjom da do afirmacije života kod Shakespearea ne dolazi s *Mišolovkom* nego na samome kraju drame, može se otvoriti i dodatna rasprava o izvoru Hamletovih problema, na tragu Nietzscheovih primjedbi. Zanimljivo je, naime, postaviti pitanje koje Brennan ne postavlja, a što ni sâm Nietzsche ne objašnjava do kraja na primjeru Hamleta: Da li se i ovdje može govoriti o nečemu konkretnom što nudi tekst Shakespeareove drame – šta je to zapravo Hamlet spoznao, u skladu s Nietzscheovom interpretacijom, pa je nakon toga shvatio da njegovi "postupci ne mogu ništa izmijeniti u vječnoj biti stvari"?[47] (*RT*, 7).

Korisno je zbog toga zadržati se na Hamletovom odnosu prema Duhu.[48] Hamlet, dakle, u I činu izgleda bespogovorno vjeruje i zaklinje se Duhu na

[46] Shakespeare, 2004, str. 121.

[47] Nietzsche, 1983, str. 52.

[48] U prilog značaju lika Duha u drami na određeni način govori i zanimljiva teza da je sâm Shakespeare glumio tu ulogu u svojoj predstavi (Kostić, 1978, str. 202). Tu tradicionalnu tvrdnju spominju također Critchley i Webster, dok je nasuprot Shakespearea onda stajao Richard Burbage kao Hamlet (2013).

osvetu; na kraju II čina već otvoreno priznaje u monologu da ipak sumnja; u III činu dobija dodatni dokaz, ali i dalje ne djeluje, tako da Duh mora ponovo da se pojavi da bi ga opomenuo.

Duh zahtijeva akciju, i to ne kao ličnu osvetu nego kao potrebu za ispravljanjem nepravde koja se tiče čitavog društva: "Ne daj da krevet kraljevski u Danskoj bude / Log razblude i kletog rodoskrvnuća"[49] (I: 5). Šta se desilo, te šta se i zašto očekuje od Hamleta da poduzme povodom toga, sve je vrlo jasno i opravdano u izlaganju Duha, nema nikakvih zagonetki i nema prostora za bilo kakve dodatne dileme, Duh se ponaša neobično praktično. Pritom, kako je Davies odlično istakao, Hamlet nema problem povodom opravdanosti i nužnosti same osvete (Davies, 2008, str. 57).

Izvor Hamletove nelagode bi se zato mogao tražiti još dublje, ne u zahtjevima koje Hamlet dobija od Duha, nego možda u samom kontaktu sa svijetom mrtvih, u mogućnosti i iskustvu neposrednog susreta sa Duhom i onim što on predstavlja. Naravno da Hamleta kao sina i kraljevića uznemiruje saznanje o načinu smrti svoga oca i kralja. Ali Hamleta kao živog čovjeka još dublje od toga neizbježno uznemiruje dio govora Duha gdje se naslućuje njegov položaj na drugom svijetu:

> Ja sam duh tvog oca,
> Osuđen da za neko vrijeme noću hodam,
> A danju zatvoren u vatrama da postim,
> Dok moji grijesi za života počinjeni
> Ne pročiste se i sažegu. No, da smijem
> Objaviti otajstva svoje tamnice,
> Ispričao bih priču koje svaka riječ bi
> Dušu ti razdrla, krv mladu sledila,
> Učinila da oči ti iz duplja skoče,
> Da ti se zapleteni prami razmrse
> I da se svaka pojedina kosa digne
> Ko bodljika na zloćudnome dikobrazu.
> Al te se vječne tajne otkrit ne smiju
> Uhu od krvi i od mesa.[50] (I: 5)

[49] Shakespeare, 2004, str. 57.

[50] Shakespeare, 2004, str. 54.

Jovan Hristić je u svojim analizama Hamletovog susreta sa Duhom naglašavao upravo težinu sudara svjetova kojem Hamlet svjedoči. Hristić zato tvrdi da je *Hamlet* u osnovi "drama o dva sveta, i da se njen junak nalazi između njih":

> Jedan je svet danskog dvora, ovozemaljski svet u kome je sve neizvesno, neodređeno i nesigurno, u kome ubice imaju osmeh na licu, a čedne se devojke začas pretvaraju u provokatore; drugi je svet iz koga dolazi Duh, u koji je Hamletu bilo dato da baci jedan pogled, i u kome je sve izvesno, sigurno, određeno i definisano, u kome se najzad otkriva suština svakog čoveka, kao što se ona otkriva i u Paklu Danteovom. (Hristić, 1986, str. 16)

Hristić potom efektno zaključuje: "Ko je jednom bacio pogled u drugi svet, taj više nije isti čovek kada se okrene ovome" (Hristić, 1986, str. 16), što se može uzeti kao ubjedljiv dodatak i nietzscheovskoj interpretaciji Hamleta, iako Hristić tim povodom ne spominje Nietzschea. U tom smislu je sâm taj uvod strašniji od svega što Duh dalje ima da kaže, tako da bi se moglo uzeti da je Hamletova spoznaja o postojanju takve "vječne tajne" ono najdublje što ga sputava kroz čitavu dramu. Jer kako uopće dalje živjeti, a kamoli efikasno djelovati, nakon takvog iskustva?

Zanimljivo je povodom Duha dodati i jednu historijski obilježenu interpretaciju koju temeljito razvija Stephen Greenblatt u svojoj knjizi *Hamlet in Purgatory*. Osim tog univerzalnog pitanja odnosa između života i smrti, za Hamleta i Shakespeareove savremenike susret sa Duhom je imao i jedan dodatni sloj, koji je posebno naglašavao značaj tog događaja u samoj drami. Duh, naime, govori o čistilištu, što je katolička ideja koju je protestantizam već odbacio, a koja se sada javlja kao sjećanje koje je još uvijek itekako prisutno u Shakespeareovom vremenu (Greenblatt, 2013). Zato se ispod površine susreta Hamleta i Duha intenzivno osjeti "kolanje društvene energije" (Greenblat, 2003).

Davies je povodom lika Duha govorio o njegovoj ontološkoj neodređenosti i nesigurnosti s kojom se u odnosu na njega neizbježno suočavaju Hamlet i ostali likovi u I činu (Davies, 2008, str. 100–101). Iako ni Davies tim povodom ne spominje Nietzschea, očito bi se i takva zapažanja mogla

povezivati s Nietzscheovim insistiranjem na tome da Hamletov problem nije psihološke prirode, nego je upravo pitanje spoznaje o granicama između svjetova, ili još preciznije između privida i dublje istine o svijetu.

Zbog svega navedenog smatramo da vrhunac dionizijske spoznaje za Hamleta ne može biti u umjetnosti, kao što je to pokušala predstaviti Brennan, nego tek na samome kraju Shakespeareove drame. Jer *Mišolovka* ne može razriješiti ništa kada je u pitanju ta "vječna tajna". Nasuprot tome, kraj jeste razrješenje, pošto Hamlet uspijeva da nađe mir u ponovnom, sada i konačnom, susretu sa vlastitom smrti.

Zato tek na kraju Hamlet postaje zaista tragički heroj i tek s takvim krajem ova drama se i dalje može smatrati tragedijom. Dok se čini da se sveto kod Shakespearea postepeno povlači izvan ovoga svijeta, Hamlet ipak i dalje uspijeva da u smrti pronađe metafizičku utjehu na kojoj je Nietzsche insistirao u klasičnoj grčkoj tragediji, prihvatajući ono što je po Nietzscheovim riječima cilj tragedije: "iza načela individuacije, vječni život onkraj svekolike pojavnosti i usuprot svakom uništavanju"[51] (*RT*, 16).

5. ZAKLJUČAK

U svom komentaru Hamleta Nietzsche se, dakle, protivi pristupu koji insistira na problemu refleksije kao presudnom faktoru koji sputava Hamleta u djelovanju. Iako tim povodom ne navodi konkretna imena, lako je prepoznati da se Nietzsche zapravo suprotstavlja romantičarskoj interpretaciji Hamleta.[52] Predstavljajući različite moguće pristupe pitanju Hamletovog djelovanja, A. C. Bradley je u svojoj uticajnoj knjizi *Shakespearean Tragedy* taj tip interpretacije povezivao prvenstveno s Augustom W. Schlegelom i Samuelom T. Coleridgeom, koji su *Hamleta* shvatali kao "tragediju refleksije" (Bradley, 1992, str. 86–90).

[51] Nietzsche, 1983, str. 101.

[52] Detaljnije o Nietzscheovom kontekstu njemačke recepcije *Hamleta*: Gjesdal, Kristin, 2018. "Interpreting *Hamlet*: The Early German Reception". U: Zamir, Tzachi ed., 2018. *Shakespeare's Hamlet: Philosophical Perspectives*. Oxford: Oxford University Press, str. 247–272.

Ni Bradley se neće složiti s takvom interpretacijom, ali Nietzsche u svom komentaru ide u bitno drugačijem pravcu u odnosu i na Bradleyjeve analize Hamletove melanholije. U Nietzscheovu letargiju, kako je navedeno, "uranja sve osobno doživljeno u prošlosti", a Hamlet se suočava s najdubljom spoznajom da njegovi "postupci ne mogu ništa izmijeniti u vječnoj biti stvari", pa je zato za Hamleta, kao i dionizijskog čovjeka, "smiješno ili sramotno što se od njih očekuje da ponovo urede već rasklimani svijet"[53] (*RT*, 7).

Fokus na *Mišolovku* i probleme umjetnosti, na što se odlučila Katie Brennan u svojoj interpretaciji, jeste na zanimljiv način motiviran Nietzscheovim drugim tezama iz *Rođenja tragedije*, ali sâm Nietzsche, dakle, uopće ne spominje direktno *Mišolovku* povodom Hamleta. Jasno je, naravno, da u ovakvom tipu analiza i Brennan i ovaj rad odlaze mnogo dalje od onog što je Nietzsche konkretno napisao o Hamletu, ali je pitanje koliko je stabilno uporište za koje se odlučujemo za dodatne rasprave i šta se u skladu s tim može obuhvatiti, i od Nietzschea, ali i od Shakespearea. Odluka Brennan da fokus stavi prvenstveno na *Mišolovku*, i to u kontekstu Nietzscheovog pristupa umjetnosti uopće, za razumijevanje Shakespeareove drame pokazuje se ipak kao suviše fragmentaran izbor.

Ako se ograničimo samo na tu perspektivu, zanemaruje se naprimjer skoro potpuno priča o osveti, kao zahtjevu koji Duh stavlja pred Hamleta u I činu drame. A osveta je ono što se od Hamleta očekuje da uradi i u odnosu na osvetu govorimo da li Hamlet djeluje ili ne djeluje dalje kroz dramu. Nietzsche, istina, ni osvetu nije direktno spomenuo u svojoj paraleli između Hamleta i dionizijskog čovjeka, ali formulacija o uređivanju rasklimanog svijeta vodi nas jasno u tom pravcu, jer Duh kroz osvetu od Hamleta traži da vrati narušenu harmoniju u društvu i svijetu. U prilog tome mogu se dodati i često isticane Hamletove riječi s kraja I čina: "Vrijeme je razglobljeno. – O, prokleti jad, / Što ikada se rodih da mu vratim sklad!"[54] To je Hamletov komentar nakon rastanka sa Duhom, kojim se već na početku

[53] Nietzsche, 1983, str. 52

[54] Shakespeare, 2004, str. 63.

drame najavljuju problemi s djelovanjem koji će uslijediti, što je vrlo blizu i Nietzscheovim primjedbama o Hamletu.

Ako je Hamlet djelovao samo kao umjetnik i ako je uz pomoć *Mišolovke* samo kroz umjetnost postao dionizijski čovjek, kako tvrdi Brennan, onda to znači da je u odnosu na tu epizodu manje važan čak i sami kraj drame, po čemu bi Hamletova predstava u predstavi zapravo zasjenila cjelinu Shakespeareove tragedije. Ako je tako, onda je pitanje da li je Shakespeareova drama uopće tragedija, jer šta je onda tu afirmacija života, šta je metafizička utjeha za sve ono što se desilo kroz radnju drame prije i poslije *Mišolovke*? Erika Fischer-Lichte je pokazala kako kod Shakespearea naprimjer u *Kralju Learu* zaista na kraju "smrt junaka ne implicira njegovu reintegraciju u društvo ni obnovu društva", ali je pritom dodala da se u odnosu na to u *Hamletu* i dalje "junak [...] upravo smrću reintegrira u društvo", "a junakovom smrću društvo se i obnavlja" (Fischer-Lichte, 2010, str. 136).

"Šekspirovo doba 'kretalo se ka haosu' a veliko ogledalo njegovog pozorišta razbilo se u fragmente", kako kaže Fergusson u završnim dijelovima svoje analize *Hamleta* (Fergusson, 1979, str. 190). Ali Fergusson također ističe da je "ono trajalo dovoljno dugo da bi nam dalo poslednju sliku čoveka Zapada u svetlu njegove velike tradicije" (Fergusson, 1979, str. 190). U skladu s tim, u ovome radu se, kroz dijalog sa Brennan, nudi jedna drugačija interpretacija, u kojoj se pokušavaju sačuvati duboke veze koje Shakespeareov *Hamlet* još uvijek ima s klasičnim počecima grčke tragedije. Zbog značajnog prisustva tih veza, čini nam se da se Nietzscheove rasprave o tragediji općenito, uz oprez povodom svijesti o razlikama između antičke i moderne tradicije, mogu ubjedljivo primjenjivati i na cjelinu ove Shakespeareove drame, a ne samo na jedan njen fragment.

IZVORI

Brennan, K., 2019. "Nietzsche's Hamlet Puzzle: Life Affirmation in The Birth of Tragedy". U: Bourne, C. & Bourne, E. C. ed. *The Routledge Companion to Shakespeare and Philosophy*. London & New York: Routledge, str. 398–407.

Nietzsche, Fr., 1983. *Rođenje tragedije*. Prijevod: Čičin-Šain, Vera. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.

Shakespeare, W., 2004. *Hamlet*. Prijevod: Torbarina, Josip. Sarajevo: Civitas.

LITERATURA

Aldus, P. J., 1977. *Mousetrap: Structure and Meaning in Hamlet*. Toronto & Buffalo: University of Toronto Press.

Bloom, H., Foster, B. ed., 2008. *Bloom's Shakespeare Through Ages: Hamlet*. New York: Infobase Publishing.

Bradley, A. C., 1992. *Shakespearean Tragedy: Lectures on Hamlet, Othello, King Lear, Macbeth*. London: Macmillan Education.

Critchley, S., Webster, J., 2013. *The Hamlet Doctrine*. London & Brooklyn: Verso.

Davies, M., 2008. *Hamlet: Character Studies*. London: Continuum.

Fergusson, F., 1979. *Pojam pozorišta*. Prijevod: Frajnd, Marta. Beograd: Nolit.

Fischer-Lichte, E., 2010. *Povijest drame: Razdoblja identiteta u kazalištu od antike do danas – Svezak 1: Od antike do njemačke klasike*. Prijevod: Torjanac, Dubravko. Zagreb: Disput.

Gjesdal, K., 2018. "Interpreting *Hamlet*: The Early German Reception". U: Zamir, T. ed. *Shakespeare's Hamlet: Philosophical Perspectives*. Oxford: Oxford University Press, str. 247–272.

Greenblatt, S., 2003. "Kolanje društvene energije". U: Lešić, Z. ur. *Nova čitanja – Poststrukturalistička čitanka*, Sarajevo: Buybook, str. 172–187.

Greenblatt, S., 2013. *Hamlet in Purgatory*. New Jersey: Princeton University Press.

Greiner, B., 2007. "The Birth of the Subject out of the Spirit of the Play within the Play: The Hamlet Paradigm". U: Fischer, G., Greiner, B. ed. *Play within*

the Play: The Performance of Meta-Theatre and Self-Reflection. Amsterdam & New York: Rodopi, str. 3–14.

Heidegger, M., 2000. Šumski putevi. Prijevod: Zec, Božidar. Beograd: Plato.

Hocke, G. R., 1991. *Svijet kao labirint: Manira i manija u evropskoj umjetnosti od 1520 do 1650 i u suvremenosti*. Prijevod: Čačinović-Puhovski, Nadežda. Zagreb: August Cesarec.

Hristić, J., 1986. *Studije o drami*. Beograd: Narodna knjiga.

Karahasan, Dž., 2004. *Dnevnik melankolije*. Zenica: Vrijeme.

Kostić, V., 1978. *Šekspirov život i svet*. Beograd: Naučna knjiga.

Kott, J., 1963. *Šekspir, naš savremenik*. Prijevod: Vujičić, Petar. Beograd: Srpska književna zadruga.

Kujundžić, F., 2022. "Shakespeareov Hamlet između klasike i manirizma". *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, 25, str. 295–313.

Mack, M., 1955. "The World of Hamlet". U: Brooks, C. ed. *Tragic Themes in Western Literature*. New Haven: Yale University Press, str. 30–58.

Nehamas, A., 1985. *Nietzsche: Life as Literature*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Pavličić, P., 1988. *Poetika manirizma*. Zagreb: August Cesarec.

Reginster, B., 2014. "Art and Affirmation". U: Came, D. ed. *Nietzsche on Art and Life*. Oxford: Oxford University Press, str. 14–38.

Sloterdijk, P., 1990. *Mislilac na pozornici: Nietzscheov materijalizam*. Prijevod: Sladojević, Ranko. Sarajevo: Veselin Masleša.

Tillyard, E. M. W., 1943. *The Elizabethan World Picture*. London: Chatto & Windus.

Wilson, J. D., 1935. *What Happens in Hamlet*. New York: The Macmillan Company.

Young, J., 1992. *Nietzsche's Philosophy of Art*. Cambridge: Cambridge University Press.

HAMLET AS THE DIONYSIAN MAN

Abstract

This paper offers a discussion of the image of Shakespeare's Hamlet in Nietzsche's *The Birth of Tragedy*. In his book on tragedy, Nietzsche mentions Hamlet only in passing, so this is essentially an attempt to further elaborate some of Nietzsche's basic theses. The paper is framed as a dialogue with Katie Brennan's article *Nietzsche's Hamlet Puzzle: Life Affirmation in The Birth of Tragedy*. Although the analyses in that article prove highly stimulating, this paper problematizes its approach to Shakespeare with the aim of offering alternative possibilities of interpretation. Brennan, in her reading of Shakespeare's play, insists primarily on the significance of the *Mousetrap* scene as the key moment for bringing Hamlet closer to Nietzsche's reflections on Dionysian knowledge. According to such an interpretation, Hamlet acts solely as an artist, which is then linked to Nietzsche's discussions of art. In contrast, this paper – following Nietzsche's views on tragedy more broadly – seeks to consider the entirety of Shakespeare's drama, rather than the *Mousetrap* as a single fragment. The focus is placed on the relationship between Hamlet and the Ghost, and on the vengeance demanded by that relationship, with an additional discussion devoted to the ending of Shakespeare's play. The aim of this paper is not merely to refute Brennan's theses about Shakespeare's Hamlet, although some of her significant claims will be questioned. Given that Brennan, as a Nietzsche scholar, understandably places the emphasis on Nietzsche, this paper attempts to deepen the analysis of Shakespeare's Hamlet itself, which in turn leads to several new conclusions.

Keywords: *Friedrich Nietzsche*, *William Shakespeare*, *Katie Brennan*, *Hamlet*, *tragedy*, *metaphysical solace*

DOI: 10.46352/23036990.2026.85
Primljen/Received: 17. 7. 2026. UDK/UDC 81'255.4
Prihvaćen/Accepted: 23. 9. 2026. Pregledni znanstveni članak/Scientific review article

SANDRA NOVKINIĆ

KULTUROLOŠKI NIVO PREVOĐENJA: KOMPARATIVNA I TRANSLATOLOŠKA ANALIZA ODLOMAKA IZ ROMANA *PONOS I PREDRASUDE*, *OLIVER TWIST* I *SVJETIONIK*

Sažetak

Polazeći od pretpostavke da književni prijevod nije neutralan prijenos jezičkog sadržaja, nego oblik kulturnog posredovanja u kojem prevoditelj donosi niz jezičkih, stilskih i interpretativnih odluka, ovaj rad ispituje na koji način se kulturološka i ideološka značenja izvornog teksta prenose, modificiraju ili preoblikuju u prijevodu odlomaka iz romana *Ponos i predrasude* Jane Austen, *Oliver Twist* Charlesa Dickensa i *Svjetionik* Virginije Woolf. Cilj rada nije utvrditi apsolutnu "vjernost" pojedinačnih prijevoda, nego deskriptivno ispitati vrste prijevodnih pomaka i njihovu ulogu u ciljnom tekstu. Ovakav pristup omogućava da se pojedinačne prevodilačke odluke ne vrednuju samo kao jezička odstupanja od izvornika već kao funkcionalne intervencije koje mogu potencijalno mijenjati perspektivu ili ideološku artikulaciju književnog teksta. Rad upućuje na to kako se institucija braka transformira od mehanizma društvene reprodukcije (*Ponos i predrasude*), preko moralno-socijalne granice isključenja (*Oliver Twist*), do simboličke i ideološke konstrukcije (*Svjetionik*). Ovi književni tekstovi nude komplementarne, ali i suprotstavljene perspektive o društvenoj funkciji braka i položaju žene. Teorijski okvir temelji se na strategijama koje su relevantne za prijevod književnog teksta kao i teorijama književnog prevođenja. Glavni fokus rada je na komparativnoj i translatološkoj analizi nakon čega slijedi tumačenje i poređenje prijevodnih ekvivalenata te kulturoloških specifičnosti i razlika u odnosu na odabrane tekstove na jeziku izvorniku.

Ključne riječi: *kulturološke specifičnosti*, *književno prevođenje*, *komparativna i translatološka analiza*, Ponos i predrasude, Oliver Twist, Svjetionik

1. UVOD

Književni prijevod u sebi nosi elemente obje književnosti i obje kulture, izvornika i primatelja. Budući da se ovakav prijevod *dešava* između dviju kultura, on predstavlja određeni vid komunikacije, to jest dijaloga između ovih kultura. Stoga se može reći da prevoditelj ima ulogu posrednika između ova dva entiteta i nastoji omogućiti komunikaciju među njima. Zadatak prevoditelja je poznavati i na odgovarajući način prenijeti karakteristike perioda u kojem je književni tekst napisan (kao što su historijske okolnosti i kultura). Iz tog razloga prevoditelj treba da uzme u obzir sve kulturne različitosti jezika izvornog teksta ali i da poznaje običaje i pojave u drugoj kulturi, a što će mu svakako pomoći prilikom prevođenja određenog kulturema.[1]

U ovom radu glavni fokus je na kvalitativnoj komparativnoj i deskriptivnoj translatološkoj analizi odabranih odlomaka iz romana *Ponos i predrasude* Jane Austen, *Oliver Twist* Charlesa Dickensa i *Svjetionik* Virginije Woolf koji se posmatraju ne kao izolirani jezički primjeri već u odnosu prema njihovom književnom i društveno-kulturnom kontekstu. Analiza ovih tekstova se provodi na četiri međusobno povezana nivoa. Na leksičkom nivou ispituju se izbor riječi, kulturno specifični izrazi, metafore, idiomi i promjena registra. Na sintaktičko-gramatičkom nivou analiziraju se promjene u strukturi rečenice, intenzitetu iskaza, redu riječi, glagolskim vremenima i načinu povezivanja rečenica. Na stilskom i pragmatičkom nivou posmatraju se ironija, ton, pripovjedačka distanca, emocionalna ekspresivnost i implicitna značenja. Konačno, na kulturološko-ideološkom nivou ispituje se kako navedene promjene utječu na reprezentaciju roda, klase, braka, moralnosti i društvenih normi. U analizi odabranih odlomaka primjenjuju se postupak identifikacije relevantnog segmenta izvornika, postupak identifikacije odgovarajućeg segmenta, opis prijevodnog pomaka, određivanje prevodilačkog postupka ili strategije, analiza semantičkog, stilskog i pragmatičkog učinka i tumačenje mogućih kulturoloških i ideoloških posljedica.

[1] Vermeer i Witte definiraju "kulturem" kao fenomen društva koji je općeprihvaćena specifičnost određene kulture, v. "Kultureme" (Vermeer, Witte, 1990, str. 137).

2. TEORIJSKI OKVIR

Može se reći da se prevoditelj i prijevod nalaze u prostoru dvostruke pripadnosti, a upravo je ta pozicija i jedna od najvećih izazova prevođenja. Na ovaj način prevođenje izvršava svoj najvažniji zadatak: pruža uvid u novo, drugačije i manje poznato. Međutim, nauka o prevođenju često pažnju prvenstveno pridaje pitanjima adekvatnosti poruke, cilja i svrhe prevođenja, pritom (pre)često zanemarujući temeljnu ulogu prevođenja, a to je svojevrsna komunikacija među književnostima ali i kulturama. Savremene teorije književnog prevođenja sve više napuštaju shvatanje prijevoda kao jednostavnog prijenosa ekvivalentnih jezičkih jedinica između dva jezika. Prijevod je istovremeno tekstualni, kulturni i interpretativni čin u kojem se odnosi između izvornog i ciljnog teksta ostvaruju kroz niz konkretnih prevodilačkih odluka. Zbog toga se pitanje ekvivalencije ne može svesti na formalnu podudarnost između pojedinačnih riječi ili sintagmi, nego zahtijeva razmatranje semantičke, gramatičke, tekstualne, pragmatičke i kulturne funkcije određenog izraza. U tom smislu posebno je relevantan deskriptivni pristup Gideona Touryja, prema kojem prijevod treba proučavati kao činjenicu ciljne kulture, a ne isključivo kao izvedenicu izvornog teksta. Takva perspektiva omogućava da se pažnja usmjeri na obrasce prevodilačkog ponašanja, odnosno na norme koje se mogu rekonstruirati na osnovu konkretnih odnosa između izvornog i ciljnog teksta. Naime, književno prevođenje podrazumijeva svojevrsno nametanje "uvjeta usklađenosti" (Toury, 2012, str. 173) koji nadilaze jezičke i/ili tekstualne zahtjeve, a odnose se na modele i norme koji se u kulturi primateljici smatraju književnim.

Ono što je svakako bitno za naglasiti jeste da prevoditelj izvornom djelu daje nov oblik na drugom, stranom jeziku i novo mjesto u kulturi primateljici. Prevoditeljeva "senzitivnost za jezik i kontekst izvornika" (Parks, 2007, str. 9) vodi ka evaluaciji njegovih intencija kojima nastoji biti vjeran. Iskusan prevoditelj je racionalan i praktičan: "Autoru je dozvoljeno da piše

intuitivno, ponekad naslijepo – prevoditelju nije. Prevoditelj mora prevoditi svjesno, promišljeno" (Wimmer, 2014, str. 24). Iako leksički izbor može promijeniti značenje neke riječi, svakako treba uzeti u obzir pragmatičku dimenziju koja je iznimno značajna u književnom kontekstu budući da se određena značenja često ne ostvaruju eksplicitno nego putem ironije i kulturno uvjetovanih asocijacija. Različita društva, pa čak i grupe pojedinaca unutar istog društva, imaju različit pogled na svijet kao i na načine na koji su događaji i situacije organizirani ili pak međusobno povezani (Baker, 2006). Tokom samog procesa prevođenja, književno djelo postaje sastavnim dijelom književnosti, kulture i jezika primatelja. Iako "oblikovan" prema pravilima kulture primateljice, moglo bi se reći da prijevod uvijek ostaje na distanci. Kao najbolja potvrda spomenutoj nepripadnosti prijevoda može se uzeti njihovo izostavljanje iz historija književnosti osim, kako obrazlaže Itamar Even-Zohar, "kada se to nikako ne može izbjeći, na primjer, prilikom prikaza književnosti renesanse i srednjeg vijeka. Naravno, mogu se pronaći sporadične reference na pojedinačne književne prijevode u raznim drugim periodima, ali oni se rijetko uključuju u historijski prikaz na bilo koji koherentan način" (Even-Zohar u Venuti, 2000, str. 192). Bez obzira na to, prijevodi otkrivaju mnogo toga o kulturi primateljici, o kulturnim, književnim i neknjiževnim normama i standardima, odnosno o "principima selekcije koji nikada nisu nepovezani s domaćim kosistemima ciljne književnosti [...] i u načinu na koji usvajaju specifične norme, trendove i politike – ukratko, u njihovoj upotrebi književnog repertoara – što proizlazi iz njihovih odnosa s drugim domaćim kosistemima" (Ibid., str. 193). Prijevod tako postaje produkt interkulturalne razmjene i komunikacije te "dijaloga, zapravo poliloga, ukrštanja perspektiva" (Kovač, 2001, str. 112). Budući da svaki "književni artefakt ima svoj *intentio operis*" (Eco, 2006, str. 81), prevoditelj treba da ga locira i prenese u ciljni jezik. Na taj način tekst postaje ekvivalent originala u jeziku na koji se prevodi, čime se postiže i kulturološki nivo prijevoda kao krajnji doseg prijevoda teksta. Tu je svakako i ideološki kontekst koji se može objasniti Lefevereovim konceptom prijevoda kao "preoblikovanja teksta" (Lefevere, 2017, str. 7). Pored toga što prenosi značenje, prijevod učestvuje i u njegovoj novoj kulturnoj

artikulaciji. Odluke prevoditelja mogu stoga pojačati, ublažiti, neutralizirati ili preusmjeriti određene ideološke implikacije izvornika. U književnom tekstu to je posebno vidljivo kod prevođenja rodnih odnosa, klasnih razlika i društvenih institucija.

O tome da prijevod uvijek sudjeluje u ideološkoj produkciji značenja govori i Lawrence Venuti. Njegova poznata dihotomija, "podomaćivanje" (Venuti, 1995, str. 23) ili približavanje teksta ciljnoj kulturi i "postranjivanje" (Ibid.) ili zadržavanje kulturnog identiteta izvornika, ključna je za analizu prijevoda odabranih tekstova iz djela Jane Austen, Charlesa Dickensa i Virginije Woolf.

3. KOMPARATIVNA I TRANSLATOLOŠKA ANALIZA ODLOMAKA IZ ROMANA *PONOS I PREDRASUDE*, *OLIVER TWIST* I *SVJETIONIK*

Književni tekstovi Austen, Dickensa i Woolf predstavljaju kako estetske artefakte tako i diskurzivne prostore u kojima se reproduciraju i preispituju strukture britanskog društva osamnaestog, devetnaestog i ranog dvadesetog stoljeća. U središtu tih struktura nalazi se institucija braka koja funkcionira kao mehanizam regulacije roda, klase i moralnog poretka. Odlomak iz romana *Ponos i predrasude* (*Pride and Prejudice*, izvorno objavljen 1813) autorice Jane Austen se može čitati kao normativni tekst građanskog patrijarhata koji istovremeno naturalizira i ironizira društvene zakone. Austen, dakle, prvo naturalizira normu na način da društvenom pravilu daje privid prirodnosti, a što je karakteristično za normativni tekst u kojem su društveni odnosi predstavljeni kao nešto normalno i prirodno. S druge strane, ironija u Austeninom tekstu nastaje zbog nesklada između uzvišenog tona rečenice i banalnosti društvenog interesa koji ona opisuje. Iz tog razloga se može govoriti o dvostrukom glasu Austenina pripovijedanja, čime ona nastoji ukazati na činjenicu da je društvena norma konstruirana te je prikazuje kao moćan sistem unutar kojeg njezini likovi moraju živjeti. U odnosu na ovaj model, odlomci iz romana *Oliver Twist* (1838) Charlesa Dickensa i *Svjetionik* (*To the Lighthouse*, 1927) Virginije Woolf predstavljaju dvije

kritičke ekstenzije: prva je u smjeru socijalnog realizma i moralne determinacije, a druga u smjeru modernističke dekonstrukcije simboličkog poretka. U odlomku iz romana Charlesa Dickensa socijalni realizam se očituje kroz konkretne društvene institucije (npr. sirotište) i nepremostive razlike u društvenom položaju, a moralna determinacija je uvjetovana životnim okolnostima koje određuju lični izbor svakog pojedinca. Kod Virginije Woolf se događa nešto gotovo potpuno suprotno. Naime, u svom tekstu ona pokazuje da značenje nije (trajno) sadržano u stvarima ili ljudima. Ono nastaje u svijesti posmatrača. Simbol se, dakle, konstruira i dekonstruira u samom procesu percepcije. Drugim riječima, Dickens kritizira društveni poredak razotkrivajući njegove materijalne i moralne posljedice, dok Woolf kritizira simbolički poredak pokazujući da značenja koja smatramo prirodnima i stabilnima zapravo nastaju privremeno, iz perspektive pojedinačne svijesti. Stoga prijevodima odabranih tekstova iz navedenih književnih klasika treba pristupiti ne kao neutralnim prijenosima značenja već kao kulturno i ideološki uvjetovanim interpretacijama.

Ponos i predrasude

U kritičkoj literaturi se književni opus Jane Austen i odjeci njezinih djela ocjenjuju "globalnim zaštitnim znakom" (Brachas, Dow, 2024, str. 372), u čemu veliku zaslugu imaju prevoditelji koji su na brojnim jezicima diljem svijeta pokušali prenijeti njezinu jedinstvenu ironiju, dijaloge i smisao za humor. Prilikom prevođenja ovog književnog klasika najveći izazov predstavlja prijenos nijansi britanske regentske kulture kao što su jezički registri i učtivost. U engleskom jeziku s kraja osamnaestog i početka devetnaestog stoljeća postoje suptilne razlike u registru (formalni/neformalni govor, načini oslovljavanja). U prijevodima se ove razlike često neutraliziraju, što umanjuje klasnu distancu između likova te osiromašuje humor koji proizlazi iz prikrivene ironije, a samim tim umanjuje i preciznu društvenu satiru koju Austen posebno naglašava. No ne treba zaboraviti, kako ističu Barchas i Dow, da svaki prijevod Austeninih djela mijenja "paratekstualno pakiranje" (Brachas, Dow, 2024, str. 386), a ponekad čak i njezinu prozu i zaplet, prema ukusu određene publike u konkretnom vremenu i prostoru.

Priroda braka i obaveze supružnika su bila teme o kojima se raspravljalo s velikim intenzitetom u doba Jane Austen, dijelom jer su bile vječito popularne teme, a dijelom i zbog glasina o nemoralu, razvodu i skandalima koji su tim pitanjima pridavale aktualnost (Muir, 2024). Stoga ne iznenađuje središnjost društvene uloge braka i s njim povezanih pitanja u romanima ove spisateljice. Prema riječima Roryja Muira, poveznica između književnosti i života bila je složena: suvremenici Jane Austen su primijetili kako njezini romani zrcale život, premda je ona izbjegavala "neke od tadašnjih razuzdanijih i dramatičnijih krajnosti" (Muir, 2024, str. 237).

Ponos i predrasude često se tumači kao suptilna društvena kritika u kojoj je brak ključna društvena institucija, a ne isključivo romantična veza. U ovom kontekstu, brak funkcionira kao mehanizam klasne reprodukcije, ekonomske stabilnosti i društvene legitimacije žena u patrijarhalnom poretku. Žena je u tom sistemu vrijednosno definirana kroz brak, pripadnost muškarcu, društvenu reputaciju i ekonomsku ovisnost. Odabrani odlomak iz romana *Ponos i predrasude* posebno je pogodan za translatološku analizu jer društvena kritika nije ostvarena samo sadržajem nego i ironijskom organizacijom iskaza. U izvorniku se društvena norma o braku predstavlja kao navodno univerzalna istina, čime pripovjedački glas istovremeno reproducira i ironizira vrijednosni sistem društva koji brak povezuje s imovinom, klasom i društvenim položajem žene. Roman otvara jedna od najpoznatijih početnih rečenica romana u povijesti književnosti, posebno jer oprimjeruje suptilnost stila njegove autorice koja se u njoj poigrava pojmovima imetka, posjed(ovanj)a, gospodarenja i osobinama:

> It is a truth universally acknowledged, that a single man in possession of a good fortune must be in want of a wife.
> However little known the feelings or views of such a man may be on his first entering a neighbourhood, this truth is so well fixed in the minds of the surrounding families, that he is considered as the rightful property of some one or other of their daughters. (Austen, 1994, str. 5)
> Općenito je poznata činjenica da je bogatu neoženjenu čovjeku žena prijeko potrebna. Koliko god se malo znaju osjećaji i stajališta takva čovjeka prigodom njegova prvog dolaska u neko susjedstvo, ta je činjenica tako

> dobro ukorijenjena u svijest susjednih obitelji da se smatra punopravnim vlasništvom ove ili one njihove kćeri. (Austen, 2004, str. 5)

Ovom izjavom Austen započinje pripovjedačko istraživanje financijskih i društvenih posljedica tadašnjeg ekonomskog poretka, usmjeravajući čitateljsku pažnju na ključni aspekt koji vlada pitanjem braka, a to je materijalno bogatstvo. Drukčije rečeno, Jane Austen brak prikazuje kao društvenu nužnost i ekonomski imperativ. Prvi relevantni primjer predstavlja izraz **"It is a truth universally acknowledged"** preveden kao **"Općenito je poznata činjenica"**. Na leksičkom nivou riječ *truth* zamijenjena je leksemom "činjenica". Iako oba izraza označavaju nešto što se smatra istinitim, njihove pragmatičke i stilske vrijednosti nisu identične. *Truth* u ovoj konstrukciji ima retorički apsolutizirajuću funkciju, dok "činjenica" djeluje neutralnije i pripada diskursu racionalnog konstatiranja. Istovremeno, prilog *universally* preveden je izrazom "općenito", čime se umanjuje apsolutnost izvornog iskaza. Prevodilačko rješenje stoga predstavlja semantičku i stilsku neutralizaciju budući da sadržaj iskaza ostaje prepoznatljiv, ali se umanjuje retorička pretjeranost na kojoj se zasniva Austenina ironija. Izvorna konstrukcija zvuči svečano i pomalo pretenciozno, što joj daje humoristični efekat dok prijevod zvuči neutralnije i manje stilizirano. Ova promjena ima neposredan pragmatički učinak. Nadalje, u izvorniku ozbiljnost sintaktičke forme nije u skladu s trivijalnošću tvrdnje o tome da bogat muškarac "mora" tražiti suprugu. Upravo taj nesklad proizvodi ironiju. U ciljnom tekstu izraz "općenito je poznata činjenica" zvuči manje ceremonijalno i manje dogmatski, pa je kontrast između forme i sadržaja slabiji. Ne može se stoga tvrditi da je ironija potpuno izgubljena, ali se može zaključiti da je intenzitet ironijskog efekta smanjen.

Drugi važan primjer jeste **"must be in want of a wife"**, preveden kao **"žena prijeko potrebna"**. Modalni glagol *must* i izraz *be in want of* u izvorniku proizvode specifičnu kombinaciju obaveze i eufemističkog izražavanja potrebe. Prijevod "prijeko potrebna" pojačava semantičku eksplicitnost i predstavlja oblik pojačavanja. Time se potreba za suprugom prikazuje direktnije i kategoričnije nego u izvorniku. Prevodilačka intervencija stoga ne mijenja samo leksički izbor nego i pragmatičku snagu iskaza.

U nastavku prijevoda **"ta je činjenica tako dobro ukorijenjena u svijest susjednih obitelji"** izraz "ukorijenjena" uspješno prenosi ideju duboko usađenog društvenog uvjerenja, dok je ton ipak nešto ozbiljniji i manje ironičan nego u izvorniku **"this truth is so well fixed in the mind of the surrounding families"**. Izraz **"rightful property"** preveden je kao **"punopravnim vlasništvom"**, gdje je očuvana metafora vlasništva, ali je pridjev *rightful* prenesen terminom "punopravan" koji pripada izrazitije pravnom registru. Na ovaj način se ironijska hiperbola dodatno formalizira. U izvorniku upravo spoj jezika vlasništva i bračne institucije proizvodi satirični efekt, dok ciljni tekst taj spoj čini terminološki eksplicitnijim. Prevodilačko rješenje stoga može biti opisano kao registralna specifikacija uz djelimičnu neutralizaciju ironije.

Kulturološki posmatrano, ove intervencije imaju kumulativni učinak. Društveni sistem u kojem je brak povezan s imovinom, u izvornom tekstu je predstavljen kroz ironijski diskurs koji čitaocu omogućava da istovremeno prepozna društvenu normu i distancira se od nje. U prijevodu je osnovna kritika očuvana, ali je ironijska distanca djelimično oslabljena. Drugim riječima, prijevod ne ukida kritički potencijal odlomka. On ga pomjera od implicitne ironijske kritike prema eksplicitnijem konstatiranju društvene činjenice. Na nivou prevodilačke strategije ovaj primjer ne treba jednostavno označiti kao podomaćivanje. Preciznije je govoriti o lokalnim podomaćivajućim i neutralizirajućim postupcima, posebno na nivou registra i pragmatičke vrijednosti.

Može se reći da prijevod ovog odlomka uglavnom tačno prenosi ideju iako manje naglašava društvenu kritiku. Zvuči direktnije, a manje ironično, čime se gubi dvosmislenost koju Jane Austen želi naglasiti kroz istovremenu upotrebu humora i kritike.

Oliver Twist

O Charlesu Dickensu, u kritici dvadeset prvog stoljeća, prevladava mišljenje da se radi o "složenom povijesnom fenomenu", o svojevrsnoj "industriji Dickensa" jer je bio "pogon romansijerske industrije jednog čovjeka" (Pykett, 2002, str. 2).

Roman *Oliver Twist* Charlesa Dickensa predstavlja jednu od ključnih viktorijanskih kritika društvene nejednakosti, siromaštva i institucionaliziranog moralizma. Posebno mjesto u romanu zauzima lik Nancy kroz koji se razotkriva položaj žene s društvene margine, zarobljene između patrijarhalnih normi, klasnih restrikcija i ograničenih mogućnosti moralne rehabilitacije. U Dickensovom tekstu ljubav funkcionira kao klasno uvjetovana privilegija. Za Rose ona predstavlja mogućnost izbora unutar društveno prihvatljivih okvira, dok za Nancy postaje jedini preostali oblik emocionalnog i identitetskog uporišta. Ovakva dihotomija jasno ukazuje na činjenicu da brak i romantična ljubav, iako ideološki predstavljeni kao univerzalne vrijednosti, u praksi ostaju dostupni samo ženama iz viših društvenih slojeva. Značaj ove teme, a posebno lika Nancy, u ranijoj literaturi bio je nerijetko zapostavljan premda, prema riječima Lyn Pykett, "ova ponosna, zlostavljana, osramoćena žena u sukobu sa zakonom predstavlja srce Dickensonovog prvog viktorijanskog romana i zauzima središnje mjesto njegove umjetnosti" (Pykett, 2002, str. 44).

Prijevod odlomka iz 1959. godine nastaje u kontekstu prevodilačkih normi koje karakterizira tendencija stilskog uzvišenja i moralno-etičke eksplicitnosti. U poređenju s izvornikom koji se odlikuje retoričkom napetošću i suptilnom ironijom, prijevod pokazuje pomak prema normativnom diskursu, čime se implicitni viktorijanski moral pretvara u eksplicitno artikuliran vrijednosni sud. U odabranom odlomku iz romana *Oliver Twist* prijevodni pomaci posebno su značajni zato što se odnose na semantičko polje morala, grijeha, spasenja i društvene pripadnosti:

> "Stay another moment," interposed Rose, as the girl moved hurriedly towards the door. "Think once again on your own condition, and the opportunity you have of escaping from it. You have a claim on me: not only as the voluntary bearer of this intelligence, but as a woman lost almost beyond redemption. Will you return to this gang of robbers, and to this man, when a word can save you? What fascination is it that can take you back, and make you cling to wickedness and misery? Oh! is there no chord in your heart that I can touch! Is there nothing left, to which I can appeal against this terrible infatuation!"

"When ladies as young, and good, and beautiful as you are," replied the girl steadily, "give away your hearts, love will carry you all lengths – even such as you, who have home, friends, other admirers, everything, to fill them. When such as I, who have no certain roof but the coffin-lid, and no friend in sickness or death but the hospital nurse, set our rotten hearts on any man, and let him fill the place that has been a blank through all our wretched lives, who can hope to cure us? Pity us, lady – pity us for having only one feeling of the woman left, and for having that turned, by a heavy judgment, from a comfort and a pride, into a new means of violence and suffering." (Dickens, 1994, str. 376–377)

"Još samo časak", zadrži je Rose kad je djevojka naglo pošla vratima. "Razmislite još jedanput o svom sadašnjem životu i o mogućnosti koja vam se pruža da se iz njega izbavite. Vi imate pravo na moju pomoć, i to ne samo zato što ste mi sve to povjerili, nego i kao žena koja je već duboko zagrezla u grijeh, ali koju još uvijek čeka spasenje. Zar ćete se zbilja vratiti onoj rulji zločinaca i onom muškarcu, a bila bi dovoljna samo jedna riječ da vas spasi? Kakva je to čarobna moć što vas tako snažno vuče natrag i drži u pandžama grijeha? Oh, zar u vašem srcu nema pritajenih osjećaja koje bih mogla probuditi svojim riječima, zar u njemu nije preostalo ni jedno čuvstvo na koje bih se mogla pozvati da vas trgnem iz te zaslijepljenosti?"

"Kad se žene, mlade i dobre i lijepe kao vi", odvrati djevojka čvrstim glasom, "kad se takve žene zaljube, ljubav ih čini sposobnim za sve, i na sve će biti spremne – čak i one koje poput vas imaju i svoj dom i roditelje, prijatelje i druge obožavatelje i sve što im srce zaželi. Ali kad se djevojka kao ja, koja nema krova nad glavom, osim poklopca lijesa pod kojim će se jednog dana moći mirno ispružiti, djevojka bez drage prijateljice da je njeguje u bolesti i najposlije joj zaklopi oči – osim bolničarke uboškog doma – kad takva djevojka pokloni svoje bezvrijedno i pokvareno srce nekom muškarcu da joj nadomjesti ljubav očinskog doma i davno izgubljenih prijatelja, kad mu pokloni svoje srce koje možda nikad u životu nije upoznalo žar ljubavi – tko se može ponadati da takvu djevojku vrati na pravi put? Žalite nas, gospođice, što je u nama preostao samo jedan jedini ženski osjećaj, žalite nas što nam je kruta sudbina uskratila sreću da se ponosimo i uživamo u tom osjećaju koji nas, kao kazna božja, tjera samo u još veći očaj i nanosi nam samo još ljuće muke i patnje." (Dickens, 1959, str. 347–348)

Središnja opozicija analiziranog odlomka uspostavljena je između dviju ženskih figura, Rose Maylie, predstavnice stabilne srednje klase, i Nancy, žene s dna društvene hijerarhije. Dickens ovu razliku artikulira kroz kontrast sigurnosti i izbora, s jedne strane, te egzistencijalne nesigurnosti i društvene isključenosti, s druge. U prijevodu se klasna dihotomija dodatno intenzivira leksičkim i stilskim sredstvima.

Za razliku od Austenina ironijskog diskursa, Dickensov odlomak već u izvorniku koristi snažno moralno i emocionalno obojen jezik. Stoga je ključno pitanje da li prijevod samo prenosi postojeću moralnu ekspresivnost ili je dodatno intenzivira. To je posebno vidljivo u izrazu **"a woman lost almost beyond redemption"**, koji se u prijevodu interpretativno proširuje u formulaciju **"žena koja je već duboko zagrezla u grijeh, ali koju još uvijek čeka spasenje"**. Prevodilačko rješenje ovdje predstavlja oblik eksplicitacije. Dok je originalno *lost almost beyond redemption* semantički kondenziran izraz koji istovremeno sugerira moralnu i društvenu izgubljenost, prijevod eksplicitno uvodi lekseme "grijeh" i "spasenje", čime se semantički potencijal izvornika usmjerava prema jasno artikuliranom religijskom okviru. Posljedica nije samo promjena leksike nego i promjena interpretativnog fokusa gdje društvena marginalizacija Nancy u ciljnom tekstu dobiva izraženiju moralno-teološku interpretaciju.

Sličan postupak prisutan je u izrazu **"What fascination is it that can take you back, and make you cling to wickedness and misery?"**, koji je preveden kao **"Kakva je to čarobna moć što vas tako snažno vuče natrag i drži u pandžama grijeha?"**. Leksem *wickedness* preveden je kao "grijeh", čime se opći pojam moralne pokvarenosti zamjenjuje religijski specifičnijim pojmom. Istovremeno, metafora *cling to* proširena je prijevodnim rješenjem "drži u pandžama", što predstavlja ekspresivnu stilsku ekspanziju. Intervencija ovakve vrste pojačava religijsku dimenziju izvornog teksta i prilagođava narativ kulturnom horizontu ciljne sredine u kojoj moralni diskurs ima snažnu didaktičku funkciju. Na ovaj način ciljni tekst pojačava emocionalnu i moralnu dramatizaciju.

Najvažniji kulturološki učinak ovih intervencija proizlazi iz činjenice da se Nancyina društvena pozicija može čitati na dva načina: kao posljedica moralnog pada ili kao posljedica društvene i klasne isključenosti, a Dickensov tekst održava napetost između ta dva nivoa. Prijevod, međutim, učestalijom upotrebom religijski markirane leksike pomjera ravnotežu prema moralno-teološkom tumačenju. Pored toga, prijevod dodatno naglašava fatalističku dimenziju ljubavi, posebno kada se radi o ženama. Formulacije poput **"love will carry you all lengths"** i prijevod **"ljubav ih čini sposobnim za sve, i na sve će biti spremne"** pojačavaju predodžbu žene kao bića čija je egzistencija prvenstveno određena emocionalnom vezanošću, čime se implicitno potvrđuje patrijarhalni model ženskog identiteta.

Istovremeno, prevodilačko rješenje **"no certain roof but the coffin-lid"** u prijevodu **"koja nema krova nad glavom, osim poklopca lijesa"** uglavnom čuva izvornu metaforu. Ovdje je riječ o relativno bliskom semantičkom ekvivalentu, pa je kulturni pomak manji. Međutim, kasnije proširenje iskaza dodatnim elementima poput "poklopac lijesa pod kojim će se jednog dana moći mirno ispružiti" povećava narativnu i emocionalnu ekspresivnost, što predstavlja ekspanziju i djelimično pojačavanje.

Posebno je značajan završni segment **"Pity us ... for having only one feeling of the woman left"**, preveden kao **"Žalite nas ... što je u nama preostao samo jedan jedini ženski osjećaj"**. Ovdje je osnovna semantička struktura očuvana, ali se u nastavku prijevoda uvodi izraz **"kao kazna božja"**, koji nema direktan ekvivalent u navedenom segmentu izvornika. Takva intervencija predstavlja dodatak i ima izrazitu ideološku posljedicu jer patnju likova interpretira kao djelovanje transcendentne kazne. Društvena i rodna dimenzija Nancyine situacije time se djelimično preoblikuje u moralno-teološki diskurs, a ovakva interpretativna intervencija preusmjerava Dickensovu društvenu kritiku prema moralno-teološkom okviru u kojem se ženska patnja prikazuje kao sudbinski uvjetovana, a ne kao posljedica sistemske nepravde.

Na osnovu navedenih primjera može se zaključiti da prijevod odlomka iz romana *Oliver Twist* pokazuje izraženije postupke eksplicitacije, ekspanzije i moralne specifikacije nego što je to slučaj u analiziranom odlomku

iz romana *Ponos i predrasude* Jane Austen. Međutim, preciznije je govoriti o lokalnim podomaćivajućim i moralizirajućim intervencijama umjesto potpunog procesa podomaćivanja cijelog prijevoda.

Komparativna analiza izvornog odlomka i njegovog prijevoda pokazuje da prijevod, iako stilski uređen i emotivno snažan, djeluje kulturološki normativnije od izvornika. Pojačavanjem religijskih i moralnih konotacija te učvršćivanjem tradicionalnih rodnih uloga on djelimično umanjuje Dickensovu implicitnu kritiku klasnog i patrijarhalnog poretka. Unatoč tome, temeljna poruka ostaje očuvana i glasi da u društvu obilježenom rigidnom društvenom stratifikacijom i patrijarhalnim normama žena s društvene margine, poput Nancy, lišena je stvarnog izbora kako u ljubavi tako i u mogućnosti moralne i društvene rehabilitacije.

Svjetionik

Svjetionik Virginije Woolf predstavlja kanonsko djelo modernističke proze te je prema kritičkom mišljenju i jedan od "najčitanijih romana na engleskom jeziku" (Pease, 2015, str. 1). Među brojnim kvalitetama koje iznova privlače čitatelje od 1927. godine kada je roman objavljen ubrajaju se i feministička duhovitost i otpor u naizgled običnoj priči o ljetnjem odmoru obitelji Ramsay, odnosno gospodina i gospođe Ramsay, njihovo osmoro djece, uz goste, među kojima je i slikarka Lily Briscoe. U ovom se romanu isprepliću estetska inovacija, socijalna analiza i (feministička) kritika društvenih struktura. Kritička literatura rasvjetljava kako Woolf raskrinkava standarde ponašanja u braku i kulturi patrijarhata toga doba ne samo kroz karakterizaciju muških likova koji se doimaju sebičnima već i kroz slavljenje ženske mašte i ostvarenja. S druge strane, u prikazu lika gospođe Ramsay prepoznaje se i, kako ističe Gabrielle McIntire, "tragedija 'anđela u kući', ideje i ideala devetnaestog stoljeća o savršenoj, pokornoj i odanoj ženi" (McIntire, 2015, str. 87).

Kroz narativnu tehniku toka svijesti Virginia Woolf razotkriva unutarnje živote svojih likova čineći intimne i svakodnevne trenutke središnjim mjestom refleksije o subjektivnosti, društvenim ulogama i institucionalnim

ograničenjima žene. U takvom kontekstu prijevod nosi posebnu odgovornost, što bi značilo uz značenje prenijeti i kulturne nijanse izvornog teksta.

U svom romanu Virginia Woolf razbija realističnu naraciju i prikazuje brak fenomenološki, kroz svijest Lily Briscoe, neudate umjetnice koja se bori i da završi svoje platno na kojemu slika i da se odupre pritiscima gospođe Ramsay i drugih koji joj žele nametnuti tradicionalne društvene standarde braka i majčinstva. Brak Ramsayevih nije ekonomska nužnost nego kulturni simbol: "simboli braka, suprug i supruga" (Woolf, 2004, str. 67). Za razliku od romana Jane Austen u kojem brak rješava egzistencijalno pitanje žene, Woolf pokazuje kako brak nadilazi pojedince, briše individualnost (oni prestaju biti simboli i ponovo postaju obični ljudi) i postaje ideološka slika. Odabrani odlomak nudi ključne aspekte prikaza gospođe Ramsay i Lily Briscoe, njihovu međusobnu različitost, heterogeni pogled na žensku subjektivnost, konflikt između estetske idealizacije i životne realnosti te razotkriva osnovne mehanizme patrijarhalne reprezentacije žene u obitelji, braku i zajednici. Virginia Woolf piše u modernističkom maniru, lirskom atmosferičnošću i čestim prelascima između realnog i simboličnog. U prijevodu odabranog odlomka većina ovih karakteristika je sačuvana iako postoje određeni pomaci:

> Anyhow, said Lily, tossing off her little insincerity, she would always go on painting, because it interested her. Yes, said Mr. Bankes, he was sure she would, and as they reached the end of the lawn he was asking her whether she had difficulty in finding subjects in London when they turned and saw the Ramsays. So that is marriage, Lily thought, a man and a woman looking at a girl throwing a ball. That is what Mrs. Ramsay tried to tell me the other night, she thought. For she was wearing a green shawl, and they were standing close together watching Prue and Jasper throwing catches. And suddenly the meaning which, for no reason at all, as perhaps they are stepping out of the Tube or ringing a doorbell, descends on people, making them symbolical, making them representative, came upon them, and made them in the dusk standing, looking, the symbols of marriage, husband and wife. Then, after an instant, the symbolical outline which transcended the real figures sank down again, and they became, as they met them, Mr. and Mrs. Ramsay watching the children throwing catches. (Woolf, 1996, str. 110–111)

> Bilo kako bilo, reče Lily, odbacivši svoju malu neiskrenost, ona će uvijek slikati, jer je slikanje zanima. Jest, reče gospodin Bankes, uvjeren je da hoće, i kad dođoše do ruba tratine, upita je da li možda teško nalazi predmete za slikanje u Londonu i tad se okrenuše i opaziše Ramsayjeve. To je, dakle, brak, pomisli Lily, muškarac i žena gledaju kako se djevojčica lopta. To je ono što mi je gospođa Ramsay pokušavala reći one noći, pomisli ona. Imala je na sebi zeleni šal, i stajali su jedno uz drugo promatrajući kako Rose i Jasper bacaju i hvataju loptu. I odjednom značenje koje, ni iz kakva razloga zapravo, kao kad izlaze iz podzemne željeznice ili pozvone ulaznim zvoncem, spusti se na ljude, čineći ih simboličnim, onima koji utjelovljuju, dođe i na njih dvoje, i učini da su oni stojeći i motreći u mraku bili simboli braka, suprug i supruga. A zatim, nakon jednog trenutka, simbolični obris što nadilazi zbiljske likove ponovno spadne, te oni postadoše, kako su ih i susreli, gospodin i gospođa Ramsay što promatraju djecu koja se loptaju. (Woolf, 2004, str. 67)

Za razliku od prethodna dva teksta iz romana *Ponos i predrasude* i *Oliver Twist*, odlomak iz romana *Svjetionik* postavlja prijevodu specifičan problem: kulturno posredovanje nije ograničeno na pojedinačne referencijalne elemente nego je povezano s očuvanjem sintaktičke strukture, pripovjedačke perspektive i simboličke višeznačnosti. Zbog toga se prijevodni učinak ne može procjenjivati samo prema leksičkoj podudarnosti, nego i prema tome u kojoj mjeri ciljni tekst reproducira modernističku narativnu organizaciju izvornika.

Na samom početku odlomka u izrazu **"tossing off her little insincerity"**, prevedenom kao **"odbacivši svoju malu neiskrenost"**, prevodilac neposredno prenosi osnovno značenje, ali dolazi do promjene pragmatičke i stilske vrijednosti. Glagolski izraz *tossing off* u izvorniku nosi nijansu nehajnog, gotovo nonšalantnog odbacivanja, dok "odbacivši" u ciljnom tekstu ima nešto neutralniju vrijednost. Promjena je stoga stilska neutralizacija, a ne semantička greška.

Posebno je relevantan kulturno specifičan izraz **"the Tube"**, preveden kao **"podzemna željeznica"**. Referiranje na *the Tube* (podzemna željeznica u Londonu) u izvorniku je specifična londonska kulturna referenca, dok je prijevod "podzemna željeznica" u suštini funkcionalan iako gubi nešto

lokalnog kolorita. Prevodilačko rješenje ovdje predstavlja generalizaciju jer se konkretna britanska/londonska oznaka zamjenjuje općim nazivom razumljivim ciljnom čitaocu. Time se povećava semantička transparentnost, ali se smanjuje lokalna kulturna markiranost izvornika. Ovaj primjer stoga predstavlja prijevodni postupak s učinkom podomaćivanja.

S druge strane, u segmentu **"So that is marriage, Lily thought, a man and a woman looking at a girl throwing a ball"**, prevedenom kao **"To je, dakle, brak, pomisli Lily, muškarac i žena gledaju kako se djevojčica lopta"**, sintaktička struktura uglavnom je očuvana. Ovdje je karakteristična Lilyina mentalna konstrukcija u kojoj se konkretna scena pretvara u apstraktnu reprezentaciju institucije braka. Može se reći da Virginia Woolf brak prikazuje kao performativni ritual, kao gotovo statični društveni aranžman gdje muškarac i žena zajedno "gledaju", tj. promatraju mlađe generacije kako ponavljaju društvene uloge, što dokazuje da roman prilično ograničeno pripovijeda o ženskoj emancipaciji, no i pored toga ostaje nesumnjivo bitan i utjecajan "u pogledu tehnike, forme, stila i fokusa" (McIntire, 2015, str. 82). Međutim, izraz "djevojčica se lopta" ima izraženiju kolokvijalnu, infantiliziranu i lokalno obojenu vrijednost od relativno neutralnog *throwing a ball*, što smanjuje dozu hladne, gotovo antropološke distance (kod Lily) u odlomku izvornika. Riječ je stoga o malom, ali relevantnom stilskom pomaku koji umanjuje opservacijsku distancu izvornika.

Još jedna kulturološka konotacija je opis bračnog para kao simbola koji je u engleskom vrlo delikatan. U segmentu **"making them symbolic, making them representative"** prijevod **"čineći ih simboličnim, onima koji utjelovljuju"** pokazuje semantičku specifikaciju drugog elementa. *Making them representative* je relativno širok pojam, dok "utjelovljuju" snažnije sugerira da Ramsayjevi postaju fizička reprezentacija određene društvene ideje. Takav izbor povećava eksplicitnost simboličkog odnosa između likova i institucije braka.

S druge strane, Lily Briscoe, koja utjelovljuje ideju ženskog otpora, tvrdi da će "uvijek slikati", što se može tumačiti kao čin otpora prema braku kao normi, ulozi domaćice i očekivanjima (patrijarhalnog) edvardijanskog

društva. Stoga prijevod **"ona će uvijek slikati, jer je slikanje zanima"** djeluje nešto umjerenije i "pitomije", dok izvorno **"she would always go on painting, because it interested her"** ima nijansu tvrdoglavosti i inata kao unutarnje motivacije.

Najvažnija karakteristika prijevoda ipak je očuvanje složene sintaktičke strukture i prijelaza između konkretne percepcije i apstraktne simbolizacije. Za razliku od Dickensovog primjera, gdje prijevod često eksplicira moralne kategorije, ovdje prevodilačke intervencije uglavnom ne razgrađuju višeznačnost Woolfina iskaza. Međutim, na osnovu analiziranih primjera nije dovoljno tvrditi da je cijeli prijevod postranjivajući. Preciznije je zaključiti da prijevod pokazuje kombinaciju očuvanja izvorne sintaktičko-stilske organizacije i lokalnih postupaka podomaćivanja, posebno u prevođenju kulturno specifičnih referenci.

Kulturološki učinak prijevoda stoga je dvostruk. Na nivou kulturnih referenci dolazi do djelimične generalizacije, dok se na nivou modernističkog narativnog postupka u velikoj mjeri čuva struktura izvornika. Upravo ta kombinacija pokazuje zašto podomaćivanje i postranjivanje treba posmatrati kao kontinuum, a ne kao osobinu koja se jednostavno može pripisati cijelom prijevodu.

4. ZAKLJUČAK

Komparativna i translatološka analiza odabranih odlomaka iz romana *Ponos i predrasude*, *Oliver Twist* i *Svjetionik* pokazuje da književni prijevod nije samo neutralan prijenos jezičkog sadržaja, već i oblik kulturnog i interpretativnog posredovanja. U sva tri analizirana teksta prevodilačke odluke utječu na način na koji se u ciljnoj kulturi rekonstruiraju društveni odnosi, rodne uloge, klasne razlike i institucija braka. Međutim, taj utjecaj ne ostvaruje se na isti način niti je moguće ove prijevode jednostavno svrstati u kategoriju podomaćivanja ili postranjivanja.

Dok su prijevodi tekstova iz romana Jane Austen i Virginije Woolf relativno kulturološki uravnoteženi, prijevod Dickensovog teksta reflektira

i moralni horizont svog vremena. Kroz zajednički teorijski okvir jasno se uočava kontinuitet britanske književne kritike patrijarhalnog društva, od ironije, preko simboličke dekonstrukcije, do socijalnog realizma, uvijek sa ženom kao središnjom figurom društvene nejednakosti.

U romanu *Ponos i predrasude*, u kojem brak funkcionira kao strategija, ženski likovi raspolažu ograničenim "kapitalom" (ljepota, odgoj, uglađenost), dok muškarci posjeduju materijalni i pravni kapital. U prijevodu odabranog teksta, zamjena riječi "truth" s "činjenica", na primjer, predstavlja translatološki pomak. Ironijska pretjeranost izvornika ustupa mjesto racionalnoj konstataciji. Ovi pomaci ne ukidaju društvenu kritiku Austenina teksta, ali djelimično mijenjaju način na koji se ostvaruje njegova ironijska funkcija. Iz toga slijedi da se u analiziranom odlomku mogu identificirati lokalni postupci podomaćivanja kao i neutralizirajući postupci, ali ne i nužno opće podomaćivanje cijelog prijevoda.

I Dickensov odlomak iz romana *Oliver Twist* pokazuje ekstremnu verziju istog sistema. Ako kod Austen brak funkcionira kao strategija, kod Dickensa on postaje granica između društvene pripadnosti i isključenja. Ženski lik koji govori o "poklopcu lijesa" kao jedinom krovu nad glavom upućuje na to da društvo stvara uvjete u kojima je pad neizbježan, a zatim taj isti pad moralno osuđuje. U odnosu na izvornik, ciljnom tekstu se tako pripisuje izraženija moralizirajuća funkcija, čime se dio društvene kritike može preusmjeriti prema individualiziranom i teološkom tumačenju Nancyine patnje. Ovaj primjer pokazuje kako leksički izbor može imati šire ideološke posljedice kada se pojedinačna riječ ili sintagma uključi u širi semantički sistem teksta. Prijevod iz 1959. godine dodatno pojačava patos i religijsku terminologiju, čime se socijalna kritika preusmjerava u moralnu pouku, a žena prikazuje kao pasivna žrtva sudbine, a ne društvenih struktura. Ovdje je riječ o ideološki obilježenom podomaćivanju.

Analiza odlomka iz romana *Svjetionik* pokazala je drugačiji obrazac. Prevodilac u velikoj mjeri zadržava složenu sintaktičku organizaciju, simboličku strukturu i prijelaze između konkretne percepcije i apstraktne reprezentacije. Međutim, pojedini kulturno specifični elementi, poput *the*

Tube, generalizirani su u "podzemnu željeznicu", čime se smanjuje londonska kulturna markiranost. Istovremeno, izrazi poput "utjelovljuju" mogu pojačati simboličku eksplicitnost. Stoga analizirani prijevod ne treba jednostavno označiti kao postranjivajući. Preciznije je govoriti o kombinaciji očuvanja modernističke sintaktičko-stilske strukture i lokalnih postupaka podomaćivanja.

Komparativno posmatrano, sva tri prijevoda pokazuju da se kulturološki i ideološki pomaci često proizvode malim leksičkim, gramatičkim i stilskim izborima umjesto velikim intervencijama u sadržaju. Neutralizacija jedne riječi može oslabiti ironiju, generalizacija kulturno specifičnog izraza može umanjiti lokalni kolorit, promjena registra može izmijeniti društvenu distancu među likovima. Upravo zbog toga prijevodne pomake treba analizirati u njihovom neposrednom tekstualnom kontekstu.

Rezultati istraživanja potvrđuju i potrebu za razlikovanjem lokalnog prijevodnog postupka od opće prevodilačke strategije. Jedan postupak podomaćivanja ne znači nužno da je cijeli prijevod podomaćivajući, kao što očuvanje pojedinog kulturnog elementa ne dokazuje opće postranjivanje. Stoga se podomaćivanje i postranjivanje u ovom radu pokazuju korisnijima kao kontinuum i interpretativni okvir nego kao rigidne kategorije.

U sva tri odlomka institucija braka i položaj žene imaju različite funkcije. Kod Austen brak je povezan s ekonomijom, klasom i društvenom reprodukcijom, kod Dickensa ljubav i brak postaju povezani s klasnom pripadnošću, moralnim vrednovanjem i društvenom isključenošću, a kod Woolf brak poprima simboličku i ideološku funkciju te postaje način reprezentacije društvenih uloga i odnosa između individualnosti i kolektivnih normi. Prijevodni postupci su pak ti koji utiču na način na koji se ove funkcije artikuliraju u ciljnoj kulturi. Može se zaključiti da leksički, sintaktički i stilski izbori prevoditelja proizvode kulturološke i ideološke pomake onda kada mijenjaju ne samo denotativno značenje nego i pragmatičku vrijednost, emocionalni intenzitet, društveni registar ili kulturnu markiranost izvornog iskaza. Prevoditelj na taj način ne prenosi samo književni tekst već aktivno učestvuje u njegovoj novoj kulturnoj interpretaciji.

Ovim se ujedno potvrđuje teza da prevođenje nije sekundarni proces već čin u kojem je i prevoditelj aktivni sudionik u oblikovanju književnog kanona i društvene svijesti. Upravo u toj translatološkoj dimenziji književnost pokazuje svoju trajnu društvenu relevantnost. Štaviše, analiza prijevodnih pomaka pokazuje da prijevodi sudjeluju u oblikovanju kulturnog razumijevanja roda i klase, često ublažavajući ili pojačavajući ideološke implikacije izvornika.

IZVORI

Austen, J., [1813]. 1994. *Pride and Prejudice*. London: Penguin Books.

Austen, J., 2004. *Ponos i predrasude*. S engleskog preveo Tomislav Odlešić. Zagreb: Globus media.

Dickens, C., [1838], 1994. *Oliver Twist*. London: Penguin Books.

Dickens, C., 1959. *Oliver Twist*. S engleskog preveo Zlatko Gorjan. Zagreb: Matica hrvatska.

Woolf, V., [1927]. 1996. *To the Lighthouse*. London: Penguin Books.

Woolf V., 2004. *Svjetionik*. S engleskog preveo Tomislav Ladan. Zagreb: Globus media.

LITERATURA

Baker, M., 2006. *In Other Words: A Coursebook on Translation*. London, New York: Routledge.

Barchas, J., Dow, G. 2024. "Jane Austen and the Imperfect Art of Translation". In: Bray, J., Moss, H. eds. *The Edinburgh Companion to Jane Austen and the Arts*. Edinburgh: Edinburgh University Press, pp. 372–388.

Eco, U., 2006. *Otprilike isto: iskustva prevođenja*. S talijanskog preveo Nino Raspudić. Zagreb: Algoritam.

Even-Zohar, I., 2000. "The Position of Translated Literature Within the Literary Polysystem". In: Venuti, L. *The Translation Studies Reader*. London, New York: Routledge, pp. 192–198.

Kovač, Z., 2001. *Poredbena i/ili interkulturna povijest književnosti*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.

Lefevere, A., 2017. *Translation, Rewriting, and the Manipulation of Literary Fame*. London, New York: Routledge.

McIntire, G., 2015. "Feminism and Gender in *To the Lighthouse*. In: Pease, A. ed. *The Cambridge Companion to the Lighthouse*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 80–91.

Muir, R., 2024. *Love And Marriage in The Age of Jane Austen*. Yale University Press.

Parks, T., 2007. *Translatory Style: A Literary Approach to Translation – A Translation Approach to Literature*. London, New York: Routledge.

Pease, A., 2015. "Introduction". In: Pease, A. ed. *The Cambridge Companion to the Lighthouse*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 1–5.

Pykett, L., 2002. *Charles Dickens*. New York: Palgrave.

Toury, G., 2012. *Descriptive Translation Studies – and Beyond*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Venuti, L., 1995. *The Translator's Invisibility*. London, New York: Routledge.

Vermeer, H. J., Witte H., 1990. *Mögen Sie Zistrosen?: Scenes & frames & channels im translathorischen Handeln*. Heidelberg: Julius Gross.

Wimmer, N., 2014. "By the Light of Translation". *The Art of Empathy: Celebrating Literature in Translation*. Washington: National Endowment for the Arts.

CULTURAL STRATUM OF TRANSLATION: COMPARATIVE AND TRANSLATION ANALYSIS OF PASSAGES FROM *PRIDE AND PREJUDICE*, *OLIVER TWIST* AND *TO THE LIGHTHOUSE*

Abstract

Starting from the assumption that literary translation is not a neutral transfer of linguistic content, but a form of cultural mediation in which the translator makes a series of linguistic, stylistic and interpretative decisions, this paper examines how cultural and ideological meanings of the original text are transferred, modified or reshaped in the translation of selected passages from Jane Austen's *Pride and Prejudice*, Charles Dickens' *Oliver Twist* and Virginia Woolf's *To the Lighthouse*. The aim of the paper is not to determine the absolute "accuracy" of individual translations, but to descriptively examine the types of translation shifts and their role in the target text. This approach allows individual translation decisions to be evaluated not only as linguistic deviations from the original, but as functional interventions that can potentially change the perspective or ideological articulation of the literary text. The paper refers to how the institution of marriage transforms from a mechanism of social reproduction (*Pride and Prejudice*), through the moral-social boundary of exclusion (*Oliver Twist*), to a symbolic and ideological construction (*To the Lighthouse*). These literary texts offer complementary, but also opposing perspectives on the social function of marriage and the position of women. The theoretical framework is based on strategies relevant to the translation of a literary text as well as theories of literary translation. The main focus of the paper is on comparative and translation analysis, followed by commenting and comparing translation equivalents and cultural specifics and differences in relation to selected texts in the original language.

Keywords: *cultural specifics, literary translation, comparative and translation analysis,* Pride and Prejudice, Oliver Twist, To the Lighthouse

DOI: 10.46352/23036990.2026.109
Primljen/Received: 29. 4. 2026. UDK/UDC 811.111'366=163.4*3
Prihvaćen/Accepted: 8. 7. 2026. Pregledni znanstveni članak/Scientific review article

MELISA OKIČIĆ

RADNE TITULE NA ENGLESKOM JEZIKU KOJE NASTAJU KOMBINIRANJEM IMENICA I NJIHOVI PRIJEVODNI EKVIVALENTI U BOSANSKOM JEZIKU

Sažetak
Ovaj rad bavi se analizom engleskih radnih titula koje nastaju kombinacijom dvije, tri i četiri imenice, s posebnim osvrtom na njihove prijevodne ekvivalente u bosanskom jeziku. Rad je osmišljen kao deskriptivno-pedagoška studija namijenjena prvenstveno studentima anglistike i nastavnicima engleskog jezika, s ciljem boljeg razumijevanja strukture ove vrste složenih imenica i unapređenja njihove primjene u nastavi morfologije, prevođenja i jezika struke. U radu se slijedi Plagova interpretacija složenica, prema kojoj složenice u engleskom jeziku nisu nužno ograničene na dvije, nego se mogu sastojati od tri ili više riječi i koje se analiziraju iz ugla binarne strukture (Plag, 2003, 2018). Korpus rada čini 50 radnih titula prikupljenih s britanske platforme za oglašavanje poslova Glassdoor UK tokom 2025. godine. Analiza pokazuje da engleski jezik u radnim titulama često teži nominalnoj kompresiji, dok bosanski jezik iste sadržaje najčešće izražava putem imeničkih sintagmi. Rezultati ukazuju na to da je prepoznavanje unutrašnje binarne strukture i upravnog člana engleskih složenih imenica presudno za razumijevanje njihovog značenja, što je ujedno i preduslov za oblikovanje adekvatnih prijevodnih ekvivalenata u bosanskom jeziku.

Ključne riječi: *složene imenice*, *radne titule*, *imenička sintagma*, *binarna struktura*

1. UVOD

Slaganje (engl. *compounding*) predstavlja jedan od najproduktivnijih načina tvorbe novih riječi u engleskom jeziku. U anglističkoj literaturi složenice se najčešće definiraju kao leksičke jedinice nastale kombiniranjem

dviju ili više riječi ili osnova (Bauer, 1983; Katamba, 1993; Fabb, 1998; Plag, 2003; Lieber, 2004; Booij, 2010; Bauer, Lieber and Plag, 2013; Bauer, 2017). Tradicionalni lingvistički opis analizira složenice iz ugla semantičke, morfološke, sintaksičke i ortografske strukture, dok noviji pristupi dodatno naglašavaju njihovu tipološku i semantičku raznolikost (Lieber and Štekauer, 2009; Bauer, 2019; ten Hacken, 2016; Schlücker, 2019; Iordăchioaia and Werner, 2020; Pepper, Masini and Mattiola, 2022).

Kao posebno frekventan tvorbeni tip izdvajaju se složene imenice. U engleskom jeziku one se mogu realizirati kao jedna riječ, naprimjer *doghouse*, kao polusloženice, naprimjer *singer-composer*, ili kao otvorene složenice, naprimjer *truck driver*. Upravo je otvoreni tip složenih imenica posebno važan za ovaj rad, jer se veoma često javlja u imenovanju radnih titula u engleskom jeziku.

U savremenom profesionalnom diskursu engleske radne titule često nastaju kombinacijom dvije, tri ili četiri imenice, kao u primjerima *project manager*, *business development manager* i *data management project assistant*. Takve strukture u engleskom jeziku omogućavaju visok stepen nominalne kompresije, jer se informacije o poziciji, oblasti rada, specijalizaciji ili organizacionoj funkciji izražavaju nizanjem imenica. S druge strane, u bosanskom jeziku ovakve radne titule najčešće se prevode imeničkim sintagmama. Takva situacija ukazuje na značajnu kontrastivnu razliku između engleskog i bosanskog jezika, koja je posebno relevantna u nastavi engleske morfologije, prevođenja i jezika struke.

Cilj ovog rada jeste da se analizira način na koji se engleske radne titule nastale kombinacijom imenica strukturiraju i prevode na bosanski jezik.

U tom smislu rad polazi od sljedećih pitanja:

1. Zašto je slaganje visokoproduktivan proces tvorbe složenih imenica u engleskom jeziku?
2. Zašto se engleske radne titule koje nastaju nizanjem imenica najčešće prevode imeničkim sintagmama u bosanskom jeziku?
3. Na koji način se analiza prijevodnih ekvivalenata engleskih radnih titula može upotrijebiti u pedagoške svrhe?

2. METODOLOGIJA

Korpus ovog rada čini 50 engleskih radnih titula prikupljenih s platforme Glassdoor UK tokom 2025. godine. Kriterij za odabir primjera bio je da radna titula u svom sastavu ima dvije, tri ili četiri imenice. U radu nisu uključeni primjeri s pet ili više imenica budući da takvi primjeri nisu potvrđeni u prikupljenom korpusu. Za obilježavanje tvorbenih tipova korištena je oznaka I za imenicu, pa se analizirani primjeri razvrstavaju u tri osnovne grupe: I+I, I+I+I i I+I+I+I.

Budući da platforma Glassdoor UK služi za objavljivanje oglasa za zapošljenje koje objavljuju različiti poslodavci, korpus ovog rada predstavlja jezik britanskog tržišta rada, a ne standardiziranu terminologiju radnih mjesta. Terminologija radnih titula na takvim platformama često je neujednačena jer zavisi od prakse pojedinačnih kompanija, oblasti rada i tržišnih potreba. Zbog toga se zaključci ovog rada ne odnose na standardizirane nazive radnih mjesta, nego na upotrebni jezik tržišta rada i na prevodilačke obrasce koji se mogu koristiti u pedagoško-kontrastivne svrhe.

Bosanski prijevodni ekvivalenti ponuđeni u radu predstavljaju autorske prijevode. Oni nisu nužno normativno ili administrativno potvrđeni nazivi radnih mjesta u bosanskom jeziku, nego imaju analitičku i pedagošku funkciju. Njihova je svrha da pokažu kako se značenje engleskih radnih titula nastalih nizanjem imenica u bosanskom jeziku najčešće realizira imeničkom sintagmom, te kako se unutrašnji značenjski odnosi između sastavnica prenose u prijevodu. U analizi su odabrani primjeri koji su djelimično ili potpuno razumljivi u bosanskohercegovačkom profesionalnom kontekstu.

U teorijskom smislu, rad slijedi Plagovu interpretaciju višečlanih složenica (engl. *multi-member nominal compounds*), prema kojoj složenice u engleskom jeziku nisu ograničene na dvije, nego mogu sadržavati tri ili više riječi i pritom, neovisno od broja riječi, uvijek imaju binarnu strukturu (Plag, 2003, 2018). Radi jasnoće analize, u radu se za opis strukture ovakvih složenica koriste termini ‘lijeva sastavnica’ i ‘desna sastavnica’. Termin

'upravni član' koristi se za onu imenicu u složenici koja nosi osnovno značenje cijele strukture i određuje o kojoj je vrsti osobe, funkcije ili pozicije riječ.

3. ZAŠTO JE SLAGANJE PRODUKTIVNO U ENGLESKOM JEZIKU

Da bismo razumjeli zbog čega je slaganje visokoproduktivan proces tvorbe novih riječi u engleskom jeziku, važno je napomenuti nekoliko lingvističkih činjenica. Engleski jezik se u gramatičkoj literaturi često opisuje kao jezik s relativno ograničenim flektivnim sistemom (analitički jezik) u poređenju s jezicima bogatije fleksije kao što je bosanski (sintetički jezik), što doprinosi većoj mogućnosti kombiniranja osnova bez značajnih formalnih promjena (Quirk et al., 1985; Katamba, 1993). U praksi to znači da složene imenice u engleskom jeziku često nastaju neposrednim kombiniranjem dvije ili više imenica. Naprimjer:

dog + house → doghouse
project + manager → project manager

Ipak, produktivnost složenica ne može se objasniti samo tipološkim obilježjima jezika. Važnu ulogu imaju i sintaksička fleksibilnost, semantička ekonomičnost i visok stepen prilagodljivosti slaganja komunikacijskim potrebama (Bauer, 2001; Štekauer, Valera and Körtvélyessy, 2012). Produktivnosti složenih imenica u engleskom jeziku posebno doprinosi i česta pojava nominalne premodifikacije, pri čemu imenica stoji ispred druge imenice i sužava ili specificira njeno značenje. U tom kontekstu može se spomenuti i Riđanovićeva (2007) napomena o čestoj atributivnoj upotrebi imenica u engleskom jeziku, što dodatno objašnjava zašto su strukture tipa *project manager*, *data analyst* i *marketing director* veoma frekventne u engleskom.

Visokoj produktivnosti složenih imenica otvorenog tipa doprinosi i pojava rekurzivnosti (engl. *recursivity*), odnosno mogućnost da se složenica

proširuje dodavanjem novih elemenata. To znači da se složenica koja ima dvije sastavnice može dalje proširivati i postati složenica od tri i više riječi, naprimjer: *member → committee member → award committee member → teaching award committee member → university teaching award committee member* (Plag, 2003: 171).

4. PROBLEMATIKA OTVORENOG TIPA SLOŽENICA: SLOŽENICA VS. SINTAGMA

Kao što je ranije spomenuto, složene imenice u engleskom jeziku mogu se realizirati kao zatvorene složenice, polusloženice i otvorene složenice. Otvoreni tip složenica u literaturi izaziva najviše pažnje budući da se u vezi s ovim tipom prepliću dva važna pitanja. Prvo pitanje odnosi se na razlikovanje složenica od sintagmi, a drugo na status nominalnih izraza koji nastaju nizanjem dvije, tri ili više imenica, odnosno na pitanje da li se takvi izrazi mogu smatrati složenicama, imeničkim sintagmama ili leksikaliziranim izrazima (Plag, 2003, 2018; Bauer, 2017; Schlücker, 2019; Iordăchioaia and Werner, 2020). Otvoreni tip složenica posebno je problematičan zato što se sastoji od dvije ili više samostalnih riječi koje se pišu odvojeno, zbog čega može nalikovati sintagmi.

Prema Haspelmathu (2002) i Haspelmathu i Simsu (2010), složenice se od sintagmi mogu razlikovati na osnovu više kriterija. Za potrebe ovog rada posebno su relevantni kriteriji generičkog značenja zavisnog člana, fonološke kohezije, morfološke kohezije i sintaksičke kohezije.

Prema kriteriju značenja zavisnog člana, zavisni član u složenici najčešće ima generičko značenje, dok u sintagmi može imati referencijalno značenje. Haspelmath (2002, str. 85) to ilustrira primjerom *piano tuner* (bos. 'štimer klavira', 'klavirštimer'), u kojem *piano* ne upućuje na određeni klavir, nego ima generičko značenje i označava klavire uopće. Cijela složenica označava osobu čija je profesija štimanje klavira. Nasuprot tome, u sintagmi *the piano's tuner* (bos. 'štimer tog klavira'), *piano* ima referencijalno značenje jer upućuje na određeni, konkretan klavir.

Prema kriteriju fonološke kohezije, između sastavnica složenice često postoji veća fonološka povezanost, što se kod engleskih složenica manifestuje kao naglasak na prvoj sastavnici (engl. *compound stress*), naprimjer *BLACKbird* (bos. 'kos', vrsta ptice) u odnosu na sintagmu *BLACK BIRD* (bos. 'crna ptica').

Prema kriteriju morfološke kohezije, složenice se ponašaju kao jedna cjelina, što znači da se flektivni nastavci, naprimjer nastavak za množinu, dodaju upravnom, a ne zavisnom članu složenice. Tako se kaže *blackbirds*, *doghouses* i *project managers*, a ne **blacksbird*, **dogshouse* ili **projects manager*.

Prema kriteriju sintaksičke kohezije, između sastavnica sintagme može se umetnuti druga riječ, dok se između sastavnica složenice takvo umetanje ne može izvršiti bez promjene značenja ili narušavanja strukture. Tako je u sintagmi *a black bird* moguće reći *a black ugly bird*, dok se u slučaju složenice *blackbird* ne može umetnuti dodatni element između sastavnica ako se želi zadržati značenje 'kos' (Lieber i Štekauer, 2009: 11–12).

Haspelmath i Sims (2010) navode i dodatne kriterije, kao što su mogućnost modifikacije, zamjena upravnog člana anaforičkim izrazom, izmještanje zavisnog elementa i koordinaciona elipsa. Ipak, za potrebe ovog rada dovoljno je naglasiti da nijedan kriterij sam po sebi ne daje uvijek potpuno siguran odgovor. Status otvorene složenice najčešće se utvrđuje kombinacijom više kriterija, pri čemu se u obzir uzimaju forma, značenje i upotreba izraza (kontekst).

5. SLOŽENICE VS. LEKSIKALIZIRANI IZRAZI

U literaturi ne postoji potpuno jedinstven stav o statusu otvorenog tipa složenica koje nastaju kombinacijom dvije ili više imenica. U pristupima koji polaze od produktivnosti slaganja i rekurzivnosti u engleskom jeziku, takve se strukture analiziraju kao višečlane složene imenice s unutrašnjom binarnom strukturom (Plag, 2003, 2018; Bauer, Lieber and Plag, 2013). Binarna struktura podrazumijeva da složenica, bez obzira na broj imenica

koje sadrži, uvijek ima dvije sastavnice (engl. constituents). Te sastavnice mogu biti pojedinačne imenice, ali i složenice. S tim u vezi važno je istaći da se termini 'lijeva sastavnica' i 'desna sastavnica' odnose na formalnu dvočlanu ili binarnu organizaciju složenice, dok se termin 'upravni član' odnosi na imenicu koja nosi osnovno značenje cijele strukture. Iz te perspektive, izrazi poput *Business Development Manager* ili *Data Management Project Assistant* imaju unutrašnju binarnu strukturu: *Business Development* (lijeva sastavnica) + *Manager* (desna sastavnica i upravni član), odnosno *Data Management Project* (lijeva sastavnica) + *Assistant* (desna sastavnica i upravni član). Međutim, pojedini autori naglašavaju da se kod otvorenog tipa složenica mora uzeti u obzir i faktor leksikalizacije, odnosno frekventnost upotrebe u smislu funkcioniranja i prepoznatljivosti spojeva riječi kao leksikaliziranih jedinice (Lipka, 1992; Munat, 2003; Bauer, 2019; Finkbeiner and Schlücker, 2019; Iordăchioaia and Werner, 2020). Drugim riječima, pitanje da li se neka struktura može analizirati kao složenica odnosi se prvenstveno na njenu unutrašnju tvorbenu organizaciju, dok se pitanje leksikaliziranosti odnosi na stepen njene ustaljenosti i prepoznatljivosti u upotrebi (Brinton i Traugott, 2005; Hilpert, 2019). Ova dva pristupa ne moraju se nužno isključivati, jer se ista jezička jedinica može posmatrati i iz ugla strukture i iz ugla upotrebe.

Budući da je fokus ovog rada pedagoško-prevodilački, pitanje stepena leksikaliziranosti pojedinačnih radnih titula ne postavlja se kao centralni predmet analize. Rad se prvenstveno bavi unutrašnjom strukturom engleskih radnih titula i načinom na koji se njihovo značenje prenosi u bosanski jezik. Time se pitanje leksikalizacije ne zanemaruje, nego se svjesno ograničava izvan centralnog fokusa ovog rada.

6. ANALIZA I DISKUSIJA

U nastavku se analizira struktura odabranih primjera, s posebnim osvrtom na prijevodne ekvivalente engleskih radnih titula koje nastaju kombinacijom dvije, tri i četiri imenice.

I+I tip

Tip engleskih složenica koje nastaju kombinacijom dvije imenice veoma je frekventan u području radnih titula. U nastavku se navode odabrani primjeri s prikazom binarne strukture i mogućim prijevodnim ekvivalentima u bosanskom jeziku.

Project Manager
→ [project manager]
= menadžer projekta / projektni menadžer

Data Analyst
→ [data analyst]
= analitičar podataka

Marketing Director
→ [marketing director]
= direktor marketinga

Network Administrator
→ [network administrator]
= administrator mreže

Software Engineer
→ [software engineer]
= softverski inženjer

Kao što se može vidjeti iz navedenih primjera, u bosanskom jeziku ova vrsta složenica realizira se ili kongruentnom imeničkom sintagmom (Jahić et al., 2000), kao u primjerima *prodajni predstavnik* i *softverski inženjer*, ili nekongruentnom imeničkom sintagmom u kojoj iza upravne imenice slijedi genitivna dopuna, kao u primjerima *analitičar podataka* i *direktor marketinga*. U tom smislu, zavisni član engleske složenice u bosanskom jeziku često odgovara genitivnoj dopuni ili pridjevu u atributivnoj funkciji.

I+I+I tip

Radne titule ovog tipa nastaju kombinacijom tri imenice. Kod ovako formuliranih složenica lijeva sastavnica najčešće je i sama složenica, kao u primjerima *quality control*, *business development*, *customer service* i *supply chain*, dok se na mjestu desne sastavnice nalazi imenica koja je ujedno i upravni član cijele strukture, naprimjer *engineer*, *manager*, *representative* ili *coordinator*.

Quality Control Engineer
→ [[quality control] engineer]
= inženjer kontrole kvaliteta

Business Development Manager
→ [[business development] manager]
= menadžer poslovnog razvoja

Customer Service Representative
→ [[customer service] representative]
= predstavnik korisničke službe / korisničke podrške

Supply Chain Coordinator
→ [[supply chain] coordinator]
= koordinator lanca snabdijevanja

Ovi primjeri pokazuju da se značenjski odnosi koji su u engleskom jeziku sažeti u strukturi složene imenice u bosanskom jeziku najčešće izražavaju sintaksički razvijenijom imeničkom sintagmom. Upravni član engleske složenice obično postaje upravna imenica bosanske sintagme, dok se lijeva sastavnica prevodi kao genitivna dopuna koja dodatno specificira oblast rada, funkciju ili predmet djelovanja.

I+I+I+I tip

Radne titule koje nastaju kombinacijom četiri imenice manje su frekventne u odnosu na prethodna dva tipa, ali su posebno važne za analizu jer jasnije pokazuju značaj binarne strukture u razumijevanju i prevođenju.

Kod ovog tipa na mjestu lijeve sastavnice obično se nalazi složenija nominalna struktura, kao u primjerima *data center facility*, *supply chain logistics*, *product development strategy* i *business process improvement*. U bosanskom jeziku prijevodni ekvivalenti najčešće se realiziraju kao nekongruentne imeničke sintagme u kojima se iza upravne imenice pojavljuje genitivna dopuna ili prijedložno-padežni izraz.

Data Center Facility Manager
→ [[[data center] facility] manager]
= menadžer objekta data centra

Supply Chain Logistics Coordinator
→ [[[supply chain] logistics] coordinator]
= koordinator logistike lanca snabdijevanja

Product Development Strategy Director
→ [[[product development] strategy] director]
= direktor strategije razvoja proizvoda

Business Process Improvement Consultant
→ [[[business process] improvement] consultant]
= konsultant za unapređenje poslovnih procesa

Navedeni primjeri pokazuju da se kod dužih engleskih složenica značenjski odnosi između sastavnica u bosanskom jeziku moraju eksplicitnije izraziti. Tako se, naprimjer, u prijevodu *konsultant za unapređenje poslovnih procesa* odnos svrhe ili područja djelovanja izražava prijedložno-padežnom konstrukcijom, dok se u primjerima *direktor strategije razvoja proizvoda* i *koordinator logistike lanca snabdijevanja* značenjski odnosi prenose pomoću genitivnih dopuna.

7. RADNE TITULE S IMENICOM *ASSISTANT*

Posebno zanimljiv slučaj u analizi radnih titula predstavljaju primjeri s imenicom *assistant* (bos. ‘asistent’, ‘pomoćnik’). Ova imenica može se pojaviti u inicijalnoj ili finalnoj poziciji u strukturi radne titule, pri čemu se

njen prijevodni ekvivalent u bosanskom jeziku mijenja u zavisnosti od položaja i značenjske funkcije koju ima u datoj strukturi.

Kada se *assistant* nalazi u inicijalnoj poziciji, kao u primjerima *Assistant Director*, *Assistant Finance Minister* i *Assistant Marketing Director*, ona označava pomoćni ili niži hijerarhijski status u odnosu na radnu poziciju izraženu desnim članom. Takve strukture mogu se semantički parafrazirati kao 'osoba koja asistira direktoru', 'osoba koja asistira ministru finansija' ili 'osoba koja asistira direktoru marketinga'. U bosanskom jeziku ovaj značenjski odnos najčešće se realizira imeničkom sintagmom u kojoj je upravni član imenica *pomoćnik*, iza koje slijedi genitivna dopuna.

Assistant Director
→ [assistant director]
= pomoćnik direktora

Assistant Finance Minister
→ [assistant [finance minister]]
= pomoćnik ministra finansija

Assistant Marketing Director
→ [assistant [marketing director]]
= pomoćnik direktora marketinga

Ovi primjeri pokazuju da formalna struktura engleske složenice i prirodna struktura bosanskog prijevodnog ekvivalenta ne moraju uvijek biti potpuno podudarne. Iako se *Assistant Director* može semantički parafrazirati kao 'osoba koja asistira direktoru', u engleskom jeziku desni član *director* zadržava status formalnog upravnog člana, što se vidi i iz množinskog oblika *assistant directors*, a ne *assistants director* (Quirk et al., 1985, str. 313). S druge strane, u bosanskom prijevodu značenjski odnos se prirodnije izražava strukturom *pomoćnik direktora*, u kojoj je *pomoćnik* upravni član bosanske imeničke sintagme, a *direktora* genitivna dopuna. Ovaj primjer pokazuje da se pri prevođenju ne prenosi mehanički samo formalna struktura engleske složenice, nego se ona prilagođava gramatičkim i semantičkim obrascima bosanskog jezika.

Kada se imenica *assistant* pojavljuje u finalnoj poziciji, značenje je drugačije. U takvim primjerima *assistant* je upravni član radne titule, dok lijeva sastavnica specificira projekat, program, oblast rada ili aktivnost u okviru koje je osoba angažirana. Kao što pokazuje analiza binarne strukture, lijeva sastavnica obično je složenica koja označava naziv projekta, programa ili stručne oblasti.

Community Development Project Assistant
→ [[[community development] project] assistant]
= asistent na projektu razvoja zajednice

Data Management Project Assistant
→ [[[data management] project] assistant]
= asistent na projektu upravljanja podacima

U ovim primjerima u bosanskom jeziku najčešće se koristi imenica *asistent*, a ne *pomoćnik*. Razlika između primjera tipa *Assistant Director* i *Data Management Project Assistant* pokazuje da prijevod engleske radne titule ne zavisi samo od značenja pojedinačnih imenica nego i od njihove pozicije u strukturi i odnosa između sastavnica. Drugim riječima, za odabir odgovarajućeg prijevodnog ekvivalenta važno je prepoznati formalni upravni član engleske složenice, ali i način na koji se taj značenjski odnos prirodno izražava u bosanskom jeziku.

8. PEDAGOŠKE IMPLIKACIJE

Budući da je ovaj rad namijenjen i studentima i nastavnicima, analiza radnih titula može imati važnu pedagošku primjenu u nastavi morfologije, prevođenja i jezika struke. U smjeru prevođenja s engleskog na bosanski jezik, glavna poteškoća odnosi se na prepoznavanje upravnog člana engleske složenice i izbor odgovarajuće bosanske strukture. Engleske radne titule koje nastaju nizanjem imenica u bosanskom se najčešće ne prevode doslovnim prenošenjem reda riječi, nego imeničkom sintagmom.

Poseban izazov predstavlja obrnuti smjer prevođenja, odnosno prevođenje radnih titula s bosanskog na engleski jezik. Razlog tome je činjenica što bosanski jezik značenjske odnose često izražava eksplicitno, pomoću padeža, pridjeva ili prijedložno-padežnih konstrukcija, dok ih engleski jezik može komprimirati u složenu imenicu. Tako se, naprimjer, *menadžer poslovnog razvoja* mora prepoznati kao struktura u kojoj je *menadžer* upravna imenica bosanske sintagme, dok će u engleskom ekvivalentu imenica *manager* biti desna sastavnica i upravni član složenice. Slično tome, *asistent na projektu upravljanja podacima* ne treba doslovno prevesti kao *assistant on the project of data management*, nego kao *Data Management Project Assistant*, dok se *pomoćnik direktora marketinga* prevodi kao *Assistant Marketing Director*.

Ovakav pristup može pomoći studentima da izbjegnu dva tipa potencijalnih grešaka: doslovno prenošenje engleskog reda riječi u bosanski jezik i doslovno prevođenje bosanskih prijedložno-padežnih konstrukcija na engleski jezik. U oba slučaja ključno je razumjeti da se značenjski odnosi u engleskom i bosanskom jeziku često ne izražavaju istim gramatičkim sredstvima. Zato je u nastavi korisno raditi ne samo na gotovim prijevodnim ekvivalentima nego i na prepoznavanju unutrašnje strukture složenice, upravnog člana i odnosa između sastavnica.

9. ZAKLJUČAK

Na osnovu provedene analize može se zaključiti da je imenovanje radnih titula kombinacijom dvije, tri ili četiri imenice veoma zastupljeno u engleskom jeziku. Analiza je pokazala da takve radne titule predstavljaju poseban izazov u podučavanju i prevođenju na bosanski jezik, jer se u bosanskom jeziku najčešće ne prevode složenicama, nego imeničkim sintagmama. Te sintagme mogu imati različite strukture, najčešće s genitivnom dopunom, pridjevom u atributivnoj funkciji ili prijedložno-padežnim izrazom.

Analiza ove vrste složenih imenica ukazuje i na to da u procesu podučavanja engleskih složenica studentima nije dovoljno ponuditi samo gotov

prijevodni ekvivalent. Drugim riječima, pravilna identifikacija upravnog člana i razumijevanje odnosa između sastavnica je preduslov za oblikovanje adekvatnog prijevodnog ekvivalenta na bosanskom jeziku. Ovakav pristup doprinosi razvijanju metalingvističke svijesti studenata i omogućava im da lakše prepoznaju odnos između strukture i značenja. To je posebno važno u prevodilačkoj praksi, gdje se nove radne titule stalno pojavljuju i gdje nije moguće osloniti se samo na rječničke ekvivalente.

Potrebno je ukazati i na ograničenja ovog rada. Prvo, korpus obuhvata 50 primjera prikupljenih s platforme Glassdoor UK, što je dovoljno za kvalitativnu pedagoško-kontrastivnu analizu rada ovog obima, ali nije dovoljno za šire statističke zaključke o učestalosti svih tipova engleskih radnih titula. Drugo, bosanski prijevodni ekvivalenti ponuđeni u radu oblikovani su radi analitičkog i pedagoškog objašnjenja, a ne kao standardizirani službeni nazivi radnih mjesta. Treće, rad ne uključuje empirijsko ispitivanje studentskih prijevoda niti sistematsku analizu poteškoća koje se mogu javiti pri prevođenju radnih titula s bosanskog na engleski jezik. Stoga bi dalja istraživanja mogla biti usmjerena na širi korpus radnih titula, kao i na empirijsko ispitivanje studentskih prijevoda u oba smjera.

LITERATURA

Bauer, L., 1983. *English word-formation*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bauer, L., 2001. *Morphological productivity*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bauer, L., 2017. *Compounds and compounding*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bauer, L., 2019. "Compounds and multi-word expressions in English". U: Schlücker, B. ur. *Complex lexical units: compounds and multi-word expressions*. Berlin: De Gruyter, str. 45–68.

Bauer, L., Lieber, R., Plag, I., 2013. *The Oxford reference guide to English morphology*. Oxford: Oxford University Press.

Booij, G., 2010. *Construction morphology*. Oxford: Oxford University Press.

Brinton, L. J., Traugott, E. C., 2005. *Lexicalization and language change*. Cambridge: Cambridge University Press.

Fabb, N., 1998. "Compounding", U: Spencer, A., Zwicky, A. M. ur. *The handbook of morphology*. Oxford: Blackwell, str. 66–83.

Haspelmath, M., 2002. *Understanding morphology*. London: Arnold.

Haspelmath, M., Sims, A. D., 2010. *Understanding morphology*. 2nd ed. London: Hodder Education.

Hilpert, M., 2019. "Lexicalization in morphology". U: Aronoff, M. ur. *Oxford research encyclopedia of linguistics*. Oxford: Oxford University Press.

Iordăchioaia, G., Werner, M., 2020. "Introduction: Compounds between words and phrases", *Word Structure*, 13 (2), str. 127–141.

Jahić, Dž., Halilović, S., Palić, I., 2000. *Gramatika bosanskoga jezika*. Zenica: Dom štampe.

Katamba, F., 1993. *Morphology*. London: Macmillan.

Lieber, R., 2004. *Morphology and lexical semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Lieber, R., Štekauer, P. ur., 2009. *The Oxford handbook of compounding*. Oxford: Oxford University Press.

Lipka, L., 1992. "Lexicalization and institutionalisation in English and German", *Linguistica Pragensia*, 1, str. 1–13.

Munat, J. E., 2003. "When is a noun string a phraseological unit?", *Recherches anglaises et nord-américaines*, 36 (2), str. 31–47.

Pepper, S., Masini, F., Mattiola, S. ur., 2022. *Binominal lexemes in cross-linguistic perspective: towards a typology of complex lexemes*. Berlin: De Gruyter Mouton.

Plag, I., 2003. *Word-formation in English*. Cambridge: Cambridge University Press.

Plag, I., 2018. *Word-formation in English*. 2nd edn. Cambridge: Cambridge University Press.

Quirk, R. et al., 1985. *A comprehensive grammar of the English language*. London: Longman.

Riđanović, M., 2007. *Jezik i njegova struktura*. Sarajevo: Šahinpašić.

Schlücker, B. ur., 2019. *Complex lexical units: compounds and multi-word expressions*. Berlin: De Gruyter Mouton.

Štekauer, P., Valera, S., Körtvélyessy, L., 2012. *Word-formation in the world's languages: a typological survey*. Cambridge: Cambridge University Press.

ten Hacken, P. ur., 2016. *The semantics of compounding*. Cambridge: Cambridge University Press.

ENGLISH JOB TITLES FORMED AS NOUN COMBINATIONS AND THEIR BOSNIAN TRANSLATION EQUIVALENTS

Abstract

This paper examines English job titles formed as noun combinations consisting of two, three and four nouns, with particular emphasis on their translation equivalents in Bosnian. The study is designed as a descriptive and pedagogically oriented analysis intended primarily for students and teachers of English. Its aim is to contribute to a better understanding of the structure of this type of compound noun and to improve its application in the teaching of morphology, translation and English for specific purposes. The paper follows Plag's interpretation of compounds, according to which English compounds are not necessarily limited to two constituents, but may consist of three or more words and can be analysed in terms of binary structure (Plag, 2003, 2018). The corpus consists of 50 job titles collected from the British job-advertising platform Glassdoor UK in 2025. The analysis shows that English job titles often tend towards nominal compression, whereas Bosnian usually expresses the same meanings through noun phrases. The findings indicate that identifying the internal binary structure and the head of English compound nouns is essential for understanding their meaning and for forming adequate translation equivalents in Bosnian.

Keywords: *compound nouns*, *job titles*, *noun phrase*, *binary structure*

DOI: 10.46352/23036990.2026.127
Primljen/Received: 2. 6. 2026. UDK/UDC 811.163.43'367.332.6
Prihvaćen/Accepted: 14. 9. 2026. Izvorni znanstveni članak/Original scientific paper

MERIMA OSMANKADIĆ

SUBJEKATSKA EKSTRAPOZICIJA U BOSANSKOM JEZIKU[1]

Sažetak

Iako se subjekatska ekstrapozicija u južnoslavenskim gramatikama nije spominjala do Palićeve *Gramatike bosanskoga jezika: Sintaksa, knjiga 1* (2024), ta konstrukcija je opisana u svim dostupnim gramatikama, pri čemu se najčešće koristio termin *subjekatska rečenica*. U ovome radu polazi se od hipoteze da prazni, odnosno neispunjeni element *to* dovodi do negramatičnosti ekstraponiranih rečenica u bosanskom (npr. **To je jasno da je školovanje skupo*), u skladu sa savremenim teorijskim lingvističkim spoznajama (npr. PRO-DROP parametar u jeziku i NON-OVERT ZAMJENICA *pro*), kontrastivnim istraživanjima engleskog i bosanskog i vlastitom jezičnom intuicijom kao izvornog govornika, a u suprotnosti s Palićevom tvrdnjom da se u tom slučaju radi o gramatičnoj ekstraponiranoj strukturi. U svrhu potvrđivanja ove hipoteze provedeno je istraživanje u kojem je kao mjerni instrument korišten test ocjene prihvatljivosti. Testiranje je provedeno među 97 ispitanika, izvornih govornika bosanskog jezika. Rezultati istraživanja jasno ukazuju na to da prisustvo neispunjenog subjekta *to* snažno utiče na gramatičnost ekstraponiranih rečenica, i da možemo potvrditi našu hipotezu da subjekatska ekstrapozicija u bosanskom ne zahtijeva prisustvo neispunjenog subjekta u ispražnjenoj subjekatskoj poziciji u takvoj rečenici, prije svega zato što je bosanski PRO-DROP jezik koji dozvoljava da subjekatska pozicija u rečenici ostane prazna

[1] Ovdje želim izraziti veliku zahvalnost kolegi Vedadu Lihovcu i kolegicama Almi Čović-Filipović, Nermini Čordalija i Dajani Zečić na pomoći prilikom administriranja testiranja provedenog u svrhu istraživanja za ovaj rad. Također, zahvaljujem studentima i studenticama I i II ciklusa Odsjeka za anglistiku, kao i studentima i studenticama I ciklusa sljedećih odsjeka i katedri: Odsjek za arheologiju, Odsjek za bosanski, hrvatski i srpski jezik, Odsjek za germanistiku, Odsjek za historiju, Katedra za historiju umjetnosti, Odsjek za književnosti naroda BiH i Odsjek za komparativnu književnost i informacijske nauke, na učešću u istraživanju. Veliku zahvalnost dugujem i ljubaznom osoblju biblioteke Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine, koje mi je omogućilo pristup njihovoj bibliotečkoj građi.

u površinskoj strukturi i zato što se u dubinskoj strukturi tih rečenica u toj poziciji postulira NON-OVERT ZAMJENICA *pro*, koja je u komplementarnoj distribuciji s *to*, i koja upravo zbog toga sprečava pojavljivanje neispunjenog subjekta *to* u takvoj konstrukciji. Iako postoji određeni stepen varijabilnosti među predikatima koji služe kao okidač za subjekatsku ekstrapoziciju u bosanskom, rezultati jasno upućuju na to da prisustvo neispunjenog subjekta značajno smanjuje gramatičnost takve konstrukcije.

Ključne riječi: *subjekatska ekstrapozicija*, *prazni element*, *neispunjeni subjekt* to, *PRO-DROP parameter*, *NON-OVERT ZAMJENICA* pro, *površinska struktura*, *dubinska struktura*, *informacijska struktura*, end-weight *princip*

1. UVOD

Predmet ovoga rada jeste sintaksičko pomjeranje rečeničnog subjekta realiziranog u formi klauze na kraj rečenice, što se naziva ekstrapozicija subjekta. U anglističkoj i teoretsko-lingvističkoj literaturi to pomjeranje je detaljno opisano i obrazloženo. Radi se o (najčešće) opcionom sintaksičkom pomjeranju koje je funkcionalno i stilski uslovljeno. Naime, kada u poziciji rečeničnog subjekta stoji finitna ili nefinitna klauza, onda nemarkirana informacijska struktura DATO-NOVO i tzv. *end-weight principle* (princip prema kojem strukturno "teži", odnosno kompleksniji konstituenti, koji tipično sadrže novu informaciju, streme prema finalnoj poziciji u rečenici) uzrokuju pomjeranje takvog konstituenta u finalnu poziciju u rečenici. Budući da engleski nije PRO-DROP jezik, upražnjeno subjekatsko mjesto odakle je pomjerena klauza mora biti popunjeno određenim fonetskim sadržajem, što je najčešće prazno *it*.[2] Ono se u anglističkoj literaturi naziva anticipatorno *it*, ekspletivno *it*, *prop-it* ili *dummy it*. Većina autora se slaže da se radi o semantički praznom elementu, koji nema semantičkog sadržaja

[2] Prema PRO-DROP parametru razlikuju se PRO-DROP od NON-PRO-DROP jezika. U PRO-DROP jezicima, kakav je bosanski, subjekatska zamjenica u finitnim rečenicama može biti fonetski neizražena, tj. može biti izostavljena iz površinske strukture, dok u NON-PRO-DROP jezicima, kakav je engleski, takva zamjenica mora biti fonetski realizirana. Mogućnost izostavljanja subjekatske zamjenice u finitnoj klauzi je u direktnoj korelaciji s bogatom fleksijom na glagolu, koja omogućava prepoznavanje obilježja lica, roda i broja bez prisustva subjekta u površinskoj strukturi rečenice (v. npr. Haegeman i Guéron, 1999).

niti referencijalne vrijednosti i koji se u subjekatsku poziciju u ovakvim rečenicama u engleskom jeziku uvrštava isključivo kao tzv. *place-holder*, odnosno fonetski materijal koji popunjava praznu subjekatsku poziciju. Sljedeći primjeri ilustriraju ovu sintaksičku konstrukciju u engleskom:

(1) *It* is said *that he has taken bribes*. (Radford, 2009, str. 246)
(2) *It* is tragic *that so many of his generation died as they did*. (Biber et al., 1999, str. 673)
(3) *It* can be difficult *to cope with long-term illness*. (Radford, 2009, str. 246)
(4) *It* would be pointless *to resist*. (Ward, Birner, Huddleston, 2002, str. 1403)

U prva dva primjera, finitna *that*-klauza je u ekstrapoziciji, a u druga dva infinitivna klauza. Prema Quirk et al. (1972) i Quirk et al. (1985) ovakve rečenice zapravo sadrže dva subjekta, sintaksički subjekt *it*, koji se slaže s glavnim glagolom u licu i broju, i subjekat u postpoziciji, što je klauza koja predstavlja značenjski subjekt rečenice (npr. *that he has taken bribes* ili *to cope with long-term illness* u (1) i (3) (Quirk et al., 1972, str. 963; Quirk et al., 1985, str. 1391). Međutim, budući da je jedno od distinktivnih gramatičkih svojstava subjekta njegova jedinstvenost, što znači da u rečenici ne može biti više od jednog subjekta, za ovakve konstrukcije možemo reći da sadrže jedan sintaksički subjekt, a to je anticipatorno *it*. Huddleston (2002, str. 241) smatra da klauza u ekstrapoziciji predstavlja ekstraponirani subjekt i da taj termin zorno opisuje njegovu prirodu, a to je da se on semantički ponaša kao subjekt kanonske verzije te konstrukcije. Također, ekstraponirani subjekt odgovara i na pitanje *Šta?*, što je jedan od testova kojima možemo testirati funkciju subjekta u rečenici. Tako naprimjer ako za rečenicu (1) postavimo pitanje "Šta se priča?", odgovor je "Da uzima mito".

U bosanskom jeziku također postoje sintaksičke konstrukcije u kojima dolazi do ekstrapozicije rečeničnog subjekta realiziranog u formi klauze. Ako bismo naprimjer preveli rečenicu (1) na bosanski jezik, dobili bismo rečenicu (5):

(5) Priča se *da uzima mito*.

Rečenica (5), za razliku od engleske rečenice (1), ima samo jedan subjekt iskazan na površini, a to je *da*-klauza (*da uzima mito*) kao ekstraponirani subjekt u postpoziciji. Pozicija iz koje je ovaj subjekt pomjeren ostaje površinski prazna zato što je bosanski PRO-DROP jezik koji to dozvoljava. Taj subjekt je u PRO-DROP jezicima predstavljen u strukturi kao NON-OVERT ZAMJENICA (tj. fonetski neizražena zamjenica), *pro* (Haegeman i Guéron, 1999, str. 597). Teoretski, rečenice u sljedećim primjerima bile bi negramatične u bosanskom jeziku:

(6) **To* se priča *da uzima mito*.
(7) **To* je tragično *što je toliko mnogo iz njegove generacije umrlo na način na koji su umrli*.
(8) **To* može biti teško *nositi se s hroničnom bolešću*.
(9) **To* bi bilo besmisleno *odupirati se*.

1.1. Pregled gramatika južnoslavenskih jezika[3]

U gramatikama južnoslavenskih jezika (npr. Barić et al., 1979; Stevanović, 1986. i ostale) ekstrapozicija kao sintaksička struktura se ne spominje, osim kod Palića (2024). U većini tradicionalnih gramatika bosanskog, hrvatskog i srpskog zavisnoj klauzi u složenoj rečenici pristupa se s aspekta njenog uvrštavanja u zavisno-složenu rečenicu kao subjekatske rečenice i s aspekta njenog značenja ili značenja predikata u glavnoj klauzi. Barić et al. (1979, str. 389) govore o "subjektnoj" rečenici u kojoj se zavisna odnosi prema glavnoj rečenici kao subjekt prema svome predikatu. Između ostalih, navode i sljedeći primjer:

(10) Kaže se *da svi ljudi šapću jednakim glasom*. (Barić et al., 1979: 390)

[3] Bosanski, hrvatski i srpski pripadaju policentričnom južnoslavenskom jeziku s četiri nacionalna standarda: bosanski, crnogorski, hrvatski i srpski, i stoga se u ovome radu oslanjamo na gramatike sva tri službena jezika u Bosni i Hercegovini, kao i na gramatike nekadašnjeg zajedničkog jezika – srpskohrvatskog/hrvatskosrpskog. Smatramo da su rezultati do kojih se došlo u svim navedenim gramatikama o sintaksičkoj strukturi relevantni za naše istraživanje subjekatske ekstrapozicije u bosanskom budući da ne vidimo nijedan validan lingvistički razlog zbog kojeg bismo ustanovili strukturalnu razliku između postojećih standardnih jezika kada je navedeni fenomen u pitanju.

Stevanović (1986) u opisu zavisnih klauza polazi od sintaksičkog tipa rečenice, pa klauze koje mogu funkcionirati kao argumenti glavnog glagola u zavisno-složenoj rečenici, između ostalog i kao subjekt, naziva izričnim (deklarativnim) rečenicama. Kao primjer subjekatske funkcije ovih klauza Stevanović navodi sljedeće:

(11) Žalosno je *da on pati* kad mu možemo pomoći. (Stevanović, 1986, str. 831)

Mrazović i Vukadinović (1990, str. 503) smatraju da se kod ovakvih konstrukcija radi o supstitutima dopuna u nominativu, za koje onda kažu da su ustvari subjekatske rečenice. Između ostalih, navode i ove primjere:

(12) Sramota je *da mu ne pomognemo*. (Mrazović, Vukadinović, 1990, str. 503)

(13) Pravo je zadovoljstvo *posmatrati decu u igri*. (Mrazović, Vukadinović, 1990, str. 504)

Jahić, Halilović i Palić (2000) klauze u subjekatskoj ekstrapoziciji opisuju kao objekatske klauze i daju sljedeće primjere:

(14) Učinilo mu se *da sanja*.

(15) Čudno je *da ljudi nestaju*. (Jahić, Halilović, Palić, 2000, str. 422)

Pranjković (2001) ove strukture naziva kompletivnim ili dopumbenim rečenicama. Ekvivalenti našoj subjekatskoj ekstrapoziciji jesu one kompletivne rečenice kod Pranjkovića u kojima priložni odnosno imenički izrazi (imenski predikati) koji označavaju neku mentalnu djelatnost u širem smislu služe kao antecedenti ovim zavisnim rečenicama. Pranjković smatra da je značenje tih priložnih i imeničkih izraza obično modalno ili kvalitativno, što ilustrira sljedećim primjerima:

(16) Moguće je *da nemaju pravo*.

(17) Glupost je *što ih nismo poslušali*. (Pranjković, 2001, str. 66)

Katičić (2002) dijeli zavisne rečenice po mjestu njihovog uvrštavanja na predikatne, subjektne, objektne, adverbne i atributne. Kao primjer subjektne rečenice navodi sljedeću:

(18) U suton će ti se u Vukovaru činiti *da si mrtav*. (Katičić, 2002, str. 189)

Prema njihovom sadržaju, zavisne rečenice se, prema Katičiću (2002, str. 193), dijele na odnosne, mjesne, načinske, vremenske, uzročne, namjerne, posljedične, pogodbene, dopusne, izrične, upitne i poticajne, od kojih su izrične one među kojima se nalaze primjeri subjekatske ekstrapozicije:

(19) Sigurno je *da Ivanki nećeš moći pomagati* jer te Robert neće pustiti njoj. (Katičić, 2002, str. 349)

Silić i Pranjković (2005), slično Stevanoviću (1986), ovu strukturu definiraju kao izričnu subjekatsku rečenicu:

(20) Priča se *da bi opet moglo biti rata*. (Silić, Pranjković, 2005, str. 332)

Alanovićev (2018) opis složene rečenice s dopunskom klauzom približava se savremenom lingvističkom opisu sintaksičke strukture, kako terminologijom tako i konzistentnošću opisa. Alanović tako subjekatske dopunske klauze opisuje kao jedan od gramatičkih tipova dopunskih klauza, a definira ih ovako:

"Subjekatskom smatramo dopunsku klauzu koja se u složeni rečenični kompleks uključuje kao subjekatski argument finitnog glagola upravne rečenice." (Alanović, 2018, str. 133)

Ovaj autor subjekatske klauze u ekstrapoziciji ne smatra primarnim, ili tipičnim, tipom subjekta, nego "posebnim" slučajem "koji pretpostavlja ispunjenje određenih uslova koji se tiču oblika i obilježja upravnog glagola, prije svega strukturnogramatičkih i leksičkosemantičkih" (Alanović, 2018, str. 133). Uslovi za uključivanje dopunske klauze u upravnu u funkciji subjekta, prema Alanoviću, jesu sljedeći: predikat je u pasivu; kopulativni ili semikopulativni predikat; predikat su određene leksičkosemantičke klase glagola, npr. glagoli procjene, doživljaja, raspoloženja itd.; i predikat je u bezličnom obliku. Alanović ovaj tip klauze ilustrira sljedećim primjerima:

(21) Omogućeno nam je *da ranije vratimo svoje dugove*.

(22) Istina je *da su se razišli*.

(23) Korisno je *da svaki dan trčiš*.

(24) Dogodi se *da neko otkaže rezervaciju*.
(25) Pričalo se *da se udaješ*.[4] (Alanović, 2018, str. 133)

Ono što i Alanovićev opis ipak svrstava u tradicionalnu gramatiku jeste nedostatak jednog od osnovnih postulata u sintaksi, a to je razlikovanja forme od funkcije, gdje se primarno polazi od forme i ide ka funkciji konstituenata u rečeničnoj strukturi. Alanović (2018), kao i većina dosad spomenutih gramatika, zavisne klauze tretira prema njihovoj specifičnoj sintaksičkoj funkciji (npr. subjekt, objekt itd.), pa se tako i nominalne finitne i nefinitne klauze u ekstrapoziciji opisuju kao subjekatske, pri čemu se ne navodi priroda tog subjekta. Jahić, Halilović i Palić (2000) navedenu strukturu čak nazivaju objekatskom klauzom, što ona ni u kom slučaju ne može biti. Stevanović (1986) i Silić, Pranjković (2005), za razliku od svih ostalih ovdje spomenutih autora, polaze od sintaksičkog tipa rečenice, pa tako tvrde da se u slučaju ekstrapozicije subjekta radi o izričnoj rečenici. Jedini autor koji polazi od potencijalne opće funkcije zavisne klauze u strukturi rečenice jeste Pranjković (2001), koji smatra da se tu radi o, kako ih on naziva, "kompletivnim ili dopumbenim rečenicama" (Pranjković, 2001, str. 64). Takva odrednica je najbliža savremenom lingvističkom opisu zato što takve klauze zaista i funkcioniraju kao obavezne dopune, odnosno komplementi u rečeničnoj strukturi, za razliku od adverbijalnih klauza koje su u najvećem broju slučajeva različiti tipovi modifikatora ili adjunkta.

Ono što je zajedničko svim dosad navedenim opisima jeste da ni u jednom primjeru ne nailazimo na tzv. neispunjeni ili prazni element (*it* u engleskom, *to* u bosanskom) u poziciji sintaksičkog subjekta odakle je subjekt u formi klauze pomjeren na kraj rečenice, kao u sljedećim, prema našem mišljenju, negramatičnim rečenicama:

(22a) **To* je istina *da su se razišli*.
(23a) **To* je korisno *da svaki dan trčiš*.

Ova činjenica samo potvrđuje tezu da se u bosanskom kao PRO-DROP jeziku u poziciji sintaksičkog subjekta u ovakvim konstrukcijama nalazi

[4] Kurziv u primjerima 1–25 je autoricin.

NON-OVERT ZAMJENICA, *pro* (Haegeman, Guéron, 1999, str. 597), dakle element koji nije iskazan u površinskoj strukturi, ali koji ipak postoji u dubinskoj strukturi rečenice i koji funkcionira kao sintaksički subjekt, na isti način kao i anticipatorno *it* u engleskom.

1.2. Definiranje problema

Pregled južnoslavenskih gramatika o konstrukciji s ekstraponiranim subjektom dovodi nas do Palića (2024), koji eksplicitno spominje ekstrapoziciju u bosanskom jeziku. Prema Paliću (2024, str. 99–100), ekstrapozicija je jedan od postupaka aranžiranja obavijesti, gdje kao kanonsku rečenicu navodi primjer (26), a kao ekstrapoziciju, odnosno nekanonsku rečenicu, primjer (27):

(26) Jasno je da je školovanje skupo.
(27) To je jasno da je školovanje skupo. (Palić, 2024, str. 99)

Palić smatra da se kod ekstrapozicije (primjer 27) pojavljuje "tzv. lutka (*to*) kao formalni nosilac gramatičke funkcije" subjekta kojoj se dodaje ekstraponirani semantički eksponent te funkcije, a to je nominalna klauza *da je školovanje skupo* (Palić, 2024, str. 100). Palić (2024, str. 283–84) također spominje dva posebna slučaja neprototipnih subjekata, a to su "subjekt lutka i subjekt u egzistencijalnoj klauzi". Mi ćemo se ovdje zadržati na ovom prvom. Naime, Palić za "subjekt lutku" daje sljedeći primjer:

(28) **To** da je Ema dala ostavku jako nas je iznenadilo. (Palić, 2024, str. 283)

"Subjekt lutka" *to* iz primjera (28) je za Palića sintaksički element koji je formalni subjekt, "a semantički je ekstrahiran iz zavisne klauze koja je ustvari 'semantički subjekt' ili **ekstraponirani subjekt**" (Palić, 2024, str. 283).[5]

U Palićevom rezonovanju o ekstrapoziciji vidimo nekoliko problema. Prvo, evidentno je da on na dva mjesta na kojima spominje ekstrapoziciju za taj fenomen daje različite primjere. U primjeru (27), *to* se pojavljuje u subjekatskoj poziciji, dok je nominalna *da*-klauza ekstraponirana na kraj

[5] Boldirani dijelovi teksta u primjeru (28) i u citatu zadržani su iz originala.

rečenice, dok u primjeru (28) *to* i *da*-klauza pojavljuju se u subjekatskoj poziciji zajedno, jer *da*-klauza u ovom slučaju nije ekstraponirana na kraj rečenice. U ovom primjeru [*to da je Ema dala ostavku*] je subjekt rečenice, dok je predikat [*jako nas je iznenadilo*]. Smatramo da *to* u ovoj rečenici nije prazni element nego zamjenica koja je koreferentna s *da*-klauzom i da se ovdje ustvari radi o imeničkoj sintagmi čiji je upravni član zamjenica *to* a komplement *da*-klauza. Prema tome, kod primjera (28) se uopće ne radi o ekstrapoziciji kako tvrdi Palić, stoga ćemo se u daljem razmatranju fokusirati isključivo na primjere (26) i (27). Tu dolazimo do drugog problema u Palićevom opisu ekstrapozicije u bosanskom jeziku. Naime, Palić u tom kontekstu govori o kanonskim i nekanonskim rečenicama, pri čemu ne daje jasan kriterij šta se smatra kanonskom a šta nekanonskom rečenicom u bosanskom jeziku, što je naročito problematično kod onoga što on naziva ekstrapozicijom. S jedne strane, rečenica (26), za koju Palić pogrešno tvrdi da je kanonska, ustvari predstavlja pravi primjer ekstrapozicije, dakle nekanonske konstrukcije, zato što je zavisna *da*-klauza iz subjekatske pozicije pomjerena na kraj rečenice dok je subjekatska pozicija ostala površinski prazna (u logičkoj strukturi se u toj poziciji nalazi NON-OVERT ZAMJENICA *pro*). Kanonska struktura tog primjera je sljedeća:

(29) *Da je školovanje skupo* jasno je.[6]

Ovo nas dovodi do trećeg problema ovakvog opisa ekstrapozicije u bosanskom. Naime, Palić tvrdi da primjer (27) ilustrira ekstrapoziciju u

[6] Ward, Birner i Huddleston (2002, str. 1404) smatraju da bez obzira što je neekstraponirana verzija ove konstrukcije mnogo manje frekventna od ekstraponirane, ona predstavlja kanonsku konstrukciju zato što subjekt prethodi predikatu i nema odstupanja od kanonskog reda riječi u engleskoj rečenici, SVO. Ekstraponirana verzija je mnogo frekventnija u upotrebi i zvuči prirodnije zato što poštuje nemarkiranu informacijsku strukturu klauze DATO-NOVO i princip *end-weight*, koji recipijentu omogućavaju lakšu obradu informacije. Smatramo da ovo vrijedi i za bosanski jezik. Kanonska struktura se u ovom slučaju upotrebljava kada zavisna klauza u subjekatskoj poziciji, bilo finitna ili nefinitna, sadrži poznatu ili datu informaciju i referira se na prethodno rečeno ili napisano, ili na nešto što je općepoznato. To možemo vidjeti u primjeru ***Prepričavati tu knjigu*** *bio bi jalov posao* (Boris Lalić, *Opadanje i propast Rimskog carstva: Kako sam za 30 maraka kupio putovanje kroz totalni slom*, portal LUPIGA, 28. 5. 2026), gdje infinitivna klauza u kanonskoj subjekatskoj poziciji sadrži poznatu informaciju "tu knjigu".

bosanskom, gdje se pojavljuje "tzv. lutka (*to*)" kao formalni nosilac gramatičke funkcije subjekta. Ova tvrdnja je u suprotnosti s PRO-DROP parametrom u jeziku, koji prirodne jezike dijeli na one koji mogu u rečeničnoj strukturi imati površinski prazno subjekatsko mjesto zbog bogate fleksije (bosanski, talijanski itd.) i na one, kao što je engleski, u kojima subjekatska pozicija u finitnoj rečenici mora biti popunjena određenim fonetskim sadržajem. Dakle, ako bosanski dozvoljava da subjekatska pozicija ostane površinski prazna kad se iz nje pomjeri kanonski subjekt na kraj rečenice, i ako je ta pozicija onda u svojoj dubinskoj strukturi popunjena elementom koji nije vidljiv na površini (NON-OVERT ZAMJENICA *pro*), onda se u tu poziciju ne može uvesti još jedan element koji je u komplementarnoj distribuciji s NON-OVERT ZAMJENICOM *pro*, što bi u ovom slučaju bilo *to*. Iz ovoga zaključujemo da je konstrukcija koju Palić spominje kao nekanonsku konstrukciju ekstrapozicije u bosanskom jeziku negramatična. Štaviše, i svi primjeri ekstrapozicije koje smo naveli iz gramatika bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika idu u prilog ovom zaključku jer se ni u jednom ne navodi rečenica tog tipa s *to*. Također, rezultati kontrastivne analize koju je provela Manoilov (2025) u svom istraživanju ekstrapozije u engleskom i bosanskom, hrvatskom, srpskom pokazuju da nijedan primjer ekstrapozicije iz engleskog korpusa nije preveden na srpski koristeći prazni element *to*, nego je većina prevedena ekstrapozicijom s praznom subjekatskom pozicijom.

(30) *It* is evident *that you belong to the first circles*.
(30a) Očito je *da pripadate prvim krugovima*. (Manoilov, 2025, str. 27)

S tim u vezi je i četvrti problem Palićevog opisa, a to je terminološki problem. Palić element *to* u primjeru (27) naziva "lutkom", što je doslovni prijevod engleskog termina *dummy*. Problem je u tome što je, pored činjenice da je taj neispunjeni element negramatičan u subjekatskoj ekstrapoziciji u bosanskom, termin "lutka" u potpunosti neadekvatan. Naime, u Christalovom *Enciklopedijskom rečniku moderne lingvistike*, koji su preveli Klajn i Hlebec, termin *dummy* preveden je kao "neispunjen" (Kristal, 1992, str. 418), dok se u *Rečniku* daju i natuknice "prazan" (Kristal, 1992, str. 277), "potpornica" (Kristal, 1992, str. 270) (kao ekvivalent engleskog *prop*),

"anticipatoran" (Kristal, 1992, str. 35) (kao ekvivalent engleskog *anticipatory*) i "ekspletivan" (Kristal, 1992, str. 83) (kao ekvivalent engleskog *expletive*) za manje-više sličan fenomen.[7]

Međutim, bez obzira na sve probleme s kojima se susrećemo u Palićevom opisu ekstrapozicije, smatramo njegov doprinos značajnim jer se po prvi put u bosnistici sintaksi pristupa iz pozicije savremene lingvistike.

1.3. Istraživačko pitanje i polazna hipoteza

U prethodnim potpoglavljima teorijski smo utvrdili da se u bosanskoj rečenici sa subjekatskom ekstrapozicijom na mjestu sintaksičkog subjekta nalazi NON-OVERT ZAMJENICA *pro*, jer je bosanski PRO-DROP jezik u kojem subjekatsko mjesto može ostati površinski prazno. NON-OVERT ZAMJENICA *pro* sprečava da se u subjekatsku poziciju uvrsti OVERT ZAMJENICA *to* jer su u komplementarnoj distribuciji, te su stoga konstrukcije tipa ****To*** *je jasno da je školovanje skupo*, koje Palić (2024) naziva ekstrapozicijom, prema našem mišljenju negramatične. Na osnovu ovih teorijskih postavki formulirali smo sljedeće istraživačko pitanje: Kako izvorni govornici bosanskog jezika ocjenjuju gramatičnost konstrukcija tipa ***To*** *je jasno da je školovanje skupo* i *Jasno je da je školovanje skupo*? Iz toga onda proizlazi i naša hipoteza:

> Uvrštavanje neispunjenog elementa *to* u upražnjenu subjekatsku poziciju u konstrukcijama sa subjekatskom ekstrapozicijom u bosanskom jeziku proizvodi negramatičnost rečenice.

Kako bismo odgovorili na istraživačko pitanje i potvrdili hipotezu, proveli smo istraživanje koje se sastoji od testa ocjene gramatičnosti, a koje će biti detaljno opisano u nastavku.

[7] U literaturi na engleskom ti termini se često koriste kao ekvivalenti za elemente koji nemaju leksičkog, odnosno sematičkog sadržaja kao ni referencijalnu funkciju, nego služe da bi se obezbijedila gramatičnost onim strukturama u kojima je iz različitih razloga potrebno fonetskim sadržajem popuniti određeno mjesto u strukturi. Međutim, neki autori smatraju da postoje razlike između neispunjenog elementa (*dummy*), ekpletivnog ili potpornice s jedne strane, i anticipatornog elementa s druge strane, pri čemu anticipatorni element nije u potpunosti ispražnjen od svakog sadržaja, nego ima referencijalnu ulogu (v. npr. Bolinger, 1977 i Kaltenböck, 2003).

2. METODE

2.1. Ispitanici

U istraživanju, koje je bilo u potpunosti anonimno, učestvovalo je 100 ispitanika, studenata I i II ciklusa Odsjeka za anglistiku Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, i studenata I ciklusa sljedećih odsjeka istog fakulteta: Odsjek za arheologiju, Odsjek za bosanski, hrvatski i srpski jezik, Odsjek za germanistiku, Odsjek za historiju, Katedra za historiju umjetnosti, Odsjek za književnosti naroda BiH i Odsjek za komparativnu književnost i informacijske nauke. Odlučujući kriterij za učestvovanje bio je bosanski kao maternji jezik ispitanika. Na osnovu tog eliminatornog kriterija iz ukupnog broja od 100 ispitanika isključena su tri ispitanika, od kojih dvoma bosanski nije maternji jezik a kod jednog maternji jezik nije naveden, čime smo došli do brojke od 97 učesnika.

2.2. Materijal i dizajn istraživanja

Mjerni instrument koji je korišten u istraživanju bio je test ocjene prihvatljivosti rečenica (*acceptability judgment task*), koji se sastojao od ukupno 45 rečenica: 15 rečenica je predstavljalo ekstrapozicijsku konstrukciju bez praznog elementa (tipa *Jasno je da je školovanje skupo*), 15 rečenica je predstavljalo ekstrapozicijsku konstrukciju s praznim elementom *to* (tipa *To je jasno da je školovanje skupo*) i 15 tzv. filera, odnosno rečenica u kojima se nalazila ključna riječ prisutna i u ciljnim rečenicama ali koje ne predstavljaju primjere subjekatske ekstrapozicije. Primjeri rečenica tipa *Jasno je da je školovanje skupo* ekscerpirani su iz korpusa bosanskog jezika bsWaC (Bosnian corpus from the web, https://www.sketchengine.eu/bswac-bosnian-corpus/), koji je kreiran u januaru 2014. godine i sadrži 248 miliona riječi. Ekscerpiranje je vršeno na osnovu ukucavanja ključne riječi u tražilicu, a ključne riječi su bile odabrani predikati, njih 15, uz koje dolazi ekstraponirani subjekt u bosanskom: *jasno*, *sigurno*, *činjenica*, *moguće*, *izvjesno*, *lakše*, *normalno*, *teško*, *zadovoljstvo*, *dovoljno*, *dokazano*, *poznato*, *bitno*, *važno*, *zanimljivo*. Dizajnirana su dva testa, GRUPA A i GRUPA B. U svakom testu se nalazilo po 15 različitih rečenica tipa *Jasno je da je školovanje skupo*, ali s istim predikatima

u obje grupe, a zatim je u svakom testu tim rečenicama dodan prazni element *to*, s tim da su rečenice iz GRUPE A u koje je dodano *to* uključene u GRUPU B i obratno. Petnaest rečenica koje su predstavljale filere bile su iste za obje grupe. Ovaj dizajn ilustrirat ćemo predikatom *izvjesno*. U GRUPI A primjer s tim predikatom glasio je *Izvjesno je da će se trend rasta cijena nastaviti u budućnosti*, dok je primjer s istim predikatom u GRUPI B glasio *Izvjesno je da neće biti podrške ovom zakonskom rješenju*. Zatim je primjer iz GRUPE A s dodanim *to* uvršten u test GRUPE B kao *To je izvjesno da će se trend rasta cijena nastaviti u budućnosti*, i obrnuto, rečenica iz GRUPE B s dodanim *to* uvrštena je u test GRUPE A kao *To je izvjesno da neće biti podrške ovom zakonskom rješenju*. Filer s ključnom riječju *izvjesno* za obje grupe glasio je *Trebalo je sačekati izvjesno vrijeme da zahuktala masmedijska revolucija uhvati korijena na Balkanu*. U Tabeli 2.2.1. ilustriran je princip prema kojem su dizajnirani testovi A i B.

GRUPA A	**GRUPA B**
Izvjesno je da će se trend rasta cijena nastaviti u budućnosti.	*To je izvjesno da će se trend rasta cijena nastaviti u budućnosti.*
To je izvjesno da neće biti podrške ovom zakonskom rješenju.	*Izvjesno je da neće biti podrške ovom zakonskom rješenju.*
Trebalo je sačekati izvjesno vrijeme da zahuktala masmedijska revolucija uhvati korijena na Balkanu.	*Trebalo je sačekati izvjesno vrijeme da zahuktala masmedijska revolucija uhvati korijena na Balkanu.*

Tabela 2.2.1.

Sve rečenice u oba testa (ciljne strukture bez i sa *to*, kao i fileri) bile su ispremetane, tako da primjeri s istim predikatom, odnosno ključnom riječi, nisu slijedili jedan drugi. Na taj način se izbjeglo navođenje ispitanika na uočavanje određenog obrasca u ocjenjivanju rečenica.

2.3. Procedura

Istraživanje je provedeno u učionicama, gdje su ispitanici ocjenjivali prihvatljivost rečenica pod nadzorom administratora testiranja. Kako bi se

izbjeglo prepisivanje, ispitanici koji su sjedili jedan do drugog u klupi dobili su različite verzije testa, GRUPU A, odnosno GRUPU B.

3. REZULTATI

3.1. Ekstrapozicija bez neispunjenog subjekta "to"

U ovome dijelu predstavit ćemo rezultate eksperimenta za ekstraponirane rečenice bez *to*, dakle rečenice tipa *Jasno je da je školarina skupa*. 97 ispitanika ocijenilo je 15 takvih rečenica, što je ukupno 1.455 odgovora. Od ukupnog broja od 1.455 odgovora, 1.227 rečenica ocijenjene su kao prihvatljive, 226 kao neprihvatljive i 2 su neocijenjene. Rezultati za svaki pojedinačni predikat predstavljeni su u Tabeli 3.1.1.

CILJNI PREDIKAT	PRIHVATLJIVO	NEPRIHVATLJIVO	NEOCIJENJENO
Važno	96	1	
Dokazano	93	4	
Bitno	92	5	
Normalno	92	5	
Poznato	89	8	
Zadovoljstvo	88	9	
Dovoljno	80	17	
Moguće	79	18	
Lakše	79	17	1
Zanimljivo	77	20	
Sigurno	76	21	
Činjenica	75	21	1
Izvjesno	73	24	
Teško	73	24	
Jasno	65	32	
TOTAL	**1227**	**226**	**2**
%	**84,3%**	**15,5%**	**0,13%**

Tabela 3.1.1.

Kao što je vidljivo iz tabele, ekstraponirane rečenice bez neispunjenog *to* ocijenjene su u 84,3% slučajeva kao prihvatljive, što je jasan pokazatelj da ispitanici prepoznaju takvu ekstrapoziciju kao gramatičnu konstrukciju. U samo 15,5% slučajeva konstrukcija je označena kao neprihvatljiva. Ono što je također vidljivo iz tabele jeste da se predikati razlikuju po procentu prihvatljivosti, od predikata *važno*, koji je u 98,9% slučajeva ocijenjen kao prihvatljiv, do predikata *jasno*, koji je kao prihvatljiv ocijenjen u 67% slučajeva.

3.2. Ekstrapozicija s neispunjenim subjektom "to"

U ovome dijelu predstavit ćemo rezultate eksperimenta za ekstraponirane rečenice s neispunjenim subjektom *to*, dakle rečenice tipa *To je jasno da je školarina skupa*. Od ukupnog broja od 1.455 odgovora, 1.045 rečenica ocijenjene su kao neprihvatljive, a 410 kao prihvatljive. Nije bilo neocijenjenih rečenica. Rezultati za svaki pojedinačni predikat predstavljeni su u Tabeli 3.2.1.

CILJNI PREDIKAT	NEPRIHVATLJIVO	PRIHVATLJIVO
Lakše	81	16
Moguće	79	18
Bitno	78	19
Teško	75	22
Dokazano	75	22
Normalno	74	23
Jasno	74	23
Dovoljno	71	26
Važno	65	32
Poznato	65	32
Izvjesno	65	32
Činjenica	64	33
Zadovoljstvo	63	34
Zanimljivo	62	35
Sigurno	54	43
TOTAL	**1045**	**410**
%	**71,8%**	**28,1%**

Tabela 3.2.1.

Tabela 3.2.1. jasno pokazuje da su za većinu ispitanika rečenice s neispunjenim subjektom *to* neprihvatljive: 71,8% ispitanika je takve rečenice ocijenilo kao neprihvatljive, dok su one prihvatljive za 28,1%. Ovi rezultati pokazuju da ispitanici prepoznaju ekstraponiranu rečenicu s neispunjenim subjektom *to* kao negramatičnu. I ovdje je vidljivo da se predikati razlikuju po prihvatljivosti, odnosno neprihvatljivosti, od predikata *lakše*, koji je u 83,5% slučajeva ocijenjen kao neprihvatljiv, do predikata *sigurno*, koji je kao neprihvatljiv ocijenjen u 55,6% slučajeva.

3.3. Ukupni rezultati

Kako bismo potvrdili rezultate dobivene prostim statističkim izračunom, koji upućuju na to da prisustvo neispunjenog subjekta *to* ima negativan efekt na ocjenu gramatičnosti ekstraponiranih rečenica, proveli smo hi-kvadrat test nezavisnosti. Rezultati dobiveni ovim testom pokazuju značajnu povezanost između tog uslova i ocjene gramatičnosti, $\chi^2(1) \approx 937$, $p < .001$. Kao što smo vidjeli iz prethodnih potpoglavlja, rečenice bez neispunjenog subjekta *to* u velikoj većini su ocijenjene kao prihvatljive (1.227 prihvatljivih naprema 226 neprihvatljivih), dok su rečenice s neispunjenim subjektom *to* u velikoj većini ocijenjene kao neprihvatljive (410 prihvatljivih naprema 1.045 neprihvatljivih). Ovi rezultati ukazuju na jak efekt neispunjenog subjekta *to* na ocjenu gramatičnosti rečenice.

Detaljnijom analizom podataka ispitali smo da li neki od predikata pokazuje sistematične devijacije kada je u pitanju procjena prihvatljivosti, odnosno da li su određeni predikati konzistentno ocjenjivani kao više ili manje prihvatljivi u odnosu na to da li rečenica sadrži neispunjeni subjekt *to* ili ne, što bi moglo uputiti na zaključak da su neki predikati otporniji, odnosno osjetljiviji na prisustvo neispunjenog subjekta *to* u površinskoj rečeničnoj strukturi. Broj prihvatljivih ocjena po predikatu izračunati su kao broj "PRIHVATLJIVIH" odgovora podijeljenih ukupnim brojem odgovora za taj predikat.

Rezultati pokazuju da u uslovu bez neispunjenog subjekta *to* (*Jasno je da je školarina skupa*), predikati *važno*, *dokazano*, *bitno* i *normalno* pokazuju

izuzetno visok udio prihvatljivih ocjena (> 0.94), dok predikati *jasno*, *teško* i *zanimljivo* pokazuju relativno manji udio prihvatljivih ocjena (0.67–0.79). U uslovu s neispunjenim subjektom *to* (*To je jasno da je školarina skupa*), udio prihvatljivih ocjena bio je znatno niži za sve predikate. Najniži udio prihvatljivih ocjena je uočen kod predikata *lakše* (0.165), *moguće* (0.186) i *bitno* (0.196), dok je najviši udio prihvatljivosti, iako i dalje relativno nizak, primijećen kod predikata *sigurno* (0.443), *zanimljivo* (0.361) i *zadovoljstvo* (0.351). Dakle, rezultati jasno upućuju na to da prisustvo neispunjenog subjekta *to* značajno smanjuje gramatičnost ekstraponirane rečenice u bosanskom, iako postoji određeni stepen varijabilnosti među predikatima. Tabela 3.3.1. prikazuje udio prihvatljivosti za svaki predikat pojedinačno kroz oba uslova, bez subjekta *to* i sa subjektom *to*, pri čemu su predikati poredani prema visini udjela prihvatljivih odgovora za ekstraponirane rečenice bez neispunjenog subjekta *to*.

Predikat	**Bez neispunjenog subjekta *to***	**Sa neispunjenim subjektom *to***
VAŽNO	0.989	0.330
DOKAZANO	0.958	0.227
BITNO	0.949	0.196
NORMALNO	0.949	0.237
POZNATO	0.918	0.330
ZADOVOLJSTVO	0.907	0.361
DOVOLJNO	0.825	0.268
LAKŠE	0.823	0.165
MOGUĆE	0.814	0.186
ZANIMLJIVO	0.794	0.361
SIGURNO	0.783	0.443
ČINJENICA	0.781	0.340
IZVJESNO	0.753	0.330
TEŠKO	0.753	0.227
JASNO	0.670	0.237

Tabela 3.3.1.

4. DISKUSIJA

U skladu s činjenicom da je bosanski jezik PRO-DROP jezik i da u rečenicama sa subjekatskom ekstrapozicijom, u kojima je sintaksički subjekt u formi finitne ili nefinitne nominalne klauze pomjeren iz svoje kanonske pozicije na kraj rečenice, subjekatsko mjesto ostaje prazno u površinskoj strukturi, dok u dubinskoj strukturi na toj poziciji postuliramo NON-OVERT ZAMJENICU *pro*, postavili smo hipotezu da uvrštavanje zamjenice *to* u upražnjenu subjekatsku poziciju u takvoj konstrukciji proizvodi negramatičnu rečenicu. Kao razlog za negramatičnost postulirali smo argument da su NON-OVERT ZAMJENICA *pro* i neispunjeni element *to* u komplementarnoj distribuciji i ne mogu stoga u isto vrijeme zauzimati istu sintaksičku poziciju. U tu svrhu proveli smo eksperiment ocjene gramatičnosti rečenica tipa *Jasno je da je školovanje skupo* i *To je jasno da je školovanje skupo* među 97 ispitanika, izvornih govornika bosanskog jezika. Rezultati eksperimenta jasno potvrđuju našu hipotezu, pri čemu je 84,3% ispitanika rečenice tipa *Jasno je da je školovanje skupo* ocijenilo kao prihvatljive, dok je 71,8% ispitanika rečenice tipa *To je jasno da je školovanje skupo* ocijenilo kao neprihvatljive. Kako bismo ove rezultate statistički potvrdili, proveli smo hi-kvadrat test nezavisnosti. Rezultati dobiveni ovim testom pokazuju značajnu povezanost između prisustva neispunjenog elementa *to* u ekstraponiranoj rečenici i ocjene PRIHVATLJIVO, $\chi^2(1) \approx 937$, $p < .001$, što znači da *to* značajno smanjuje gramatičnost ekstraponirane rečenice.

Međutim, rezultati također ukazuju i na razlike među zadatim predikatima kada je u pitanju uticaj neispunjenog *to* na ocjenu gramatičnosti rečenice. Naime, rezultati za tri predikata, *sigurno*, *zanimljivo* i *zadovoljstvo* pokazuju nešto manje značajan uticaj neispunjenog *to* na ocjenu gramatičnosti rečenice. Premda rezultati hi-kvadrat testa i za te predikate pokazuju smanjenu gramatičnost pod uticajem *to* u rečenici, ipak je 43 ispitanika rečenice sa *sigurno* i neispunjenim subjektom *to* ocijenilo kao prihvatljive (što je 44,3% od ukupnog broja ispitanika), dok je ta brojka za predikate *zanimljivo* i *zadovoljstvo* 35 (36%), odnosno 34 (35%), od ukupno 97. Kvalitativnom analizom pokušat ćemo objasniti šta bi moglo

biti razlog za to. Posebno nas zanima predikat *sigurno* zato što je više od 40% ispitanika rečenice s tim predikatom u kojima je dodato *to* ocijenilo prihvatljivim. Rečenice s navedenim predikatima koje su bile uvrštene u test jesu sljedeće:

(31) Sigurno je *da će se izaći u susret zahtjevima koji se odnose na radno vrijeme*. (GRUPA A)

(31a) *To* je sigurno *da će se izaći u susret zahtjevima koji se odnose na radno vrijeme*. (GRUPA B)

(32) Sigurno je *da te radnike trebamo nastojati da zadržimo*. (GRUPA B)

(32a) *To* je sigurno *da te radnike trebamo nastojati da zadržimo*. (GRUPA A)

(33) Zanimljivo je *da su se oko velikog posla složile i prethodna i sadašnja vlast*. (GRUPA A)

(33a) *To* je zanimljivo *da su se oko velikog posla složile i prethodna i sadašnja vlast*. (GRUPA B)

(34) Zanimljivo je *da je većina hotela već rasprodana*, a cijene za preostale slobodne sobe vrtoglavo rastu. (GRUPA B)

(34a) *To* je zanimljivo *da je većina hotela već rasprodana*, a cijene za preostale slobodne sobe vrtoglavo rastu. (GRUPA A)

(35) Zadovoljstvo je *da danas možemo potpisati ovaj važni dokument koji nam omogućava nastavak izgradnje IX transverzale*. (GRUPA A)

(35a) *To* je zadovoljstvo *da danas možemo potpisati ovaj važni dokument koji nam omogućava nastavak izgradnje IX transverzale*. (GRUPA B)

(36) Zadovoljstvo nam je *pozvati Vas na Panel "Tematsko HR poslijepodne sa kolegama"*. (GRUPA B)

(36a) *To* nam je zadovoljstvo *pozvati Vas na Panel "Tematsko HR poslijepodne sa kolegama"*. (GRUPA A)

Za prva dva predikata iz ove grupe, *sigurno* i *zanimljivo*, možemo ponuditi sljedeće objašnjenje, koje je anegdotalne prirode budući da nije provedeno istraživanje koje bi potkrijepilo to rezonovanje. Naime, prilozi *sigurno* i *zanimljivo* se u svakodnevnom razgovoru koriste za opisivanje različitih vrsta iskustava, odnosno za izražavanje komentara na nečiju argumentaciju (*To je zanimljivo*) ili potvrđivanje nečijeg mišljenja, odnosno uvjeravanje drugog u vlastito mišljenje i argumentaciju (*To je sigurno tako*). U takvim slučajevima *to* se koristi kao referencijalna zamjenica, upućujući na prethodno iskazano. Moguće je da se u takvim komentarima koristi i finitna ili nefinitna nominalna klauza kao ponovljeni sadržaj prethodno rečenog, s pauzom u govoru ili zarezom u pisanju, kako bi se jasno potvrdilo na šta se *to* odnosi, kao npr.:

(31b) To je sigurno, *da će se izaći u susret zahtjevima koji se odnose na radno vrijeme*.

Mogli bismo reći da *to* u takvim slučajevima ima dvojaku referencijalnu funkciju: anaforičku, da se referira na prethodno rečeno (sadržaj sličan onome u *da*-klauzi iz primjera 31b), i kataforičku, da uputi na sadržaj *da*-klauze koja slijedi. Sintaksički, takve konstrukcije u tom slučaju ne bismo uopće klasificirali kao ekstrapoziciju, nego kao desnu dislokaciju, što predstavlja pomjeranje konstituenta iz njegove kanonske pozicije, u ovom slučaju subjekatske, nadesno, i stavljanje koreferentne zamjenice u poziciju koja pritom ostaje prazna.[8] Argumentacija koja ide u ovome smjeru u

[8] Ward, Birner i Huddleston (2002, str. 1408) definiraju dislokaciju kao pomjeranje konstituenta, najčešće imeničke sintagme, nalijevo (lijeva dislokacija) ili nadesno (desna dislokacija) od nukleusa klauze, dok se na mjesto odakle je taj konstituent pomjeren uvrštava zamjenica koja je anaforički povezana s dislociranim konstituentom. Ovi autori daju sljedeći primjer kako bi ilustrirali desnu dislokaciju: *They seem pretty uncaring, her parents*. U ovoj klauzi imenička sintagma *her parents* nalazi se izvan nukleusa klauze, pomjerena nadesno, dok koreferencijalna zamjenica *they* zauzima poziciju koju je sintagma *her parents* zauzimala u nedislociranoj verziji (*Her parents seem pretty uncaring*). Razlika između ekstrapozicije i dislokacije u engleskom jeziku je u tome što se kod ekstrapozicije radi o neispunjenom elementu *it* koji se uvrštava u subjekatsku poziciju iz koje je pomjeren subjekt u formi klauze, dok se kod dislokacije radi o koreferentnoj zamjenici koja se uvrštava u poziciju iz koje je dislociran neki konstituent. Pritom, kod dislokacije se ne mora raditi samo o dislociranju konstituenta u funkciji subjekta nego dislocirani mogu biti i drugi funkcionalni elementi, kao naprimjer objekt u klauzi *I really like him, your dad* (Ward, Birner, Huddleston, 2002, str. 1411).

skladu je s Kaltenböckovim opisom sintaksičkog i semantičkog statusa anticipatornog *it*. Naime, Kaltenböck (2003, str. 241) tvrdi da je anticipatorno *it* identično neispunjenom *it* (koje se u engleskom pojavljuje u izrazima kojima se označavaju vremenske prilike, npr. *It's raining*), s tom razlikom da se uz anticipatorno *it* uvijek pojavljuje značenjski subjekt (eng. *notional subject*), što uz neispunjeno, ekspletivno ili *prop-it* nije slučaj. Ovaj autor dalje zaključuje da postoji neko dubinsko zajedničko značenje riječi *it* koje onda kontekst može aktualizirati na različite načine. Ovakva argumentacija se nadovezuje na funkcionalnu tradiciju lingvista poput Bolingera, koji je smatrao da sve upotrebe riječi *it* dolaze iz jedne zajedničke semantičke baze (Bolinger, 1977, str. 87). Također, ovaj opis je u skladu i sa savremenim opisom ekstrapozicije, npr. Ward, Birner i Huddleston (2002). Dakle, možemo tentativno zaključiti da su ispitanici u nešto većem postotku prihvatljivim ocijenili rečenice s predikatima *sigurno* i *zanimljivo* i s anticipatornim subjektom *to* pod uticajem učestalosti izraza kao što su *To je zanimljivo* i *To je sigurno tako*, gdje *to* ima referencijalnu funkciju. Naravno, ovakav zaključak ostaje na nivou intuicije jer nije provedeno istraživanje koje bi ga potkrijepilo.

Međutim, ostaje nam još predikat *zadovoljstvo*, koji su ispitanici također u nešto višem postotku (35%) ocijenili prihvatljivim s anticipatornim subjektom *to*. Uzimajući u obzir da je u određenim žanrovima, kao što je naprimjer žanr predstavljanja neke osobe u svojstvu govornika ili nekog projekta, ugovora i sl., kolokacija *Zadovoljstvo mi je* / *Zadovoljstvo nam je* postala gotovo idiomatizirana, i da samim tim struktura s anticipatornim *to* zvuči gotovo neprirodno, ne možemo naći validno objašnjenje za nešto viši procenat prihvatljivosti takve strukture. U ovom slučaju potrebno je provesti korpusno istraživanje da bi se utvrdilo da li su takve konstrukcije uopće prisutne u bosanskom jeziku, i ako nisu, onda bismo ovaj konkretan rezultat s predikatom *zadovoljstvo* koji smo dobili u našem eksperimentu mogli pripisati umoru ispitanika, što je rezultiralo smanjenom koncentracijom i smanjenom voljom za ulaganjem kognitivnog napora u ocjenjivanje prihvatljivosti datih rečenica.

No bez obzira na ova tri predikata koji su u nešto višem postotku ocijenjeni kao prihvatljivi uz neispunjeni subjekt *to*, taj postotak je statistički irelevantan.

5. ZAKLJUČAK

U ovome radu ispitali smo gramatičnost ekstraponiranih rečenica s neispunjenim subjektom *to* tipa *To je jasno da je školovanje skupo*, za koje Palić (2024) tvrdi da predstavljaju nekanonsku strukturu u bosanskom gdje "lutka" *to* vrši funkciju formalnog nosioca gramatičke funkcije subjekta.[9] Na osnovu važećih teorijskih činjenica u lingvistici (postojanje PRO-DROP parametra), pregleda dostupnih južnoslavenskih gramatika, kontrastivnih istraživanja (Manoilov, 2025) i vlastite intuicije izvornog govornika, doveli smo u pitanje takav zaključak i postavili hipotezu da uvođenje neispunjenog subjekta *to* u ekstraponirane rečenice u bosanskom jeziku vodi ka negramatičnosti takve strukture. Kako bismo potvrdili tu hipotezu, proveli smo istraživanje među 97 ispitanika, izvornih govornika bosanskog jezika, koristeći test ocjene prihvatljivosti. Ukupni rezultati za sve predikate u ciljnim rečenicama (*jasno*, *sigurno*, *činjenica*, *moguće*, *izvjesno*, *lakše*, *normalno*, *teško*, *zadovoljstvo*, *dovoljno*, *dokazano*, *poznato*, *bitno*, *važno*, *zanimljivo*), kao i rezultati za svaki pojedinačni predikat dobiveni hi-kvadrat testom, potvrđuju našu hipotezu i ukazuju na veoma visok efekt neispunjenog subjekta *to* na ocjenu gramatičnosti ekstraponiranih rečenica. Ukupno 84,3% ispitanika su prihvatljivim ocijenili ekstraponirane rečenice bez *to* (*Jasno je da je školovanje skupo*), dok je samo 28,1% ispitanika prihvatljivim ocijenilo ekstraponirane rečenice s *to* (*To je jasno da je školovanje skupo*).

Pored ovih statistički relevantnih rezultata, detaljnija analiza pojedinačnih predikata ukazala je na to da su neki predikati, kao što su *sigurno*, *zanimljivo* i *zadovoljstvo*, manje osjetljivi na prisustvo *to* kad je u pitanju ocjena njihove prihvatljivosti. U slučaju predikata *sigurno* i *zanimljivo* naše

[9] Termin "lutka" koristimo isključivo kad se referiramo na Palića (2024), jer ga samo ovaj autor i koristi, a ranije smo objasnili zašto taj termin smatramo neadekvatnim.

objašnjenje se zasnivalo na tome da se ti prilozi često u razgovoru koriste u kolokaciji sa zamjenicom *to* (*To je zanimljivo*; *To je sigurno tako*), što je moglo uticati na pozitivnu ocjenu ispitanika. Čak smo dopustili i mogućnost da postoje strukture u kojima se nalaze i referencijalna zamjenica *to* i nominalna klauza (npr. To je sigurno, *da će se izaći u susret zahtjevima koji se odnose na radno vrijeme*), ali da se u tom slučaju ne radi o ekstrapoziciji, nego o desnoj dislokaciji koja podrazumijeva da na mjesto dislociranog konstituenta, u ovom slučaju subjekta, dolazi koreferentna zamjenica. Ta zamjenica u takvim slučajevima ima dvostruku referenciju, anaforičku na prethodno rečeno, i kataforičku na nominalnu klauzu koja slijedi.

U slučaju predikata *zadovoljstvo*, koji je također pokazao nešto manju osjetljivost na prisustvo *to* u ekstraponiranoj rečenici, mada ne i statistički relevantnu, nismo mogli naći adekvatnije objašnjenje osim onoga da je u procesu ocjenjivanja došlo do umora ispitanika, što je smanjilo koncentraciju i volju za ulaganjem kognitivnog napora. Do ovakvog zaključka smo došli zato što je predikat *zadovoljstvo* u kolokaciji *Zadovoljstvo mi je* / *Zadovoljstvo nam je* postao skoro pa idiomatizirana fraza u žanru predstavljanja govornika na nekom događaju, ili predstavljanja projekata, ugovora i sl.

U zaključku možemo reći da su potrebna nova istraživanja kako bi se sa sigurnošću moglo utvrditi zašto su neki predikati tolerantniji na prisustvo *to* u ekstraponiranim rečenicama. Najbolji rezultati bi se dobili kombiniranjem više različitih metoda, kao što su analiza korpusa, eksperiment i etnografska metoda, gdje bi se triangulacijom došlo do validnih rezultata. Rezultati dobiveni istraživanjem u ovome radu mogu poslužiti kao polazna tačka za dalja istraživanja subjekatske ekstrapozicije u bosanskom, kao i konstrukcija koje su površinski slične, kao što su desna dislokacija ili subjekatske imeničke sintagme u kojima je zamjenica *to* upravni član a nominalna *da*-klauza komplement, ali koje su u dubinskoj strukturi i u svojoj pragmatičkoj i diskursnoj funkciji potpuno različite od ekstrapozicije. Također, bilo bi veoma korisno u istraživanje uvrstiti i ostale predikate uz koje dolazi do ekstrapozicije subjekta u formi klauze u bosanskom i ispitati postoji li razlika između kopulativnog ili semikopulativnog predikata s

jedne strane, koji je bio predmetom istraživanja u ovome radu, i predikata u pasivu, predikata u bezličnom obliku i predikata realiziranog određenim klasama glagola kao što su glagoli procjene, doživljaja, raspoloženja itd. kada je u pitanju prisustvo neispunjenog subjekta *to*.

LITERATURA

Alanović, M., 2018. "Rečenice sa dopunskom klauzom". U: Piper, P. et al. ur. *Sintaksa složene rečenice u savremenom srpskom jeziku*. Novi Sad, Beograd: Matica srpska, Institut za srpski jezik SANU.

Barić, E. et al., 1979. *Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.

Biber, D. et al., 1999. *Longman grammar of spoken and written English*. London: Longman.

Bolinger, D., 1977. *Meaning and form*. London and New York: Longman.

Collins, P., 1994. "Extraposition in English". *Functions of Language*, 1 (1), pp. 7–24.

Downing, A., Locke, P., 2006. *English Grammar – A university course*. 2. izd. London and New York: Routledge.

Haegeman, L., Guéron, J., 1999. *English grammar: a generative perspective*. Oxford, Malden, Massachusetts: Blackwell Publishers.

Huddleston, R., 2002. "The clause: complements". U: Huddleston, R., Pullum, G. ur. *The Cambridge grammar of the English language*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 213–321.

Jahić, Dž., Halilović, S., Palić, I., 2000. *Gramatika bosanskoga jezika*. Zenica: Dom štampe.

Kaltenböck, G., 2003. "On the syntactic and semantic status of anticipatory it". *English Language and Linguistics*, 7 (2), pp. 235–255.

Kaltenböck, G., 2004. "Using non-extraposition in spoken and written texts: A functional perspective". U: Aijmer, K., Stenström, A. B. ur. *Discourse patterns in spoken and written corpora*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjmanins Publishing Company, pp. 219–242.

Katičić, R., 2002. *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika*. 3. poboljšano izd. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Nakladni zavod Globus.

Kristal, D., 1992. *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*. Preveli: Ivan Klajn, Boris Hlebec. 2. izd. Beograd: Nolit.

Kučanda, D., 1999. "O logičkom subjektu." *Filologija*, 32, pp. 75–90.

Ljubešić, N., Klubička, F., 2014. {bs,hr,sr} WaC – Web Corpora of Bosnian, Croatian and Serbian. U: *Proceedings of the 9th Web as Corpus Workshop (WaC-9)*, Gothenburg, Sweden: Association for Computational Linguistics, pp. 29–35.

Manoilov, A., 2025. *Subject extraposition as a non-canonical syntactic construction in English and its translation equivalents in Bosnian/Croatian/Serbian*. Neobjavljeni magistarski rad. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet.

Mrazović, P., Vukadinović, Z., 1990. *Gramatika srpskohrvatskog za strance*. Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Dobra vest.

Palić, I., 2024. *Gramatika bosanskoga jezika: Sintaksa, knjiga 1*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za jezik.

Pranjković, I., 2001. *Druga hrvatska skladnja*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

Quirk, R. et al., 1972. *A grammar of contemporary English*. London: Longman

Quirk, R. et al., 1985. *A comprehensive grammar of the English language*. London: Longman.

Radford, A., 2009. *An introduction to English sentence structure*. Cambridge: Cambridge University Press.

Silić, J., Pranjković, I., 2005. *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*. Zagreb: Školska knjiga.

Stevanović, M., 1986. *Savremeni srpskohrvatski jezik II: Sintaksa*. 4. izd. Beograd: Naučna knjiga.

Varga, M., 2020. "Hedging functions of extraposed *that*-clauses in English and declarative subject *da*-clauses in Croatian academic writing". *ExELL (Explorations in English Language and Linguistics)*, 8 (2), pp. 83–109.

Ward, G., Birner, B., 2006. "Information structure and non-canonical syntax". U: Horn, L. R., Ward, G. ur. *The handbook of pragmatics*. Malden, Oxford, Carlton: Blackwell Publishing, pp. 153–174.

Ward, G., Birner, B., Huddleston, R., 2002. "Information-packaging constructions". U: Huddleston, R., Pullum, G. ur. *The Cambridge grammar of the English language*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 1363–1447.

SUBJECT EXTRAPOSITION IN BOSNIAN

Abstract

Even though subject extraposition has not been mentioned as such in the grammars of South Slavic languages until the publication of Palić's *Grammar of the Bosnian language: Syntax, Volume 1* (2024), that construction has been described in all these grammar books, whereby the most frequently used term for that construction was the *subject sentence*. In this paper, we hypothesize that the empty element *to* in extraposed sentences in Bosnian leads to their ungrammaticality (e.g. **To je jasno da je školovanje skupo*), in accordance with the insights from theoretical linguistics (e.g. PRO-DROP parameter in language and NON-OVERT PRONOUN *pro*), contrastive analysis of English and Bosnian and the author's own linguistic intuition as a native speaker of Bosnian, but in contrast to Palić's claim that such a construction represents a grammatical extraposed structure. In order to confirm this hypothesis, research has been conducted which used acceptability judgment task as a method. The task involved 97 participants, native speakers of Bosnian. The results show a significant association between the condition and acceptability judgment, clearly indicating that the presence of the empty subject *to* has a strong negative effect on the grammaticality of extraposed sentences in Bosnian. Our hypothesis has thus been confirmed that subject extraposition in Bosnian does not require the presence of a dummy subject because Bosnian is a PRO-DROP language and as such allows empty subject positions in the surface structure. Furthermore, despite being a PRO-DROP language, Bosnian requires a subject pronoun *pro* in the deep structure of extraposed sentences, which is termed the NON-OVERT PRONOUN *pro*. It is this NON-OVERT PRONOUN *pro* that blocks the appearance of the dummy *to* in these constructions because the two are in complementary distribution. Although there is some variability among predicates that trigger subject extraposition in our research, the results indicate that the presence of a dummy subject *to* in Bosnian extraposed sentences dramatically reduces perceived grammaticality of these constructions.

Keywords: *subject extraposition*, *dummy element*, *anticipatory* it, *expletive* it, *pro*-it, *PRO-DROP parameter*, *NON-OVERT PRONOUN* pro, *surface structure*, *deep structure*, *information structure*, *end-weight principle*

DOI: 10.46352/23036990.2026.155
Primljen/Received: 29. 8. 2026. UDK/UDC 811.163.41'243(=581):159.942
Prihvaćen/Accepted: 23. 9. 2026. Izvorni znanstveni članak/Original scientific paper

НАТАША РАДОСАВЉЕВИЋ ГАБЕРОВА

КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈА ЕМОЦИЈА КОД КИНЕСКИХ СТУДЕНАТА КОЈИ УЧЕ СРПСКИ КАО СТРАНИ ЈЕЗИК

Сажетак

Рад се бави концептуализацијом емоција љубави, туге, страха и љутње код кинеских студената који уче српски као страни језик. Циљ истраживања је да се утврди на који начин испитаници концептуализују ове емоције и да се добијени резултати упореде са досадашњим когнитивнолингвистичким истраживањима концептуализације емоција. Теоријски оквир заснива се на поставкама когнитивне лингвистике, пре свега на теорији концептуалне метафоре Џорџа Лејкофа и Марка Џонсона, истраживањима Золтана Кевечеша о концептуализацији емоција, радовима Нинг Јуа и Јуе Хаопинга о концептуалним метафорама емоција у кинеском језику, као и истраживањима Рајне Драгићевић о концептуализацији емоција и вербалним асоцијацијама у српском језику. Истраживање је спроведено применом асоцијативног теста у форми довршавања започетих реченица на узорку од педесет студената Пекиншког универзитета за стране студије. Анализа показује да се љубав најчешће концептуализује као блискост, сигурност и топлина, а туга као губитак и усамљеност. Страх се најчешће повезује са неизвесним и непознатим околностима, док се код љутње неправда и осујећење циља издвајају као покретачи, а губитак контроле као један од начина њеног представљања. Добијени резултати делимично су сагласни са налазима досадашњих когнитивнолингвистичких истраживања концептуализације емоција, али указују и на извесна одступања у односу на поједине концептуалне моделе описане у литератури. Истраживање потврђује да асоцијативни тест представља погодан помоћни метод за испитивање концептуализације апстрактних појмова.

Кључне речи: *концептуализација емоција*, *концептуална метафора*, *когнитивна лингвистика*, *асоцијативни тест*, *вербалне асоцијације*, *кинески студенти*

1. УВОД

Емоције представљају један од најважнијих елемената човековог искуства и имају значајну улогу у начину на који људи разумеју себе, друге и свет који их окружује.[1] Иако су љубав, туга, страх и љутња универзалне емоције, њихово разумевање и језичко обликовање нису у потпуности истоветни код говорника различитих језика и култура. Начин на који говорници описују емоције повезују их са одређеним ситуацијама и приписују им значење које одражава њихово језичко, културно и животно искуство.[2]

Емоције представљају један од значајних предмета когнитивно-лингвистичких истраживања, јер њихова анализа омогућава увид у начин на који говорници организују и разумеју апстрактне појмове. Учење страног језика подразумева усвајање новог лексичког система, али и постепено упознавање са концептима који су карактеристични за заједницу чији се језик учи. Посебно је важно утврдити које су концептуализације заједничке различитим језицима и културама, а које одражавају специфичности кинеског културног и језичког окружења.[3] Предмет овог рада јесте концептуализација емоција *љубави*, *туге*, *страха* и *љутње* код кинеских студената који уче српски као страни језик на Пекиншком универзитету за стране студије.[4] Истраживање

[1] Вјежбицка указује да појам *emotion* није универзална категорија, већ културно условљен појам енглеског језика, док је појам *feeling* универзалнији и погоднији за међујезичка истраживања. Према њој, *emotion* у енглеском подразумева спој осећања, мишљења и телесних процеса, док се различити језици и културе разликују у начину на који концептуализују ова искуства (в. Wierzbicka 1999, стр. 1–10).

[2] Вјежбицка истиче да се емоције не могу посматрати независно од језика и културе, јер различити језици различито категоризују и именују емоционална искуства (в. Wierzbicka, 1999, стр. 3–9).

[3] Лејкоф и Џонсон истичу да се свако човеково искуство одвија у оквиру широког система културних претпоставки (*every experience takes place within a vast background of cultural presuppositions*), због чега је и концептуални систем делимично условљен културом (в. Lakoff, Johnson, 2003, стр. 57).

[4] Чињеница да испитаници уче српски као страни језик у овом раду посматра се као карактеристика узорка, а не као посебна истраживачка варијабла.

је инспирисано асоцијативним истраживањима Рајне Драгићевић, која су показала да анализа вербалних асоцијација може пружити увид у концептуализацију апстрактних појмова.[5] Циљ истраживања је да се, на основу асоцијативних одговора испитаника, уоче најчешћи обрасци концептуализације наведених емоција и сагледа њихов однос према резултатима досадашњих когнитивнолингвистичких истраживања. Истраживање је спроведено применом асоцијативног теста[6] у форми довршавања започетих реченица. У истраживању је учествовало 50 студената српског језика Пекиншког универзитета за стране студије (38 студенткиња и 12 студената).[7] Анкета је спроведена на кинеском језику,[8] а одговори испитаника преведени су на српски језик ради семантичке и концептуалне анализе. Ауторка је на основу преведених одговора извршила њихово разврставање према доминантним семантичким и концептуалним обрасцима. У случајевима нејасних, вишезначних или културно специфичних израза, ауторка се консултовала са преводиоцем како би се одредио најпримеренији српски еквивалент. Испитаници су довршавали реченице које гласе: *Љубав је кад...*, *Туга је кад...*, *Страх је кад...* и *Љутња је кад...* Полази се од претпоставке да овакви спонтани одговори пружају увид у начин на који су ови појмови организовани у језичкој свести испитаника. Теоријску основу рада чине поставке когнитивне лингвистике о концептуалној метафори и концептуализацији емоција, као и истраживања вербалних асоцијација, која показују да се језичка слика света може успешно испитивати анализом спонтаних језичких реакција.

[5] Види: Рајна Драгићевић, *Вербалне асоцијације кроз српски језик и културу*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2010, нарочито пето поглавље о концептуализацији емоција у српском језику.

[6] Асоцијативни тест представља методу испитивања вербалних асоцијација у којој испитаници дају спонтане језичке реакције на задати подстицај, а добијени одговори потом се анализирају према учесталости (в. Драгићевић, 2010, стр. 43).

[7] Пол испитаника није био предмет посебне анализе.

[8] Превод одговора са кинеског на српски језик извршио је др Пенг Јучао (Peng Yuchao), изворни говорник кинеског језика, преводилац, ванредни професор у Школи за европске језике и културе Пекиншког универзитета за стране студије и руководилац студијског програма српског језика.

2. ТЕОРИЈСКИ ОКВИР

2.1. Концептуална метафора и концептуализација емоција

Полазиште овог истраживања представља схватање да се значење емоционалних појмова не може објаснити само њиховим речничким дефиницијама. Да би се разумело како говорници различитих језика схватају *љубав*, *тугу*, *страх* или *љутњу*, потребно је испитати начин на који су ти појмови организовани у њиховом концептуалном систему.

У когнитивној лингвистици овакво разумевање заснива се на теорији концептуалне метафоре Џорџа Лејкофа и Марка Џонсона.[9] Према њиховом мишљењу, метафора није само стилска фигура него основни механизам помоћу којег човек организује искуство и разуме апстрактне појмове. Језик зато не одражава само начин изражавања, него и начин на који човек мисли и концептуализује стварност (Lakoff, Johnson, 2003, стр. 3–5). Лејкоф и Џонсон истичу да се апстрактни појмови заснивају на конкретном телесном и животном искуству. Управо захваљујући томе човек може да организује сложене концепте, међу којима су и емоције. Концептуалне метафоре повезане су у систем, па анализа језика омогућава увид у начин на који су ти појмови организовани у свести говорника (Lakoff, Johnson, 2003, стр. 8–13, 117–119).

Развијајући ову теорију, Кевечеш показује да су емоције организоване посредством система концептуалних метафора које произлазе из човековог телесног и искуственог односа према свету. Он наглашава да анализа језика омогућава реконструкцију начина на који говорници концептуализују емоционално искуство, као и уочавање културних сличности и разлика у том процесу (Kövecses, 2000, стр. 20–23). Ове поставке посебно су значајне за истраживања која обухватају различите језике и културе, јер омогућавају

[9] Лејкоф и Џонсон дефинишу концептуалну метафору као разумевање и доживљавање једне врсте појаве посредством друге (*understanding and experiencing one kind of thing in terms of another*) (в. Lakoff, Johnson, 2003, стр. 5).

испитивање односа између универзалних когнитивних механизама и културно специфичних начина концептуализације емоција.

Еванс и Грин додатно развијају поставке концептуалне теорије метафоре полазећи од претпоставке да метафора представља основни механизам концептуализације. Према њиховом тумачењу, концептуалне метафоре заснивају се на једносмерном пресликавању између изворног (*source domain*) и циљног домена (*target domain*), при чему се апстрактни појмови разумеју посредством конкретног искуства. На тај начин емоције, време, мишљење и међуљудски односи концептуализују се посредством домена простора, кретања, тела и физичких објеката. Аутори наглашавају да метафоре не преносе само појединачна значења но и читаве обрасце закључивања (*metaphorical entailments*), који омогућавају говорницима да организују и тумаче своје искуство (Evans, Green, 2006, стр. 296–302).

Посебан значај за проучавање емоција у различитим језицима и културама имају истраживања Ане Вјежбицке. Она полази од становишта да, иако су физиолошка искуства универзална, начини на које се емоције именују, организују и концептуализују зависе од језика и културе. Речи којима се означавају емоције одражавају културне моделе, вредности и специфичан поглед на свет говорника, због чега анализа емоционалног лексикона омогућава увид у културно условљене начине разумевања стварности (Wierzbicka, 1999, стр. 33). Овај став посебно је важан за истраживања страног језика, јер омогућава да се разлике у концептуализацији емоција тумаче као последица различитих културних модела, а не само различитих језичких средстава.

Полазећи од ових теоријских поставки, Нинг Ју показује да кинески концепт *син – xin* (срце, 心) не означава само орган или седиште емоција, него обухвата и оно што се у енглеском и другим европским језицима раздваја на појмове *heart* и *mind*. За разлику од западне традиције, која почива на дихотомији срца и ума, кинески модел је холистички: *xin* представља средиште и емоција и мишљења,

воље, разумевања и когниције. Такав културни модел одражава се и у језику, па концептуализација емоција у кинеском не може бити у потпуности објашњена искључиво универзалним когнитивним механизмима (Yu, 2009, стр. 6–12, 349–375). У својим истраживањима Ју анализира и бројне концептуалне метафоре емоција у кинеском језику, међу којима су ЉУТЊА ЈЕ ТОПЛОТА, ЉУТЊА ЈЕ ВАТРА и ЉУТЊА ЈЕ ВРУЋ ГАС У ПОСУДИ, као и метафоре засноване на деловима тела и унутрашњим органима (Yu, 1998, стр. 53–60). Иако се поједини од ових метафоричких модела јављају и у другим језицима, радови Нинг Ју су значајни јер показују начин на који се они реализују у оквиру кинеског језика и културе. Они стога представљају важан теоријски оквир за поређење резултата овог рада са досадашњим когнитивнолингвистичким проучавањима кинеског језика.

Ова истраживања допуњује Јуе Хаопинг, који у контрастивном проучавању енглеског и кинеског језика систематизује концептуалне метафоре основних емоција, посвећујући посебну пажњу њиховој реализацији у кинеском језику. Према његовим налазима, *љубав*, *туга*, *страх* и *љутња* организују се посредством више појмовних модела, међу којима су ЕМОЦИЈА ЈЕ ТЕЧНОСТ У ПОСУДИ, ЕМОЦИЈА ЈЕ ТОПЛОТА, ЕМОЦИЈА ЈЕ ХЛАДНОЋА, ЕМОЦИЈА ЈЕ ПРОМЕНА У ТЕЛУ и ЕМОЦИЈА ЈЕ ПРОСТОРНО КРЕТАЊЕ. Аутор показује да су ови модели засновани на човековом телесном искуству и физиолошким реакцијама које прате емоционална стања (Yue, 2010, стр. 192–241). Посебно издваја моделе према којима се *љутња* концептуализује као врућа течност, ватра и нагомилани *hu – qi* (气, животна енергија), док се *љубав*, *туга* и *страх* често представљају као течност која испуњава људско тело као посуду. Ослањајући се на истраживања Нинг Ју, Јуе Хаопинг указује на то да се у кинеском језику *љутња* често изражава посредством назива унутрашњих органа, пре свега јетре (肝), срца (心), плућа (肺) и слезине (脾). Такав начин концептуализације доводи се у везу са традиционалном кинеском медицином и учењем о пет елемената, према којем су

поједине емоције повезане са одређеним унутрашњим органима. У складу са тим, у кинеском језику јављају се изрази као што су *јетрена ватра*, *јетрени ћи*, *срчана ватра* и *слезински ћи*, што представља културно условљен аспект концептуализације *љутње* (Yue, 2010, стр. 228–230).

Когнитивнолингвистички приступ проучавању емоција у српском језику развија Рајна Драгићевић. Она истиче да се апстрактни појмови, међу којима су и емоције, не доживљавају непосредно, него се разумеју посредством појмовних метафора. Концептуална метафора представља механизам мишљења којим се апстрактан појам објашњава преко конкретног искуства, па се емоције најчешће концептуализују помоћу домена тела, простора, кретања, светлости, топлоте, силе и других чулно доступних искустава (Драгићевић, 2010, стр. 90–91).

Новија истраживања кинеских аутора у оквиру когнитивне лингвистике настоје да експериментално провере начин на који се концептуалне метафоре обрађују у когнитивном систему. Гонг и Џоу показују да разумевање метафоре није тренутан процес, него подразумева постепено повезивање конкретних и апстрактних значења. Њихово психолингвистичко истраживање потврђује да метафоре имају важну улогу у категоризацији и организацији појмова, што додатно подржава став когнитивне лингвистике да су концептуалне метафоре један од основних механизама људског мишљења (Gong, Zhou, 2019, стр. 280–281).

У складу са представљеним теоријским приступима, у овом раду концептуализација емоција сагледава се на основу одговора испитаника обухваћених истраживањем – кинеских студената који уче српски као страни језик на Пекиншком универзитету за стране студије. Анализа њихових језичких избора омогућава да се уоче концептуални обрасци посредством којих испитаници у датом истраживачком контексту обликују значења *љубави*, *туге*, *страха* и *љутње*.

2.2. Језичка слика света, вербалне асоцијације и методолошки приступ

Ако језик одражава начин на који говорници организују своје искуство, онда се и концептуализација појединих појмова може испитивати анализом њихових језичких одговора. У том смислу значајно место имају психолингвистичка истраживања која полазе од спонтаних реакција испитаника. Драгићевић истиче да анализа вербалних реакција представља значајну помоћну методу у семантичким истраживањима јер омогућава увид у семантичке односе међу појмовима, као и у организацију знања у језичкој свести говорника. На тај начин могуће је реконструисати језичку слику света и испитати утицај културе на концептуализацију појединих појмова (Драгићевић, 2010, стр. 11–12).

Иако је у овом истраживању примењена техника довршавања започетих реченица, а не класичан тест једноречних асоцијација, оба поступка заснивају се на истом принципу – испитивању спонтаних језичких реакција испитаника. За разлику од појединачне речи-дражи, довршавање реченице омогућава да се емоционални појам смести у конкретан контекст, чиме се добија потпунији увид у начин на који испитаници разумеју и концептуализују емоције. Овакав методолошки приступ погодан је за испитивање концептуализације *љубави*, *туге*, *страха* и *љутње* код кинеских студената јер омогућава анализу појединачних лексичких избора и когнитивних образаца који стоје у основи њиховог разумевања ових емоција.

Предраг Пипер вербалне асоцијације одређује као менталне везе које се успостављају између стимулуса и реакције, наглашавајући да оне не одражавају само лексичке односе него и организацију знања, искуства и културно условљених представа говорника. Због тога анализа асоцијација омогућава увид у језичку слику света и начин на који се појмови организују у свести припадника једне језичке заједнице (Пипер, 2009, према Драгићевић, 2022, стр. 212). Асоцијативна истраживања представљају један од значајних

инструмената етнопсихолингвистике јер омогућавају испитивање културно условљених представа, стереотипа и начина на који говорници концептуализују стварност (Пипер, 2014, стр. 379). Полазећи од таквог становишта, у овом раду техника довршавања започетих реченица примењује се ради испитивања начина на који кинески студенти концептуализују основне емоције.

3. ИСТРАЖИВАЊЕ

Као што је већ наведено у уводном делу рада, истраживање је спроведено на Пекиншком универзитету за стране студије на узорку од 50 студената. Испитаници су, користећи технику довршавања започетих реченица, одговарали на питања којима су испитивани начини концептуализације љубави, туге, страха и љутње. У наставку ће бити приказани и анализирани одговори испитаника за сваку од испитиваних емоција посебно. Анализа започиње емоцијом љубави. Добијени одговори приказани су у Табели 1.

Табела 1. Обрасци концептуализације љубави

Образац концептуализације	Одговори испитаника
Љубав као блискост и заједништво	"кад се сећам некога без разлога"; "кад те сањам непрекидно"; "кад су заједно на окупу рођаци и пријатељи"; "кад имаш неког кад си у депресији"; "кад се неко заволи без разлога"; "кад сам заједно са татом и мајком"; "кад шеташ са баком и деком, држиш их за руке и разговараш са њима"; "кад сам са породицом"; "кад ме неко загрли"; "кад желим да ти прићем"; "кад се љубим"; "кад сањам некога кога волим"; "кад сам у љубавној вези"; "кад не могу да се одвојим од тебе".
Љубав као сусрет и привлачност према другој особи	"кад га/је видим"; "кад ме она погледа"; "онај осећај кад сретнеш правог човека".

Љубав као топлота и светлост	"кад ти неко да врућ какао кад ти је хладно"; "топлина кад је људима хладно"; "кад стигнем кући и видим светлост која греје, а коју је оставио мој вољени за мене"; "кад пијем топлу супу кад је хладно"; "кад ми је топло".
Љубав као сигурност и ослонац	"кад те цели свет чува и прати"; "кад сам безбрижан"; "кад имам раме на које могу да се ослоним"; "кад ме други воли, па имам храбрости да себе волим"; "кад имаш неког кад си срећан или огорчен или ти треба нада"; "кад имаш да се ослониш на некога"; "кад се загрлиш са човеком кога волиш, кад си заштићен".
Љубав као брига, давање и пожртвованост	"кад се бринеш о другима више него о себи"; "кад желиш нешто да урадиш за другога"; "кад саосећаш и бринеш за друге"; "кад улажеш све и не желиш ништа заузврат"; "кад желиш некога да заштитиш"; "кад ми је тата дао новац".
Љубав као срећа и задовољство	"кад сам задовољан"; "кад видим да је он срећан, онда сам и ја срећна".
Љубав као путовање, трајање и заједнички пут	"кад путујем"; "кад желим да будем с неким заувек, попут реке којој се не види ушће"; "кад неко жели да иде са мном до краја света".
Љубав као телесна реакција и животна снага	"кад те видим, лупа ми срце"; "кад дишем"; "кад си снажан, љубав је снага".
Љубав као судбина	"кад мислим да си моја судбина".
Љубав као чулно и естетско задовољство	"кад једем нешто укусно"; "кад слушам музику".
Љубав као жеља и њено испуњење	"оно што људи желе купити са страшћу"; "кад размишљам о једном питању и после дугог времена добијем одговор"; "кад добијем нешто што дуго желим, неко ми је купио нешто".
Директно одређење љубави и одговори без јасног концептуалног обрасца	"кад осећаш, љубав је осећај"; "кад осећам љубав"; "кад немаш много да пишеш, само три реченице" – коментар испитаника на анкету.

Анализа одговора показује да се љубав међу испитаницима најчешће повезује са блискошћу и заједништвом са партнером, породицом или другим блиским особама. Овом обрасцу припада четрнаест одговора, што указује на изразито релациони карактер појма љубави. Љубав се не доживљава искључиво као индивидуално осећање, него као однос који подразумева присуство другог човека, заједничко време, физичку блискост и осећај припадања.

Значајан број одговора припада обрасцима љубав као сигурност и ослонац и љубав као брига, давање и пожртвованост. Испитаници љубав повезују са заштитом, подршком, храброшћу, саосећањем и спремношћу да се нешто учини за другу особу. Такви одговори показују да је љубав тесно повезана са узајамном одговорношћу и бригом за другу особу.

Образац љубав као топлота и светлост заснован је на конкретном телесном и чулном искуству. Топла супа, врућ какао, светлост која греје и непосредан осећај топлоте омогућавају разумевање апстрактне емоције посредством физичког искуства. Ови примери могу се тумачити као језичке реализације концептуалне метафоре ЉУБАВ ЈЕ ТОПЛОТА. Овакво тумачење сагласно је и са анализом Јуе Хаопинга, који показује да се љубав у кинеском језику, као и друге позитивне емоције, често концептуализује посредством модела ЕМОЦИЈА ЈЕ ТОПЛОТА и ЕМОЦИЈА ЈЕ ТЕЧНОСТ У ПОСУДИ, при чему су ови модели засновани на телесном искуству и физиолошким реакцијама које прате емоционална стања (Yue, 2010, стр. 192–204). Истог је става и Рајна Драгићевић када каже да се апстрактни појмови концептуализују посредством конкретних чулних искустава, као што су топлота, светлост, простор и физичка сила (Драгићевић, 2010, стр. 90–91).

У појединим одговорима може се уочити и концептуална метафора ЉУБАВ ЈЕ ПУТОВАЊЕ, у којој заједнички живот партнера добија структуру кретања ка удаљеном циљу. Изрази "до краја света" и "заувек, попут реке којој се не види ушће" наглашавају трајање, континуитет и заједнички правац љубавног односа.

Ови резултати су делимично сагласни са Кевечешовим описом концептуализације љубави. Он издваја концептуалне метафоре ЉУБАВ ЈЕ ЈЕДИНСТВО, ЉУБАВ ЈЕ БЛИСКОСТ, ЉУБАВ ЈЕ ВЕЗА, ЉУБАВ ЈЕ ВАТРА, ЉУБАВ ЈЕ ПУТОВАЊЕ и ЉУБАВ ЈЕ МАГИЈА, од којих су поједине препознате и у одговорима испитаника. Посебно се издвајају концептуализације љубави као блискости, заједништва и заједничког животног пута, што указује на значај односа са другом особом у разумевању овог емоционалног појма (Kövecses, 2000, стр. 26–29).

Рајна Драгићевић истиче да се у српском језику љубав концептуализује посредством концептуалних метафора ЉУБАВ ЈЕ МАГИЈА, ЉУБАВ ЈЕ ПУТОВАЊЕ и ЉУБАВ ЈЕ ЈЕДИНСТВО (Драгићевић, 2010, стр. 154). У анализираном узорку може се уочити метафора ЉУБАВ ЈЕ ПУТОВАЊЕ, док бројни одговори који љубав повезују са партнером, породицом и блиским особама упућују на схватање љубави као јединства. Насупрот томе, у анализи није забележена концептуална метафора ЉУБАВ ЈЕ МАГИЈА.

Мање заступљени обрасци приказују љубав као судбину, животну снагу, телесну реакцију, задовољство или испуњење жеље. Они показују да је концептуализација љубави вишеслојна и да укључује релационa, телесна, емоционална и културно обликована значења. У одговору "Љубав је кад те видим, лупа ми срце" љубав се повезује са телесном реакцијом. Сличан образац описује и Ју, који показује да се у кинеском језику позитивне емоције често концептуализују преко срца као средишта емоционалног живота. Наиме, у кинеском језику срце (xin, 心) се традиционално концептуализује као место љубави, али и свих других емоција, због чега бројни идиоматски изрази управо преко срца описују различита емоционална стања (Yu, 2009, стр. 243–247). Поред широко распрострањених метафора, он издваја и културно специфичну метафору СРЕЋА ЈЕ ЦВЕТАЊЕ У СРЦУ, која одражава традиционални кинески начин разумевања позитивних емоција, а које нисмо забележили код наших испитаника

(Yu, 1998, стр. 65–66). Оваква концептуализација љубави у извесној мери поклапа се и са подацима *Асоцијативног речника српског језика*. У њему су најфреквентније реакције на стимулус љубав управо *срећа* (88) и *срце* (60), што показује да се и код говорника српског језика ова емоција повезује са позитивним осећањима и срцем као њеним симболичким средиштем (Пипер и др., 2005, стр. 278).

Погледајмо листу одговора у Табели 2 за реченицу Туга је кад...

Табела 2. Обрасци концептуализације туге

Образац концептуализације	**Одговори испитаника**
Туга као усамљеност и изолација	"кад си сам, без пријатеља, партнера или рођака"; "кад се раздвајаш од рођака или пријатеља"; "кад тебе не видим, усамљен и збуњен сам"; "кад мој најбољи пријатељ не разговара са мном"; "кад сам сам, а Месец је пун"; "кад си сам, туга је изолација"; "кад си усамљен и не можеш да уђеш у срце другог човека"; "кад сам усамљен, немам никога да разговарамо"; "кад ме нико не прихвата и не разуме".
Туга као губитак	"кад нема љубави или кад се љубав не препозна"; "кад умре неко близак"; "кад умре неко из породице"; "кад осетиш да си изгубио човека кога волиш"; "кад раскинем"; "кад одлази неко ког волиш"; "кад изгубим љубав и кад сам разочарана"; "кад се лепе ствари униште".
Туга као неостварење циља и разочарање	"кад не можеш да завршиш нешто што желиш да оствариш"; "кад не остварим свој циљ"; "кад реалност није оно што сам очекивао"; "кад желиш нешто да промениш, а не можеш"; "кад не добијем резултате које хоћу"; "кад желим нешто, а не могу да добијем"; "кад се моја очекивања распадну"; "кад таленат и амбиција не иду заједно".
Туга као беспомоћност	"кад сам беспомоћан"; "кад си беспомоћан или кад те лоша срећа прати"; "кад не могу да спречим лоше догађаје".

Туга као телесно искуство	“кад не могу да заспим”; “кад треба да будем храбар, а плачем”; “кад плачем”; “кад сам сама и све је тихо, а ја не могу да обуздам плакање”; “кад желим да плачем”; “кад плачем док не занемим”; “кад ми је мучно”; “кад не можеш осетити своје срце, него само празне груди”.
Туга као психичко стање	“кад се осећам збуњено и страшно”; “кад много сам негативан и онда депресија експлодира”; “кад сам депресиван”; “кад сам збуњен”.
Туга као одбаченост и неразумевање	“кад други не разуме и не признаје твоје изборе”; “кад се страсти распламсају, кад ме немилосрдно други упропасте”; “кад је она заузета”.
Туга као одсуство животне радости	“кад ништа не може да ме инспирише”; “ниси весео иако имаш храну”; “кад су сви људи око мене весели, а ја нисам”.
Туга као чулно и просторно искуство	“кад долази ноћ”; “кад је лоше време”.
Директно одређење туге и одговори без јасног концептуалног обрасца	“кад не знам шта да пишем”; “кад видим овај папир”; “кад имаш искуство, туга је искуство”; “кад не могу јести нешто укусно”.

Анализа одговора показује да испитаници у анализираном узорку тугу најчешће концептуализују као усамљеност и изолацију. Највећи број одговора односи се на одсуство партнера, породице или блиских пријатеља, што указује на то да се туга доживљава као губитак међуљудске повезаности. У том смислу, туга се јавља као супротност љубави, која је у претходној анализи најчешће концептуализована као блискост и заједништво. Одговори као што су “кад си сам, без пријатеља, партнера или рођака”, “кад се раздвајаш од рођака или пријатеља” и “кад ме нико не прихвата и не разуме” показују да је за испитанике усамљеност један од најважнијих извора туге. Међу испитаницима се издвајају концепти губитка блиске особе и

усамљености, што је у складу са прототипичним сценаријем туге који издваја Драгићевић у српском језику. У том сценарију губитак изазива усамљеност, а усамљеност доводи до осећања туге (Драгићевић, 2010, стр. 104–105).

Други доминантан образац представља тугу као губитак. Губитак се односи на смрт блиске особе, растанак, губитак љубави или уништење нечега што има велику вредност. Ови одговори могу се довести у везу са концептуалном метафором ТУГА ЈЕ ГУБИТАК, јер негативна емоција произлази из нестанка особе, односа или вредности која је дотад била део животног искуства испитаника.

Значајан број одговора показује да се туга концептуализује и као неостварење циља или разочарање. Одговори "кад не остварим свој циљ", "кад не добијем резултате које хоћу", "кад желим нешто, а не могу да добијем" и "кад се моја очекивања распадну" указују на то да је туга повезана са неслагањем између очекиване и стварне ситуације. У овим примерима емоција настаје као последица прекинутог или неуспешног кретања ка циљу, што је блиско концептуалном моделу ЖИВОТ ЈЕ ПУТОВАЊЕ, у оквиру кога неуспех у остварењу циља производи осећање туге. На тај начин туга се јавља као последица прекинутог кретања ка жељеном исходу, што показује да испитаници ову емоцију често повезују са неиспуњеним очекивањима и животним неуспехом.

Одговори испитаника показују и да се туга испољава посредством телесног искуства. Плач, несаница, мучнина и осећај "празних груди" представљају физиолошке манифестације емоције. И Ју показује да се у кинеском језику туга и жалост често концептуализују посредством телесних промена срца. Срце може бити "повређено", "сломљено", "рањено", па чак и "умрети", што показује да се интензивна емоционална патња разумева преко физичког оштећења тела (Yu, 2009, стр. 259–261). Посебно је занимљив одговор "не можеш осетити своје срце, него само празне груди", који показује да се емоционално стање концептуализује посредством тела. Овакви примери потврђују

став когнитивне лингвистике да су апстрактни појмови, укључујући и емоције, засновани на телесном искуству (Lakoff, Johnson, 2003, стр. 8–13; Evans, Green, 2006, стр. 296–302). Драгићевић истиче да је туга пасивна емоција која не покреће човека на акцију, но је праћена физиолошким и телесним манифестацијама, као што су повијеност, плач и осећање немоћи (Драгићевић, 2010, стр. 105–107). Сличан образац уочава се и у *Асоцијативном речнику српског језика*, у којем стимулус тужан најчешће изазива реакције *сузе* (62), *весео* (55) и *човек* (46), што показује да се туга и код говорника српског језика снажно повезује са плачем и емоционалним стањем човека (Пипер и др., 2005, стр. 488).

Мање заступљени одговори приказују тугу као беспомоћност, психичко оптерећење, одбаченост и одсуство животне радости. Иако су ови обрасци ређи, они допуњују концептуализацију туге и показују да испитаници ову емоцију не повезују само са губитком блиских особа, него и са личним неуспехом, друштвеним неразумевањем и нарушеним психофизичким стањем. Добијени резултати у великој мери потврђују запажања Рајне Драгићевић о концептуализацији туге у српском језику. Ауторка показује да се туга најчешће концептуализује као ГУБИТАК, УСАМЉЕНОСТ, ДОЛЕ, МРАК, БОЛЕСТ, ТЕРЕТ, НЕПРИЈАТЕЉ и ПРИРОДНА СИЛА (Драгићевић, 2010, стр. 96–107).

Кевечеш показује да се туга у енглеском језику најчешће концептуализује посредством метафора ТУГА ЈЕ ДОЛЕ, ТУГА ЈЕ ТАМА, ТУГА ЈЕ НЕДОСТАТАК ТОПЛОТЕ, ТУГА ЈЕ ТЕРЕТ и ТУГА ЈЕ ПРИРОДНА СИЛА (Kövecses, 2000, стр. 25–26). Сличне обрасце за кинески језик издваја и Јуе Хаопинг, који показује да су најзаступљеније концептуалне метафоре ТУГА ЈЕ ДОЛЕ, ТУГА ЈЕ ХЛАДНОЋА и ТУГА ЈЕ ТАМА (Yue, 2010, стр. 271–275). За разлику од ових описа, у одговорима наших испитаника доминирају обрасци усамљености, губитка и телесних реакција, док се наведене просторне и колористичке метафоре не јављају експлицитно. У одговорима испитаника у анализираном узорку најизраженији су обрасци губитка,

усамљености и плача, који такође указују на негативно телесно и емоционално искуство, иако се поједине концептуалне метафоре реализују другачије. Мада су код испитаника најфреквентнији обрасци усамљености и губитка, а не просторне метафоре, сви они почивају на негативном телесном и емоционалном искуству које представља основу концептуализације туге.

Ево како изгледа листа одговора за реченицу *Страх је кад...* (Табела 3).

Табела 3. Обрасци концептуализације страха

Образац концептуализације	**Одговори испитаника**
Страх у околностима неизвесности и непознатог	"кад нисам сигуран у будућност"; "кад предвидим лошу будућност"; "кад се суочавам са непознатим стварима"; "кад немам сигурну будућност"; "кад не знам шта да радим и не знам шта ће се десити у будућности"; "кад не могу предвидети будућност"; "кад будућност није јасна"; "кад се сретнем са непознатим"; "кад не знам шта ћу радити, где ћу живети у будућности"; "непознату ствар не можеш победити".
Страх као беспомоћност и несигурност	"кад немам излаз"; "кад схватим да сам неупућен и беспомоћан"; "кад препознам да сам слаб"; "кад сам несигуран"; "кад ми је тешко да организујем свој живот"; "кад не знаш шта да урадиш у тешком тренутку"; "кад не знаш, страх је незнање"; "кад си моћан, али стално оклеваш"; "кад се бавиш нечим у чему ниси добар"; "кад сам беспомоћан"; "кад немам храбрости ни да идем у тоалет"; "кад немам снаге да се борим против трагедије"; "кад не смем да напредујем"; "кад немам храбрости ни самопоуздања".
Страх као усамљеност и недостатак подршке	"кад ниси поред мене, усамљен сам и тужно је"; "кад не верујем више у љубав"; "кад ме нико не воли"; "кад си сам без ослонца, то је самоћа која те угрожава"; "кад мораш сам да се суочиш са тешкоћама"; "кад немаш ослонац"; "кад ме други не разумеју".

Страх у околностима опасности и насиља	"кад се догоди несрећа"; "кад су мрак, зло и смрт већи него светлост, доброта и срећан живот"; "кад се бојим да ме неко не убије"; "кад бринем да не будем повређена"; "кад је неко насилан"; "кад сам обазрив, али око мене су непријатељи".
Страх као испит и неуспех	"кад сазнам да имам испит сутра"; "кад читам текст на часу"; "кад полажем испит"; "кад имам испит из српског језика"; "кад имам испит без припреме".
Страх као телесно и чулно искуство	"кад једем нешто на шта сам алергичан"; "кад паднем и осетим срамоту"; "кад гледам хорор филм".
Директно одређење страха и појединачне асоцијације	"кад се плашим"; "кад туга преплави наду"; "кад се не усуђујем да погледам неког право у очи"; "кад устајем"; "кад превидиш могућност да можеш нешто изгубити".

Анализа одговора показује да испитаници *страх* најчешће повезују са неизвесним и непознатим околностима. Значајан број одговора односи се на неизвесну будућност, недостатак информација и немогућност предвиђања догађаја. Искази као што су "кад нисам сигуран у будућност", "кад не могу предвидети будућност" и "кад се суочавам са непознатим стварима" показују да је страх тесно повезан са неизвесношћу. Овај образац показује да се страх међу испитаницима често повезује са непознатим и неизвесним околностима, при чему непознато представља извор претње. Доминација одговора који страх повезују са неизвесном будућношћу показује да се исти емоционални појам може различито концептуализовати у различитим језичким и културним срединама, што потврђују и запажања Вјежбицке (Wierzbicka, 1999, стр. 31–35).

Други доминантан образац представља страх као беспомоћност и несигурност. Испитаници страх повезују са недостатком знања, самопоуздања, снаге и контроле над ситуацијом. Одговори попут "страх је незнање", "кад сам беспомоћан" и "кад немам храбрости ни самопоуздања" показују да се страх доживљава као стање у којем је појединац лишен могућности да делује.

У одговорима је присутан и образац страх као усамљеност и недостатак ослонца. Одсуство блиске особе, недостатак љубави и неразумевање других јављају се као извори страха. На тај начин страх се повезује са губитком социјалне сигурности и подршке, што је делимично слично концептуализацији туге. Сличан образац код српских студената уочава и Драгићевић у истраживању спроведеном методом довршавања реченице *Страх је кад*... Она показује да се страх најчешће повезује са конкретним ситуацијама које га изазивају, као што су непосредна опасност, губитак блиске особе, непознато и неуспех, при чему је свим овим обрасцима заједничко очекивање да се може догодити нешто лоше (Драгићевић, 2010, стр. 194–195).

Испитаници страх повезују и са опасношћу и насиљем. Одговори који помињу несрећу, смрт, убиство, повређивање и непријатеље показују да се страх јавља као очекивање непосредне физичке или психичке претње. У овим одговорима издвајају се конкретне ситуације телесне угрожености и сукоба са непријатељем. Оне не представљају засебну концептуалну метафору, но околности које испитаници препознају као непосредне изазиваче страха.

Посебну групу чине одговори који су условљени животним искуством испитаника као студената. Испити, читање текста на часу и недостатак припреме представљају честе изворе страха, што указује на значај образовног контекста у обликовању ове емоције. Поред тога, јављају се и појединачне асоцијације које страх повезују са телесним искуством, срамотом или свакодневним ситуацијама, што показује да је концептуализација страха сложена и обухвата когнитивне, телесне и социјалне аспекте.

Кевечеш издваја више концептуалних метафора страха, међу којима су СТРАХ ЈЕ СКРИВЕНИ НЕПРИЈАТЕЉ, СТРАХ ЈЕ ТЕРЕТ, СТРАХ ЈЕ ПРОТИВНИК, СТРАХ ЈЕ ПРИРОДНА СИЛА и СТРАХ ЈЕ БОЛЕСТ. Поред тога, указује на то да је концептуализација страха снажно повезана са физиолошким реакцијама организма, као што су промена телесне температуре, убрзан рад срца и физичка

узнемиреност (Kövecses, 2000, стр. 23–24). Ју показује да се у кинеском језику страх често концептуализује посредством телесних реакција, при чему су срце и жучна кеса најважнији органи повезани са овом емоцијом. Страх се описује као стање хладноће, дрхтања и подизања ових органа, што одражава традиционални кинески модел разумевања тела и емоција (Yu, 2009, стр. 241–242). Сличне обрасце издваја и Јуе Хаопинг у контрастивној анализи енглеског и кинеског језика. Аутор показује да се страх у оба језика концептуализује посредством метафора СТРАХ ЈЕ ТЕЧНОСТ и СТРАХ ЈЕ ТЕЛЕСНО ИСКУСТВО. Посебно се издваја представа страха као хладне течности у посуди, као и концептуализација ове емоције посредством физиолошких промена унутрашњих органа и чула. Страх се, осим тога, повезује са белом бојом, хладноћом и различитим животињама (Yue, 2010, стр. 103–104).

У овом истраживању међу испитаницима су најзаступљенији одговори који неизвесну будућност, непознато и недостатак сигурности наводе као околности у којима се јавља страх. Ови одговори показују да испитаници страх често повезују са когнитивном проценом неповољне или непредвидиве ситуације, као и са осећањем недостатка знања, контроле и могућности деловања.

Завршићемо истраживање са листом добијених одговора за реченицу *Љутња је кад...*

Табела 4. Обрасци концептуализације љутње

Образац концептуализације	**Одговори испитаника**
Љутња као неправда и кршење моралних вредности	"кад је зло веће од правде"; "кад живот доноси неправду човеку кога волим"; "кад су угрожене друштвене и моралне вредности"; "кад ме неправда напада"; "кад осећам неправду"; "кад неко ради нешто што је лоше и штети јавним интересима".

Љутња као кршење личних граница и непоштовање	"кад се неко понаша неуљудно"; "кад те други не разуме"; "кад ме нико не разуме"; "кад ме неко игнорише"; "кад други игнорише оно што ти цениш"; "кад други ме схвати погрешно"; "кад неко пређе моју границу толеранције"; "кад неко пређе све границе мог стрпљења"; "кад неко пређе границу мог стрпљења"; "кад неко погази моје принципе и достојанство"; "кад неко ради нешто нецивилизовано".
Љутња као издаја и нарушено поверење	"кад те видим са другим"; "кад те издају најбољи пријатељи"; "кад сам издан"; "кад ме изда неко коме верујем".
Љутња као беспомоћност и губитак контроле	"кад не могу контролисати своје емоције"; "кад се осећам беспомоћно"; "кад не могу да сачувам присебност"; "кад ништа не радим добро"; "кад си беспомоћан"; "кад се таложе негативна осећања"; "кад знаш да ниси довољно моћан"; "кад си збуњен и изгубиш се"; "кад не могу да видим истину"; "кад желим нешто да кажем, али не могу логично да објасним"; "кад сам много незадовољан"; "кад не могу да завршим нешто"; "кад не могу контролисати живот"; "кад сам беспомоћан и желим промене"; "кад осећам да не могу ништа да учиним"; "кад не могу да се сложим са другима и због тога сам повређен".
Љутња као нагомилана емоција	"кад не желим да трошим стрпљење на људе који то не заслужују и кад су ме преплавиле емоције"; "кад није могуће контролисати импулс и бес"; "кад се таложе негативна осећања".
Љутња као жеља за агресивном реакцијом	"кад желим да ударим некога".
Љутња као свакодневна непријатност	"кад једем нешто са паприком"; "кад изгубим нове ствари"; "кад желим да спавам, а не могу"; "кад морам рано да устанем"; "кад ми је хладно и тресем се"; "кад пишем ову анкету".
Директно одређење љутње	"кад се љутим".

Одговори који се односе на неправду, угрожавање достојанства и кршење моралних вредности пре свега указују на ситуације које испитаници доживљавају као покретаче љутње. Изрази "кад је зло веће од правде", "кад ме неправда напада" и "кад неко погази моје принципе и достојанство" показују да се љутња често јавља у околностима у којима је нарушен осећај правде или личног интегритета.

Начин на који је сама љутња концептуализована најјасније се види у одговорима који помињу немогућност контролисања емоција, губитак присебности, беспомоћност, нагомилавање негативних осећања и преплављеност емоцијама. У тим примерима љутња се представља као унутрашње стање појачаног емоционалног притиска и ослабљене самоконтроле. Одговори "кад не могу контролисати своје емоције", "кад не могу да сачувам присебност", "кад се таложе негативна осећања" и "кад су ме преплавиле емоције" показују да се љутња међу испитаницима описује као нагомилавање емоционалне напетости које може довести до губитка контроле. И подаци *Асоцијативног речника српског језика* показују сличну концептуализацију љутње. На стимулус *љут* најчешћа реакција је *бесан* (142), док се међу честим реакцијама јављају и *паприка* (88) и *рис* (26), као и *црвен* (25), што упућује на повезаност љутње са бесом, агресивношћу и физиолошким реакцијама организма (Пипер, Драгићевић, Стефановић, 2005, стр. 281). Ју показује да се у кинеском језику концептуализација љутње заснива на телесном искуству и да се у њеном језичком представљању често именују делови тела и унутрашњи органи. То указује да телесно искуство представља важну основу концептуализације емоција, што пружа користан теоријски оквир за тумачење резултата добијених од студената (Yu, 1998, стр. 56–60).

Други значајан образац представља љутња као кршење личних граница. Испитаници љутњу повезују са игнорисањем, неразумевањем, непоштовањем и нарушавањем граница толеранције. Такви одговори показују да се љутња јавља када је угрожен лични интегритет или када су нарушени међуљудски односи.

Посебну групу чине одговори у којима је љутња повезана са издајом и губитком поверења. Издаја пријатеља, партнера или блиске особе представља чест окидач љутње, што показује да је ова емоција тесно повезана са нарушавањем блиских односа.

У појединим примерима љутња се приказује као нагомилана емоција која постепено расте и прелази границе самоконтроле. Одговори који говоре о преплављености емоцијама, губитку стрпљења и немогућности контролисања беса одговарају широко распрострањеној концептуалној метафори ЉУТЊА ЈЕ ТЕЧНОСТ У ПОСУДИ, познатој у когнитивној лингвистици, према којој се љутња доживљава као сила која се постепено акумулира и може да измакне контроли. Кевечеш тако издваја као централну концептуалну метафору љутње метафору ЉУТЊА ЈЕ ВРУЋА ТЕЧНОСТ У ПОСУДИ, из које произлазе и друге метафоре, као што су ЉУТЊА ЈЕ ВАТРА, ЉУТЊА ЈЕ ПРОТИВНИК, ЉУТЊА ЈЕ ПРИРОДНА СИЛА и ЉУТЊА ЈЕ ТЕРЕТ (Kövecses, 2000, стр. 21–23). У анализираном узорку посебно су изражени губитак контроле, осећај неправде и нагомилавање негативних емоција, што се добро уклапа у овај концептуални модел. Овакви резултати сагласни су и са Јуовим описом концептуализације љутње у кинеском језику. Он показује да се љутња најчешће разуме посредством метафора ватре и врућине, при чему се емоција описује као сила која захвата срце и унутрашњост тела. Према Јуу, оваква концептуализација заснива се на телесном искуству, али је истовремено обликована традиционалним кинеским културним моделима и схватањима традиционалне кинеске медицине (Yu, 2009, стр. 243–247). Љутња се у кинеском језику концептуализује као ватра и као гас под притиском у посуди, при чему су честе представе о нагомилавању унутрашње енергије, губитку контроле и могућој експлозији (Yu, 1998, стр. 53–60). Слично томе, Јуе Хаопинг истиче да се љутња у кинеском језику повезује са повећањем телесне температуре, црвенилом лица, убрзаним радом срца и растом унутрашњег притиска. На основу ових физиолошких реакција формирају се концептуални обрасци

ЉУТЊА ЈЕ ТОПЛОТА, ЉУТЊА ЈЕ ВАТРА и ЉУТЊА ЈЕ ЂИ (QI). У концептуализацији љутње учествују и унутрашњи органи, нарочито јетра, плућа, срце и слезина, што је повезано са традиционалним кинеским медицинским моделом тела и емоција (Yue, 2010, стр. 228–230). У одговорима испитаника експлицитно се не јављају лексеме *ватра* и *гас*, али су присутне идеје немогућности контроле емоција, нагомилавања негативних осећања, губитка присебности и жеље за агресивном реакцијом, што је у складу са когнитивним моделом који описују Јy и Јye.

Иако се у једном одговору јавља жеља за физичком агресијом ("кад желим да ударим некога"), већина испитаника љутњу не повезује са насилним понашањем, већ пре са осећајем неправде, немоћи и нарушених међуљудских односа. То показује да је код испитаника у првом плану унутрашњи доживљај љутње, а не њено спољашње испољавање.

4. ЗАКЉУЧАК

На основу резултата асоцијативног теста сагледани су начини на које испитаници у анализираном узорку концептуализују љубав, тугу, страх и љутњу. Емоције представљају апстрактне појмове, а апстрактни ентитети често се дефинишу прототипном ситуацијом у којој се јављају (Драгићевић, 2010, стр. 182). Стога је тражено од испитаника да у што краћем року заврше реченице Љубав је кад..., Туга је кад..., Страх је кад..., Љутња је кад... не бисмо ли добили прототипичне ситуације у којима се ове емоције појављују. У анализираном узорку љубав се најчешће повезује са блискошћу, заједништвом, бригом, сигурношћу и топлином. Туга се превасходно доводи у везу са усамљеношћу, губитком блиске особе или вредности и неоствареним очекивањима, а неизвесност у погледу будућности издвојила се као једна од најчешћих ситуација повезаних са страхом. Код љутње се неправда, понижење и осујећење циља јављају као њени покретачи, док се сама емоција у појединим одговорима представља

као нагомилавање негативних осећања и губитак самоконтроле. Исти тип животне ситуације може бити повезан са различитим емоцијама, у зависности од начина на који је испитаници процењују и доживљавају.

Резултати овог истраживања показују да се емоције код испитаника најчешће концептуализују посредством образаца заснованих на телесном искуству и свакодневним животним ситуацијама. Добијени резултати делимично су сагласни са когнитивнолингвистичким приступом концептуализацији емоција, према којем се апстрактни појмови разумеју посредством конкретног искуства. У појединим случајевима уочавају се и сличности са описима концептуалних метафора у кинеском језику које су дали Нинг Ју и Јуе Хаопинг, посебно када је реч о телесној основи концептуализације емоција и повезивању емоционалних стања са физиолошким искуством (Yu, 1998; Yu, 2009; Yue, 2010).

Поређење добијених резултата са налазима Кевечеша, Нинг Јуа, Јуе Хаопинга, Вјежбицке и Драгићевић указује на поједине подударности, али и на разлике у односу на досадашње описе концептуализације емоција. Поређење са подацима *Асоцијативног речника српског језика* омогућило је уочавање одређених сличности са српским асоцијативним подацима. У овом раду чињеница да испитаници уче српски као страни језик посматра се као карактеристика узорка, док се поређење са подацима за српски језик користи за контекстуализацију добијених налаза. Налази се односе на испитивани узорак од 50 студената Пекиншког универзитета за стране студије, од којих је било 38 студенткиња и 12 студената. Пол испитаника није био предмет посебне анализе. Будућа истраживања могла би обухватити већи и родно уједначенији узорак, као и различите групе говорника, ради потпунијег сагледавања концептуализације емоција.

ЛИТЕРАТУРА

Драгићевић, Р., 2010. *Вербалне асоцијације кроз српски језик и културу*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.

Драгићевић, Р., 2010. *Лексикологија српског језика*. Београд: Завод за уџбенике.

Драгићевић, Р., 2022. "Предраг Пипер као проучавалац вербалних асоцијација и оснивач српске асоцијативне лексикографије". *Славистика*, 26, стр. 205–220.

Evans, V., Green, M., 2006. *Cognitive Linguistics: An Introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Gong, Y., Zhou, R., 2019. "The role of metaphor in categorization: A time course study". In: Shu, D., Zhang, H., Zhang L. eds. *Cognitive Linguistics and the Study of Chinese*, Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, pp. 261–281.

Kövecses, Z., 2000. *Metaphor and Emotion: Language, Culture, and Body in Human Feeling*. Cambridge: Cambridge University Press.

Lakoff, G., Johnson, M., 2003. *Metaphors We Live By*. Chicago: The University of Chicago Press.

Пипер, П., 2014. "Асоцијативни речници словенских језика и етнокултурни стереотипи". У: *Лингвистичка славистика: студије и чланци*. Београд: Славистичко друштво Србије, стр. 373–380.

Пипер, П., Драгићевић, Р., Стефановић, М., 2005. *Асоцијативни речник српскога језика*. Београд: Београдска књига, Службени лист СЦГ, Филолошки факултет Универзитета у Београду.

Wierzbicka, A., 1999. *Emotions across Languages and Cultures: Diversity and Universals*. Cambridge: Cambridge University Press.

Yu, N., 1998. *The Contemporary Theory of Metaphor: A Perspective from Chinese*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.

Yu, N., 2009. *The Chinese Heart in a Cognitive Perspective: Culture, Body, and Language*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.

Yue, H., 2010. *A Cognitive Study of Emotional Metaphor in English and Chinese* [英汉情感隐喻的认知研究]. Changsha: Hunan People's Publishing House.

CONCEPTUALIZATION OF EMOTIONS AMONG CHINESE STUDENTS WHO ARE LEARNING SERBIAN AS A FOREIGN LANGUAGE

Abstract

This paper examines conceptualization of the emotions of love, sadness, fear, and anger among Chinese students learning Serbian as a foreign language. The aim of the study is to determine how the participants conceptualize these emotions and to compare the findings with previous cognitive-linguistic research on the conceptualization of emotions. The theoretical framework is based on the principles of cognitive linguistics, primarily on George Lakoff and Mark Johnson's theory of conceptual metaphor; Zoltán Kövecses's research on the conceptualization of emotions; the work of Ning Yu and Yue Haoping on conceptual metaphors of emotion in Chinese; as well as Rajna Dragićević's research on the conceptualization of emotions and verbal associations in Serbian. The study was conducted by means of an associative test in the form of a sentence-completion task, on a sample of fifty students from Beijing Foreign Studies University. The analysis shows that love is most commonly conceptualized as closeness, security, and warmth, while sadness is associated with loss and loneliness. Fear is most frequently linked to uncertain and unfamiliar circumstances, whereas, in the case of anger, injustice and the thwarting of goals stand out as triggers, and loss of control as one of the ways in which it is represented. The findings are partially consistent with the results of previous cognitive-linguistic research on the conceptualization of emotions, but they also point to certain divergences from some conceptual models described in the literature. The study confirms that the associative test is a useful supplementary method for investigating the conceptualization of abstract concepts.

Keywords: *conceptualization of emotions*, *conceptual metaphor*, *cognitive linguistics*, *associative test*, *verbal associations*, *Chinese students*

DOI: 10.46352/23036990.2026.183
Primljen/Received: 10. 2. 2026. UDK/UDC 811.163.1'373: 003.349(497.6+497.7)"14"
Prihvaćen/Accepted: 7. 4. 2026. Izvorni znanstveni članak/Original scientific paper

ERMA RAMIĆ-KUNIĆ

TEKSTOLOŠKA I LEKSIČKA ANALIZA HVALOVA APOSTOLA: ODNOSI PREMA BOSANSKIM APOSTOLIMA I RASPODJELA LEKSEMA *RĚSN- / ISTIN-*

Sažetak

Rad analizira tekstovno-leksičku razinu apostola iz Hvalova zbornika (1404), s posebnim osvrtom na odnos između bosanskog Hvalova i makedonskog Slepčanskog apostola te distribuciju leksičkih oblika *rěsn-* : *istin-* (grč. ἀλήθεια i dr.). Analiza potvrđuje blisku vezu Hval i Slepč, uz pridruživanje i drugih bosanskih rukopisa tim rješenjima, što upućuje na zajednički (bliži) predložak ili vrlo blisko grananje u okviru južnoslavenske apostolske tradicije. Posebno je indikativna sistemska dominacija moravizma *rěsn-* u Hval (i u većini slučajeva u Slepč) nasuprot stabilnijem *istin-* u Giljf 14 i Mlet u *Poslanicama*, dok se u *Djelima apostolskim* bilježi dosljedna upotreba varijante *istin-* kod Hval i Slepč, što sugerira slojevitost prototeksta i/ili miješanje predložaka unutar različitih dijelova kodeksa.

Ključne riječi: *Hvalov apostol*, *Slepčanski apostol*, *rěsn-*/*istin-*, *bosanska srednjovjekovna pismenost*

1. UVOD

Hvalov zbornik predstavlja jedan od najreprezentativnijih crkvenih rukopisa nastalih u okviru srednjovjekovne bosanske države. Za razliku od većine sačuvanih spomenika bosanske srednjovjekovne pismenosti čije se vrijeme nastanka u pravilu može utvrđivati tek približno, Hvalov zbornik posjeduje kolofon pa se odlikuje i historijskom preciznošću u pogledu datacije i autorstva. Naime, rukopis je 1404. godine ispisao krstjanin Hval,

a nastao je po narudžbi bosanskoga vojvode Hrvoja Vukčića Hrvatinića, jedne od istaknutijih političkih ličnosti srednjovjekovne Bosne. Rukopis se danas čuva u Bolonji, u Biblioteci dell'Università (Manoscritti), pod signaturom br. 3575B.[1] Izrađen je na pergamentu i obuhvata ukupno 359 listova, manjeg formata (17 x 11 cm). Hvalov zbornik sadrži: 1. Jevsevijevu poslanicu Kiprijanu o harmoniji evanđelja s deset tabela konkordancije, 2. Četveroevanđelje, 3. Sinopsis Pseudo-Atanasija o simbolima evanđelista, 4. Apokalipsu, 5. Dekalog (deset zapovijedi), 6. Poslanicu Doroteja episkopa tirskog o učenicima gospodnjim, 7. Poslanicu svetog Epifana episkopa Kipranina o 12 svetih apostola, 8. Obhoždenije Pavla apostola, 9. Mučenije Pavla apostola, za koje se neposredno vezuje jedan opći prolog bez naslova, 10. Historija djela apostolskih, 11. Djela apostolska, 12. Apostolske (katoličke) poslanice, 13. Prvo slovo Pavla apostola; te dva egzegetska članka, 14. Pregled dijelova glava i stihova Pavlovih poslanica, 15. Pročrtanije, 16. Pavlove poslanice, 17. Psalmi Davidovi i 18. Devet biblijskih pjesama (Kuna 2008).

Polazeći od dosadašnjih istraživanja, u ovome se radu postavlja pitanje kakav je položaj Hvalova apostola unutar bosanskoga apostolskog korpusa i šire južnoslavenske apostolske tradicije te može li raspodjela leksema *rěsn-* i *istin-* poslužiti kao pokazatelj tekstualnih veza, predložaka i redakcijskih slojeva.

Iz cjelokupnoga bosanskog srednjovjekovnog pisanog nasljeđa sačuvana su četiri potpuna teksta apostola,[2] nastala krajem 14. i početkom 15. stoljeća. Dva od njih nalaze se u okviru zbornika: *Hvalov* i *Mletački*, dok su druga dva zasebne knjige: *Giljferdingov 14* i *Pantelejmonov apostol* (Kuna, 2008, str. 141–142). Apostolski tekstovi, u odnosu na četveroevanđelja, čine neuporedivo manji dio korpusa preživjele bosanske srednjovjekovne pismenosti. Unatoč tome, oni predstavljaju nezaobilazan izvor za proučavanje slavenskoga teksta apostola te su zbog toga korišteni kao komparativni

[1] Faksimili rukopisa dostupni su na web-stranici: https://glagoljica.hr/?pr=i&id=19317 (pristupljeno 4. 12. 2025).

[2] S bosanskim i humskim prostorom kao mjestom nastanka povezuju se i dva glagoljska fragmenta apostola iz 12. st.: Grškovićev i Mihanovićev. O tome v. u: Jagić, 1893, str. 38; Šimić, 2014, str. 24–25.

materijal u svim najvažnijim radovima koji su se bavili evolucijom teksta slavenskoga apostola. U većini tih radova bosanski apostoli tretirani su kao predstavnici konzervativnoga tipa teksta,[3] što je, kao što je poznato, odlika kompletne bosanske crkvenoslavenske pismenosti.[4] Bosanski apostoli u velikoj mjeri konzerviraju leksički sloj najstarijeg slavenskog prijevoda, ali istovremeno jasno pokazuju i utjecaje preslavske redakcije (Ramić-Kunić, Kardaš, 2024, str. 327).

2. TEKSTOVNO-LEKSIČKA RAZINA HVALOVA APOSTOLA

Recentnija istraživanja pokazuju složeniju filijacijsku sliku unutar bosanskog apostolskog korpusa: u *Djelima apostolskim* Hvalov apostol i Giljferdingov br. 14 iskazuju veću međusobnu podudarnost, dok Mletački apostol u tom segmentu češće donosi drugačija rješenja. Nasuprot tome, u korpusu *Poslanica* uočava se izraženija tekstualna bliskost između Hvalova i Mletačkoga apostola, dok se Giljferdingov br. 14 u tom dijelu u većoj mjeri udaljava od oba rukopisa (Ramić-Kunić, Kardaš, 2024, str. 358). Činjenica, a kako je već istaknuto, da je u okviru srednjovjekovne bosanske pismenosti sačuvano svega četiri apostolska rukopisa, u znatnoj mjeri otežava pouzdano utvrđivanje njihovih neposrednih predložaka. Ipak, i na temelju ograničenog korpusa moguće je, barem u osnovnim crtama, sagledati međusobne odnose bosanskih apostolskih tekstova, kao i njihove dodirne tačke s drugim južnoslavenskim rukopisnim tradicijama (Ramić-Kunić, Kardaš, 2024, str. 330).

U ovome radu identificirana su mjesta s individualnim podudaranjem Hval i Slepč, mjesta gdje se toj vezi pridružuju i drugi rukopisi, te mjesta divergencije koja signaliziraju udaljenost predložaka ili sekundarne intervencije prepisivača, odnosno primjeri individualnih pisarskih rješenja.

[3] Usp. Voskresenskij, 1879, str. IV i VI, koji Giljferdingov 14 (A 18) i Hvalov apostol (A37) svrstava u rukopise prve redakcije.

[4] O tekstovno-leksičkoj razini bosanskih apostola vidjeti više u: Ramić-Kunić, Kardaš, "Bosanski apostoli: tekstovno-leksičko istraživanje", *Slovo: časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu*, No. 74, 2024, str. 327–364.

Poseban je postupak primijenjen na leksički niz *rěsn-* : *istin-* jer je već u ranijim istraživanjima primijećena njihova podudarnost pri izboru oblika *rěsn-*. U tom su kontekstu osobito relevantni zaključci Iskre Hristove-Šomove (2004, str. 744–746) o tekstovno-leksičkim podudarnostima između Hval i Slepč. Na temelju leksičkih izbora posvjedočenih u oba rukopisa, Hristova-Šomova je pretpostavila bliskost njihovih predložaka, pri čemu je naglasila da se upravo na leksičkoj razini mogu dodatno potkrijepiti tvrdnje o tome da je Hval počivao na predlošku koji je bio srodne ili istovjetne provenijencije kao i onaj u Slepč. Naročitu težinu u utvrđivanju međusobnih odnosa rukopisa imaju tzv. unikatna zajednička čitanja, tj. ona mjesta na kojima se podudaraju samo dva prijepisa, dok svi ostali tekstualni svjedoci nude drugačija rješenja. Upravo takav tip podudarnosti u znatnom broju slučajeva karakterizira odnos između Slepč i Hval. Analiza ovih mjesta pokazuje da se ne radi o izoliranim varijantama, nego o sistemskim leksičkim rješenjima. Njihova ograničenost isključivo na Slepč i Hval snažno govori protiv pretpostavke nezavisnog nastanka i upućuje na zajednički tekstualni sloj. Oba rukopisa pripadaju arhaičnoj skupini, ali to, naravno, ne znači da čuvaju prvobitni prijevod u njegovu izvornom i neizmijenjenom obliku, što se uostalom ne može tvrditi ni za jedan sačuvani prijepis, nego samo da se svrstavaju u arhaičnu skupinu. U njima se, međutim, uočava znatan broj preslavizama, kao i individualnih varijanata.

Metodološki se istraživanje temelji na komparativnoj tekstološko-leksičkoj analizi varijantnih čitanja. Pri komparativnom sagledavanju Hvalova zbornika u odnosu na stanje u Slepčanskom rukopisu, kao i pri identifikaciji primjera koji se s najvećom vjerovatnoćom mogu pripisati njihovoj zajedničkoj predloškoj osnovi, kao temeljnu tekstološku bazu koristimo izdanje Hvalova zbornika koje je priredila Herta Kuna (1986), te izdanje Iljinskoga (1912) za varijantna čitanja iz Slepč. Usporedba s rukopisima Mlet i Giljf 14 donosi se prema njihovim digitalno dostupnim tekstovima.[5]

[5] Apostolski tekstovi Giljf 14 i Mlet odnedavno su dostupni na mrežnoj stranici ANUBiH u okviru projekta Korpus srednjovjekovnih bosanskih tekstova | Novi zavjet (https://kartoteka.anubih.ba/gradja/search).

Pored već ranije identificiranih tekstovno-leksičkih paralela između Hval i Slepč (Hristova-Šomova, 2004, str. 744–746), u analizu su uključeni i drugi rukopisi koji na pojedinim mjestima pokazuju istovjetna rješenja. Time se omogućava šire sagledavanje tekstualnih odnosa unutar bosanske apostolske tradicije, ali i preciznije pozicioniranje Hval u odnosu na srodne rukopise.

Jk 1,26 нє оχльстає Hval нє вьсχластає Mlet нє въχластаѧ Slepč нє вьсχлащає Giljf 14 / нє вьстєзає Pant нє въстѧзаѭ Christ Šiš Mak def.

Jk 2,11 законопрѣстоупникь Hval законопрѣстꙋпьнькь Mlet Giljf 14 законопрѣстжпникъ Slepč Šiš / прѣстꙋпникь законꙋ Pant прѣстоупьнькъ законоу Christ Mak def.

2Petr 2,2 погыбаль Hval погнбнлн Mlet погъıбѣль Slepč / нєүнстотн Pant нєүнстоты Šiš нєӱстотъ Christ / Giljf 14 def.

1Iv 1,9 ѿпоустыть Hval Giljf 14 Mlet Slepč / ѿдасть Pant ѿтдасть Christ Šiš[6] i ostali rukopisi arhaične grupe

1Iv 2,13 юноты Hval юнотн Giljf 14 Mlet Slepč / om. Pant / оуноша Christ юноше Šiš[7] Mak def.

1Kor 7,5 пѣтынє Hval пнтѣнє Giljf 14 пнтанє Mlet Pant пнтѣнє Slepč / краса Karp / нєоудрьжанє Christ нєоудрьжанню Šiš Mak def.

2Kor 6,14 прѣдрьжеще Hval Giljf 14 прѣтєжеще прѣдрьжеще Mlet[8] прѣтєжающе Pant прѣтєжеще Šiš прѣтѧжа Christ Mak def.

2Kor 8,24 zajednička greška u Hval i Slepč покаѭанє / показанє Giljf 14 Pant показанье Mlet показаннє Christ Šiš Mak def.

2Kor 9,5 прѣдьюдꙋ Hval Giljf 14 Mlet прѣдӂдоу Slepč / прѣжє Christ прѣждє Šiš Mak def.

[6] Dj 10,43 ѿпꙋщєнє Pant Šiš / ѿданне Giljf 14 ѿданнє Mat ѿданн Mlet ѿдаѭанне Ohr / Mak om.; Dj 5,31 ѿпꙋщєнне Pant отьпоущєнніе Šiš / ѿдане Mlet ѻданіе Slepč от дашнє Mak / оставлєнне Christ оставлєнне Giljf 14. Usp. Hristova-Šomova 2004, str. 561–562.

[7] U Dj. apostolskim u 7,58 je юноше Giljf 14 Mlet юноше Hilf, юношн Grš Slepč Mak Šiš.

[8] Obje varijante prisutne jedna pored druge u Mlet nisu rijetka pojava, a dosadašnja istraživanja već su iznijela stav da pisar Mlet ili ima ispred sebe dva predloška ili neku vrstu glosara.

Gal 5,20 ндолотрѣбьно Hval Giljf 14 Mlet Slepč za grč. εἰδωλολατρία / ндололотрнѣ Pant Šiš воумнромъ Christ[9] Mak def.

Ef 2,12 бєзь ѿ҃а Hval Giljf 14 бєзь х҃а Mlet greška u bosanskim i Slepč бєс х҃са Christ бєзь хрнста Šiš

Ef 6,5 прѣпростыnн Hval простъınн Slepč / прѣпростыnн Giljf 14 прѣпростнnн Mlet прѣпростъınnн Christ прѣпростыnн Šiš Mak def.

2Sol 2,3 каꙁаньствоу Hval кьꙁьньствѫ Mlet къꙁнъствоу Slepč / коварьствѫ Pant коварствоу Christ Šiš / хоудожьствоу Giljf 14[10] Mak def.

2Sol 3,11 нъıүєсоже нє дѣлающє на зло дѣлающє Hval нх҃ зъло дѣлаѭщє Slepč нnүєсоже дѣлающє на зло дѣлающє Giljf 14 нєүєсоже нє днлающє на з҃ло дѣлающє Mlet u ostalim rukopisima нnүьтоже нє дѣлаѭщє[11] Mak def.

1Tim 3,8 нємшєлонскатєлємь Hval нємьшєлонскатєлємь Giljf 14 нємъшєлонскатєлємъ Slepč Mlet def. / мъшєлонщьца Christ мьшєнщьцємь Šiš Mak def.

Navedena lista primjera treba se revidirati s obzirom na to da pojedini primjeri nemaju snagu dokaza o bliskosti Hval i Slepč. To su: Ef 2,12 бєзь ѿ҃а Hval Giljf 14 бєзь х҃а Mlet greška u bosanskim i Slepč бєс х҃са Christ бєзь хрнста Šiš; Ef 6,5 прѣпростыnн Hval простъınн Slepč / прѣпростыnн Giljf 14 прѣпростнnн Mlet прѣпростъınnн Christ прѣпростыnн Šiš Mak def. i 2Sol 3,11 нъıүєсоже нє дѣлающє на зло дѣлающє Hval нх҃ зъло дѣлаѭщє

[9] Prijevod u rukopisima Hval i Slepč očigledno predstavlja jedan od nekoliko preslavskih varijanata. U 1Kor 10,14 u Hval i Slepč također se susreće oblik *idoložrtveno* kao ekvivalent za grč. εἰδωλολατρία, ali je na istome mjestu ista riječ upotrijebljena i u rukopisima: Ef. 5,5 ндолослѫжнтєль Pant / ндололатрь Giljf 14 ндололатрье Mlet (Hristova-Šomova, 2004, str. 471–472); 1Kor 5:11 ндолослѫжнтєль, dok na tome mjestu Pant, Giljf 14 ima ндололатрь kao i ндололатрь Šiš, a Christ ндоложьрьць.

[10] U digitanalnom stsl. rječniku također se riječ navodi samo u Slepč. Usp. https://gulliver.gorazd.org/catalog/default/detail?lang=en (pristupljeno 5. 12. 2025).

[11] Vjerojatno je to greška pri kojoj se нnүьто preoblikovalo u нх҃ зъло. Moguće je da je nastala i nezavisno na oba mjesta, ali je vjerovatnije da ima zajedničko porijeklo (Hristova-Šomova, 2004, str. 745).

Slepč нничєсоже дѣлающе на зло дѣлающе Giljf 14 нечєсоже не длающе на зл̄о дѣлающе Mlet u ostalim rukopisima нничьтоже не дѣлаѭще. Naime, Hristova-Šomova (2004, str. 744–745) navodi da posebnu snagu imaju zajedničke greške, odnosno dodatni argument za blisku povezanost Hval i Slepč predstavljaju zajedničke greške, poput onih u Ef 2,12, 2Sol 3,11 i 2Kor 8,24. Međutim, primjer greške koju autorica navodu u Ef 2:12 (бєзь х̑а Giljf 14 бєзь х̄а Mlet greška u bosanskim i Slepč бес х̄са Christ бєзь христа Šiš) treba izuzeti jer se radi o skraćenom obliku koji nije greška, osim toga u rukopisima je titla iznad skraćene riječi. Greška nije ni u primjeru 2Sol 3,11 jer Hval ima kako to imaju i svi drugi rukopisi. Primjer iz Ef 6,5 nije isti u Hval i Slepč, Hval ima jednako rješenje kao i drugi slavenski rukopisi. S druge strane, u 2Kor 8,24 zajedničku grešku u Hval i Slepč покаѭнніє naspram показаннє u drugim rukopisima teško je objasniti nezavisnim prevodilačkim ili pisarskim intervencijama, već se vjerovatnije radi o utjecaju predloška, posebno jer se ova dva rukopisa dosta dobro podudaraju. Ovakve podudarnosti upućuju na zajednički predložak, odnosno na pretpostavku da oba rukopisa u navedenim mjestima reflektiraju sličan predložak. Leksem погыбаль Hval погъıбѣль Slepč u 2Petr 2,2 Hristova-Šomova (2004, str. 571) bilježi samo u Hval i Slepč, a kako vidimo pojavljuje se još i u Mlet (погнбнлн). U svim drugim analiziranim rukopisima stoji нєүнстота.[12] I. Hristova-Šomova smatra da je u prvobitnom prijevodu bila upotrijebljena riječ погıбѣль. Moguće je da je zamjena jedne riječi drugom nastala već u preslavskoj redakciji, ali ostaje teško sa sigurnošću utvrditi koja je varijanta prvobitna, a koja je uvedena kasnije (Hristova-Šomova, 2004, str. 571). Među najreprezentativnijim primjerima izdvajaju se mjesta poput Jk 1:26, gdje Hval ima нє охльстає Slepč нє въхластѧ nasuprot нє въстѧзаѭ u Christ Šiš i ostalim prijepisima. Ovdje nije riječ o pukoj grafijskoj varijanti, nego o leksičkom izboru koji reflektira poseban prevodilački obrazac (Hristova-Šomova, 2004, str. 744). Slična situacija zapaža se u Jk 2:11, gdje se u Hval i Slepč javlja složenica законопрѣстүпьннкь

[12] Ef. 5,3 Christ Ochr Slepč Mak Šiš; Rim 1,24 Christ Slepč Šiš; Ef. 4,19 Christ, нєүнстоты Šiš.

/ законопрѣстꙗпникъ, dok ostali prijepisi preferiraju perifrazno rješenje прѣстꙋпникь законꙋ Pant прѣстоупьникъ законоу Christ. Značajnu skupinu čine i mjesta na kojima se Hval i Slepč podudaraju u slobodnijim, ali problematičnim prijevodima. Naime, u 1Kor 7,5 za grčku riječ ἀκρασία u Hval i Slepč пнтѣнıє, dok svi ostali nude značenjski precizniji ekvivalent неоудрьжанıє (Hristova-Šomova, 2004, str. 744). Ovakav prijevod predstavlja očiglednu semantičku redukciju i gotovo sigurno potječe iz zajedničkog izvora. Navedena lista se u pojedinim primjerima mora revidirati pa samim time i zaključci. Naime, ovdje provedena analiza pokazuje da se u pojedinim primjerima i drugi bosanski apostoli, poput Mlet ili Giljf 14, mogu pridružiti rješenjima u Hval i Slepč, čime se potvrđuje postojanje šireg zajedničkog sloja unutar bosanske apostolske tradicije. Iz navedene liste primjera može se, stoga, zaključiti da Hval i Slepč dijele niz zajedničkih, često i unikatnih tekstualno-leksičkih rješenja, ali da im se gotovo redovito pridružuju i drugi bosanski, a Šiš tek sporadično. Takvo stanje upućuje na poseban stepen bliskosti između Hval i Slepč, ali i svjedoči jedinstvu bosanske skupine, koja se može objasniti ili zajedničkim daljim predloškom ili vrlo bliskim tekstualnim grananjem unutar južnoslavenske apostolske tradicije.

2.1. Odnos varijanti *rěsn- / istin-* (ἀλήθεια; τὸ ἀληθές, τὰ ἀληθῆ, τὸ ἀσφαλές) u Hval i Slepč[13]

S druge strane, primjera radi, leksički korijen *rěsn-* u Hval pokazuje dominaciju, dok rukopisi Giljferding 14 i Mlet na istim mjestima redovno donose oblike izvedene iz korijena *istin-*. Na ovu je činjenicu u dosadašnjoj literaturi već više puta ukazano, pri čemu su pojedini autori s pravom isticali da se takva leksička distribucija ne može objasniti isključivo individualnim prepisivačkim izborom, nego upućuje na dublji, tradicijski uvjetovan jezički sloj predloška (Ramić-Kunić, Kardaš, 2024, str. 339). Dosljedni izbor moravizma *rěsn-* u Hval potvrđuje se i nizom konkretnih primjera u kojima se Hval u potpunosti podudara sa Slepč,

[13] *Словарь старославянского языка*, Т. 3 (Москва: Наука, 1999), s.v. рѣснота, 2006: 661–662. Riječ je zabilježena, kao i njene izvedenice u Slepč, Sin, CMVat, Gl, Nepis, Venc.

dok se istovremeno jasno razilazi s rukopisima Giljf 14, Mlet i Christ, koji preferiraju leksiku s korijenom *istin-* ili, u pojedinim slučajevima, sinonimne zamjene. Tako se u Jk 1,18 u Hvalu bilježi oblik рѣсноты, uz paralelni рѣсноть u Slepču, nasuprot нстн҃нымь u Giljf 14, нстнн u Mlet i нстнньнъімь u Christ.; u 1Petr 1,22 stoji рѣсноты дх҃омь u Hvalu i рѣсноть дх҃омъ u Slepč, dok Giljf 14 i Mlet donose konstrukcije s нстнн, a Christ čak zamjenu правьдѣ дх҃мь. Slična situacija zabilježena je i u 2Petr 2,22 (рѣсноты́ваѣ Hval, рѣсноти́ваа Slepč nasuprot нстна́ѣ Mlet нстньна́ю Christ i нстова́ѣ Giljf 14), kao i u 1Iv 5,20, gdje Hvalov oblik рѣсноты́внаго odgovara Slepč рѣсноти́наго, dok ostali rukopisi dosljedno imaju izvedenice iz *istin-*. Isti obrazac ponavlja se i u Pavlovim poslanicama: u Rim 3,4 (рѣсноты́ванъ Hval, рѣсноти́нѣнъ Slepč nasuprot нстна́ньGiljf 14 i Mlet te нстіньнъ u Christ i Šiš), u 2Kor 13,8 (на рѣсноту … по рѣсноты Hval; на рѣсноти … по рѣсноть Slepč nasuprot nizovima s нстн- u ostalim rukopisima), u Gal 5,7 te u Hebr 9,24, gdje Hval i Slepč opet stoje u potpunom leksičkom jedinstvu (рѣсноты́вымь/рѣсноти́нъімъ), dok paralelni tekstovi koriste oblike tipa нстньнымь. Ovakva višestruko potvrđena podudarnost Hval i Slepč, uz dosljedno odstupanje rukopisa Giljf 14, Mlet, Christ i Šiš, jasno potvrđuje ranije iznesene zaključke da se ne radi o izoliranom leksičkom izboru, nego o stabilnoj tradicijskoj osobini teksta. Stoga se s punim pravom može zaključiti da Hval reflektira makedonski predložak, odnosno da je prepisan s veoma bliskog predloška koji pripada južnoslavenskom, makedonskom redakcijskom krugu, što je već ranije prepoznato i argumentirano u relevantnoj filološkoj literaturi.

рѣснота/нстнна (ἀλήθεια; τὸ ἀληθές, τὰ ἀληθῆ, τὸ ἀσφαλές)

a) primjeri gdje Hval i Slepč stoje samostalno

Jk 3,14 рысноту Hval на рѣсноти Slepč / на нстнн҃ Mlet Giljf 14 Christ Šiš; Jk 1,18 рѣсноты Hval рѣсноты Slepč / нстн҃нымь Giljf 14 нстнн Mlet нстнньнъімь Christ; 1Petr 1,22 рѣсноты дх҃омь Hval рѣсноть дх҃омъ Slepč / дх҃омь нстн҃нн Giljf 14 / нстнн дх҃мь Mlet /

правьдѣ дх̄мь Christ; 2Petr 2,2 рѣсиотываѣ Hval рѣсиотнваа Slepč / нстнаѣ Mlet нстнньнаѭ Christ / нстоваѣ Giljf 14; 1Iv 1,8 рѣсиотн Hval рѣсиотъı Slepč / нстннн Mlet Giljf 14; 1Iv 2,4 рѣсиоты Hval рѣсиотъı Slepč / нстннн Mlet Giljf 14; 1Iv 2,5 рѣсиотоу Hval въ нстннѫ Slepč вь нстннѫ Mlet Giljf 14; 1Iv 2,21 рѣсиоты Hval рѣсиотъı Slepč / нстннн Mlet Giljf 14; 1Iv 3,19 рѣсиоты Hval рѣсиотъı Slepč / нстннн Mlet Giljf 14; 1Iv 4,6 рѣсиотывы Hval рѣсиотнвъı Slepč / нстннн Mlet Giljf 14; 1Iv 5,6 рѣсиота Hval Slepč / нстнна Mlet Giljf 14 Christ Šiš; 3Iv 1,3 рѣсиоты Hval рѣсиотѣ Slepč / нстннн Mlet Giljf 14; 3Iv 1,3 рѣсиотоу Hval рсн̄тѫ Slepč / нстннѫ Mlet Giljf 14; 3Iv 1,8 рѣсиоты Hval рѣсиотѣ Slepč / нстннн Mlet Giljf 14; Rim 1,25 рѣсиотоу Hval рѣсиотѫ Slepč / нстннѫ Mlet Giljf 14 Tolk нстнну Tolst; 2Kor 7,14 рѣсиотоу Hval въ рѣсиотѫ Slepč / нстннѫ Mlet Giljf 14 Christ; 2Kor 7,14 рѣсиота Hval Slepč / нстнна Mlet Giljf 14; 2Kor 13,8 рѣсиотоу Hval рѣсиотѫ Slepč / нстннѫ Mlet Giljf 14 Christ Šiš; Gal 3,1 рѣсиоты Hval рѣсиотѣ Slepč / нстннн Mlet Giljf 14; Gal 4,16 рѣсиотоу Hval рѣсиота Slepč / нстннѫ Mlet Giljf 14 Christ Šiš; Gal 5,7 рѣсиоты Hval рѣсиотѣ Slepč / нстннѣ Giljf 14 Christ Šiš нстннн Mlet; 2Tim 2,18 рѣсиоты Hval рѣсиотѣ Slepč / нстннн Giljf 14; 2Tim 3,8 рысиотн Hval рѣсиотъı Slepč / нстннн Giljf 14

нстнньнъ/рѣсиотнвьнъ, рѣсиотнвъ

Jk 1,18 рѣсиоты Hval рѣсиотъı Slepč / нстн̄н̄ымь Giljf 14 нстннн Mlet; 2Petr 2,22 рѣсиотываѣ Hval рѣсиотнваа Slepč / нстннн Mlet нстнньнаѭ Christ Giljf 14 def.; 1Iv 2,8 рѣсиотывны Hval свѣ(тъ рѣ-сиотнвъı Slepč / нст̄н̄на Giljf 14 нстнна Mlet нстѣньнъын Christ Šiš; 1Iv 5,20 рѣсиотывнаго Hval р̏сн̊рнваго Slepč / нст̄нньнаго Giljf 14 нстннаго Mlet; 1Iv 5,20 рѣсиотывнмь Hval рѣсиотнвѣмъ Slepč / нст̄ѣнмь Giljf 14 нстннмь Mlet нстнньнѣмь Šiš / оправьдьнѣмь Christ; 1Iv 5,20 рѣсиотывн Hval р̏сиотнвъын Slepč / нст̄нна Giljf 14 нстнньнн Mlet; Rim 3,4 рѣсиотываньı Hval рѣсиотнвєнъ Slepč / нст̄нньı Giljf 14 нстннаньı Mlet нстѣньнъ Christ Šiš; Hebr 9,24 рѣсиотывы Hval

рѣсnотнвъімъ Slepč / нстнньнымь Giljf 14 Mlet def. нстнньнъімъ Christ Šiš; 2Tim 3,7 рѣсnотывы Hval рѣсnотнвъı Slepč / нстнньны Giljf 14 Mlet def. Šiš om.; Fil 4,8 рѣсnотываѣ Hval рѣсnотнваа Slepč / нс҃тнньnаѣ Giljf 14 нстнnаѣ Mlet нстнnnаѭ Christ Ohr Mak Šiš

b) primjeri u kojima Hval stoji samostalno, protiv Slepč i ostalih[14]

1Iv 1,6 рѣсnоты Hval / нстнnн Mlet Giljf 14 нстїнъı Slepč; Rim 1,18 рѣсnотоу Hval / нстнnѫ Mlet Giljf 14 Tolk нстнnу Tolst нстнnѫ Slepč; Rim 2,8 рѣсnоты Hval / нстнnн Mlet Giljf 14 нстнnѣ Slepč Tolk Tolst; Rim 2,20 рѣсnоты Hval / нстнnн Mlet Giljf 14 нстнnъı Slepč Tolk Tolst; Rim 3,7 nерѣсnотa Hval / nенстнnа Mlet Giljf 14 Slepč Tolk Tolst; Rim 15,8 рѣсnоты Hval / нстнnн Mlet Giljf 14 нстнnѣ Tolk / правду Tolst; Gal 2,5 рѣсnотa Hval / нстнnа Mlet Giljf 14 нстнnа Slepč; Gal 2,14 рѣсnоты Hval / нстнnн Mlet Giljf 14 нстнnѣ Slepč; Ef 1,13 рѣсnоты Hval / нстнnъı Slepč нстнnн Mlet Giljf 14; Ef 5,9 рѣсnоты Hval / нстнnн Mlet Giljf 14 нстнnѣ Slepč Christ Ohr Šiš; Ef 6,14 рѣсnотю Hval / нстнnою Mlet Giljf 14 нстнnоѫ Slepč; Fil 1,18 рѣсnотою Hval / нстнnою Mlet Giljf 14 нстнnоѫ Slepč; Kol 1,6 рѣсnотоу Hval / вь нстнnѫ Mlet Giljf 14 въ нстнnѫ Slepč; 2Sol 2,12 рѣсnоты Hval / нстнnн Mlet Giljf 14 нстнnѣ Slepč; 2Sol 2,13 рѣсnоты Hval / нстнnн Mlet Giljf 14 нстнnъı Slepč; Hebr 6,14 рѣсnотоу Hval

[14] Ima primjera u kojima je Slepč def. pa ih nećemo uzimati u obzir za donošenje zaključaka. Na tim mjestima Hval ima moravizam. To su sljedeći primjeri: Jk 5,19 рѣсnоты Hval / нс҃тнн Giljf 14 / Slepč def. 2Iv 1,1* рѣсnотоу Hval / нстнnѫ Mlet Giljf 14 / Slepč def.; 2Iv 1,2 рѣсnотоу Hval / нстнnѫ Mlet Giljf 14 / Slepč def.; 2Iv 1,3 рѣсnотоу Hval / нстнnѫ Mlet Giljf 14 / Slepč def.; 1Iv 2,8 рѣсnотывnа Hval Slepč def. / нстнnа Mlet Giljf 14; 2Petr 1,12 рѣсnоты Hval Slepč def. / нстнnн Mlet; Rim 9,1 рѣсnотоу Hval / нстнnѫ Mlet Giljf 14 Slepč def. Tolk Tolst; Ef 4,15 рѣсnотоу Hval / нстнnѫ Mlet Giljf 14 / Slepč def.; Ef 4,21 рѣсnотa Hval / нстнnа Mlet Giljf 14 / Slepč def.; Ef 4,24 рѣсnоты Hval / нстнnн Mlet Giljf 14 / Slepč def.; Ef 4,25 рѣсnотоу Hval / нстнnѫ Mlet Giljf 14 Christ Šiš / Slepč def.; Tit 1,1 рѣсnоты Hval / нстнnн Giljf 14 / Slepč def.; 1Kor 5,8 рѣсnоты Hval / нстнnн Mlet Giljf 14 нстнnѣ Tolk нстнnъı Tolst Slepč def.; 1Kor 14,25 рѣсnотоу Hval / нстнnѫ Mlet Giljf 14 Slepč def.; 1Sol 2, 13 рѣсnотоу Hval / вь нстнnѫ Mlet Giljf 14 Slepč def.; 1Hebr 10,26 рѣсnоты Hval / нстнnн Mlet Giljf 14 Slepč def.; Sol 5,2 рѣсnотоу Hval / вь нстнnѫ Mlet Giljf 14 Slepč def.; 2Tim 2,25 рѣсnоты Hval / нстнnн Giljf 14 Slepč def.; Kol 1,5 рѣсnотывы Hval / нстнnнѣмъ Ohr нстнньнѣ Šiš нстнnѣ Christ Mak / Slepč def.; 1Petr 5,12 рѣсnотывоую Hval / нстнnѫю Mlet Giljf 14 i Slepč def. (nečitljivo).

/ вь нстнню̑ Mlet Giljf 14 въ нстнню̑ Slepč; 1Tim 2,7 рѣсноτоу Hval / вь нстнню̑ Giljf 14 Slepč Christ Mak Šiš; 1Tim 6,5 рыснотьı Hval / нстнин Giljf 14 нстнньı Slepč; 2Tim 4,4 рѣснотьı Hval / нстнин Giljf 14 нстнньı Slepč; Tit 1,14 рѣснотьıвнаго Hval / ѡ нстн̄нн Giljf 14 нстнньı Slepč; 1Kor 13,6 рѣснотьı Hval / нстнин Mlet Giljf 14 нстнньѣ Slepč Tolk Tolst; 2Kor 4,2 рѣснотьı Hval / нстнин Mlet Giljf 14 нстнньı Slepč; 2Kor 11,10 рѣснота Hval / нстнна Mlet Giljf 14 Slepč; 1Tim 4,3 рѣсноτоу Hval / вь нстнню̑ Giljf 14 нстнню̑ Slepč

нстнньнъ/рѣснотнвьнъ, рѣснотнвъ

Hebr 10,22 рѣснотьıвьıмь Hval / нстовомъ Slepč нстнньномъ Ohr Šiš нстнномь Mak; 2Sol 2,10 рѣснотьıвнє Hval / нстнньı Slepč; 1Tim 5,16 рыснотьıвьıмь Hval нстовъımъ Slepč нстѣньнъımъ Christ Šiš; 2Kor 6,7 рѣснотьıвьı Hval / нстнньнѣ Slepč; 2Kor 6,8 рѣснотьıвьı Hval / нстнньнн Slepč

S druge strane, činjenica da se u nizu mjesta, pri izboru između varijanti *rěsn-* i *istin-*, odstupa od čitanja u Slepč, pokazuje da to nije samo mehaničko prepisivanje stanja iz predloška. Naprotiv, takva ponavljana odstupanja sugeriraju da je Hval u tim tačkama imao jasno formiranu predstavu o tome kako tekst treba da izgleda, te da je svjesno išao ka ujednačavanju u korist varijante *rěsn-*. Drugim riječima, gdje god je imao prostora za izbor, on je očito preferirao upravo tu leksičku osnovu i time revidirao svoj predložak. Dakle, ovakvo postupanje može se tumačiti kao oblik redaktorske intervencije: Hval ne preuzima uvijek ono što zatiče u predlošku, nego na pojedinim mjestima svjesno bira jedno rješenje. Time se ujedno potvrđuje da je u rukopisu prisutna određena mjera jezičko-stilske svijesti, odnosno težnja ka stabilnijem izrazu, koji neće oscilirati između sinonimnih ili bliskih oblika. U tom smislu, prevaga varijante *rěsn-* u *Poslanicama*, ali ne u *Djelima apostolskim* i četveroevanđelju vjerovatno je utjecaj predloška, a ne činjenica da Hval osobno selektira i normira u skladu s vlastitim kriterijem.

c) primjeri u kojima imaju leksem ѧстѣна i Hval i Slepč

3Iv 1,1 ѧстѣноу Hval Mlet Giljf 14 ѧстѣнѫ Slepč; 3Iv 1,4 ѧстѣноу Hval Mlet Giljf 14 ѧстѣнѣ Slepč; 3Iv 1,12 ѧстѣны Hval Mlet Giljf 14; Rim 2,2* ѧстѣны Hval Mlet Giljf 14 ѧстѣнѣ Slepč Šiš Tolst въ ѧстѣноу Christ Tolk ; 2Kor 12,6 ѧстѣноу Hval Mlet Giljf 14 Slepč; 1Tim 3,15 ѧстѣны Hval Giljf 14 ѧстѣнѣ Slepč

Ipak, ostaje otvoreno pitanje: ako je Hval svjesno ujednačavao tekst u korist jedne leksičke varijante, zbog čega se takva praksa dosljedno provodi u *Poslanicama*, dok izostaje u *Djelima apostolskim*. Zanimljivo je, međutim, da isti leksički izbor nikada ne prenosi u tekstu četveroevanđelja, gdje takva zamjena izostaje. Još je indikativnija distribucija ovih leksema u *Djelima apostolskim*: ondje i Hval i Slepč dosljedno zadržavaju oblik *istin-*, bez tragova intervencija u smjeru *rěsn-*. Zabilježeni su sljedeći primjeri:

ѧстѣна / ѧстѣньнъ

Dj 4,27 ѧстꙑноу Hval ѧстѣнѹ Mlet Giljf 14 Šiš Christ ѧстѣнѧ Mak / Slepč def.; Dj 10,34 ѧстѣноу Hval ѧстѣнѹ Mlet Giljf 14 Christ Šiš ѧстѣнѫ Slepč ѧстѣнѧ Mak; Dj 12,9 ѧстѣна Hval Mlet Giljf 14 ѧстѣна Slepč Ohr Šiš Christ Mak; Dj 12,11 ѧстѣноу Hval ѧстѣнѹ Mlet Giljf 14 Šiš Christ ѧстѣнѫ Slepč ѧстѣнѧ Mak; Dj 18,25 ѧстꙑноу Hval ѧстѣнѹ Mlet Giljf 14 Šiš Christ ѧстѣнѫ Slepč ѧстѣнѧ Mak; Dj 22,3 ѧстѣны Hval Mlet Giljf 14 ѧстѣнѣ Christ / Slepč def.; Dj 22,30 ѧстꙑноу Hval ѧстѣнѹ Mlet Giljf 14 Christ / Slepč def.; Dj 26,25 ѧстѣны Hval Mlet Giljf 14 ѧстѣнъı Christ / Slepč def.; Dj 28,4 ѧстꙑноу Hval ѧстѣнѹ Mlet Giljf 14 Christ Šiš / Slepč def.; Dj 14,19 ѧс҃тѣнна Giljf 14 ѧстѣньна Mlet Slepč def.

Ovakva raspodjela upućuje na mogućnost da su pojedini dijelovi apostolskoga korpusa (*Djela apostolska* / *Poslanice*) počivali na drukčijem predlošku ili su barem bili izuzeti iz iste redaktorske prakse.

3. ZAKLJUČAK

Provedena tekstovno-leksička analiza pokazuje postojanje stabilne i višestruko potvrđene veze između Hvalova i Slepčanskog apostola. Ta se povezanost očituje na više razina: u unikatnim zajedničkim čitanjima, u podudarnim leksičkim izborima, u zajedničkim prevodilačkim rješenjima, ali i u identičnim pogreškama koje je teško objasniti bez pretpostavke zajedničkog tekstualnog posredovanja. Premda se u pojedinim primjerima rješenjima Hval i Slepč sporadično pridružuju i drugi bosanski apostoli, ukupna distribucija varijanata potvrđuje da je njihova međusobna veza najuža i najkonzistentnija unutar posmatranoga korpusa. Takvo stanje najvjerovatnije odražava ili postojanje zajedničkog neposrednog predloška ili vrlo blisko tekstualno grananje unutar južnoslavenske apostolske tradicije. Posebno je indikativna distribucija konkurentnoga leksičkog niza *rěsn-* : *istin-*. Sistematska dominacija moravizma *rěsn-* u *Poslanicama* Hvalova apostola, u usporedbi sa stanjem u Slepčanskom rukopisu, nasuprot stabilnijem *istin-* u rukopisima poput Giljf 14 i Mlet, upućuje na diferencirane redakcijske slojeve unutar samoga prototeksta. Nasuprot tome, dosljedna upotreba leksema *istina* u *Djelima apostolskim* kod oba rukopisa sugerira da su pojedini dijelovi kodeksa počivali na drukčijem predlošku. Ovo svjedoči o slojevitosti tekstualne transmisije i otvara mogućnost pretpostavke o kompilacijskom oblikovanju apostolskoga korpusa, pri čemu su u različitim segmentima integrirani predlošci različite provenijencije.

KRATICE I POPIS IZVORA

Christ	Kristijanopoljski apostol, 12. st., L'vov, L'vovskij istoričeskij muzej, Central'naja naučnaja biblioteka Akademija nauk Ukrainy, sign. OP No 37, OP VIII.3.
Giljf 14	Giljferdingov apostol br. 14, kraj 13. st., Sankt-Peterburg, Rossijskaja nacional'naja biblioteka, sign. Giljf No 14.
Hval	Hvalov apostol, 1404. god., Bolonja, Biblioteka dell' Università Manoscritti, sign. No 3575B.
Karp	Karpinski apostol, 13/14. st., Moskva, Gosudarstvennyj istoričeskij muzej, sign. Hludov 28.3.
Mlet	Mletački apostol, 14/15. st., Venecija, Biblioteca nazionale Marciana, sign. Cod. Or. 227 (=168)
Ohr	Ohridski apostol, kraj 12. st., Moskva, Rossijskaja gosudarstvennaja biblioteka, sign. Grig 13
Slepč	Slepčenski apostol, kraj 12. st., Sankt-Peterburg, Plovdiv, Moskva, Kijev, Biblioteka Akademii nauk, Rossijskaja gosudarstvennaja biblioteka, Rossijskaja nacional'naja biblioteka, Central'naja naučnaja biblioteka Akademija nauk Ukrainy, Narodna biblioteka "Ivan Vazov".
Mak	Strumički (Makedonski) apostol, druga pol. 13. st., Prag, Nacionalni muzej Prag, sign. IX E 25.
Šiš	Šišatovački apostol, 1324. god., Beograd, Biblioteka Srpske patrijaršije, sign. No 322.
Tolk	Tolkovski apostol, 1220. god., Moskva, Gosudarstvennyj istoričeskij muzej, sign. Sin. 7.
Tolst	Tolstovski apostol, 14. st., Sankt-Peterburg, Rossijskaja nacional'naja biblioteka, sign. Q.p.I.5.

LITERATURA

Amfilohij, arhim., 1885–1888. *Drevle-slavjanskij Karpinskij apostolъ XIII věka sъ grečeskimъ tekstomъ 1072 goda. T. 1–3*. Moskva: Izdanija Rejnekcija 1747.

Blahova, E., Hauptova, Z., 1990. *Strumički (Makedonski) apostol*. Skopje: MANU.

Hristova-Šomova, I., 2004. *Služebnijat apostol i negovoto mjasto v slavjaskata rъkopisna tradicija*. Sofija: Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Ohridski".

Ilьinskij, G. A., 1912. *Slěpčenskij apostolъ XII věka*. Moskva: Tipografija G. Lissnera i D. Sobko.

Jagić, V., 1868. "Gradja za glagolsku paleografiju". *Rad Jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti*, 2, str. 1–35.

Jagić, V., 1893. "Grškovićev odlomak glagolskog apostola". *Starine*, XXVI, str. 33–161.

Kałużniacki, E., 1896. *Actus epistolaeque apostolorum palaeoslovenice. Ad fidem codicis Christinopolitani saeculo XIIo scripti*. Vindobonae: Apud Caroli Geroldi filium.

Kodov, H., 1983. *Eninski apostol. Faksimilno izdanie*. Sofija: Nauka i iskustvo.

Koneski, B., 1956. *Vranešnički apostol. Stari tekstovi II*. Skopje: Institut za makedonski jazik "Krste Misirkov".

Kovačević, R., Stefanović, D., 1979. *Matičin apostol (XIII vek)*. Uvod i opis rukopisa D. Bogdanović, Beograd: Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda SANU XXIX.

Kulьbakinъ, S. M., 1907. *Ohridskaja rukopisь apostola konca XII věka. Bъlgarski starini III*. Sofija: Dъržavna pečatnica.

Kuna, H. et al., 1986. *Hvalov zbornik: Faksimil, transkript i komentar*. Sarajevo: Svjetlost.

Kuna, H., 2008. *Srednjovjekovna bosanska književnost*. Sarajevo: Forum Bosnae.

Miklosich, F., 1853. *Apostolus e codice monasterii Šišatovac palaeo-slovenice*. Vindobonae: Apud Guilelmum Braumüller.

Penev, P., 1989. "Kъm istorijata na Kirilo-Metodievija starobъlgarski prevod na Apostola". *Kirilo-metodievski studii*, 6, str. 246–317.

Polívka, J., 1987/1988. "Palaeographische, grammatische und kritische Eigenthümlichkeiten in dem Makedonischen Praxapostolus", *AslPh*, 10, 1987, str. 106–132; 11, 1988, str. 417–483.

Ramić-Kunić, E., Kardaš, M., 2024. "Bosanski apostoli: tekstovno-leksičko istraživanje", *Slovo: Časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu*, 74, str. 327–364.

Slovník jazyka staroslovenského, 1962–1997. = *Slovník jazyka staroslověnského*. Academia, nakladatelství Československé akademie věd.

Stefanović, D., 1989. *Apostolus Šišatovacensis anni 1324*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Vondrák, V., 1893. *Glagolita Clozův. Vydal Dr. Václav Vondrák*. Praha: Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění.

Voskresenski, G. A., 1879. *Drevnij slavjanskij perevod Apostola i ego sudьby do XV v.* Moskva: Izdatelьstvo Universitetskoj Tipografii.

Voskresenski, G. A., 1892. *Drevne-slavjanskij Apostolъ. Poslanija svjatago apostola Pavla. Poslanie kъ Rimljanamъ*. Moskva: Otdělenija russkago jazyka i slovesnosti imperatorskoj akademii naukъ.

Voskresenski, G. A., 1906. *Drevne-slavjanskij Apostolъ. Poslanie svjatogo apostola Pavla kъ Korinfjanam 1-e*. Moskva: Otdělenija russkago jazyka i slovesnosti imperatorskoj akademii naukъ.

Voskresenski, G. A., 1908. *Drevne-slavjanskij Apostolъ. Poslanija svjatago apostola Pavla kъ Korinfjanam 2-e, kъ Galatamъ i kъ Efesjanamъ*. Moskva: Otdělenija russkago jazyka i slovesnosti imperatorskoj akademii naukъ.

TEXTUAL AND LEXICAL ANALYSIS OF THE HVAL APOSTOLOS: ITS RELATIONSHIP TO THE BOSNIAN APOSTOLOS MANUSCRIPTS AND THE DISTRIBUTION OF THE LEXEMES *RĚSN- / ISTIN-*

Abstract

This study examines the textual-lexical layer of the Apostle contained in Hval's Miscellany (1404), with a particular emphasis on the relationship between the Bosnian Hval manuscript and the Macedonian Slepche Apostle, as well as on the distribution of the lexical variants *rěsn-* : *istin-* (gr. ἀλήθεια, among others). The analysis confirms a close textual affiliation between Hval and Slepche, further supported by the alignment of other Bosnian manuscripts with these solutions, which points to a common (proximate) Vorlage or to a very close branching within the South Slavic Apostolos tradition. The systematic dominance of the Moravianism rěsn- in Hval (and, in most instances, in Slepche) is particularly indicative, in contrast to the more stable presence of istin- in Giljf 14 and the Mlet manuscript in the Epistles. In the Acts of the Apostles, however, a consistent use of the variant istin- is attested in both Hval and Slepche, suggesting a layered prototext and/or the conflation of different exemplars within distinct sections of the codex.

Keywords: *Hval's Apostle*, *Slepche Apostle*, *rěsn- / istin-*, *Bosnian medieval literacy*

DOI: 10.46352/23036990.2026.201
Primljen/Received: 30. 4. 2026. UDK/UDC 81'27(091)
Prihvaćen/Accepted: 3. 6. 2026. Pregledni znanstveni članak/Scientific review article

ALMA SOKOLIJA
DIJANA KAPETANOVIĆ

KRITIČKI OSVRT NA RAZVOJ SOCIOLINGVISTIKE

Sažetak
Rad donosi kritički osvrt na razvoj sociolingvistike, od njenih klasičnih teorijskih uporišta do kasnijih metodoloških i interpretativnih proširenja. Polazeći od opozicije između strukturalističkog poimanja jezika kao zatvorenog i homogenog sistema i sociolingvističkog insistiranja na varijaciji, upotrebi i društvenom kontekstu, rad razmatra naučne doprinose autora kao što su Ferdinand de Saussure, William Labov, Dell Hymes, John Gumperz, Antoine Meillet, Françoise Gadet i drugi. Posebna pažnja posvećuje se prelazu od klasične varijacionističke sociolingvistike prema širem razumijevanju discipline, kao i pomjeranju od opisa jezičkih varijabli prema analizi jezika kao društvene prakse. U radu se također razmatraju sličnosti i razlike između francuske i američke sociolingvističke tradicije. Istraživanje se zasniva na kritičkom razmatranju relevantne sociolingvističke literature, s ciljem da pokaže kako se sociolingvistika razvijala od opisa odnosa jezika i društva prema složenijem teorijsko-metodološkom polju za analizu jezičke varijacije, društvenih značenja i komunikacijskih praksi. U konačnici, rad pokazuje da razvoj sociolingvistike počiva na njenoj sposobnosti da jezičku raznolikost tumači kao društveno, historijski i funkcionalno oblikovan fenomen.

Ključne riječi: *sociolingvistika*, *jezička varijacija*, *strukturalizam*, *etnografija komunikacije*, *društveni kontekst*

1. UVOD

Sociolingvistika je naučna disciplina koja proučava jezik u društvu, odnosno jezik kao sredstvo komunikacije u određenom društvenom kontekstu. Kao relativno mlada naučna disciplina, koja se kao zasebno istraživačko polje intenzivnije formirala šezdesetih godina 20. stoljeća, ona se

razvija nasuprot onim strukturalističkim pristupima koji su težište stavljali na interno funkcionisanje jezika u njegovoj apstraktnoj i teorijskoj formi. Sociolingvistika, naprotiv, pažnju usmjerava prema eksternim faktorima koji utiču na jezik, a naročito prema upotrebi jezika u okviru konkretne društvene zajednice. U tom smislu postaje jasno da su jezik i društvo međusobno povezani, budući da se nijedan jezički fenomen ne javlja kao izolirana pojava, nego kao rezultat interakcije pojedinca s drugim govornicima. Drugim riječima, jezik i društvo, iako se mogu analitički razdvajati, nalaze se u stalnom dijalektičkom odnosu jer društvena struktura može uticati na jezičku strukturu, dok jezička praksa može oblikovati društvene odnose, identitete i obrasce komunikacije.

Sociolingvistika polazi od temeljne postavke da se jezik ostvaruje na različite načine u zavisnosti od toga ko govori, kome govori, u kojoj situaciji i s kojom komunikacijskom namjerom. Time se u središte analize uvodi pojam jezičkog varijeteta, odnosno varijacije, a ne homogenosti, kao jedne od temeljnih odlika jezičkog sistema, kao i pojam varijabilnosti jezičkih pojava u stvarnoj upotrebi (Boyer, 1991, str. 18).

Françoise Gadet dodatno učvršćuje ovo polazište kada u svojoj sintezi o socijalnoj varijaciji francuskog navodi da "Il n'est pas de langue que ses locuteurs ne manient sous des formes diversifiées" (Gadet, 2007, str. 13), što u prevodu znači da nema jezika kojim njegovi govornici ne vladaju u raznolikim oblicima. U istom kontekstu Gadet sociolingvistiku definira kao proučavanje autentičnih jezičkih praksi u društvenom kontekstu, shvaćeno u širokom smislu koji obuhvata uzroke, pojavne oblike i društvene posljedice varijabilnosti (Gadet, 2007, str. 9). Ovakvo određenje je naročito relevantno jer sažima temeljnu epistemološku pretpostavku discipline, a to je da se jezik ne može razumjeti izvan stvarnih upotrebnih situacija i izvan društvenih uvjeta u kojima se ostvaruje.

Dakle, kako tvrdi Radovanović, pojam sociolingvistika treba "upućivati na one segmente u disciplinarnom smislu lingvističkih istraživanja koji se tiču pojava na relaciji jezičko-društveno, pri čemu je jezik osnovni predmet analiza" (Radovanović, 2003, str. 30).

U tom smislu, jedan od ciljeva sociolingvistike jeste rasvjetljavanje odnosa između društvenih podjela, grupnih pripadnosti i imanentne različitosti jezika u upotrebi. Među društvenim faktorima mogu se izdvojiti društveni položaj govornika i sagovornika, komunikacijski uvjeti, način na koji se jezički repertoar upotrebljava u svakodnevnoj interakciji, kao i širi kulturni, institucionalni i politički okviri u kojima se govor ostvaruje. Kao dio sociolingvistike mogu se posmatrati i studije koje se bave geografskom varijacijom jezika, kao i istraživanja usmjerena na jezičko planiranje i jezičku politiku u situacijama u kojima je potrebno regulisati, opisati ili ublažiti posljedice jezičke raznolikosti.

Dok se transformaciono-generativna lingvistika usmjerava prije svega na formalna, potencijalno univerzalna sintaksička obilježja jezika, sociolingvistiku zanimaju konkretne jezičke osobenosti određene društvene zajednice, regije ili države. U tom smislu, sociolingvistički pristup polazi od pretpostavke da diskurs nije neutralan oblik jezičke realizacije, nego čin putem kojeg se govornik pozicionira i identificira u višedimenzionalnom društvenom prostoru (Hudson, 1996; L'Hôte, 2007). Stoga se sociolingvistika bavi različitim oblicima jezičke raznolikosti i varijacije, bilo unutar jednog varijeteta, unutar jednog jezika ili između više jezika. Iz toga proizlazi da se sociolingvistika, u izvjesnom smislu, može posmatrati kao suprotnost preskriptivnom pristupu jeziku, jer njen cilj nije propisivanje pravila, standardiziranje ili normiranje jezičke upotrebe, nego razumijevanje i analiza jezika onakvog kakav se stvarno ostvaruje u praksi, u složenom spletu političkih, društvenih, demografskih i geografskih faktora (L'Hôte, 2007). Takvo razumijevanje jezika blisko je i Hudsonovoj definiciji sociolingvistike kao proučavanja jezika u odnosu prema društvu, pri čemu je važno naglasiti da govor ima društvenu funkciju i kao sredstvo komunikacije i kao način identifikacije društvenih grupa (Hudson, 1996).

Studija, dakle, ne polazi od empirijskog korpusa u užem smislu, nego od kritičkog pregleda relevantne literature i teorijskih tradicija koje su oblikovale sociolingvistiku kao disciplinu. Metodološki, u radu se odabrana referentna literatura selektivno i kritički razmatra kako bi se pokazalo na koji

se način sociolingvistika razvijala od klasičnih teorijskih postavki prema savremenim interpretativnim i metodološkim proširenjima. Takav pristup opravdava historijsko-teorijsku organizaciju rada, jer omogućava praćenje ključnih pojmova, autora i istraživačkih pomjeranja koja su oblikovala disciplinu, s posebnim naglaskom na specifičnosti američke i francuske sociolingvističke tradicije.

2. OD STRUKTURALIZMA KA SOCIOLINGVISTICI

Stavljajući jezik u fokus analize kao osnovni predmet istraživanja, strukturalna lingvistika, prije svega u Saussureovoj tradiciji, a zatim i u određenim pravcima kopenhaške glosematike i transformaciono-generativne lingvistike, dugo je zanemarivala vanjezičke kriterije u opisivanju jezičkih pojava. Jezik je, u takvoj perspektivi, posmatran kao apstraktan i relativno zatvoren sistem znakova, binarnih opozicija i međusobno uvjetovanih relacija, odnosno kao sistem koji se može opisivati polazeći od njegove unutrašnje organizacije.

Za de Saussurea je lingvistika dio socijalne psihologije, a potom i semiologije kao nauke o znakovnim sistemima. U svojim *Pogledima u lingvistiku* Dubravko Škiljan tvrdi da:

> Svaka razdioba na geografskim, političkim, sociološkim, psihološkim, kulturološkim, civilizacijskim ili drugim nelingvističkim osnovama nužno ima značajne nedostatke, (...) jer se prostiranje jezičkih sistema u vremenu i prostoru gotovo nikada u potpunosti ne podudara s izvanlingvističkim determinantama, iako je nesumnjivo pod njihovim utjecajem. (Škiljan, 1980, str. 133)

Škiljan dalje iznosi da svako unošenje novog znaka mijenja mrežu odnosa unutar sistema, zbog čega se ne može govoriti o potpunom identitetu između dva individualna jezička sistema. I jezik pojedinca neprestano se mijenja u zavisnosti od situacije, komunikacijskih potreba i različitih izvanjezičkih faktora. Autor stoga zaključuje da lingvistika, teorijski posmatrano, operira s "beskonačno mnogo" elemenata u skupu jezičke raznolikosti (Škiljan, 1980, str. 133).

Upravo na premisi beskonačne jezičke raznolikosti počivaju brojne lingvističke škole i struje čija je metodologija, u većoj ili manjoj mjeri, određena društvenim faktorom. Među njima se posebno izdvajaju sociolingvistika, Hymesova etnografija komunikacije, antropološka lingvistika, analiza diskursa i pragmatika. U tom smislu lingvist Ranko Bugarski nudi sljedeće pojašnjenje:

> Sociolingvistika proučava jezik u njegovom društvenom kontekstu. Kako između jezika i društva postoji složen splet odnosa, ovo široko i interdisciplinarno polje proučavanja može se uslovno isparcelisati – s obzirom na specifičnije predmete, metode i posebno ciljeve istraživanja – na nekoliko oblasti obeleženih karakterističnim dvočlanim ili tročlanim nazivima. Pored sociolingvistike u užem smislu, svog udela ovde imaju discipline kao što su antropološka lingvistika, etnolingvistika, sociologija jezika, socijalna psihologija jezika, te psiholingvistika. (Bugarski, 1986, str. 164)

Strukturalistička lingvistička teorija, u težnji da jezik opiše kao autonoman sistem, često je u drugi plan potiskivala eksterne faktore u proučavanju jezika, uključujući paraverbalne i neverbalne aspekte govora, kao i varijacije u konkretnoj jezičkoj upotrebi uvjetovane individualnim, situacijskim, društvenim i kulturnim faktorima. U tom se kontekstu često navodi Saussureovo određenje jezika kao društvenog proizvoda koji pojedinac ne stvara samostalno:

> Jezik nije funkcija govornog subjekta (...) on je društveni dio govora, izvan pojedinca po svojoj prinudnoj moći, on je proizvod koji pojedinac pasivno registruje (...) Pojedinac ga sam ne može ni stvoriti ni izmijeniti. (Saussure, 1996, str. 30–31)

Navedeni citat pokazuje da Saussure ne poriče društveni karakter jezika, nego ga prvenstveno smješta na nivo kolektivnog sistema koji pojedinac pasivno usvaja. Naime, socijalni karakter jezika shvaćen je kao svojstvo sistema, dok konkretna govorna praksa, jezička raznolikost i kulturno uvjetovana varijacija ostaju izvan središta lingvističkog opisa. U tom smislu Saussureov model otvara prostor za kasniju sociolingvističku kritiku.

De Saussureov doprinos počiva, dakle, na epistemološkom rascjepu koji je omogućio uspostavljanje autonomne nauke o jeziku. Jezik se ne proučava kao sredstvo normiranja, nego kao sistem koji se treba opisati u njegovoj unutrašnjoj organizaciji. Zbog toga se unutrašnji elementi jezika (*la langue*) izdvajaju kao središnji predmet lingvistike, dok se konkretna jezička aktivnost, živi govor (*la parole*), pomjera izvan njenog užeg metodološkog fokusa.

Nasuprot tome, sociolingvistika smatra da predmet njenog proučavanja ne može biti jezik kao zatvoreni sistem znakova niti jezička kompetencija shvaćena kao apstraktno znanje o pravilima. Saussureove opozicije jezik/govor i sinhronija/dijahronija, poput kasnije Chomskyjeve opozicije između kompetencije i performanse (Chomsky, 1965), pokazuju različite oblike prednosti date apstraktnom sistemu u odnosu na konkretnu upotrebu. Sociolingvistika zato nastoji ići dalje od tih opozicija, jer su za razumijevanje jezika jednako važni varijacija, društvena stratifikacija, komunikacijska situacija i kulturni kontekst.

Strukturalna lingvistika imala je presudnu ulogu u uspostavljanju jezika kao autonomnog predmeta naučnog proučavanja. Ipak, kada se lingvističko istraživanje isuviše udalji od živog govora i stvarne jezičke aktivnosti, ono se usmjerava prema apstraktnim teorijskim modelima koji gube neposrednu vezu s konkretnom jezičkom stvarnošću. Upravo se u toj tački otvara prostor za sociolingvističku perspektivu, koja jezik posmatra kroz komunikacijsku praksu govornika i društvene uvjete u kojima se ona odvija.

Razlika između sinhronije i dijahronije, kao i prednost koju Saussure daje sinhronijskom opisu, usko su povezane s njegovom opozicijom između jezika i govora, odnosno s određivanjem jezika kao uređenog sistema. U *Kursu opšte lingvistike* Saussure izričito ističe da odvajanje jezika od govora znači odvajanje društvenog od individualnog i bitnog od slučajnog, čime se jezik uspostavlja kao autonomni predmet lingvističkog proučavanja (Saussure, 1996, str. 30–32). Sinhronijska lingvistika, u tom okviru, bavi se odnosima među elementima koji koegzistiraju tvoreći sistem, dok dijahronijska lingvistika proučava odnose među sukcesivnim jezičkim elementima koji se smjenjuju kroz vrijeme (Saussure, 1996, str. 140–143).

Međutim, francuski filolog Antoine Meillet, Saussureov učenik, vrlo rano zauzima kritički stav prema odvajanju jezičke promjene od društvenih i historijskih uvjeta u kojima se ona odvija. U tekstovima sabranim u djelu *Linguistique historique et linguistique générale*, izvorno objavljenom 1921, on povezuje jezičku promjenu s društvenim i civilizacijskim činjenicama, čime historijsku lingvistiku otvara prema sociološkom razumijevanju jezika. Naime, Meillet insistira na činjenici da se jezik ne može razumjeti izvan okvira društva i historije, jer je jezik po svojoj prirodi društvena činjenica. Upravo iz tog razloga on kritikuje svog profesora Saussurea zbog toga što, razdvajajući jezičku promjenu od vanjskih faktora, promjenu svodi na apstrakciju i lišava je neposredne stvarnosti (Meillet, 1965, str. 17). Time se kod Meilleta već naziru elementi sociolingvistički usmjerenog promišljanja, u kojem se jezička promjena ne posmatra kao izoliran unutrašnji proces, nego se povezuje s društvenim uvjetima jezičke upotrebe. Takvo razumijevanje otvara put prema shvatanju jezika kao društveno i historijski uvjetovane pojave, što će kasnije postati jedno od ključnih teorijskih polazišta sociolingvistike.

Ipak, Saussureova opozicija između sinhronije i dijahronije ne mora se razumjeti kao potpuno isključivanje historijske dimenzije. Sam Saussure priznaje da percipirano stanje jezika nije apsolutna tačka, nego približno omeđen vremenski odsječak u kojem su se dogodile minimalne promjene. U tom smislu, sinhronijski opis počiva na metodološkoj apstrakciji, odnosno na privremenom zanemarivanju manje vidljivih promjena radi jasnijeg opisa sistema (Saussure, 1996, str. 143–145). Upravo odatle proizlazi potreba da se sinhronijski i dijahronijski pristup ne posmatraju kao međusobno isključivi, nego kao komplementarni načini proučavanja jezika.

Kasnija funkcionalna lingvistika Andréa Martineta dodatno pomjera ovo pitanje prema opisu jezika u njegovom stvarnom funkcioniranju. Martinet zadržava pojam sistema, ali jezik prije svega definira kao sredstvo komunikacije, dvostruko artikulirano i prilagođeno potrebama govorne zajednice (Martinet, 1970, str. 20). U tom smislu, njegov pristup omogućava prevazilaženje stroge suprotnosti između sinhronije i dijahronije, naročito

kroz pojam dinamičke sinhronije, koja nastoji opisati jezik kao sistem koji funkcionira upravo zato što se neprestano prilagođava komunikacijskim potrebama zajednice. Time se pokazuje da ni sistemski opis jezika kao skupa uređenih elemenata ne mora nužno isključiti njegovu društvenu dimenziju. Martinet, naprimjer, društveni karakter jezika vezuje uz komunikaciju i upotrebu, čime se uspostavlja prelaz prema sociolingvističkom interesu za jezik u njegovom stvarnom funkcionisanju.

Dakle, za razliku od strukturalističke lingvistike, sociolingvistika se u savremenom smislu ne bavi samo usmenim govorom, nego jezikom u upotrebi u najširem smislu, uključujući usmene, pisane, institucionalne, medijske i digitalne oblike komunikacije. Zbog toga je važno dati teorijski status svim oblicima jezičke varijacije. Ispitivanje jezičke prakse bilo kojeg jezika pokazuje da se jezičke varijacije, bilo fonološke, leksičke ili sintaksičke, razlikuju ne samo od jednog govornika do drugog, nego i kod istog govornika od jedne situacije do druge. Ono što karakterizira komunikacijsko funkcioniranje jezika nije, dakle, isključivo homogenost, nego prije svega heterogenost struktura. Drugim riječima, varijacija je sastavni dio jezika, pa lingvist mora tragati za konstantama ili invarijantama upravo unutar te promjenljivosti.

3. TEORIJSKA POLAZIŠTA SOCIOLINGVISTIKE

Historijski posmatrano, sociolingvistika se kao prepoznatljivo naučno polje etablira šezdesetih godina 20. stoljeća u Sjedinjenim Američkim Državama, oko grupe istraživača među kojima se izdvajaju Dell Hymes, Joshua Fishman, John Gumperz, William Labov, Charles Ferguson i drugi. Njihovu polaznu tačku i pristup proučavanju jezika kao društvenog fenomena sažima Joshua Fishman, jedan od ključnih predstavnika sociologije jezika, poznatom formulacijom: "Ko govori, kojim jezikom, kome i kada?" (*Who speaks what language to whom and when?*) (Fishman, 1965, str. 67–88). Ova perspektiva kasnije će biti dodatno razrađena u Fishmanovom uvodu u sociolingvistiku, gdje se odnos jezika i društvenog ponašanja postavlja kao središnje pitanje discipline (Fishman, 1971).

S obzirom na to da društveni odnosi postaju središnja tačka budućih jezičkih analiza, sociolingvistika se u izvjesnoj mjeri konstituira kao autonomna disciplina nasuprot izolacionističkom strukturalizmu, koji je opisivao interno funkcioniranje jezika i često se oslanjao na introspekcijsku analizu u objašnjenju jezičkih fenomena. Nasuprot tome, sociolingvistička perspektiva jezik posmatra ne kao apstraktnu i izoliranu pojavu, nego kao fluidan i varijabilan sistem. Njen je zadatak da opiše različite varijetete koji koegzistiraju unutar jezičke zajednice i da ih poveže s društvenim strukturama, čime se otvara široko polje proučavanja jezika u njegovom društvenom i kulturnom kontekstu. Upravo zbog toga sociolingvistika ne ostaje samo dopuna opće lingvistike nego se razvija kao interdisciplinarno polje u kojem se ukrštaju lingvistika, antropologija, sociologija jezika, socijalna psihologija i pragmatika (Bugarski, 1986, str. 164).

Jezička varijacija predstavlja jedan od ključnih pojmova sociolingvistike. Ovim se pitanjem posebno bavio jedan od utemeljitelja moderne sociolingvistike – William Labov, koji je smatrao da je postojanje varijacija i heterogenih struktura u proučavanim jezičkim zajednicama dokazana i potvrđena činjenica (Labov, 1976, str. 282). Drugim riječima, jezička raznolikost prisutna je u svim društvima i jezičkim zajednicama, budući da svaki pojedinac, unutar vlastitog idiolekta i jezičkog repertoara, vlada barem jednim jezičkim varijetetom.

Pojam jezičke varijacije izuzetno je širok, a i među samim sociolingvistima postoje različiti pristupi njegovom proučavanju. U najopćenitijem smislu, jezička varijacija označava postojanje različitih oblika unutar jednog jezika. Ona je uvjetovana brojnim eksternim uticajima, među kojima se posebno izdvajaju kulturni, historijski i društveni faktori. Stoga sociolingvistika, kao disciplina koja proučava društvene aspekte i manifestacije jezika u kolektivu, polazi upravo od međusobne povezanosti dvaju temeljnih elemenata: jezika i društva.

Francuska sociolingvistica Françoise Gadet razlikuje dva osnovna oblika jezičke varijacije: *une variation selon les usagers et une variation selon les usages* (Gadet, 2003). Prvi se odnosi na varijaciju prema govornicima,

odnosno na razlike koje proizlaze iz društvenih, geografskih, generacijskih ili drugih obilježja samih govornika, čime obuhvata dijastratijsku, dijatopijsku i dijahronijsku dimenziju varijacije. Drugi oblik, varijacija prema upotrebama jezika, pokazuje da se jezik mijenja i u zavisnosti od situacije, registra, komunikacijskog konteksta i cilja interakcije. Drugim riječima, jezička varijacija ne zavisi samo od toga ko govori, nego i od toga kome se govori, u kojoj situaciji i s kojom funkcijom.

Američki lingvist William Labov, začetnik varijaciono-kvantitativne sociolingvistike, šezdesetih godina 20. stoljeća posvetio se istraživanju odnosa jezika i društvene klase, s ciljem da objasni jezičke fenomene poput mehanizama lingvističke promjene, prirode lingvističke varijante i strukture lingvističkog sistema. Polazeći iz intelektualnog okruženja u kojem su još uvijek bile snažne strukturalističke i formalističke metode, Labov u pojedinim analizama koristi formalne instrumente savremene lingvistike, ali ih preusmjerava prema empirijskom proučavanju jezičke varijacije i govorne zajednice (Calvet, 2005, str. 72–73). On zauzima oštar opozicioni stav prema lingvistima koji dogmatski slijede Saussureovu tradiciju, a koji su, prema njemu, "velika većina" onih koji se "nimalo ne bave društvenim životom: rade u svojim kabinetima s jednim ili dva informatora, ili pak ispituju ono što sami znaju o jeziku. Uporno nastoje objasniti jezičke činjenice drugim jezičkim činjenicama i odbijaju svako objašnjenje zasnovano na 'vanjskim' podacima proisteklim iz društvenog ponašanja" (Labov, 1976, str. 259). Polazeći od rasprave o Chomskyjevoj opoziciji kompetencije i performanse, Labov pokazuje da se konkretna jezička produkcija stvarnih govornika ne može posmatrati kao puki skup slučajnih odstupanja od idealnog sistema. Naprotiv, upravo stvarna govorna upotreba omogućava uvid u pravilnosti varijacije i u društvenu organizaciju jezičke kompetencije. Drugim riječima, on iz konkretne jezičke performanse nastoji dobiti podatke o kompetenciji, ali pritom ne zanemaruje društveni, stilistički i situacijski karakter same produkcije. Na taj način pokušava sistematično opisati jezičku raznolikost u svim njenim stilskim i društvenim varijantama (Baylon, 1991, str. 24).

Sociolingvistika insistira na činjenici da najveći broj jezičkih varijacija nije slučajan niti potpuno slobodan, nego je društveno uvjetovan i, u izvjesnom smislu, povezan s različitim oblicima društvene strukture. Sociolingvističke metode počivaju na mogućnosti izbora određene jezičke varijante u datom kontekstu, unutar postojećih alternativa, pri čemu svaki odabir učesnika u komunikaciji istovremeno nosi i određena društvena značenja kulturnog koda.

Dok se lingvistička geografija i dijalektologija prvenstveno interesuju za horizontalnu stratifikaciju jezika, sociolingvistika se tradicionalno usmjerava prema vertikalnoj stratifikaciji. U tom okviru obično se razlikuju makrosociolingvistika, koja proučava jezik društvene zajednice ili njenih dijelova, kao što su društvene grupe, klase i čitava društva, i mikrosociolingvistika, koja u žižu interesovanja stavlja jezik pojedinca, porodice ili manje skupine u određenom društvenom ambijentu (Calvet, 2005, str. 92–97). Navedenu dihotomiju upotrebljava Fishman, pretpostavljajući postojanje i trećeg komplementarnog domena, primijenjene sociolingvistike (Radovanović, 2003, str. 145). Teorijska sociolingvistika bavi se općim teorijskim okvirom i naučnim metodama, dok je primijenjena sociolingvistika pragmatičnijeg karaktera, jer se bavi konkretnom upotrebom jezika, planiranjem jezičke politike određenog društva, kodificiranjem i normiranjem jezika, kao i njegovom institucionalnom upotrebom u obrazovnom procesu.

Kao reakciju na modele koji su jezik opisivali kao relativno homogenu strukturu, Labov razvija empirijsku i kvantitativnu istraživačku perspektivu. U njujorškim istraživanjima šezdesetih godina 20. stoljeća pokazalo se da se fonološka varijacija ne može tumačiti kao slučajno odstupanje, nego kao sistematski organiziran fenomen povezan s društvenom stratifikacijom, stilom i komunikacijskom situacijom. Umjesto da se zadržava na apstraktnom opisu sistema, Labov kombinuje sociolingvistički intervju, opažanje stilskog pomjeranja i korelaciju jezičkih varijabli s društvenim parametrima. Rezultati tih istraživanja sistematizirani su u studiji *The Social Stratification of English in New York City*, koja je postala jedno od klasičnih djela moderne sociolingvistike (Labov, 1966). Time se oblikovao model

urbane dijalektologije koji će postati jedno od ključnih polazišta moderne sociolingvistike (Baylon, 1991, str. 63–64).

S druge strane, Basil Bernstein, britanski sociolog obrazovanja, analizira jezičku produkciju djece iz različitih društvenih sredina i na toj osnovi uvodi razlikovanje između dva glavna jezička koda: ograničenog koda i razrađenog, odnosno elaboriranog koda (Bernstein, 1964; Calvet, 2005). Prema prikazu francuskog sociolingviste Louis-Jeana Calveta, Bernstein polazi od činjenice da djeca iz radničkih i socijalno nepovoljnijih sredina imaju znatno veći stepen školskog neuspjeha od djece iz privilegiranijih sredina, te nastoji pokazati da se te razlike odražavaju i u načinima jezičke produkcije. Najpoznatija ilustracija ove opozicije jeste eksperiment u kojem se od djece traži da opišu nijemi strip. Djeca iz manje privilegiranih sredina, prema ovom tumačenju, proizvodila su tekst koji je ostao snažno vezan za slikovni kontekst, dok su djeca iz privilegiranijih sredina proizvodila autonomniji i eksplicitniji iskaz (Calvet, 2005).

Međutim, Bernsteinova teorija izazvala je brojne kritike, naročito zbog binarnog suprotstavljanja dvaju kodova i nedovoljno preciznog lingvističkog definiranja same kategorije "koda". Calvet (2005) ističe da je upravo Labov, radeći na govoru afroameričkih govornika u urbanim sredinama, razvio jednu od najuticajnijih kritika Bernsteinova modela. Labov pokazuje da se razlika ne može jednostavno tumačiti kao opozicija između razvijenog i nerazvijenog jezičkog sistema, nego prije kao razlika između stilova, situacija i konteksta jezičke upotrebe (Calvet, 2005). Labov posebno naglašava da se jezička produkcija djece iz radničkih i marginaliziranih sredina ne može procjenjivati izvan komunikacijskog konteksta u kojem se ona odvija. U asimetričnoj, školskoj ili eksperimentalnoj situaciji, u kojoj se dijete nalazi nasuprot odraslom ispitivaču, odgovori mogu biti kratki, defanzivni i jednosložni. Takvo ponašanje, međutim, ne dokazuje siromaštvo jezičke kompetencije, nego pokazuje učinak društvene situacije na govor. Kada se kontekst prilagodi djetetu, kada je prisutan vršnjak, kada se smanji fizička i simbolička distanca između ispitivača i ispitanika, te kada se uvedu teme bliske dječijem iskustvu, jezička produkcija postaje znatno bogatija, spontanija

i komunikacijski razvijenija (Labov, 1969; Labov, 1972). U tom smislu, Labov ne tvrdi da govornici radničke klase naprosto koriste "elaborirani kod", nego pokazuje da afroamerički vernakularni engleski posjeduje vlastita pravila i vlastitu logiku, čime dokazuje da se jezička kompetencija mora analizirati u konkretnim društvenim, interakcijskim i situacijskim uvjetima.

4. ETNOGRAFIJA KOMUNIKACIJE

Za Johna Gumperza, čiji je rad djelimično inspirisan etnometodologijom i kognitivnim naukama, spoznaja vanjezičke stvarnosti, ali i sam jezik, oblikuju se pod uticajem društvenih i kulturnih sila. On razvija teoriju verbalne komunikacije koja nastoji integrisati znanja o gramatici, kulturi i konvencijama interakcije u jedinstven okvir koncepata i analitičkih procedura (Gumperz, 1982; Gumperz, 1989). U tom okviru Gumperz uvodi tri važna teorijska konstrukta: pokazatelje kontekstualizacije (*contextualization cues*), kontekstualnu presupoziciju i kontekstualno izvođenje zaključaka.

Naime, društveni akteri kroz komunikacijsku interakciju izgrađuju interpretativni okvir koji služi kao osnova za lokalno razumijevanje društvene stvarnosti. Budući da jezičke interakcije ne počinju uvijek iznova, članovi zajednice uspostavljaju komunikacijske konvencije koje djeluju kao indicije za zajednički kulturni interpretacijski okvir (Gumperz, 1968; Gumperz, 1982). Analizirajući međurasne i međuetničke kontekste, Gumperz pokazuje da upravo marginalna obilježja interakcije mogu postati važan uzrok komunikacijskih nesporazuma, dovesti do formiranja stereotipa i doprinijeti nejednakosti u moći i statusu. U tom okviru treba razlikovati njegovo situacijsko i konverzacijsko prebacivanje koda unutar fenomena poznatih kao *code-switching*, *code-mixing* i *odd-mixing*, koji pripadaju širem polju istraživanja jezičkog kontakta (Gumperz i Hymes, 1972; Gumperz, 1982; Baylon, 1991, str. 153; Radovanović, 2003, str. 167).

Dakle, ovaj pristup pretpostavlja da problem društvenih i jezičkih nejednakosti često proizlazi iz proizvodnje stereotipa koji nastaju u sukobu interpretativnih okvira. Upravo urbana društva karakterizira izražena

društvena i kulturna heterogenost. Kontakti među ljudima iz različitih kultura i jezika mogu dovesti do poteškoća u komunikaciji zato što su percepcije sličnosti i razlika kulturno uvjetovane (Gumperz, 1982; Gumperz, 1989). U tom pogledu Gumperzova perspektiva razlikuje se od radikalnijih tumačenja Sapir-Whorfove hipoteze o jezičkom determinizmu ili jezičkoj relativnosti, prema kojima struktura jezika oblikuje pogled na svijet i stvarnost. Kod Gumperza se naglasak ne stavlja toliko na determinirajuću moć jezičke strukture, koliko na interakcijske procese, kontekstualizacijske znakove i kulturno usvojene načine tumačenja komunikacijskih situacija.

Poput dijalektologa, etnografi komunikacije polaze od postojanja društvenih granica unutar kojih se zajednice razvijaju s vlastitim interpretacijskim okvirima i kulturnim vrijednostima. Gumperz pritom pretpostavlja da se mnogi savremeni društveni problemi povezani s jezikom mogu razumjeti kroz fenomene urbanizacije i migracije, koji u savremenom dobu okupljaju različite jezičke grupe i dovode ih u situaciju da jedna drugu procjenjuju, a nerijetko i osuđuju, na osnovu vlastitih interpretacijskih okvira (Gumperz, 1982; Gumperz, 1989).

Sociolingvistika jeziku pristupa prvenstveno s aspekta njegove interakcijske i komunikacijske funkcije, budući da je cilj svakog procesa sporazumijevanja prenos informacije, odnosno značenja (Radovanović, 2003, str. 146–147). Populariziranju ovakvog shvatanja u američkoj lingvistici šezdesetih godina doprinio je Dell Hymes teorijom etnografije komunikacije (Hymes, 1962; Hymes, 1964; Hymes, 1974). U središtu njegovog interesa nalazi se ideja da se jezik mora proučavati u kontekstualnoj upotrebi, kao sredstvo komunikacije unutar društvene zajednice. Hymes zato uvodi pojam komunikacijske kompetencije, odnosno sposobnosti govornika da ne usvaja samo gramatički sistem nego i pravila primjerene upotrebe jezika u različitim društvenim situacijama. Umjesto opisivanja jezika kao nomenklature izdvojenog iz konteksta, etnografija komunikacije polazi od govorne zajednice, govornih događaja i komunikacijskih normi koje određuju kada je govor obavezan, dopušten, neobavezan ili zabranjen. Time Hymes pokazuje da jezička kompetencija nije samo gramatička nego i društvena i kulturna,

pa se govor može razumjeti tek u odnosu prema pravilima, vrijednostima i ciljevima zajednice u kojoj se ostvaruje (Hymes, 1972; Hymes, 1974).

5. KONSTITUISANJE DISCIPLINE I FRANCUSKA SOCIOLINGVISTIČKA TRADICIJA

Prema Dell Hymesu, jedinstveni termin "sociolingvistika" uspostavio se tek šezdesetih godina 20. stoljeća u Sjedinjenim Američkim Državama, nakon rasprava iz prethodne decenije u kojima su se koristili nazivi kao što su "sociologija jezika", "etnografija komunikacije" i "psiholingvistika". U Francuskoj se dijalektološka istraživanja Ferdinanda Brunota s početka 20. stoljeća mogu smatrati jednim od preteča sociolingvistike, budući da Brunot otvara prostor za proučavanje društvenih varijacija. Ipak, bilo je potrebno nekoliko decenija da nova disciplina dobije svoj prepoznatljiv naziv i institucionalni status.

Sintagma "sociologija jezika" pojavljuje se 1956. godine u naslovu djela Marcela Cohena *Pour une sociologie du langage* (*Za sociologiju jezika*) (Cohen, 1956). U njoj Cohen postavlja jedno od ranih i važnih polazišta za sociološko promišljanje jezika insistirajući na vezi između jezičkih činjenica i društvenih struktura. Iako se Marcel Cohen nerijetko smatra jednim od preteča sociolingvistike u Francuskoj, on sam ipak nije predložio upotrebu novog termina. Prema Boutet i Heller, taj će se pojam nametnuti gotovo dvadeset godina kasnije, upravo u naslovu djela *Introduction à la sociolinguistique* Marcellesija i Gardina iz 1974. godine, studije koja je doprinijela konstituiranju sociolingvistike kao discipline u Francuskoj. Iako djelo nosi podnaslov *la linguistique sociale*, odnosno socijalna lingvistika, a autori u njemu opširno razmatraju i srodne nazive, poput etnolingvistike i sociologije jezika, upravo će se naziv sociolingvistika postepeno nametnuti kao najširi i objedinjujući termin za ovu oblast (Boutet i Heller, 2007, str. 305–306).

Polazište sociolingvističkog pristupa jeste nastojanje da se jezička kreativnost i jezičke prakse sagledaju u njihovoj društvenoj uvjetovanosti.

Takav pristup počiva na pretpostavci da između jezika i društva postoji neraskidiva veza. U okviru francuske rasprave o sociološkoj metodi, filozof Roger Étienne Lacombe naglašava da se društveni život ne može razumjeti izvan sistema kolektivnih predstava:

> Društvo je u suštini skup ideja i upravo se u tom obliku ono pojavljuje sociologu (...) budući da se kolektivni život sastoji od predstava, analiza tih predstava dovest će sociologa do konstituiranja 'društvene činjenice' koja treba služiti kao osnova i uporište svim njegovim istraživanjima. (Lacombe, 1926, str. 16)

Više od pedeset godina nakon nastanka sociolingvistike, čini se da je uspostavljen relativan konsenzus o specifičnosti njenog polja unutar nauke o jeziku, kao i o predmetu proučavanja. Većina sociolingvista smatra da je riječ o disciplini koja snažno počiva na terenskom radu i ispitivanju jezičkih praksi, bez obzira na konkretne metode prikupljanja podataka. Prikupljeni podaci najčešće su usmenog karaktera, premda se njihov naziv i status mogu razlikovati u zavisnosti od istraživačevog teorijskog usmjerenja.

Sociolingvistika se može razumjeti kao disciplina koja jezik posmatra u njegovoj neposrednoj datosti. Boutet je stoga smatra terenskom lingvistikom, poredeći je s etnolingvistikom, osobito u proučavanju govora Amerike i Afrike. Ona ističe da je korisno i svrsishodno proučavati ne samo anketnu i lingvističku praksu povezanu s jezicima koji su nedovoljno ili nikako opisani nego taj pristup proširiti na svaku lingvističku praksu koja, i metodološki i teorijski, uzima u obzir društvene situacije u kojima se proizvedeni jezički materijal podvrgava analizi (Boutet, 1994, str. 2–3).

6. FRANCUSKA I AMERIČKA SOCIOLINGVISTIČKA TRADICIJA: DODIRNE TAČKE I RAZLIKE

Uporedno posmatrano, američka i francuska sociolingvistička tradicija polaze od zajedničke pretpostavke da se jezik ne može razumjeti izvan društvenih uvjeta njegove upotrebe. U obje tradicije odbacuje se ideja jezika kao potpuno homogenog i zatvorenog sistema te se naglašava važnost varijacije,

govorne zajednice, komunikacijskog konteksta i društvene stratifikacije. Ipak, razlike među njima vidljive su u istraživačkim naglascima i metodološkim polazištima. Američka sociolingvistika, naročito u Labovljevoj varijacionističkoj tradiciji, razvija snažan empirijski i kvantitativni model analize jezičkih varijabli u odnosu na društvene kategorije kao što su klasa, dob, spol, etnička pripadnost i stil. U istom američkom kontekstu Hymes i Gumperz otvaraju prostor za etnografiju komunikacije i interakcijsku sociolingvistiku, usmjeravajući pažnju na govorne događaje, komunikacijsku kompetenciju, kontekstualizacijske znakove i interpretativne okvire.

Francuska sociolingvistička tradicija, s druge strane, razvija se u neposrednijem dijalogu s općom lingvistikom, sociologijom jezika, analizom diskursa i promišljanjem odnosa jezika, društva i ideologije. Od Cohenove sociologije jezika, preko Marcellesija i Gardina, do Boutet i Gadet, francuska tradicija pokazuje izražen interes za teorijsko imenovanje same discipline, za društvenu uvjetovanost jezičkih praksi, kao i za varijaciju koja se ne iscrpljuje u stabilnim sociološkim kategorijama, nego obuhvata stilsku, dijafazijsku i diskurzivnu promjenljivost. Dok američka tradicija često polazi od empirijske korelacije između jezičkih varijabli i društvenih struktura, francuska tradicija naglašenije problematizira same kategorije jezika, društva, govornika i diskursa. Upravo zbog toga ove dvije tradicije ne treba posmatrati kao suprotstavljene, nego kao komplementarne jer američka sociolingvistika daje snažne metodološke modele za analizu varijacije, dok francuska tradicija doprinosi teorijskom produbljivanju odnosa između jezika, društvene prakse i diskurzivne proizvodnje značenja.

7. SOCIOLINGVISTIKA IZMEĐU JEZIČKE VARIJACIJE I DRUŠTVENE PRAKSE

Sociolingvistika proučava jezik ukorijenjen u društvenim uvjetima proizvodnje. Međutim, tokom proteklih pedeset godina došlo je do značajne diversifikacije struja i usmjerenja, kao i do razvoja različitih teorijskih i metodoloških pozicija. Ta se raznolikost posebno ogleda u načinu na koji se tumači prvi dio naziva discipline, odnosno element *socio-*.

Najprije, budući da je jezik po svojoj prirodi društvenog karaktera, element *socio-* može se posmatrati u odnosu na društvenu situaciju u kojoj se odvija jezička produkcija. Riječ je o okruženju koje je nužno društveno, jer se proizvodnja jezika uvijek ostvaruje u određenoj zajednici. U takvoj perspektivi nije uvijek potrebno posebno problematizirati pojam društva, jer se ono nameće kao okvir svake jezičke aktivnosti. Dovoljno je uspostaviti korelacije ili međuovisnosti između određenih karakteristika društva i određenih karakteristika diskursa. Primjera radi, specifični lokaliteti ili migracije stanovništva mogu se dovesti u vezu s leksičkim ili fonetskim realizacijama govornika. Slično tome, društvena stratifikacija jezika po registrima ili kategorizacija prema klasičnim sociografskim parametrima, kao što su dob, spol ili društveni status, može predstavljati početni nivo sociolingvističke analize.

Dalje, element *socio-* može se posmatrati i kao poziv na saradnju između sociologa i lingvista, odnosno kao težnja da se izgradi interdisciplinarno polje na spoju sociologije i lingvistike. Specifičnost francuske lingvističke scene ogleda se u činjenici da sociolingvisti uglavnom dolaze iz oblasti lingvistike, a ne sociologije, dok se sociolingvistika proučava unutar nauke o jeziku (*Sciences du langage*). Ovdje je zanimljivo napraviti poređenje s američkim ili anglosaksonskim domenom. U Sjevernoj Americi etnografija komunikacije razvija se kao dio lingvističke antropologije naslijeđene od Edwarda Sapira, sociologija jezika povezuje se s radovima Joshuae Fishmana i jezičkim planiranjem, dok se sociolingvistika u užem smislu često poistovjećuje s varijacionističkom sociolingvistikom Labovljevog tipa. Tek sedamdesetih godina, pod uticajem Johna Gumperza, razvija se tzv. interakcijska sociolingvistika, usmjerena prije svega na probleme komunikacijskih nesporazuma i društvene nejednakosti. Smještena više u područje primijenjene lingvistike, ova se struja često povezuje i s lingvističkom etnografijom.

Također, termin *socio-* može se odnositi na potrebu teorijskog promišljanja veze između jezika i društva, diskursa i društvenog poretka, odnosno jezika kao društvene prakse. Stoga se otvaraju različita pitanja koja ne pripadaju isključivo sociolingvistici, ali se s njom snažno dodiruju. Francuski

lingvist Émile Benveniste iznosi radikalan stav o odnosu između jezika i društva, tvrdeći da je: "(...) društvo (je) tumač jezika par excellence" (Benveniste, 1974, str. 96), što znači da je "jezik (je) taj koji sadrži društvo", a ne obrnuto. Benveniste dalje ističe da se semiološki odnos razlikuje od bilo kojeg drugog odnosa, a posebno od sociološkog. Ukoliko se problem odnosa između jezika i društva posmatra iz sociološke perspektive, sociolog će primijetiti da jezik funkcionira unutar društva i iz toga zaključiti da je društvo cjelina, a jezik njegov dio. Međutim, semiologija po Benvenistu preokreće ovaj odnos, jer upravo jezik omogućava postojanje društva. On drži zajednice govornika na okupu i čini temelj odnosa koji tvore jedno društvo. U tom smislu može se tvrditi da je jezik taj koji sadrži društvo (Benveniste, 1974, str. 43–66). Ova semiološka perspektiva ima prednost u tome što jezik razumijeva kao samu osnovu društvenog poretka. S druge strane, ona teži da jezik učini autonomnim u odnosu na društveno funkcioniranje, upravo ondje gdje sociolingvistika nastoji razumjeti modalitete njihove interakcije.

Francuska sociolingvistica Françoise Gadet u raspravi o mogućoj francuskoj teoriji varijacije podsjeća da nema jezika bez varijacije (Gadet, 2003, str. 19). Još je važnije to što, razmatrajući dijafazijsku varijaciju, naglašava da stil nije razlikovna kategorija istog reda kao dob, spol ili društvena klasa govornika (Gadet, 2003, str. 30). Stilistička varijacija ne može se, dakle, svesti na stabilno društveno obilježje govornika, nego pretpostavlja prilagodljivost, fluidnost i varijabilnost unutar šireg verbalnog repertoara (Gadet, *ibid*). Time se dodatno potvrđuje da savremena sociolingvistika ne može ostati na statičkoj klasifikaciji varijeteta, nego mora obuhvatiti i dinamične procese stilskog prilagođavanja, situacijske promjenljivosti i raspoloživih govorničkih resursa.

Upravo se zbog toga sociolingvistika može razumjeti kao disciplina koja jezik posmatra u njegovoj neposrednoj povezanosti s društvenim strukturama, kulturnim vrijednostima i komunikacijskim praksama. Njen predmet nije samo formalna organizacija poruke nego i način na koji se kroz jezik oblikuju društvene pozicije, grupne pripadnosti, ideološki stavovi i odnosi moći. Time se sociolingvistika približava srodnim područjima,

poput pragmatike, analize diskursa, etnografije komunikacije i sociologije jezika, ali zadržava vlastiti fokus na odnosu između jezičke varijacije i društvenog značenja (Baylon, 1991, str. 22; Radovanović, 2003, str. 272–273).

8. ZAKLJUČAK

U radu se pokazuje da je sociolingvistika nastala kao odgovor na ograničene modele strukturalne lingvistike koji su jezik posmatrali prvenstveno kao homogen, autonoman i zatvoren sistem, neovisan o eksternim uticajima, odnosno kao jezik proučavan u svojevrsnom vakuumu, bez dovoljnog osvrta na njegovu imanentnu i nezaobilaznu društvenu dimenziju. Nasuprot tome, sociolingvistička tradicija, utemeljena na radovima američkih lingvista, antropologa i sociologa jezika, u središte zanimanja uvodi jezičku varijaciju, kontekstualnu upotrebu jezika, društveni okvir, kontakt različitih jezika i komunikacijsku praksu. U tom smislu klasični doprinosi Labova, Hymesa, Fishmana, Gumperza i drugih autora i dalje ostaju nezaobilazni za razumijevanje discipline.

Istovremeno, razvoj sociolingvistike pokazuje da odnos jezika i društva nije moguće svesti samo na korelacijski opis jezičkih varijabli. Ona danas obuhvata pitanja jezičke varijacije, komunikacijskih praksi, društvenih razlika, stilskog prilagođavanja i različitih oblika interakcije u savremenim zajednicama. U tom smislu sociolingvistika se produktivno dodiruje s pragmalingvistikom, analizom diskursa i kritičkim diskursnim studijama, ali zadržava vlastiti fokus na govornoj zajednici, repertoaru, društvenoj raspodjeli jezičkih oblika i metodama koje povezuju kvantitativnu analizu, terensko istraživanje i etnografsku perspektivu. Na koncu, značaj sociolingvistike ne leži samo u činjenici da opisuje jezički fenomen u društvu nego i u činjenici da pruža teorijske i metodološke alate za razumijevanje načina na koje se kroz jezik oblikuju društvene razlike, kulturna pripadnost i savremeni oblici komunikacijskog djelovanja, dok se poređenjem francuske i američke tradicije pokazuje da se sociolingvistika razvijala istovremeno kao empirijska (terenska) analiza jezičke varijacije i kao teorijsko promišljanje jezika kao društvene, kulturne i diskurzivne prakse.

LITERATURA

Bayley, R., Cameron, R., Lucas, C. ur., 2013. *The Oxford Handbook of Sociolinguistics*. Oxford: Oxford University Press.

Baylon, C., 1991. *Sociolinguistique: société, langue et discours*. Paris: Nathan.

Benveniste, É., 1974. *Problèmes de linguistique générale, tome II*. Paris: Gallimard.

Bernstein, B., 1964. "Elaborated and Restricted Codes: Their Social Origins and Some Consequences". *American Anthropologist*, 66 (6, Part 2), str. 55–69.

Bernstein, B., 1971. *Class, Codes and Control, Vol. 1: Theoretical Studies Towards a Sociology of Language*. London: Routledge and Kegan Paul.

Boutet, J., 1994. *Construire le sens*. Berne: Peter Lang.

Boutet, J., Heller, M., 2007. "Enjeux sociaux de la sociolinguistique: pour une sociolinguistique critique". *Langage et société*, 121–122 (3), str. 305–318.

Boyer, H., 1991. *Éléments de sociolinguistique*. Paris: Dunod.

Bugarski, R., 1986. *Jezik i društvo*. Beograd: Prosveta.

Calvet, L.-J., 2005. *La sociolinguistique*. Paris: Presses Universitaires de France.

Chomsky, N., 1965. *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, MA: MIT Press.

Cohen, M., 1956. *Pour une sociologie du langage*. Paris: Albin Michel.

Ferguson, C. A., 1959. "Diglossia". *Word*, 15 (2), str. 325–340.

Feuillard, C., 2001. "Le fonctionnalisme d'André Martinet". *La Linguistique*, 37 (1), str. 5–20.

Fishman, J. A., 1965. "Who Speaks What Language to Whom and When?". *La Linguistique*, 1 (2), str. 67–88.

Fishman, J. A., 1971. *Sociolinguistics: A Brief Introduction*. Rowley, MA: Newbury House.

Gadet, F., 1992. *Le français populaire*. Paris: Presses Universitaires de France.

Gadet, F., 2003. "Is There a French Theory of Variation?". *International Journal of the Sociology of Language*, 160, str. 17–40.

Gadet, F., 2003. *La variation sociale en français*. Paris: Ophrys.

Gumperz, J. J., 1968. "The Speech Community". U: Sills, D. L. ur. *International Encyclopedia of the Social Sciences*. New York: Macmillan, str. 381–386.

Gumperz, J. J., 1982. *Discourse Strategies*. Cambridge: Cambridge University Press.

Gumperz, J. J., 1989. *Sociolinguistique interactionnelle: une approche interprétative*. Saint-Denis de la Réunion, Paris: Université de la Réunion, L'Harmattan.

Gumperz, J. J., Hymes, D. H. ur., 1972. *Directions in Sociolinguistics: The Ethnography of Communication*. New York: Holt, Rinehart and Winston.

Hudson, R. A., 1996. *Sociolinguistics*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.

Hymes, D. H., 1962. "The Ethnography of Speaking". U: Gladwin, T., Sturtevant, W. C. ur. *Anthropology and Human Behavior*. Washington: Anthropological Society of Washington, str. 13–53.

Hymes, D. H., 1964. "Introduction: Toward Ethnographies of Communication". *American Anthropologist*, 66 (6, Part 2), str. 1–34.

Hymes, D. H., 1972. "On Communicative Competence". U: Pride, J. B., Holmes, J. ur. *Sociolinguistics: Selected Readings*. Harmondsworth: Penguin, str. 269–293.

Hymes, D., 1974. *Foundations in Sociolinguistics: An Ethnographic Approach*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

L'Hôte, É., 2007. *Introduction à la sociolinguistique. La Clé des Langues*. Lyon: ENS de Lyon.

Labov, W., 1966. *The Social Stratification of English in New York City*. Washington, DC: Center for Applied Linguistics.

Labov, W., 1969. "The Logic of Nonstandard English." *Georgetown Monographs on Language and Linguistics*, 22, str. 1–31.

Labov, W., 1972. *Language in the Inner City: Studies in the Black English Vernacular*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Labov, W., 1976. *Sociolinguistique*. Paris: Éditions de Minuit.

Lacombe, R. É., 1926. *La méthode sociologique de Durkheim: étude critique*. Paris: Félix Alcan.

Marcellesi, J.-B., Gardin, B., 1974. *Introduction à la sociolinguistique. La linguistique sociale*. Paris: Larousse.

Martinet, A., 1970. *Éléments de linguistique générale*. Paris: Armand Colin.

Meillet, A., 1965. *Linguistique historique et linguistique générale*. Paris: Champion.

Radovanović, M., 2003. *Sociolingvistika*. Sremski Karlovci, Novi Sad: Biblioteka XX vek.

Saussure, F. de, 1916. *Cours de linguistique générale*. Paris: Payot.

Saussure, F. de, 1996. *Kurs opšte lingvistike*. Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Škiljan, D., 1980. *Pogled u lingvistiku*. Zagreb: Školska knjiga.

ALMA SOKOLIJA
DIJANA KAPETANOVIĆ

A CRITICAL REVIEW OF THE DEVELOPMENT OF SOCIOLINGUISTICS

Abstract

The paper provides a critical review of the development of sociolinguistics, from its classical theoretical foundations to its later methodological and interpretative expansions. Starting from the opposition between the structuralist conception of language as a closed and homogeneous system and the sociolinguistic insistence on variation, usage and social context, the paper examines the scholarly contributions of authors such as Ferdinand de Saussure, William Labov, Dell Hymes, John Gumperz, Antoine Meillet, Françoise Gadet and others. Particular attention is devoted to the transition from classical variationist sociolinguistics towards a broader understanding of the discipline, as well as to the shift from the description of linguistic variables to the analysis of language as social practice. The paper also discusses similarities and differences between French and American sociolinguistic traditions. The research is based on a critical examination of relevant sociolinguistic literature, with the aim of showing how sociolinguistics has developed from the description of the relationship between language and society into a more complex theoretical and methodological field for the analysis of linguistic variation, social meanings and communicative practices. Ultimately, the paper demonstrates that the development of sociolinguistics lies in its capacity to interpret linguistic diversity as a socially, historically and functionally shaped phenomenon.

Keywords: *sociolinguistics*, *linguistic variation*, *structuralism*, *ethnography of communication*, *social context*

DOI: 10.46352/23036990.2026.225
Primljen/Received: 15. 4. 2026. UDK/UDC 821.163.41.09 Miljković, B.
Prihvaćen/Accepted: 22. 9. 2026. Izvorni znanstveni članak/Original scientific paper

NENAD VELIČKOVIĆ
ANES OSMIĆ

METODA NERED PO NERED – TUMAČENJE CIKLUSA PJESAMA *UTVA ZLATOKRILA* BRANKA MILJKOVIĆA

Sažetak
Rad analizira ciklus pjesama *Utva zlatokrila* Branka Miljkovića u kontekstu jugoslavenskog društva, kulture i poetike s kraja pedesetih i početka šezdesetih godina. Polazi se od hipoteze da se značenje ovog ciklusa ne može iscrpiti u okviru neosimbolističkog tumačenja, nego da se uspostavlja u složenom odnosu između folklorne tradicije, poetskog postupka i političkog konteksta. Cilj rada je da, primjenom interpretativnog modela "nered po nered", pokaže kako se u ciklusu pjesama artikuliraju ključni problemi odnosa između pojedinca i kolektiva, ideologije i stvarnosti, kao i pitanje slobode i neznanja. Metodološki pristup zasniva se na detaljnom čitanju pjesama, uz uvažavanje Miljkovićevih vlastitih teorijskih tekstova i šireg kulturnog i književnog konteksta. Rezultati analize pokazuju da "nered" u Miljkovićevoj poetici ne označava konfuznost, nego početni stadij organizacije značenja, koji se kroz poetski postupak transformira u simbolički poredak. Pjesme iz ciklusa tematiziraju žrtvovanje pojedinca, manipulaciju kolektivnim narativima, institucionalno nasilje i pristajanje na neznanje kao oblik neslobode, dok se poezija afirmira kao potencijalno revolucionarna praksa koja djeluje u prostoru jezika i svijesti. Rad zaključuje da se u ciklusu *Utva zlatokrila* uspostavlja složen dijalog s političkim, kulturnim i poetičkim kontekstom vremena, čime se otvara prostor za nova interpretativna čitanja Miljkovićeve poezije.

Ključne riječi: *Branko Miljković*, Utva zlatokrila, *Jugoslavija*, *politička poezija*, *neosimbolizam*, *ideologija*, *simbol*, *interpretacija*

1. MILJKOVIĆ – KONTEKST I INTERPRETATIVNI OKVIR

Ciklus pjesama Branka Miljkovića "Utva zlatokrila"[1] objavljen je u zbirci *Vatra i ništa* 1960, na kraju decenije u kojoj se Jugoslavija, nakon raskida sa Staljinom, otvorila prema Zapadu, ali istovremeno uspostavila jasne granice slobode govora, učvrstila kult ličnosti i oblikovala novu društvenu elitu. Pišući o tom periodu, Branko Petranović (1988, str. 342) bilježi pojavu sistemskih deformacija, uključujući neefikasnost političkih struktura, rasipanje društvenih sredstava i privilegiran položaj dijela rukovodećeg kadra. Istovremeno, ideološki okvir ostaje izrazito progresivno formuliran, što pokazuje i programska teza sa Sedmog kongresa SKJ da "ništa što je stvoreno ne smije biti toliko sveto da ne bi moglo biti prevaziđeno" (Petranović, 1988, str. 345). Slične proturječnosti registrira i Mari Žanin Čalić, koja pedesete godine opisuje kao period prikrivene strukturne nestabilnosti, obilježen rastom nejednakosti i slabostima sistema samoupravljanja, pri čemu "strukturne neuravnoteženosti […] postaju vidljive tek tokom šezdesetih" (Čalić, 2013, str. 137). Na sličan način Siniša Malešević ukazuje na "raširene prakse klijentelizma i nepotizma, odsustvo jasne granice između privatne i javne sfere te snažan razvoj sive ekonomije, pri čemu politička lojalnost često potiskuje stručnu kompetentnost" (Malešević, 2024, str. 215). U tom kontekstu posebno je značajno njegovo razlikovanje normativne i operativne ideologije, na koje ćemo se osvrnuti posebno u analizi pjesama.

Ovakav društveni i ideološki kontekst važan je za razumijevanje književnog trenutka u kojem nastaje "Utva zlatokrila". Miljkovićeva poetika oblikuje se nakon poslijeratnog perioda normativne poezije, u prostoru ponovnog otvaranja prema modernističkim iskustvima i afirmiranja autonomije pjesničkog jezika. Za razumijevanje njegove poetike posebno je značajan pojam neosimbolizma.[2] Tradicija u takvom poetičkom okviru

[1] Sastoji se od jedanaest pjesama – *Frula*, *Gojkovica*, *Zova*, *Bolani Dojčin*, *Sluga Milutin*, *Utva*, *Tamni vilajet*, *Ravijojla*, *Kolo*, *Dodole* i *Raskovnik* – i zauzima posebno mjesto u pjesnikovom opusu jer u njemu uspostavlja dijalog s folklornim i mitološkim nasljeđem južnoslavenske usmene tradicije.

[2] Petar Džadžić u njemu prepoznaje težnju druge pjesničke generacije nakon Drugog svjetskog rata ka stvaranju sinteze dotadašnjih pjesničkih iskustava, povezujući je s Miljkovićevim nastojanjem da pomiri poetiku simbolizma i nadrealizma (Džadžić, 1965, str. 30–31). Marija Jeftimijević-Mihajlović

nije predmet jednostavnog preuzimanja niti odbacivanja, nego materijal koji se u novom pjesničkom kontekstu preoblikuje i dobija nova značenja. Upravo je Miljkovićev odnos prema tradiciji jedno od dominantnih pitanja dosadašnjih tumačenja "Utve zlatokrile."[3] Pojedini autori usmjerili su se i na detaljnije interpretacije pojedinačnih pjesama.[4] Dosadašnja istraživanja pokazala su složenost Miljkovićevog odnosa prema folklornoj i mitološkoj tradiciji, ali je broj detaljnih analiza samih pjesama još uvijek relativno malen. Još je manje pažnje posvećeno mogućnosti da se značenja nastala preoblikovanjem tradicionalnih motiva razmatraju u odnosu prema društvenom i ideološkom kontekstu u kojem ciklus nastaje. Otuda je polazište

među važnim svojstvima pojedinačnih neosimbolističkih poetika izdvaja "suprotstavljenost normativnoj poeziji, njenoj jasnosti i obraćanju mnoštvu, usmjerenost na motive pjesništva i kulture, njegovanje pjesničke neodređenosti i višeznačnosti, težnju ka formalnom savršenstvu, ali i otpor avangardnoj isključivosti" (Jeftimijević-Mihajlović, 2006, str. 76). Sam Miljković zapisuje da neosimbolizam neće negirati ono što je na bilo koji način vrijedno, ali će se boriti protiv proizvoljnosti, "umetničke aljkavosti i bezbrige" (Miljković, 1972, str. 208).

[3] Dragomir Kostić u radu "Utva zlatokrila Branka Miljkovića: tradicionalno i moderno" (2015), analizirajući način na koji pjesnik motive iz usmene tradicije preoblikuje u hermetičan poetski izraz, donosi i pregled ranijih autora i radova koji su se bavili ovim aspektom ciklusa. Pozivajući se na ta istraživanja, Kostić (2015, str. 109) navodi da N. Petković Miljkovićev postupak označava dekonstrukcijom, R. Mikić ga tumači kao zamjenjivanje poznatog nepoznatim, dok H. Dizdarević-Krnjević govori o preobražavanju poznatog u nepoznato, odnosno o objašnjavanju nepoznatog još manje poznatim. Mirjana D. Stefanović Miljkovićev odnos prema temama postkosovskog ciklusa tumači kao desubjektivizaciju usmene epike (Stefanović, 2015, str. 95), dok Kristina R. Mitić ističe postupak lirizacije epske poezije zasnovan na usmenim izvorima (Mitić, 2015, str. 97).

[4] Milosav Tešić u radu "Svirala od zove u nakaznoj samoći" (1996) analizira pjesmu *Zova* na osnovu folklornog predloška iz narodne priče "U cara Trojana kozje uši", tumačeći simbol zovine frule kao znak dubokog nesporazuma između prirode i čovjeka. Snežana Samardžija u radu "Tamo gde počinje zaborav (Utva zlatokrila B. Miljkovića i usmena tradicija)" (1996) Miljkovićev odnos prema tradiciji određuje kao "vraćanje zaboravljenom sećanju" (Samardžija, 1996, str. 162). Armin Stefanović u radu "Drama života i smrti: ključ za interpretaciju poezije Branka Miljkovića" (2019) pjesmu *Gojkovica* analizira u intertekstualnom odnosu prema epskoj pjesmi "Zidanje Skadra", pokazujući kako Miljković mit o žrtvovanju preobražava u poetsku problematizaciju kolektivnog identiteta zasnovanog na individualnoj žrtvi (Stefanović, 2019, str. 77–79), dok pjesmu *Tamni vilajet* u radu "Interpretacija poezije: Tamni vilajet, Branko Miljković" (2020) dovodi u vezu s istoimenom narodnom pričom i Miljkovićevom pjesničkom filozofijom života i smrti. Hatidža Dizdarević-Krnjević u radu "Utva zlatokrila i poetika sećanja" (1996) analizira folklorne simbole koje pjesnik uključuje u svoju pjesničku sintezu, tumačeći ih u okviru poetike neosimbolizma i procesa mitologizacije karakterističnog za njegovu hermetičnu poeziju (Dizdarević-Krnjević, 1996, str. 165–191).

ovog rada pretpostavka da se značenje "Utve zlatokrile" ne iscrpljuje u neosimbolističkom odnosu prema folklornoj i mitološkoj tradiciji, nego da transformacija tradicionalnih motiva otvara mogućnost čitanja ciklusa i u kontekstu jugoslavenskog društva kraja pedesetih i početka šezdesetih godina dvadesetog stoljeća. U takvom čitanju posebno se izdvajaju problemi odnosa pojedinca i kolektiva, normativne ideologije i društvene stvarnosti, slobode i ograničenja te znanja i neznanja.

Cilj rada nije tradicionalnim i neosimbolističkim tumačenjima suprotstaviti jedno konačno političko čitanje "Utve zlatokrile", nego ispitati u kojoj mjeri društveno-historijska kontekstualizacija može proširiti mogućnosti razumijevanja njenih hermetičnih pjesama. Polazište interpretativnog postupka jeste zapažanje da se u pjesmama ovog ciklusa granice stiha i rečenice gotovo u pravilu ne poklapaju, pri čemu su rečenice često bez interpunkcije, a riječi u takvim oblicima da se mogu vezati u različite sintagme, što pojedinim rečenicama daje dva, tri, pa čak i više mogućih značenja. Prvi korak u analizi zato predstavlja prevođenje originalne stihovne forme u nizove sintaksički samostalnih cjelina, kako bi se jasnije rekonstruirali njihovi mogući semantički odnosi. Takav postupak ujedno slijedi Miljkovićevo vlastito shvatanje problema razumljivosti poezije.[5] Tumačenje na taj način postaje odgonetanje: pokušaj da se rekonstruira unutrašnja logika pjesme i utvrdi na koji način folklorni motiv dobija novi život i novo značenje u vremenu u kojem Miljković piše.[6] Poezija pritom postojeću stvarnost "pretvara u mogućnost".[7] Nakon sintaksičko-semantičke rekonstrukcije

[5] U eseju *Nerazumljivost poezije* Miljković razlikuje nerazumljivost i konfuznost, pri čemu konfuznost "nema razrješenje jer nema šta da kaže, dok za nerazumljivu poeziju uvijek postoji ključ i jedna sasvim precizna odgonetka. Tada se pokaže da je nešto što je izgledalo na prvi pogled sasvim nerazumljivo mnogo jasnije i određenije od nečega što je izgledalo samo po sebi razumljivo" (Miljković, 1972, str. 223–224).

[6] "Jezik je mogao da bude zadovoljan sobom dok je služio za razgovor i razumevanje. Danas on želi da bude govor i odgonetanje. Nekada je pesnik pevao bezbrižno kao ptica na grani; danas on peva rizikujući sebe, izlažući se opasnostima: 'Ja sebe rizikujem posle svog siromašnog jezika.'" (Miljković, 1972, str. 195).

[7] "Tako ona onome što je već dato oduzima izvesnost i postepeno ga sugerira zamenjujući određeno neodređenim, postojeće mogućim, neposrednu stvar šifrom, konkretno simbolom. (...) Dakle, pesma ima ideju, ne sadržaj. Poezija se zato ne dostiže životom, ona se dostiže umom" (Miljković, 1972, str. 205).

slijedi uspostavljanje odnosa između naslova, motiva i simbola pojedinačne pjesme i odgovarajuće folklorne građe. Međutim, samo prepoznavanje folklornog predloška nije dovoljno za interpretaciju, budući da Miljković tradicionalne motive ne prenosi u pjesmu u njihovom postojećem značenju, nego ih podvrgava neosimbolističkom preoblikovanju. Miljkovićevi simboli nisu statični nosioci unaprijed utvrđenih značenja, nego njihovo značenje nastaje unutar konkretne pjesničke strukture. Njihovo tumačenje zato zahtijeva pažljivu rekonstrukciju odnosa između sintakse, semantike, folklornog predloška i pjesničkog konteksta u kojem se simbol pojavljuje. Takav pristup proizlazi i iz Miljkovićevog razumijevanja hermetične pjesme kao oblika govora koji, uprkos svojoj otežanoj razumljivosti, nije proizvoljan. Miljković je uvjeren da je "hermetična pesma nastala iz nepokolebljive vere u ljudski govor, koji je najveća i neotuđiva ljudska stvarnost" (Miljković, 1972, str. 209). Razumijevanje hermetične pjesme stoga ne podrazumijeva slobodno pripisivanje značenja, nego traženje odnosa koji omogućavaju njeno odgonetanje. Interpretativni postupak koji ćemo u nastavku označavati formulacijom *nered po nered* proizlazi i iz samog Miljkovićevog razumijevanja pjesničkog stvaranja. Pišući o francuskom pjesniku Alenu Boskeu, Miljković neredom naziva ono što prethodi pjesmi – čulnost koja tek treba pronaći svoj oblik.[8] Nered, dakle, ne označava proizvoljnost ili odsustvo strukture. Naprotiv, riječ je o materijalu koji pjesnički um preuređuje i dovodi u red. U tom smislu formulacija nered po nered nije samo autoironična parafraza, nego označava interpretativni postupak analogan Miljkovićevom opisu nastanka pjesme: ono što se u hermetičnoj strukturi u prvom čitanju pojavljuje kao sintaksička i semantička neodređenost postupno se razlaže i rekonstruira kako bi se utvrdili odnosi koji proizvode značenje. Metoda nered po nered tako obuhvata nekoliko međusobno povezanih postupaka: sintaksičko-semantičku rekonstrukciju

[8] "Poezija počinje od čulnog nereda, od poetske empirije. Čulni nered znači čistu čulnost koja još nije inteligibilnošću preuređena. Ta čulnost je ono što se opeva. Um je onaj koji peva. Svaka je poezija po svome sadržaju čulna, a po svojim nastojanjima inteligibilna. Kada Boske kaže: 'Ja opevavam samo nered', to znači: ja nered dovodim u red. To znači da se pesmom preboleo nered prvobitnih utisaka, da se zaboravilo. 'Sam zaborav osta!' uzvikuje pesnik, a to znači da je ostala čista pesma koja tek sada može da se približi pesniku ne krivotvoreći ga" (Miljković, 1972, str. 195–196).

stihova; utvrđivanje folklornog i intertekstualnog predloška; rekonstrukciju značenja simbola unutar konkretne pjesme; te, konačno, ispitivanje odnosa tako dobivenog značenja prema društvenom i ideološkom kontekstu u kojem ciklus nastaje. Takav redoslijed važan je jer društveno-politički kontekst nije unaprijed zadati ključ kojim se pjesmama pripisuje određeno značenje, nego interpretativni horizont koji se uključuje tek nakon analize samog teksta. Time se nastoji izbjeći svođenje "Utve zlatokrile" bilo na ilustraciju jugoslavenskog političkog konteksta bilo na zatvoren sistem folklornih i neosimbolističkih simbola.

Frula

Prva pjesma u ciklusu, *Frula,*[9] donosi dionizijsku simboliku i folklorni motiv čobana koji svira okružen razigranim kozama. Frula je također atribut Pana, boga prirode, pastira i plodnosti. U pjesmi se, međutim, njeno tradicionalno značenje preobražava, pa frula postepeno postaje i metonimija pjesme i pjesničkog govora. Primjenjujući prethodno opisani postupak, stihovnu strukturu pjesme preoblikujemo u sintaksičko-semantičke cjeline i analiziramo njihove međusobne odnose.

Groznice nežne poremećenog cveta slutiš: Adresat glagola *slutiš* nije eksplicitno određen: može biti frula, lirski subjekt ili implicitni sagovornik. Za interpretaciju je važnija oksimoronska sintagma *groznice nežne*, koja upućuje na stanje erotske obuzetosti i poremećene ravnoteže. Cvijet je simbol ljepote koja je pojedinačno prolazna, ali se ciklično obnavlja. Njegova "poremećenost" može se stoga povezati sa spoznajom vlastite prolaznosti. Već se ovdje uspostavlja napetost između erosa – ljepote, ljubavi i rađanja – i smrti kao njegove suprotnosti.

[9] Groznice nežne poremećenog cveta/ Slutiš. Gle, bilju klanjaš se opet./ Tragom pjanog juga i iščezlog leta/ Požuri, opevaj pre praznika svet./ Ponovi dan zbog nezahvalnog tela/ Što suncu uzvraća senkom i pesmu kvari./ Vrati čoveku usamljenom pticu: / Pod praznim nebom plaču sokolari./ Dozovi utve s gora u predanje./ Sastavi čula pesmom da ne venu/ U noći tela. Nek bude sve manje/ Vidljivog da ostvariš uspomenu./ Prazniš mi koleno i uzimaš srce/ Žuri, krug opevaj, nesreću prevari/ Smederevo otvori, ptici se dodvori/ Pod praznim nebom plaču sokolari.

Gle, bilju klanjaš se opet: Uzvikom *gle* skreće se pažnja na čin klanjanja bilju, dok prilog *opet* pokazuje da se on ponavlja. Motiv se tako povezuje s cikličnim ritmom prirode i godišnjih doba, odnosno s mogućnošću obnavljanja koja je suprotstavljena prolaznosti pojedinačnog života.

Tragom pjanog juga i iščezlog leta požuri, opevaj pre praznika svet: Imperativ *opevaj* omogućava da se frula metonimijski poveže s pjesnikom i pjesničkim govorom. Od nje se zahtijeva da "tragom" iščezlog ljeta, prostora topline, plodnosti i životne punoće, pjesmom ponovno učini prisutnim ono što je prošlo. Praznik, nasuprot tome, označava završetak jednog i početak novog prirodnog ciklusa. Prije simboličke smrti prirode potrebno je opjevati život, pa pjesma dobija orfejsku funkciju: ne može ukinuti prolaznost, ali može ono što nestaje sačuvati u jeziku.

Ponovi dan zbog nezahvalnog tela što suncu uzvraća senkom i pesmu kvari: Tijelo je "nezahvalno" jer je materijalno, stari i propada. Za razliku od biljnog svijeta koji se pod djelovanjem sunca ciklično obnavlja, ljudsko tijelo suncu "uzvraća senkom". Dan se, međutim, može *ponoviti* u poeziji. Ono što se u stvarnosti više ne može vratiti pjesničkim se govorom prevodi u drugi oblik trajanja. Tijelo "kvari" pjesmu upravo svojom konačnošću, dok pjesma nastoji prekoračiti granice tjelesnog vremena.

Vrati čoveku usamljenom pticu: Pod praznim nebom plaču sokolari: Ptica je jedan od ključnih simbola ciklusa i može označavati život i slobodu, što će se razviti i kroz simbol utve zlatokrile. Imperativ *vrati* pretpostavlja prethodni gubitak: čovjek je usamljen, a nebo "prazno" jer je ostalo bez ptice. Međutim, prisustvo sokolara odmah usložnjava takvo značenje. Ptica koju treba vratiti istovremeno je predmet lova, dok su i sokolari obesmišljeni njenim odsustvom. Tako se uspostavlja odnos između slobode i mogućnosti njenog prisvajanja, koji će ponavljanjem stiha o sokolarima postati važan za završetak pjesme.

Dozovi utve s gora u predanje: Utve su u zoologiji barske ptice, a u narodnom predanju natprirodna bića s ljudskim i ptičijim osobinama i zaštitničkom funkcijom.[10] Značajno je da se utve ne dozivaju *iz* predanja

[10] Prema narodnom predanju, "utve zlatokrile" predstavljaju natprirodna bića koja štite pojedince i zajednice, pomažući im u različitim životnim situacijama. Opisuju se kao bića s kombiniranim

nego "s gora u predanje". Predanje zato nije samo izvor iz kojeg Miljković preuzima gotov simbol: pjesničkim činom utva se iznova uvodi u njega i dobija novo značenje.

Sastavi čula pesmom da ne venu u noći tela: Čula su tjelesna i s tijelom propadljiva, ali ih pjesma može "sastaviti" i sačuvati u jeziku. Glagol *venuti* ponovo povezuje čovjeka s cvijetom i biljnim svijetom s početka pjesme. Za razliku od biljke koja se ciklično obnavlja, čovjeku je potreban drugi oblik trajanja, a pjesma preuzima funkciju prevođenja prolaznog čulnog iskustva u pamćenje.

Nek bude sve manje vidljivog da ostvariš uspomenu: Od početne *slutnje* pjesma se kreće prema znanju koje može biti sačuvano kao uspomena. Međutim, to zahtijeva udaljavanje od neposredno vidljivog i poznatog. Takav postupak odgovara Miljkovićevom shvatanju poezije kao zamjenjivanja određenog neodređenim, neposredne stvari šifrom i konkretnog simbolom (Miljković, 1972, str. 205). Uspomena se, dakle, ne ostvaruje reprodukcijom stvarnosti nego njenim pjesničkim preoblikovanjem.

Praznіš mi koleno i uzimaš srce: Glagol *prazniti* u vezi s koljenom sugerira slabljenje, gubitak stabilnosti i mogućnost pokoravanja, dok "uzimanje srca" upućuje na emocionalno osvajanje. Oboje označava preobražaj lirskog subjekta pod djelovanjem iskustva koje se pjesmom pokušava artikulirati.

Žuri. Krug opevaj, Nesreću prevari Smederevo otvori, Ptici se dodvori: Završni imperativni niz sažima prethodne motive. Krug označava cikličnost, ponavljanje i mogućnost trajanja, pa njegovo opjevavanje predstavlja pokušaj suprotstavljanja linearnosti tjelesnog vremena. Međutim, *nesreća* se ne pobjeđuje nego *vara*, što ograničava moć poezije: ona ne ukida smrt, nego pokušava prevariti njenu konačnost. Smederevo priziva tvrđavu Proklete Jerine i folklorne motive zatočeništva, pa njegovo "otvaranje" upućuje na oslobađanje iz zatvorenosti. Istovremeno, imperativ "ptici se dodvori" unosi ambivalentnost: ptica se ne oslobađa jednostavno nego se pokušava pridobiti.

ljudskim i ptičijim osobinama, često prikazana kao "prekrasne djevojke" s ptičijim obilježjima (Zovko, 1891, str. 134). U nekim varijantama predanja naglašava se njihova dvojaka priroda, kao i postepeno nestajanje iz svijeta, što se dovodi u vezu s promjenama u načinu života i vjerovanja.

Pod praznim nebom plaču sokolari: Ponavljanje ovog stiha na kraju pjesme usložnjava sve prethodne imperative. Ptica koju treba vratiti čovjeku, dozvati u predanje i kojoj se treba dodvoriti ponovo se nalazi u prostoru sokolara. Poezija tako istovremeno priziva slobodu i otvara mogućnost njenog prisvajanja. Niz izdvojenih sintaksičko-semantičkih cjelina pokazuje koherentno kretanje od slutnje prolaznosti, preko cikličnosti prirode i pokušaja pjesničkog prevazilaženja tjelesne konačnosti, do ptice kao simbola života i slobode i sokolara kao mogućnosti njenog ograničavanja. U jugoslavenskom kontekstu pedesetih godina takav odnos omogućava i društveno-ideološko čitanje. Ono ne podrazumijeva neposredno poistovjećivanje sokolara s konkretnom političkom strukturom, nego otvara pitanje odnosa između emancipatorskog ideala i mehanizama njegove kontrole. U tom smislu *Frula* postavlja i pitanje same poezije: kako pjesnički govor učiniti emancipatorskim, a ne sredstvom podređivanja unaprijed zadatim vrijednostima? Takvo čitanje dodatno podupiru Miljkovićevi tekstovi o poeziji s kraja pedesetih godina.[11]

Gojkovica

Naslov druge pjesme, *Gojkovica,*[12] upućuje na epsku pjesmu pretkosovskog ciklusa *Zidanje Skadra*, o tri brata Mrnjavčevića koja podižu grad, ali bezuspješno jer sve što sagrade vila poruši. Vila zahtijeva ljudsku žrtvu: u

[11] Ovdje imamo na umu kritike koje je Miljković pisao krajem pedesetih. Pišući o poeziji Milivoja Slavičeka, naglašava da ona "mora da bude voljena, jer voli. Voli ljude", pri čemu humanizam postaje njen ključni pokretač (Miljković, 1972, str. 139). S druge strane, o Izetu Sarajliću govori kritičnije, ističući da takav "humanizam [...] ne računa sa egzistencijalnim čovekovim problemima", te ga označava kao utopijski i romantičarski (Miljković, 1972, str. 159). Najradikalniji ton Miljković zadržava u tekstu o Majakovskom, gdje pjesnika opisuje kao "časnog i strastvenog ljubavnika Revolucije", koji ne može podnijeti nesklad između ideala i stvarnosti, zaključujući da "pesma ostaje, ako je ispevana u vremenu" (Miljković, 1972, str. 189).

[12] I tako budućnost mračnoj nadi posta/ Sužanj i talac zlo životu verno./ Grlicu opeva kamenje što osta/ U predelu koji raste lakoverno./ Jesi li živi stub grada il mrtva/ Beli bedem dojiš prevaru sve veću?/ Prazno ime nade i prelepa žrtva/ U zidu bez zvezda pravedno se sreću./ Tela čistijeg od izgubljenih reči gori/ Dan posle vremena kojeg se svi boje,/ Noć niz Bojanu otiče u tvoje/ Srce prodano nesigurnoj zori./ Trgovci časni što kupuju vatrom/ Iz tvojih ruku istinito blago/ Na tvome telu grad crtaju jatom/ Žrtvenih ždralova umiljatom snagom.

temelje grada treba uzidati suprugu jednog od trojice braće, onu koja ujutro donese ručak majstorima. Dva starija brata prekrše dogovor da suprugama neće otkriti vilin zahtjev, pa žrtvovanje dopadne ženu najmlađeg brata Gojka. Nakon što se ne uspije iskupiti nudeći da joj bogati roditelji pronađu zamjenu među svojim robljem, Gojkovica moli zidara da ostavi otvor na dojkama kako bi i zazidana mogla dojiti svoje dijete. U završnici epske pjesme narodni pjevač svjedoči da iz kamena i dalje teče mlijeko za dojilje koje ga nemaju. Miljković, međutim, ovaj motiv žrtve preoblikuje u pitanje odnosa pojedinca i zajednice, nasilja i njegovog opravdavanja budućim kolektivnim dobrom.

I tako budućnost mračnoj nadi posta sužanj i talac zlo životu verno: Sintaksička struktura omogućava najmanje dva čitanja. U prvom je *zlo* subjekt koji "životu verno" postaje budućnost, sužanj i talac mračne nade; u drugom je *budućnost* subjekt, dok se "zlo životu verno" može razumjeti kao njena apozicijska odredba. U prvom slučaju zlo je nerazdvojivo od života i prenosi se u budućnost, ali je istovremeno podređeno "mračnoj nadi". U drugom je sama budućnost određena zlom i postaje talac nade koja je zbog toga mračna. U kontekstu *Zidanja Skadra* oba čitanja problematiziraju opravdavanje žrtve nekim budućim dobrom: nasilje se prihvata kao nužan ustupak višem cilju, ali upravo zato zlo ostaje ugrađeno u budućnost koju bi žrtva trebala omogućiti. U jugoslavenskom ideološkom kontekstu takva struktura omogućava povezivanje s obećanjem boljeg sutra kojim se opravdavaju žrtve sadašnjosti.

Grlicu opeva kamenje što osta u predelu koji raste lakoverno: Predio je *lakovjeran* jer prihvata ideju da žrtvovanje pojedinca doprinosi interesima zajednice. Posebno je značajna personifikacija kamenja koje "opeva" grlicu. Kamen je istovremeno materijal grada i sredstvo kojim je Gojkovica zazidana, pa ono što čuva uspomenu na žrtvu pripada istoj strukturi koja ju je usmrtila. Time se problematizira i način na koji zajednica naknadno oblikuje pamćenje vlastitih žrtava. Grlica, ptica povezana s nježnošću, pitomošću i žrtvovanjem, može se povezati sa samom Gojkovicom. "Predio koji raste lakoverno" tako nije samo prostor izgrađen zahvaljujući žrtvi nego i zajednica koja nastavlja vjerovati u opravdanost žrtvovanja.

Jesi li živi stub grada il mrtva beli bedem dojiš prevaru sve veću? Apostrofom se lirski subjekt neposredno obraća žrtvi i problematizira značenje koje joj zajednica naknadno pripisuje. Gojkovica može biti "živi stub grada", odnosno trajni simbol moralne vrijednosti na kojoj zajednica počiva, ali može biti i mrtva žena čija žrtva nastavlja "dojiti" bedem i "prevaru sve veću". Glagol *dojiti* preuzima središnji motiv epskog predloška, ali mu mijenja predmet: umjesto djeteta, ovdje se doji bedem, odnosno struktura izgrađena na žrtvi. Što ona duže traje, veća postaje i prevara kojom se nasilje predstavlja kao nužno i opravdano. U društveno-političkom kontekstu pitanje se zato može odnositi i na narative kojima zajednica veliča žrtvu, a istovremeno prikriva mehanizme koji su do nje doveli.

Prazno ime nade i prelepa žrtva u zidu bez zvezda pravedno se sreću: Ironijska struktura stiha dovodi u pitanje pridjeve kojima se žrtvovanje naknadno uljepšava i legitimira. Žrtva nije "prelepa", niti je njen susret sa zidom "pravedan". U epskom predlošku Gojkovica pritom nema vlastito ime, nego je određena odnosom prema suprugu, dok i sama, pokušavajući izbjeći smrt, predlaže da je zamijeni neko od robova njenih roditelja. Time se problem žrtvovanja ne svodi na jednostavnu opoziciju nevinog pojedinca i nasilne zajednice, nego se pokazuje kao širi obrazac u kojem se vlastito spasenje pokušava ostvariti žrtvovanjem drugoga. "Zid bez zvezda" dodatno naglašava odsustvo svjetlosti i mogućnosti izlaza, dok se nepravda upravo zahvaljujući lakovjernosti i naknadnom opjevavanju može predstaviti kao pravednost.

Tela čistijeg od izgubljenih reči gori dan posle vremena kojeg se svi boje: Sintaksička višeznačnost dopušta da se "tela čistijeg od izgubljenih reči" poveže s danom koji gori ili s vremenom koje mu prethodi. "Vremena kojeg se svi boje" može se razumjeti kao smrt, a "dan posle" kao eshatološka slika trenutka u kojem će biti otkrivena istina i uspostavljena pravda. Izgubljene riječi tada mogu označavati riječi kojima se uzalud tražila milost, dok "čistiji" dan donosi mogućnost razotkrivanja laži i nepravde. Preko biblijskog i mitološkog koda otvara se i mogućnost ideološkog čitanja. Malešević ovo razlikovanje normativne i operativne ideologije ovdje je posebno

produktivno: dok se normativna ideologija oslanja na apstraktne principe, operativna ih prevodi u emocije, simbole i konkretne predstave kojima se omogućava identifikacija s političkim narativom (Malešević, 2024, str. 243–245). Žrtva tako može postati simbol kojim zajednica potvrđuje vlastitu pravednost, čak i kada praksa iz koje je simbol nastao proturječi proklamiranim vrijednostima.

Noć niz Bojanu otiče u tvoje srce prodano nesigurnoj zori: Bojana je rijeka na čijoj je obali podignut Skadar, pa Miljković ovim motivom ponovo aktivira prostor epskog predloška. Ako noć "otiče", približava se zora: žrtva je omogućila svanuće zajednici, ali je ta zora označena kao *nesigurna*. Istovremeno, noć ne nestaje nego otiče u srce žrtve. Mrak je, prema tome, premješten u samu osnovu onoga što je izgrađeno, dok je srce "prodano" budućnosti čiji ishod nije izvjestan. Slavljena žrtva zato istovremeno čuva sjećanje na nasilje, izdaju i prevaru na kojima je zajednica zasnovana.

Trgovci časni što kupuju vatrom iz tvojih ruku istinito blago na tvome telu grad crtaju jatom žrtvenih ždralova umiljatom snagom: Sintaksička struktura ponovo dopušta različita vezivanja. "Istinito" može određivati *blago*, ali se može razumjeti i priloški, uz *kupuju* ili *crtaju*. U prvom slučaju "istinito blago" može se povezati s nevinim i čistim životom koji se žrtvuje; u drugom ironično pojačava nesklad između istine i postupka zasnovanog na prevari. I atribut "časni" uz trgovce dobija ironijsko značenje: oni razmjenom tuđeg života stiču mogućnost da na tijelu žrtve izgrade grad. Ždralovi, povezani s dugovječnošću i bračnom vjernošću, dodatno pojačavaju paradoks zajednice koja vlastite vrijednosti simbolički ispisuje upravo na tijelu žene žrtvovane njihovim kršenjem. Oksimoronska sintagma "umiljatom snagom" zato sažima mehanizam kojim se nasilje prikriva i legitimira prihvatljivim simboličkim jezikom. Sintaksičko-semantičke cjeline *Gojkovice* tako razvijaju istu temeljnu napetost: zajednica se gradi na žrtvi pojedinca, a zatim simboličkim i ideološkim jezikom toj žrtvi daje smisao i opravdanje. Miljković ne poništava epski predložak nego ga preoblikuje tako da pitanje nužne žrtve postaje pitanje legitimnosti kolektivnog dobra izgrađenog na nasilju. U jugoslavenskom kontekstu kraja pedesetih

godina takva struktura omogućava političko čitanje odnosa između obećane budućnosti i žrtava koje se u njeno ime zahtijevaju, odnosno između normativnih ideala zajednice i načina na koji se oni ostvaruju u društvenoj praksi.

Zova

Na istovjetan način mogu se analizirati i pjesme koje slijede, pa u nastavku rada nećemo donositi zasebno izdvojene sintaksičko-semantičke cjeline, nego ćemo se dotaknuti samo najvažnijih aspekata njihovog tumačenja. U *Zovi*[13] Miljković preoblikuje motiv narodne priče iz Vukove zbirke *U cara Trojana kozje uši*. Priča predstavlja varijantu mita o Midi, odakle nasljeđuje motiv kozijih ušiju, i govori o caru koji svoj tjelesni nedostatak skriva, dok mu ga podanici zbog straha od njegovog autoriteta ne mogu javno saopćiti. Carev berber tajnu ipak povjerava zemlji, iz koje potom izraste zova. Kada čobani od nje naprave svirale, one obznanjuju ono što je čitava zajednica prešućivala. Folklorni predložak tako uspostavlja odnos između tajne, straha od autoriteta i njenog konačnog javnog razotkrivanja. Pjesmu Miljković poentira sintaksičko-semantičkom cjelinom: ***Mulj i progonstvo zvezda koje tajnu kazaše ponoru bezvučno pomrači.*** Sintaksička struktura omogućava dva povezivanja: *mulj bezvučno pomrači i progonstvo zvezda koje tajnu kazaše ponoru* ili *mulj pomrači i progonstvo zvezda koje tajnu bezvučno kazaše ponoru*. Prvo čitanje čini se uvjerljivijim u odnosu na folklorni predložak, u kojem je tajna zemlji povjerena riječima. "Ponor" pritom preobražava rupu iz narodne priče: mjesto kojem je tajna povjerena više nije samo otvor u zemlji nego prostor dubine i mogućeg nestajanja onoga ko tajnu izgovara. U tome se Miljkovićeva pjesma značajno udaljava od folklornog predloška. U narodnoj priči berberin na kraju ostaje nekažnjen, a car Trojan odustaje od nasilja, pa razotkrivanje tajne dovodi do pozitivnog raspleta. U pjesmi,

[13] Iz zove koja se sobom zabavlja/ Predelom slepim poguban je poj./ Izdajstvo i bruka ko pesma se javlja;/ Uspomena traje u nameri zloj./ Cveće nas ogovara; šuma se prikrada/ Našoj nakaznoj samoći. Nema tajne./ Svirala se ruga. Rugoba i čežnja/ Izjednačiše se pred kraj leta. Sjajne/ Zablude vatre ništa ne savlada,/ Intrige sunca u plodovima glasnim./ Sirene biljne pustolove mame/ I čine svet smešnim i opasnim./ Reči su izdajstvo: truljenje sunca vajnu/ Slast ploda kukavičlukom označi./ Mulj i progonstvo zvezda koje tajnu/ Kazaše ponoru bezvučno pomrači.

nasuprot tome, istina ne proizvodi takvu promjenu. *Mulj*, kao talog i nečistoća koja prekriva i obezličava ono na šta se nataloži, "bezvučno" pomračuje prostor i nakon što je tajna izgovorena. Ni zvijezde, tradicionalno povezane sa svjetlošću i orijentacijom, ne donose razrješenje: nakon što su omogućile objavljivanje tajne, bivaju prognane. Neosimbolistička transformacija folklornog predloška tako mijenja i njegovu osnovnu značenjsku putanju. Dok u narodnoj priči javno izgovaranje tajne razotkriva vladara i prekida strah, kod Miljkovića sama objava istine nije dovoljna da promijeni zajednicu. U prostoru kojim vladaju strah i prešućivanje istina može biti izgovorena, a ipak ostati bez djelotvornog učinka. Zbog toga *Zova* omogućava i društveno-političko čitanje u kontekstu kraja pedesetih godina: problem nije samo mogućnost da se istina izgovori nego i pitanje šta se događa kada zajednica istinu sazna. Time se pjesma uključuje u širu problematiku ciklusa – odnos pojedinca i autoriteta, slobode govora i mehanizama kojima zajednica potiskuje ili obesmišljava ono što je razotkriveno.

Bolani Dojčin

U pjesmi *Bolani Dojčin*[14] Miljković kao intertekstualni ključ uzima istoimenu epsku pjesmu postkosovskog ciklusa o solunskom vojvodi Dojčinu koji se razboli i devet godina ostaje u postelji, ostavljajući grad bez zaštite. Vjerujući da vojvode više nema, Uso Arapin nameće porez građanima i zahtijeva da mu dovode mlade djevojke. Nakon što mu se sestra požali da se isto očekuje i od nje i njegove supruge, Dojčin preko supruge traži od pobratima Petra da mu osedla konja na veresiju, ali ovaj zauzvrat zahtijeva da provede noć s njom. Dojčin ustaje iz bolesničke postelje, tražeći od sestre da ga čvršće omota zavojima. Nakon što se obračuna s Usom Arapinom i pobratimom Petrom, te sestri i supruzi donese njihove iskopane oči, umire. Miljković iz epskog predloška tako preuzima motiv junaka koji,

[14] Je li istinito ono što je stvarno/ Il samo vlada? Pobednici beže./ Prazan je praznik biće je utvarno/ Dok dostojni šetnje kroz vrt mrtvi leže/ Sunce je bolest i slabost je strela/ U snu odvojeni vodom dok se mrznu./ U visini vatre hladno je bez tela./ Ko pojede svoje srce taj se drznu/ Da pesnik bude predelu bez pamćenja,/ Cvet nedovršen kad proleće već prođe./ Svet će spoznati onaj ko ga menja./ Slabi su pozvani da postanu vođe./ Dozivaj pepeo bez straha jer nema/ Pepela već samo plamen koji spava/ U kamenu mutnom što potajno sprema/ Izlazak sunca iznad mrtvih glava.

uprkos blizini smrti, ponovo djeluje onda kada zajednica ostaje bez svojih zaštitnika. Početno pitanje u pjesmi: *Je li istinito ono što je stvarno il samo vlada?* uspostavlja razliku između stvarnosti i istine: ono što postoji i "vlada" ne mora samim tim biti istinito. Glagol *vladati* pritom omogućava da se epistemološko pitanje istovremeno razumije i politički – stvarnost može biti rezultat odnosa moći i načina na koji je zajednica predstavlja. U nastavku, "pobednici beže", dok "dostojni šetnje kroz vrt mrtvi leže". U odnosu na epski predložak paradoks je jasan: oni koji bi trebali štititi zajednicu odsutni su ili nedjelotvorni, pa djelovati mora onaj koji je već gotovo mrtav. Takva struktura omogućava povezivanje s jugoslavenskim kontekstom kraja pedesetih godina. "Pobednici" se mogu dovesti u vezu s generacijom čiji je politički legitimitet proizašao iz pobjede u ratu i revoluciji, dok njihovo "bježanje" otvara pitanje spremnosti pobjednika da kritički reagiraju na nesklad između proklamiranih vrijednosti i društvene stvarnosti. U tom kontekstu značajna je i Miljkovićeva tvrdnja da je priznanje "potpune umetničke slobode individualnog stvaralaštva" omogućilo oslobađanje od dogmatskog socijalističkog realizma, ali i nametnulo obavezu odgovornog korištenja te slobode.[15] *Prazan je praznik biće je utvarno dok dostojni šetnje kroz vrt mrtvi leže.* Praznik je "prazan" jer zajednica formalno slavi vrijednosti koje više nisu djelotvorno prisutne među živima. Nasuprot javnom i simboličkom obilježavanju stoje mrtvi "dostojni šetnje kroz vrt". Time se problematizira odnos između vrijednosti koje zajednica deklarativno slavi i stvarnosti u kojoj se one ne ostvaruju. Praznik tako postaje forma iz koje je iščezlo značenje. *Ko pojede svoje srce taj se drznu da pesnik bude predelu bez pamćenja.* "Pojesti svoje srce" može se razumjeti kao ovladavanje strahom, posebno strahom od smrti, poraza ili kazne. Kao što se Dojčin suprotstavlja smrti da bi ponovo djelovao, pjesniku je potrebna hrabrost da govori u "predelu bez pamćenja". Takav predio označava zajednicu koja nema kritički odnos prema vlastitoj prošlosti i zato svoju sadašnjost može

[15] Miljković u odgovoru na anketu *Književnih novina* ističe da je priznanje "potpune umetničke slobode individualnog stvaralaštva" omogućilo književnosti da se oslobodi dogmatskog socijalističkog realizma i razvija kroz različite stilove i pravce, uz obavezu da se ta sloboda stvaralački i odgovorno koristi (Miljković, 1958, str. 249–250).

oblikovati prema trenutnim potrebama. Pjesnikova "drskost" sastoji se upravo u suprotstavljanju takvom kolektivnom zaboravu. *Cvet nedovršen kad proleće već prođe.* Cvijet koji ostaje nedovršen nakon proljeća odstupa od očekivanog prirodnog ritma. U kontekstu prethodnih stihova može se povezati s pjesnikom koji se ne prilagođava vremenu i normama zajednice, nego vlastiti smisao ostvaruje izvan unaprijed određenog trenutka. Biti "nedovršen" kada je vrijeme cvjetanja već prošlo tako ne označava samo zakašnjenje nego i nepristajanje na zadani ritam. *Svet će spoznati onaj ko ga menja. Slabi su pozvani da postanu vođe.* Spoznaja se ovdje neposredno povezuje s djelovanjem. Svijet se ne može upoznati pasivnim prihvatanjem postojeće stvarnosti, nego njenim mijenjanjem. Upravo zato "slabi" mogu postati vođe: Dojčinova fizička slabost ne sprečava ga da učini ono što zdravi i moćni ne čine. Epski motiv bolesnog junaka Miljković tako preobražava u paradoksalnu vezu slabosti, spoznaje i djelovanja. Završna cjelina: *Dozivaj pepeo bez straha jer nema pepela već samo plamen koji spava u kamenu mutnom što potajno sprema izlazak sunca iznad mrtvih glava* sažima prethodno razvijeni odnos smrti i mogućnosti obnove. Pepeo označava smrt, ali se njegova konačnost odmah negira: "nema pepela", postoji samo uspavani plamen, odnosno mogućnost novog života. Kamen je naizgled mrtav i nepokretan, ali u sebi čuva vatru i priprema "izlazak sunca". Kao što se bolesni Dojčin podiže iz postelje i djeluje na granici života i smrti, tako se i iz prividno mrtvog prostora može osloboditi energija promjene. Miljković time epski motiv junaka koji se posljednji put podiže protiv nasilja preobražava u pitanje pjesničkog i društvenog djelovanja. Hrabrost Dojčina postaje analogna hrabrosti pjesnika koji se suprotstavlja strahu i kolektivnom zaboravu. Politička dimenzija pjesme zato ne proizlazi iz neposrednog poistovjećivanja epskih likova s konkretnim političkim akterima, nego iz problema koji povezuje folklorni predložak i savremeni kontekst: ko je spreman djelovati onda kada oni kojima pripada moć i odgovornost to više ne čine?

Sluga Milutin

U petoj pjesmi ciklusa, *Sluga Milutin,*[16] naslov upućuje na istoimenu epsku pjesmu u kojoj se knežev sluga, smrtno ranjen, kao glasnik vraća s Kosova polja da bi o ishodu bitke izvijestio kneginju Milicu. Milica ga najprije optužuje za izdaju jer se iz boja vratio živ. Milutin traži da ga skinu s konja i daju mu hljeb i vino, nakon čega pripovijeda o pogibiji kosovskih junaka, hvaleći svakog pojedinačno, sve dok ne dođe do Vuka Brankovića, kojeg proklinje zbog izdaje Lazara. Hljeb i vino, zajedno s Milutinovom ispoviješću, omogućavaju da se prizor poveže s obredom pričesti, što Miljković preobražava u sintagmu "gorka pričest sluha". ***Gorka pričest sluha u sebi vas krije, čemerni labudi izlišnosti britke.*** "Pričest sluha" označava obred koji se ostvaruje slušanjem Milutinovog izvještaja, dok je ona "gorka" jer obznanjuje poraz i smrt. Žrtva se na prvi pogled može učiniti "izlišnom" jer je bitka izgubljena i zemaljsko carstvo nestalo, ali je istovremeno "britka" jer, poput sablje, ima jasno usmjerenje prema drugom, duhovnom cilju. Labudovi, u slavenskoj mitologiji povezani s vilama, "čemerni" su jer iza poginulih junaka ostaju njihove supruge, među njima i kneginja kojoj se Milutin obraća. Epska žrtva tako se istovremeno pojavljuje kao gubitak i kao čin kojem kolektivno pamćenje naknadno pripisuje viši smisao. ***Usamljenost je niskost. Gospo moja, bije svako u svom mraku izgubljene bitke.*** Ako kosovski izbor nebeskog carstva predstavlja kolektivnu istinu epskog predloška, onda nakon poraza i junaci i izdajnici pripadaju svijetu "izgubljene bitke". Značajna je upotreba zamjenice *svako*, a ne *svi*: kolektiv se razlaže na pojedince koji vlastite bitke vode "u svom mraku". Time se naslijeđeni epski model kolektivnog identiteta pomjera prema individualnom iskustvu. Pojedinac pripada zajednici, ali istovremeno zadržava mogućnost odnosa prema vrijednostima koje mu ona nudi. Završna cjelina

[16] Poslednju svetlost sablasti prate i bilje.../ Upotrebljiv samo u snu, svet nas vara!/ Varnicom nežnom niz crno kovilje/ Doželjen predeo obuze prevara./ Što je duboko nit leti nit tone,/ Nit varkanjem varke bogojavno plane,/ Da noć koja ih naizust zna trone/ Potkupljivim srebrom mudrosti prerane./ Gorka pričest sluha u sebi vas krije,/ Čemerni labudi izlišnosti britke./ Usamljenost je niskost. Gospo moja, bije/ Svako u svom mraku izgubljene bitke./ A kad zid lobanja sve vreme opčini/ Niko neće znati je l rano il kasno/ Za ljubav za put il smrt dok sunce jasno/ Kuva odbeglu gorčinu u visini.

pjesme: ***A kad zid lobanja sve vreme općini niko neće znati je l rano il kasno za ljubav za put il smrt dok sunce jasno kuva odbeglu gorčinu u visini*** omogućava dvije sintaksičke rekonstrukcije,[17] od kojih se uvjerljivijom čini ona u kojoj je *sve vreme* subjekt glagola *općini*. "Zid lobanja" tada se može razumjeti kao slika kolektivnog pamćenja sastavljenog od mrtvih predaka, među kojima se nalaze i junaci i izdajnici. Na kraju vremena taj zid obuzima svijest, ali odgovor ipak ne dobija "niko" – ponovo pojedinac, a ne kolektiv. "Odbjegla gorčina" može se povezati s izdajom kojom završava Milutinova ispovijest, ali izdaja je istovremeno neodvojiva od mita o žrtvi i nebeskom carstvu: bez suprotnosti između junaka i izdajnika ne bi bilo ni kolektivnog narativa koji njihovim izborima daje značenje. Dok "sunce jasno" tu gorčinu održava u visini, pojedinac ostaje pred izborima – ljubavlju, putem ili smrću – čije značenje ne može biti potpuno određeno kolektivnim odgovorom. Miljković tako epsko pamćenje prikazuje kao ambivalentno: ono zajednicu ujedinjuje zajedničkim narativom, ali je istovremeno dijeli na junake i izdajnike, pripadanje i nepripadanje. Pojedinac ostaje u "praznoj" sadašnjosti između naslijeđenog značenja prošlosti i mogućnosti vlastitog izbora. Takva struktura omogućava povezivanje pjesme i s ideološkim odnosom prema Narodnooslobodilačkom ratu i smislu žrtve za slobodu. Politička dimenzija *Sluge Milutina* zato se ne zasniva na neposrednom poistovjećivanju kosovskog mita i jugoslavenskog revolucionarnog narativa, nego na zajedničkom pitanju: na koji način kolektivno pamćenje žrtvi pripisuje značenje i koliko prostora unutar tako oblikovane istine ostaje za pojedinačni izbor?

[17] (a) A kad zid lobanja općini sve vreme, dok jasno sunce kuva odbeglu gorčinu, niko neće znati je li rano ili kasno za ljubav, (il) za put, il (za) smrt. (b) A kad sve vreme općini zid lobanja, dok jasno sunce kuva odbeglu gorčinu, niko neće znati je li rano ili kasno za ljubav, ili za put, ili za smrt. Ako je glagol *općini* došao na kraj stiha zbog rime, mogao se i subjekt pomjeriti prema kraju, stoga je druga verzija vjerodostojnija.

Utva

Utva[18] kao šesta od jedanaest pjesama zauzima središnje mjesto u ciklusu i uvodi njegov naslovni simbol. Naslov upućuje na epsku pjesmu *Dioba Jakšića*, u kojoj braća Dmitar i Bogdan dijele nasljedstvo i sukobljavaju se oko konja i sokola. Dmitar nalaže supruzi Anđeliji da otruje njegovog brata dok je on u lovu. Ona to ne učini, nego od Bogdana zatraži i dobije na dar i sokola i konja. Za to vrijeme Dmitar sokolom lovi utvu, koja savlada napadača i slomi mu krilo. Taj događaj posredno ga suočava s vlastitim postupkom, pa se kaje i žuri kući da spriječi ubistvo, gdje saznaje da je Anđelija već pomirila braću. Miljković iz epskog predloška tako preuzima utvu kao pokretača spoznaje i etičkog preobražaja. ***Daj nesanicu grane s koje slete zvučno u dane poslednje i tužne Zlatokrila koje ne mogu da se sete crne šume iza glavobolje ružne.*** Sintaksičkom rekonstrukcijom Zlatokrila se može razumjeti kao adresat od kojeg lirski subjekt traži "nesanicu grane" s koje je nekada sletjela. Nesanica označava budnost i oprez, suprotstavljene "crnoj šumi" i zaboravu. Šume Zlatokrile "ne mogu da se sete", pa se naslovni simbol već na početku pojavljuje kao nešto izgubljeno iz kolektivnog pamćenja. "Glavobolja ružna" označava prekid nakon kojeg takvo sjećanje više nije neposredno dostupno, dok je nekadašnji let Zlatokrile "zvučan" – primjetan i javan – ali smješten u "poslednje i tužne" dane. ***U tvrdu zemlju da l odlete šuplja od neba prazna kao sve što traje?*** Let prema "tvrdoj zemlji" otvara pitanje smrti i nestanka Zlatokrile. Sintagme *šuplja od neba* i *prazna kao sve što traje* sugeriraju gubitak sadržaja i prvobitnog značenja. "Šuplje" se pritom može povezati i s frazemom *iz šupljeg u prazno*, odnosno s uzaludnošću djelovanja. Pitanje zato nije samo gdje je Zlatokrila nestala nego i da li je njen simbol, izdvojen iz svijeta kojem je pripadao, izgubio svoje značenje. ***Vatra koja te vidi biće skuplja od zlata koje sebe ne***

[18] Daj nesanicu grane s koje slete/ Zvučno u dane poslednje i tužne/ Zlatokrila koje ne mogu da se sete/ Crne šume iza glavobolje ružne./ U tvrdu zemlju da l odlete šuplja/ Od neba, prazna kao sve što traje?/ Vatra koja te vidi biće skuplja/ Od zlata koje sebe ne poznaje./ Osta samo ime: dosta da se rodi/ Pesma u letu sjaj daleke zore./ Sanjam te dok pevaš u skamenjenoj vodi/ Morem bez molitve pro neprelet gore,/ Odlete tragom izdajničke sreće,/ Od bleska srca rukom sklanjam lice./ Ne kuni vodu izgoreti neće,/ Udahnuo te kamen krilatice.

poznaje. Zlatna krila u epskom predlošku čine utvu vrijednim plijenom, ali Miljković vrijednost zlata suprotstavlja vrijednosti vatre. Zlato "sebe ne poznaje", dok vatra označava sposobnost promjene i ponovnog nastajanja. U tom smislu materijalnoj vrijednosti suprotstavlja se vrijednost preobražaja. Takvo značenje odgovara i *Diobi Jakšića*, u kojoj susret s utvom doprinosi Dmitrovom prepoznavanju vlastitog zla i njegovoj etičkoj promjeni. ***Osta samo ime: dosta da se rodi pesma u letu sjaj daleke zore.*** Od Zlatokrile je ostalo samo ime, ali je pjesniku upravo riječ dovoljna da iz nje ponovo proizvede značenje. Pjesma koja se "rađa" i nalazi "u letu" preuzima osobine ptice, pa se obnavljanje tradicionalnog simbola ostvaruje kroz sam pjesnički govor. "Sjaj daleke zore" pritom povezuje pjesmu s mogućnošću novog početka. Tradicija zato ne opstaje pukim ponavljanjem nego ponovnim stvaranjem iz onoga što je od nje preostalo. ***Sanjam te dok pevaš u skamenjenoj vodi.*** Zlatokrila sada dobija glas i "pjeva", čime se dodatno približava pjesniku i pjesmi. "Skamenjena voda" predstavlja prostor zaustavljenog kretanja i života, nasuprot ptici koja pjeva. Pjesnički govor tako nastaje unutar svijeta koji je izgubio pokretljivost, a Zlatokrila postaje figura mogućnosti njegovog ponovnog pokretanja. ***Morem bez molitve pro neprelet gore odlete tragom izdajničke sreće.*** Zlatokrila odlijeće putem koji se čini nemogućim – "pro neprelet gore" – ali posebno je značajan "trag izdajničke sreće". Taj trag vodi prema *Diobi Jakšića*: Dmitar izdaje brata namjerom da ga ubije, dok Anđelija "izdaje" Dmitrovu zapovijed odbijajući da počini zločin. Upravo drugo izdajstvo omogućava sretan rasplet. "Izdajnička sreća" zato preokreće uobičajeno negativno značenje izdaje: sreća pripada onome ko izda zlo i odbije poslušnost nepravednom zahtjevu. Miljkovićeva pjesma, slijedeći taj trag, tradicionalni motiv pretvara u pitanje mogućnosti etičkog izbora. ***Od bleska srca rukom sklanjam lice.*** Bljesak označava nagao i snažan trenutak spoznaje, dok srce povezuje tu spoznaju s ljubavlju, životom i hrabrošću. Zaklanjanje lica sugerira da je i sam lirski subjekt zatečen onim što je spoznao. Pjesničko saznanje prethodi njegovoj potpunoj potvrdi iskustvom i djelovanjem: ono što se tek treba ostvariti u životu već se pojavilo kao mogućnost u pjesmi. Završna cjelina: ***Ne kuni vodu izgoreti neće, Udahnuo te kamen krilatice*** povezuje prethodne motive vode, vatre,

kamena i pjesničkog govora. Vodu ne treba proklinjati zato što promjena ne zavisi od nje nego od sile preobražaja koju predstavlja Zlatokrila. Kamen, simbol nepokretnosti i trajanja, "udahnuo" je krilaticu, odnosno riječ koja može nastaviti postojati i izvan prvobitnog konteksta. Krilatica pritom pripada i usmenoj tradiciji kao sažeta izreka koja se prenosi unutar zajednice. Završetak pjesme istovremeno osvjetljava Miljkovićev odnos prema tradiciji. Od Zlatokrile može ostati samo ime, ali je to ime dovoljno da se iz njega rodi nova pjesma. Tradicionalni simbol zato nije vrijedan samo zato što pripada prošlosti, nego zbog mogućnosti da bude preobražen i ponovo proizvede značenje. Kao što utva u epskom predlošku pokreće Dmitrovu spoznaju i promjenu, tako Miljkovićeva *Utva* naslijeđeni simbol podvrgava novom čitanju. U društvu koje je revolucijom uspostavilo nove političke i društvene vrijednosti, takav postupak dobija i šire značenje: ni tradicija ni savremeni kolektivni ideali ne mogu funkcionirati kao neupitni autoriteti, nego njihova vrijednost zavisi od sposobnosti samopreispitivanja i preobražaja. "Izdajnička sreća" tako postaje paradoksalna mogućnost etičkog izbora – mogućnost da se upravo odbijanjem poslušnosti prema pogrešnom zahtjevu sačuvaju vrijednosti u čije se ime autoritet uspostavlja.

Tamni vilajet

Naslov sedme pjesme ciklusa *Tamni vilajet*[19] upućuje na kratku priču iz Vukove zbirke[20] u kojoj vojnici, slijedeći cara, ulaze u mračan prostor u

[19] Tuđom su pesmom očarani. Teška/ Neverstva kriju u srcu što strepi:/ Slavuje stranputica. Sunce je greška/ Praćena viđenim užasima slepim./ Noć umesto oka lukava vatra nudi./ Al stoje kužni u istrošenom vazduhu/ I slede vidljivost različito ljudi./ Ponor sumnja u njih jer ih ispunjava;/ Samo su slabi izvan opasnosti./ U zločin je umešan i onaj ko spava./ Nikoga nema da jakima oprosti/ Što siđoše u tamni vilajet i zlato/ Koje se ne može uzeti otkriše./ Što god da činiš zlo činiš jer blato/ Iz toga podzemlja slavno je sve više.

[20] Priča, kako je bilježi Vuk, glasi ovako: "Bio jedan car, pa došavši s vojskom na kraj svijeta, pošao u tamni vilajet, gdje se nikad ništa ne vidi. Ne znajući kako će se natrag vratiti, ostave ondje ždrebad od kobila da bi ih kobile iz one pomrčine izvele. Kad su ušli u tamni vilajet i išli po njemu, sve su pod nogama osjećali nekakvo ositno kamenje, i iz mraka nešto poviče: 'Ko ovoga kamenja ponese, kajaće se, a ko ne ponese, kajaće se.' Gdje koji pomisli: 'Kad ću se kajati, zašto da ga nosim?', a gdjekoji: 'Daj barem jedan da ponesem.' Kad se vrate iz tame na svijet, a to ono sve bilo drago kamenje. Onda oni koji nijesu poneli stanu se kajati što nijesu, a oni što su ponijeli, što nijesu više" (Karadžić, 1985, str. 148).

kojem se ništa ne vidi. Pod nogama pronalaze kamenje, dok im nepoznati glas govori da će se kajati i ako ga ponesu i ako ga ostave. Nakon izlaska iz tamnog vilajeta otkrivaju da je riječ o dragom kamenju: oni koji ga nisu uzeli kaju se što nisu, a oni koji jesu – što nisu uzeli više. Miljković iz folklornog predloška preuzima odnos između mraka, neznanja, vođstva i materijalnog bogatstva, ali ga preobražava u pitanje odgovornosti pojedinca za istinu koju prihvata i postupke zajednice kojoj pripada. ***Tuđom su pesmom očarani*:** "Tuđa pesma" može se razumjeti kao tuđi govor i tuđa istina koju pojedinac prihvata kao vlastitu. Kao što vojnici u folklornom predlošku slijede cara u prostor u kojem sami više ne mogu vidjeti, tako i "očaranost" podrazumijeva prepuštanje vlastitog prosuđivanja autoritetu drugoga. Glagol *očarati* pritom nije neutralan: on podrazumijeva privlačnost koja istovremeno može zamagliti sposobnost kritičkog uvida. Folklorni motiv ulaska u tamu tako se preobražava u problem odnosa pojedinca prema kolektivnoj istini i autoritetu koji je oblikuje. ***U zločin je umešan i onaj ko spava.*** Motiv sna radikalizira pitanje odgovornosti. Neznanje, pasivnost ili odbijanje da se vidi ono što se događa ne oslobađaju pojedinca odgovornosti za zločin počinjen u ime zajednice kojoj pripada. U odnosu na prethodni stih, "spavanje" se može povezati upravo s pristajanjem na očaranost "tuđom pesmom": odricanje od vlastitog prosuđivanja ne ukida odgovornost za posljedice kolektivnog djelovanja. Time Miljković folklorni motiv tame premješta iz prostora nemogućnosti gledanja u etičko pitanje odgovornosti za vlastito neviđenje. Drago kamenje iz folklornog predloška dodatno usložnjava taj problem. Paradoks prema kojem se kaju i oni koji ga uzmu i oni koji ga ostave pokazuje da se izlaz ne nalazi u izboru između posjedovanja i neposjedovanja, jer oba izbora ostaju određena istom željom za materijalnim bogatstvom. Istina koju tamni vilajet otkriva nije zato samo da je kamenje zapravo zlato, nego i da želja za posjedovanjem nema konačnu tačku: onaj ko ima žali što nema više. Miljković tako motiv dragog kamenja preobražava u pitanje vrijednosti prema kojima pojedinac i zajednica usmjeravaju svoje djelovanje. Završna formulacija: ***Što god da činiš zlo činiš jer blato iz tog podzemlja slavno je sve više*** potvrđuje zatvorenost takvog vrijednosnog sistema. "Podzemlje" nastavlja semantičko polje tamnog vilajeta, dok se drago kamenje iz

folklornog predloška preobražava u *blato*. Ono što se činilo vrijednim pokazuje se kao bezvrijedno, ali upravo to blato postaje "sve više" slavno. Problem zato više nije samo pogrešan pojedinačni izbor: ako zajednica slavi vrijednosti proizašle iz "podzemlja", pojedinac djeluje unutar poretka u kojem su i sami kriteriji dobra i zla poremećeni. Takvo preoblikovanje folklornog predloška omogućava izrazito političko čitanje pjesme. U jugoslavenskom kontekstu kraja pedesetih godina odnos između "tuđe pesme", očaranosti, neznanja i odgovornosti može se povezati s pitanjem individualnog pristajanja na kolektivne ideološke narative: pripadnost zajednici i prihvatanje njene istine ne oslobađaju pojedinca odgovornosti za nasilje ili nepravdu počinjene u njeno ime. Istovremeno, preobražavanje dragog kamenja u "slavno blato" otvara pitanje nesklada između revolucionarnih vrijednosti i sve izraženijeg usmjerenja prema materijalnom blagostanju. Ako se poveže s tadašnjim raspravama o porastu životnog standarda i vesternizaciji, završetak pjesme može se čitati i kao kritika sistema vrijednosti u kojem materijalno blagostanje postepeno potiskuje prvobitni emancipatorski sadržaj revolucionarnog projekta. Takvo čitanje, međutim, proizlazi iz šireg historijskog konteksta, dok je u samom tekstu čvršće utemeljena kritika očaranosti, pasivnosti i odricanja od individualne odgovornosti.

Ravijojla

Pjesma *Ravijojla*[21] formalno se razlikuje od prethodnih pjesama u ciklusu: osim naslova kao intertekstualnog ključa sadrži i citat, a pojedini stihovi unutar pjesme ponavljaju se uz značenjske varijacije. Naslov upućuje na pjesmu *Marko Kraljević i vila*, u kojoj vila Ravijojla ranjava Markovog pobratima Miloša zato što krši njenu zabranu da pjeva Miroč planinom i time pokaže da pjeva ljepše od nje. Marko potom nadjača vilu i prisili je da Miloša ljekovitim biljem vrati u život. Drugi intertekstualni ključ

[21] ...tužna vila nije sjena puka (Tin)/ Tvoje je srce uzrok dana i noći/ Vreme slično suncu dubokom i prazni/ Zabranjeni slavuji slavni al bez moći/ Tvoje je srce uzrok dana i noći/ Da sve što prođe vrati se po kazni/ Tužna posestrimo čemera i bune/ Pelen je jedini lek i gorka nega/ Srcu još gorčem što se tobom kune/ Tužna posestrimo čemera i bune/ Jetkih mudraca s izmišljena brega/ Tvoje je srce u drugima ti samo pevaš/ I tvoja ih praznina sve više očarava/ Oproštena im oporost dosneva/ Tvoje je srce u drugima dok pevaš/ O iskri iskrenoj koja očajava/ U taštom predelu kome odolevaš.

predstavlja stih iz Ujevićevog ciklusa *Vedrina*: "tužna vila nije sjena puka" (Ujević, 1963, str. 48). U kontekstu Ujevićevih stihova vila dobija funkciju muze koja omogućava preobražavanje patnje u pjesmu. Miljkovićeva Ravijojla zato nije samo osvetoljubivo biće iz folklornog predloška nego i figura same poezije i njene moći. Ponavljanje i variranje stihova "tvoje srce..." i "tužna posestrimo..." dodatno uvodi element višeglasja. Pjesma se razvija kao svojevrsno natpjevavanje različitih mogućnosti razumijevanja poezije, pri čemu se prethodno izrečena značenja ponavljanjem ne potvrđuju jednostavno nego preispituju. ***Tvoje je srce uzrok dana i noći vreme slično suncu dubokom*:** srce se povezuje sa suncem kao središtem života i smjene dana i noći, ali i s vremenom preko ritmičnosti otkucaja. Ono je "duboko" jer pripada unutrašnjosti bića, pa vila kao muza dobija moć koja nije samo estetska: njeno srce određuje ritam pjesničkog svijeta. ***I prazni zabranjeni slavuji slavni al bez moći (tvoje je srce uzrok dana i noći) da sve što prođe vrati se po kazni*:** "zabranjeni slavuji" prizivaju Miloša, kojem je zabranjeno pjevati, ali i pjesnike uopće. Oni su "slavni", ali "prazni" i bez moći da ono što je prošlo vrate u iskustvo i pamćenje. Ponavljanje stiha "Tvoje je srce uzrok dana i noći" prekida ovu tvrdnju i relativizira njenu konačnost. Time se već uspostavlja osnovna dilema pjesme: poezija može biti prazna i nemoćna, ali mogućnost njene djelotvornosti nije potpuno ukinuta. ***Tužna posestrimo čemera i bune*:** Ravijojla je u epskom predlošku poražena i prinuđena da s Markom uspostavi odnos posestrime. Međutim, ona je posestrima i "bune": upravo zabrana pjevanja proizvodi otpor. Folklorni sukob između vile i pjevača tako se preobražava u pitanje granica pjesničke slobode. ***Pelen je jedini lek i gorka nega srcu još gorčem što se tobom kune*:** pelen kao gorka ljekovita biljka povezuje gorčinu i liječenje. Sintaksička struktura dopušta da je srce već "gorče" od lijeka ili da takvim postaje zato što se kune u vilu. U oba slučaja iskustvo razočaranja u muzu postaje uslov spoznaje: poezija se ne može ostvariti samo vjerom u vlastitu moć nego mora proći kroz iskustvo vlastitih ograničenja. ***Tužna posestrimo čemera i bune jetkih mudraca s izmišljena brega*:** "izmišljeni breg" priziva Parnas i tradiciju pjesničke autonomije, dok sintagma "jetki mudraci" dobija ironijski ton. Ravijojla tako nije posestrima samo pjesničke pobune protiv zabrane nego

i pjesnika koji se povlače u autonomni estetski prostor. Pjesma time problematizira dvije krajnosti: ograničavanje pjesničke slobode, ali i poeziju koja vlastitu autonomiju ostvaruje udaljavanjem od iskustva i stvarnosti. ***Tvoje je srce u drugima ti samo pevaš*:** srce muze nalazi se "u drugima", dok ona sama samo pjeva. Takvo pjevanje može ostati bez unutrašnjeg sadržaja: sama pjesnička vještina nije dovoljna da pjesmi osigura smisao. U odnosu na folklorni predložak to dodatno relativizira Ravijojlinu nadmoć nad Miloševim pjevanjem. ***I tvoja ih praznina sve više očarava*:** praznina može "očaravati" upravo estetskom privlačnošću. Kao što Marko u epskoj pjesmi zaspi slušajući Miloševu pjesmu, tako se ovdje otvara mogućnost poezije koja zavodi ljepotom, ali ne proizvodi spoznaju. "Očaranost" zato ponovo dobija ambivalentno značenje: estetska moć pjesme može istovremeno biti i njena nemoć. ***Oproštena im oporost dosneva*:** "oporost" nastavlja motiv gorčine pelena i ljekovitog bilja iz folklornog predloška. Oproštaj nastupa nakon sukoba i kazne: Miloš je vraćen u život, dok je Ravijojla primorana odreći se svoje zabrane. Preobražaj zato obuhvata obje strane – i pjesnika koji je prekršio zabranu i muzu koja je pokušala uspostaviti vlast nad pjesmom. ***Tvoje je srce u drugima dok pevaš o iskri iskrenoj koja očajava u taštom predelu kome odolevaš*:** variranje prethodnog stiha iz "ti samo pevaš" u "dok pevaš" mijenja njegovo značenje. Srce nije odsutno zato što je pjesma prazna, nego može biti "u drugima" upravo zahvaljujući pjevanju. Poezija tako ponovo dobija mogućnost djelovanja: "iskra iskrena" opstaje u "taštom predelu" kojem se pjesma odupire. Ponavljanje nije puko vraćanje istog nego proizvodi novo značenje i razrješava prethodno uspostavljenu dilemu o moći pjesničkog govora. Miljković tako Ravijojlu istovremeno oblikuje kao muzu koja omogućava pjesmu i autoritet koji pokušava odrediti granice dopuštenog pjevanja. Folklorni sukob zato se može čitati i kao problem pjesničke slobode: zabrana proizvodi pobunu, ali ni autonomija pjesništva sama po sebi nije dovoljna ako vodi u "prazninu" i "tašti predeo". U jugoslavenskom kontekstu kraja pedesetih godina ova napetost dobija političku dimenziju. Nakon oslobađanja književnosti od zahtjeva dogmatskog socijalističkog realizma pitanje slobode više nije samo pitanje prava da se pjeva nego i načina na koji se ta sloboda koristi. Ravijojla se zato ne

mora neposredno poistovjetiti s političkom cenzurom, ali njena zabrana omogućava da se pjesma čita kao otpor svakom autoritetu koji unaprijed određuje granice pjesničkog govora. Pjevanje koje toj zabrani odolijeva postaje čin pjesničke slobode, dok "srce u drugima" njegov smisao premješta iz formalne autonomije prema djelovanju na drugoga.

Kolo

Naslov devete pjesme ciklusa *Kolo*[22] aktivira čitavo polje međusobno povezanih značenja: krug i obrtanje, kolektiv i zajedništvo, obred i ponavljanje, ali i zatvorenost prostora iz kojeg je teško iskoračiti. Za razliku od prethodnih pjesama, folklorni predložak ovdje nije pojedinačna epska pjesma ili priča, nego tradicionalni oblik kolektivne igre, koji Miljković preobražava u simbol odnosa pojedinca i zajednice. *Van njega sve je beskraj, varka i zloba, praznina u vetar pretvorena tašto. Samo je budnost pesma, i teskoba, beščulno mesto prevareno maštom*: kolo se najprije pojavljuje kao granica između uređenog kolektivnog prostora i svijeta izvan njega, koji je određen "beskrajem", "varkom" i "zlobom". Međutim, ni prostor unutar kola nije oslobođen prevare: "beščulno mesto" prevareno je vlastitom maštom. Nasuprot takvoj samoobmani stoji "budnost", izjednačena s pjesmom i tjeskobom. Poezija ovdje nije sredstvo utjehe nego način održavanja svijesti o onome što kolektivna predstava o sebi pokušava prikriti. *Izmišljanje slepog u kovitlac oka, o saplitanje kroz izmišljen vrt! Iskustvo oslobođeno pamćenja opčini bilje nežnosti i smrt*: "izmišljeni vrt" sugerira idealizirani prostor koji zajednica proizvodi vlastitim predstavama, ali se skladno kretanje kola u njemu pretvara u "saplitanje". Posebno je značajna sintagma "iskustvo oslobođeno pamćenja": iskustvo koje prekida vezu s prošlošću više ne omogućava spoznaju nego postaje oblik izmišljanja. Takva konstrukcija stvarnosti "opčinjava", odnosno onemogućava kritičko sagledavanje vlastitog položaja.

[22] Van njega sve je beskraj, varka i zloba,/ Praznina u vetar pretvorena tašto./ Samo je budnost pesma, i teskoba,/ Beščulno mesto prevareno maštom./ Izmišljanje slepog u kovitlac oka,/ O saplitanje kroz izmišljen vrt!/ Iskustvo oslobođeno pamćenja/ Opčini bilje nežnosti i smrt/ Okolo vremena, okolo kostura,/ Okolo današnjeg dana opraštanje./ Dok se srce igra svojom prozirnošću/ Ugasla jasnost čeka ispaštanje./ Čikaju svet za potiljkom. Čuj/ Šta zakasnela frula kaže svetu./ Iz pepela oka izleće slavuj./ Krilatost klisure odmeni sujetu.

Kao i u *Tamnom vilajetu*, opčinjenost se tako povezuje s gubitkom sposobnosti razlikovanja stvarnosti od predstave koja je o njoj proizvedena. *Okolo vremena, okolo kostura, okolo današnjeg dana opraštanje*: trostruko ponavljanje riječi "okolo" formalno oponaša kružno kretanje kola. Ono se, međutim, ne okreće samo oko vremena i sadašnjosti nego i oko "kostura", slike smrti koja ostaje prisutna unutar privida zajedništva i trajanja. Kolo zato ne ukida prolaznost nego je kružnim ponavljanjem prikriva. "Opraštanje" dodatno ostaje semantički ambivalentno: može označavati rastanak, ali i davanje oprosta. U oba slučaja uključeno je u isti zatvoreni krug u kojem se granice između prihvatanja, zaborava i ponavljanja zamagljuju. *Dok se srce igra svojom prozirnošću ugasla jasnost čeka ispaštanje*: "prozirnost" srca sugerira uvjerenje u vlastitu čistotu i neposrednost, ali joj je suprotstavljena "ugasla jasnost". Zajednica koja vjeruje u vlastitu prozirnost ne mora zbog toga jasnije vidjeti samu sebe. Naprotiv, takva sigurnost može postati još jedan oblik samoobmane, nakon kojeg slijedi "ispaštanje". *Čikaju svet za potiljkom. Čuj šta zakasnela frula kaže svetu*: poziv "čuj" prekida prethodno kružno kretanje i ponovo uvodi pjesnički glas. Frula, koja se vraća iz prve pjesme ciklusa, sada je "zakasnela", ali ipak govori svijetu. Time se uspostavlja unutrašnja veza ciklusa: pjesma koja je u *Fruli* trebala prizvati izgubljenu pticu ovdje postaje glas koji pokušava prekinuti opčinjenost kola. *Iz pepela oka izleće slavuj. Krilatost klisure odmeni sujetu*: iz "pepela oka" pojavljuje se slavuj, tradicionalni simbol pjesme i pjesnika. Oko, prethodno zahvaćeno "kovitlacem", nakon sagorijevanja ponovo proizvodi mogućnost gledanja i govora. Završna "krilatost klisure" zasniva se na paradoksu: prostor zatvorenosti i pada dobija mogućnost uzleta. Spoznaja vlastitog ograničenog položaja tako "odmenjuje sujetu", odnosno potiskuje uvjerenje u vlastitu veličinu i nepogrešivost. Kolo se zato može razumjeti kao ambivalentan simbol kolektiva: ono pojedincu pruža zajedništvo i uređenost, ali istovremeno može postati zatvoreni krug u kojem zajednica vlastitu predstavu o sebi prihvata kao stvarnost. U jugoslavenskom kontekstu ova struktura omogućava povezivanje pjesme s ideološkom slikom društvenog jedinstva. Razlika između normativne i operativne ideologije, prethodno uvedena u analizu, ovdje se očituje upravo kao razlika između

idealiziranog "izmišljenog vrta" i iskustva koje tu sliku dovodi u pitanje. Problem nije samo u kolektivnoj ideji nego u njenoj sposobnosti da "opčini" pojedinca i vlastitu predstavu o zajednici učini otpornom na iskustvo koje joj proturječi. Nasuprot tome stoji pjesma kao "budnost". Ona razbija zatvorenost kola vraćanjem pamćenja, kritičkog pogleda i svijesti o vlastitom položaju. Politička dimenzija pjesme zato ne zahtijeva poistovjećivanje kola s konkretnom partijom ili državnim aparatom: ono funkcionira kao slika ideološke samoobmane kolektiva koji vlastitu idealiziranu sliku prihvata kao istinu. Poezija, simbolizirana frulom i slavujem, toj opčinjenosti suprotstavlja mogućnost kritičke spoznaje.

Dodole

Naslov desete pjesme *Dodole*[23] upućuje na obred prizivanja kiše kojim se nastoji obnoviti poremećeni prirodni poredak.[24] Miljković, međutim, tradicionalnu funkciju obreda preobražava i na taj način pokazuje zajednicu koja ne traži potpuno ostvarenje svojih potreba, nego nedostatak potreban za održavanje čežnje i pjesme. Završna cjelina pjesme: ***Bela im vrana na jeziku. Znaju sa lažnom slikom da pomire svet*** otkriva ambivalentnu ulogu takvog pjesničkog govora: on prepoznaje odstupanje od postojećeg poretka, ali istovremeno može proizvesti sliku koja čovjeka s tim poretkom miri. U jugoslavenskom kontekstu takva "lažna slika" može se povezati s neskladom između normativnih ideoloških vrijednosti i društvene stvarnosti: problem nije samo ideologija koja idealiziranu sliku proizvodi nego i umjetnost koja je može učiniti prihvatljivom. Nasuprot "budnosti" pjesme iz prethodnog *Kola*, *Dodole* tako otvaraju i suprotnu mogućnost – poeziju koja, umjesto kritičkog preispitivanja stvarnosti, svijet miri s njegovom lažnom slikom.

[23] Ko sat bez kazaljke svetom otkucava/ Pronađena praznina danu sagorelom/ Što posvađa budno sa onim što spava/ I let zaustavljen s laži odletelom./ Pa pevaju: daj nam budućnost ko sećanje,/ Svet više iza nas negoli u nama./ Da bi čeznuli i pevali daj manje/ Nego što nam treba. Padaj kišo tamna!/ Ružu nutrine nude bezazleno/ Promuklom dodiru dana da se svlada./ Između njih i sveta strmog, eno,/ Kao u jamu teška kiša pada./ Žuboriku biljno pesmom dozivaju/ I dan iza leđa ko potonji cvet./ Bela im vrana na jeziku. Znaju/ Sa lažnom slikom da pomire svet.

[24] "Dodolske pjesme su obredne pjesme prizivanja kiše, povezane s kultom plodnosti. Ritual spaja religiju i magiju: centralna figura, dodola (djevojka okićena biljem), polijeva se vodom kako bi se analogijskom magijom izazvala kiša" (Škreb, 1986, str. 325).

Raskovnik

Posljednja pjesma ciklusa, *Raskovnik,*[25] naslovom priziva mitsku biljku kojoj se pripisuje moć otvaranja brava i pronalaženja skrivenog blaga (Čajkanović, 1978, str. 12). Miljković tu moć preobražava u simbol spoznaje i oslobađanja: ***Otvori kam u kom iskra malaksava da lepši od praznika običan dan bude***: iskra zatvorena u kamenu analogna je "zaboravljenom proleću" koje kasnije čami u sjemenci: život nije nestao nego je zatvoren i potrebno ga je ponovo pokrenuti. Raskovnik zato otvara ono što je skriveno, zaboravljeno ili zarobljeno – kamen, sjemenku, riječ, srce i, konačno, put "ptici, čoveku i zori". U završnoj cjelini pjesme ***Otvori Kamen što prećuta zvezde svojoj tami. Otvori put ptici, čoveku i zori*** – otvaranje dobija i političku dimenziju. Kamen "prećutkuje" zvijezde vlastitoj tami, pa se neznanje pokazuje kao oblik zatvorenosti i neslobode: sloboda postaje moguća tek otvaranjem prostora prema onome što je prethodno bilo skriveno. Završetak istovremeno okuplja ključne simbole ciklusa – pticu, svjetlost, zoru, pjesmu i čovjeka – i povezuje ih sa spoznajom i mogućnošću novog početka. *Raskovnik* tako zatvara ciklus slikom poezije koja, poput mitske biljke, otvara zatvorene prostore jezika, pamćenja i kolektivne svijesti i omogućava čovjeku izlazak iz neznanja prema slobodi.

2. ZAKLJUČAK

Jedanaest pjesama ciklusa *Utva zlatokrila* povezuju formalna obilježja, složena sintaksa, folklorni motivi i simboli čije se značenje mijenja u novom pjesničkom kontekstu. Metoda "nered po nered", zasnovana na sintaksičko-semantičkoj rekonstrukciji stihova, prepoznavanju folklornih i

[25] To je nekakva (može biti izmišljena) trava za koju se misli da se od nje (kad se njome dohvati) svaka brava i svaki drugi zaklop otvori sam od sebe. Vuk St. Karadžić/ Otvori kam u kom iskra malaksava,/ Da lepši od praznika običan dan bude./ Iznesi blago iz lažnih ostava,/ Iz izmišljenog pakla lekovit jed rude./ Pokloni svoju biljnu mudrost danu./ Otvori put u reči, u riznicu golje./ Oko zahodi za suncem, ne srce. Osvanu/ Varka, rekavši: hajdemo u polje!/ Biljni sezame otvori obzorje/ Za sve koji su se rodili prerano;/ Nek uđu u tuđe srce ako su otvorili svoje,/ putnici vrlim li morem, gorom li sanom./ Otvori semenku u kojoj nežno čami/ Zaboravljeno proleće. Otvori/ Kamen što prećuta zvezde svojoj tami./ Otvori put ptici, čoveku i zori.

intertekstualnih predložaka te analizi njihove transformacije pokazala je da se značenje ciklusa ne iscrpljuje u odnosu prema tradiciji, nego omogućava i čitanje u društvenom i političkom kontekstu vremena u kojem je nastao. Pojedinačne pjesme pritom razvijaju različite aspekte istog problemskog kompleksa. *Frula* poeziji pripisuje emancipatorsku funkciju; *Gojkovica* problematizira individualnu žrtvu u ime kolektiva; *Zova* odnos istine, straha i autoriteta; *Bolani Dojčin* odgovornost za djelovanje u zajednici; a *Sluga Milutin* odnos kolektivnog pamćenja i individualnog izbora. Središnja *Utva* problematizira odnos lojalnosti, etičke neposlušnosti i preobražaja, dok *Tamni vilajet* povezuje neznanje i pasivnost s individualnom odgovornošću. *Ravijojla* otvara pitanje pjesničke slobode i zabrane, *Kolo* ideološke samoobmane kolektiva, a *Dodole* mogućnosti da poezija čovjeka pomiri s "lažnom slikom" svijeta. Završni *Raskovnik* tim problemima suprotstavlja otvaranje zatvorenih prostora jezika, pamćenja i spoznaje prema slobodi. Na osnovu ovakvih različitih artikulacija ponavlja se odnos znanja i neznanja, slobode i neslobode, pojedinca i kolektiva te ideala i njihove realizacije, posebno napetost između normativnih vrijednosti zajednice i društvene prakse koja im proturječi. Političko čitanje pritom ne svodi simbole na neposredne alegorije jugoslavenske stvarnosti, nego ih kontekstualizira unutar društva obilježenog revolucionarnim naslijeđem, kolektivnom emancipacijom i protivrječnostima njene historijske realizacije. Poezija se tako pojavljuje kao ambivalentna snaga: može stvarati "lažnu sliku" svijeta, ali i biti oblik budnosti, spoznaje i otpora. Takvo čitanje proširuje tumačenja Miljkovićevog odnosa prema folklornoj tradiciji i neosimbolističkoj poetici prema pitanjima društvenog iskustva. Metoda "nered po nered" ne nudi se kao konačni ključ hermetične pjesme, nego kao postupak kojim se od sintaksičko-semantičkih odnosa, preko intertekstualnih veza i simboličkih transformacija, dolazi do mogućih kontekstualnih značenja i otvara put novom čitanju ovog pjesničkog ciklusa.

LITERATURA

Čajkanović, V., 1978. *Mit i religija u Srba*. Beograd: Srpska književna zadruga.

Čalić, M. J., 2013. *Istorija Jugoslavije u 20. veku*. Beograd: Klio.

Dizdarević-Krnjević, H., 1996. "Utva zlatokrila i poetika sećanja". U: Petković, N. ur. Zbornik radova *Poezija i poetika Branka Miljkovića*. Beograd, Gadžin Han: Institut za književnost i umetnost, Dom kulture "Branko Miljković", str. 165–191.

Džadžić, P., 1965. *Branko Miljković ili neukrotiva reč*. Beograd: Prosveta.

Jeftimijević-Mihajlović, M., 2006. "Tradicija kao vid simbolističkog nasleđa". *Baština*, 20, str. 69–84.

Karadžić, V. S., 1985. *Srpske narodne pripovetke*. Beograd: Prosveta.

Kostić, D., 2015. "Utva zlatokrila Branka Miljkovića: tradicionalno i moderno". U: Dimitrijević, B. ur. *Branko Miljković: novo čitanje*. Niš: Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu, str. 103–116.

Malešević, S., 2024. *Ideologija, legitimnost i nova država: Jugoslavija, Srbija, Hrvatska*. Beograd, Zagreb: Fabrika knjiga.

Miljković, B., 1958. "Odgovor na anketu 'Književnih novina'". U: *Sabrana dela Branka Miljkovića. Knjiga IV: Kritike sa delima i autorima o pesničkoj umetnosti*. Niš: Izdavačka ustanova "Gradina", str. 249–250.

Miljković, B., 1972. "Hermetična pesma". U: *Sabrana dela Branka Miljkovića. Knjiga IV: Kritike sa delima i autorima o pesničkoj umetnosti*. Niš: Izdavačka ustanova "Gradina", str. 209–211.

Miljković, B., 1972. "Humanistički romantizam". U: *Sabrana dela Branka Miljkovića. Knjiga IV: Kritike sa delima i autorima o pesničkoj umetnosti*. Niš: Izdavačka ustanova "Gradina", str. 159–160.

Miljković, B., 1972. "Nerazumljivost poezije". U: *Sabrana dela Branka Miljkovića. Knjiga IV: Kritike sa delima i autorima o pesničkoj umetnosti*. Niš: Izdavačka ustanova "Gradina", str. 223–230.

Miljković, B., 1972. "Orfejsko zaveštanje Alena Boskea". U: *Sabrana dela Branka Miljkovića. Knjiga IV: Kritike sa delima i autorima o pesničkoj umetnosti*. Niš: Izdavačka ustanova "Gradina", str. 193–201.

Miljković, B., 1972. "Patriotska i revolucionarna poezija". U: *Sabrana dela Branka Miljkovića. Knjiga IV: Kritike sa delima i autorima o pesničkoj umetnosti*. Niš: Izdavačka ustanova "Gradina", str. 234–239.

Miljković, B., 1972. "Pesma ostaje ako je ispevana u vremenu". U: *Sabrana dela Branka Miljkovića. Knjiga IV: Kritike sa delima i autorima o pesničkoj umetnosti*. Niš: Izdavačka ustanova "Gradina", str. 189–190.

Miljković, B., 1972. "Poezija i oblik". U: *Sabrana dela Branka Miljkovića. Knjiga IV: Kritike sa delima i autorima o pesničkoj umetnosti*. Niš: Izdavačka ustanova "Gradina", str. 205–208.

Miljković, B., 1972. "Poezija ili optimizam". U: *Sabrana dela Branka Miljkovića. Knjiga IV: Kritike sa delima i autorima o pesničkoj umetnosti*. Niš: Izdavačka ustanova "Gradina", str. 155–158.

Miljković, B., 1972. "Politička pesma danas". U: *Sabrana dela Branka Miljkovića. Knjiga IV: Kritike sa delima i autorima o pesničkoj umetnosti*. Niš: Izdavačka ustanova "Gradina", str. 214–217.

Miljković, B., 1972. *Sabrana dela Branka Miljkovića. Knjiga I: Vatra i ništa*. Niš: Izdavačka ustanova "Gradina".

Mitić, K. R., 2015. "Pjesnik predela bez pamćenja". U: Dimitrijević, B. ur. *Branko Miljković: novo čitanje. Zbornik radova sa naučnog skupa održanog u Nišu 14–15. juna 2014*. Niš: Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu, str. 97–102.

Petranović, B., 1988. *Istorija Jugoslavije 1918–1988*. Treća knjiga. Beograd: Nolit.

Samardžija, S., 1996. "Tamo gde počinje zaborav (Utva zlatokrila B. Miljkovića i usmena tradicija)". U: Petković, N. ur. *Poezija i poetika Branka Miljkovića: zbornik radova*. Beograd, Gadžin Han: Institut za književnost i umetnost, Dom kulture "Branko Miljković", str. 147–164.

Stefanović, A., 2019. "Drama života i smrti: ključ za interpretaciju poezije Branka Miljkovića". *Novi Izraz*, 73–74, str. 65–81.

Stefanović, A., 2020. "Interpretacija poezije: Tamni vilajet, Branko Miljković". Dostupno na: P.E.N. Centar BiH [17. 3. 2026].

Stefanović, M. D., 2015. "Branko Miljković i narodna poezija: poetika poslerat-ne srpske lirike ili među snom i med javom". U: Dimitrijević, B. ur. *Branko Miljković: novo čitanje. Zbornik radova sa naučnog skupa održanog u Nišu 14–15. juna 2014*. Niš: Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu, str. 89–95.

Škreb, Z., 1984. "Dodolske pesme". U: Živković, D. ur. *Rječnik književnih termina*. Beograd: Institut za književnost i umetnost, Nolit, str. 130.

Tešić, M., 1996. "Svirala od zove u nakaznoj samoći". U: Petković, N. ur. *Poezija i poetika Branka Miljkovića: zbornik radova*. Beograd, Gadžin Han: Institut za književnost i umetnost, Dom kulture "Branko Miljković", str. 193–204.

Ujević, T., 1963. *Sabrana djela*. Zagreb: Znanje.

Zovko, I., 1891. "Utve zlatokrile". *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, III (3), str. 317–318.

NENAD VELIČKOVIĆ
ANES OSMIĆ

THE "ORDER-FROM-DISORDER" METHOD IN INTERPRETING *THE CYCLE UTVA* ZLATOKRILA BY BRANKO MILJKOVIĆ

Abstract

This paper analyzes Branko Miljković's poetry cycle *Utva zlatokrila* within the context of Yugoslav society, culture, and poetics of the late 1950s and early 1960s. It is based on the hypothesis that the meaning of this cycle cannot be fully explained within a purely neo-symbolist framework, but rather emerges from the complex relationship between folkloric tradition, poetic procedure, and political context. The aim of the paper is to demonstrate, through the interpretative model referred to as the "order-from-disorder" method, how individual poems articulate key issues concerning the relationship between the individual and the collective, ideology and reality, as well as the problem of freedom and ignorance. The methodological approach relies on close reading, supported by Miljković's theoretical writings and the broader cultural and literary context. The results show that "disorder" in Miljković's poetics does not signify confusion, but represents an initial stage in the organization of meaning, which is transformed into a structured symbolic order. The poems address themes such as the sacrifice of the individual, manipulation of collective narratives, institutional violence, and the acceptance of ignorance as a form of unfreedom, while poetry itself is affirmed as a potentially revolutionary practice operating within language and consciousness. The paper concludes that *Utva zlatokrila* establishes a complex dialogue with its political, cultural, and poetic context, opening up new possibilities for interpreting Miljković's poetry.

Keywords: *Branko Miljković*, Utva zlatokrila, *Yugoslavia*, *political poetry*, *neo-symbolism*, *ideology*, *symbol*, *interpretation*

DOI: 10.46352/23036990.2026.259
Primljen/Received: 3. 3. 2026. UDK/UDC 821.124.09
Prihvaćen/Accepted: 3. 6. 2026. Izvorni znanstveni članak/Original scientific paper

DRAGO ŽUPARIĆ

LEZBIJA KAO KNJIŽEVNO-SOCIJALNI KONSTRUKT: RETORIČKO-STRUKTURALNA FUNKCIJA ŽENSKOG LIKA U KATULOVOJ LIRICI

Sažetak

Ovaj rad bavi se interpretacijom Lezbijina lika u Katulovu pjesništvu s ciljem prevladavanja tradicionalne dihotomije između biografskog i formalističkog čitanja. Tema je relevantna jer se uklapa u suvremene filološke rasprave o odnosu fikcije, društvenog konteksta i književne konstrukcije u antičkoj lirici, osobito u kontekstu neoteričke poetike i intertekstualnosti. Autor polazi od hipoteze da nije isključena mogućnost da književni lik temeljen na povijesnoj ličnosti bude i retoričko-strukturalni konstrukt, bez obzira što to nije presudno za istraživanje u ovom radu. Cilj istraživanja jest ponuditi cjelovito tumačenje Lezbije analizom njezine funkcije u poetskom sustavu, umjesto pokušaja identifikacije s povijesnom Klodijom. Metodološki okvir temelji se na višedimenzionalnom pristupu koji obuhvaća intertekstualno-poetičku, društveno-kontekstualnu i retoričko-strukturalnu analizu odabranih Katulovih pjesama. Posebna se pozornost posvećuje utjecaju Sapfine lirike, helenističke estetike *leptótēs* i rimskih društvenih normi, kao i retoričkim postupcima poput antiteze, ironije i metričkih varijacija. Rezultati istraživanja pokazuju da Lezbija funkcionira kao dinamično retoričko i semantičko središte Katulova lirskog ciklusa. Ona nije psihološki profiliran lik, nego estetska funkcija koja omogućuje artikulaciju emocionalnih kontrasta, dramatizaciju odnosa između javnog i privatnog te povezivanje rimskog pjesništva s grčkom književnom tradicijom. Zaključno, autor potvrđuje hibridni interpretativni model prema kojem Lezbija predstavlja književni mehanizam koji transformira osobno iskustvo u univerzalnu umjetničku formu i ključni element strukture Katulove lirike.

Ključne riječi: *Gaj Valerije Katul*, *Lezbija*, *rimska lirika*, *neoterici*, *intertekstualnost*, *književni konstrukt*, *rimske društvene norme*

UVOD

Lik Lezbije u Katulovu[1] pjesništvu već je dugo jedno od središnjih pitanja klasične filologije, smješteno između biografskog interesa i poetičke analize. Dosadašnja istraživanja često su oscilirala između pokušaja identifikacije Lezbije s povijesnom Klodijom Metelom i formalističkih tumačenja koja je svode na apstraktnu funkciju lirskog diskursa. Polazeći od pretpostavke da takva binarna opreka ne obuhvaća retoričku i strukturnu funkciju Lezbijina lika, ovaj rad zastupa tezu da Lezbija djeluje kao organizacijsko načelo Katulova lirskog diskursa, čija se funkcija očituje u regulaciji afektivnih kontrasta, metričkih izbora i retoričkih obrata unutar zbirke.

Cilj rada je ponuditi cjelovito tumačenje Lezbijina lika koje nadilazi reduktivne modele čitanja i pokazati kako se u toj figuri ogledaju odjeci drugih tekstova, društvene norme kasne Republike te retoričko-metrički postupci karakteristični za Katulovu liriku. Umjesto potrage za "stvarnom" Lezbijom, istraživanje se usmjerava na analizu njezine funkcionalne uloge unutar pjesničkog sustava – osobito na načine na koje Katul putem te figure artikulira afekte, dramatizira napetost između intime i javnosti te reflektira vlastiti odnos prema grčkoj i rimskoj književnoj tradiciji.

Metodološki, rad se temelji na odabranom korpusu Katulovih pjesama u kojima se Lezbija pojavljuje eksplicitno ili implicitno, s naglaskom na tekstove koji nose ključne emocionalne i stilske prijelome (npr. pjesme: *Catull.* 2, 3, 51, 70, 72 i 85). Analiza se provodi višedimenzionalnim pristupom koji objedinjuje intertekstualno-poetičku, društveno-kontekstualnu i retoričko-strukturalnu perspektivu, čime se omogućuje uvid u slojevitost Lezbijina lika bez oslanjanja na spekulativne biografske rekonstrukcije.

Rad je strukturiran u nekoliko cjelina koje prate navedeni metodološki okvir: nakon teorijsko-metodološkog uvoda razmatra se intertekstualno-

[1] Gaj Valerije Katul (lat. *Gaius Valerius Catullus*, Verona, oko 84.–54. pr. Kr.) potječe iz veronske ugledne obitelji i djeluje u književnom krugu neoterika, pjesnika koji u rimsku poeziju unose aleksandrijsku estetiku, kult formalne vještine i osobnog izraza. Njegova sačuvana zbirka od 116 pjesama obuhvaća kratke lirike, invektive, epilije i elegijske kompozicije, a najpoznatiji je po ciklusu pjesama posvećenih Lezbiji, u kojima spaja grčku lirsku tradiciju, rimsku društvenu stvarnost i izrazito osobni ton.

-poetička razina, potom društveno-kontekstualna dimenzija Lezbijina lika, dok se u završnom analitičkom dijelu ispituje njezina retoričko-strukturalna funkcija unutar lirskog ciklusa. Zaključna rasprava sintetizira rezultate i predlaže hibridni interpretativni model kao najprimjereniji za razumijevanje Lezbijina statusa u Katulovu pjesništvu.

U tom kontekstu, istraživanje se temelji na sljedećim pitanjima:

1) Na koji način figura Lezbije funkcionira kao funkcionalno i retoričko središte Katulova lirskog ciklusa, umjesto kao psihološki ili biografski lik?
2) Kako se intertekstualni, društveno-kontekstualni i metričko-retorički elementi međusobno prepliću u oblikovanju Lezbijina statusa unutar rimskog pjesničkog diskursa?

Aktualnost teme proizlazi iz suvremenih filoloških rasprava koje sve više propituju odnos između fikcije i društvene stvarnosti u antičkoj lirici. U kontekstu interesa za međutekstovne odnose i povijest emocija, Lezbija se pokazuje kao osobito pogodno mjesto za istraživanje mehanizama rimskog lirskog diskursa i njegova kulturnog utemeljenja.

U tom smislu, ovaj rad nastoji pokazati da Lezbija ne funkcionira samo kao tematski objekt lirskog diskursa, nego kao njegov strukturni regulator.

1. METODOLOŠKI I TEORIJSKI OKVIR

Analiza Katulova prikaza Lezbijina lika zahtijeva metodološki okvir koji povezuje književnopovijesnu perspektivu s komparativnim i retoričkim čitanjem teksta. Kako Katulova poezija nastaje unutar estetskoga sustava oblikovanog helenističkom poetikom, rimskim društvenim normama i vlastitim lirskim konvencijama, potreban je višedimenzionalan pristup koji može obuhvatiti složenost njegova pjesničkog svijeta. U nastavku se stoga razmatraju četiri temeljna segmenta metodološkoga pristupa.

Intertekstualno-poetički pristup – Promatramo li Katulovu liriku kroz prizmu književnih uzora, jasno uviđamo kako su motivi i modeli iz drugih djela utkani u lik Lezbije. Njegova obrada Sapfina fragmenta 31 u pjesmi 51

(*Ille mi par esse deo videtur...*) ključni je dokaz utjecaja grčke lirike na oblikovanje rimskoga ljubavnog govora. Katul preuzima Sapfin opis tjelesne izbezumljenosti, ali ga retorički reorganizira, osobito zamjenom sapfičke participijalne strukture (φαίνεταί μοι κῆνος ἴσος θεοῖσιν) latinskom konstrukcijom "ravnim bogu čini se meni" (*ille mi par esse deo videtur*), čime subjektivni doživljaj postaje objekt retoričke artikulacije.

Osim na Sapfu, Katul se oslanja i na aleksandrijsku poetiku, prvenstveno na Kalimahov ideal *leptótēs* (grč. λεπτότης) koji slavi sažetost, istančanost i formalnu preciznost.[2] U pjesmama poput druge i treće (o vrapcu), Lezbija nije tek narativni lik, već suptilna prisutnost koja pokreće emocionalni naboj tih minijatura. Takav postupak potvrđuje da njezin lik nije oblikovan kao obična priča, već kao estetizirana književna tvorevina. Gledano šire, Lezbija je neodvojiva od neoteričkog programa: ona ne služi zrcaljenju stvarnosti, već otvara umjetnički prostor u kojem se afekti oblikuju prema drevnim obrascima.[3]

Društveno-kontekstualni pristup – Rimski aristokratski krugovi nezaobilazan su okvir za tumačenje Katulova pjesničkog svijeta. Premda se Lezbija ne mora posve podudarati s povijesnom Klodijom, njezin je književni lik izgrađen unutar vrijednosnog sustava kasne Republike, određenog strogim kategorijama kao što su *dignitas*, *pudor*, *fides* i *levitas*.[4]

U pjesmama 37, 40 i 58, gdje se pjesnik obrušava na suparnike ili aludira na glasine o Lezbijinu ponašanju, vidljivo je da se njezin lik oblikuje prema tadašnjim predodžbama o aristokratskoj ženi. Bez obzira na to odražavaju li ti stihovi stvarne događaje, oni potvrđuju da je ženska seksualna samostalnost bila podložna muškom nadzoru i tumačenju. Lezbija se, dakle, ne pojavljuje kao puka biografska činjenica, već kao figura definirana društvenim konvencijama.

---

[2] Bing 1988, str. 83–89. Bing ističe kako Katul, uz sapfičke elemente, usvaja aleksandrijsku poetiku preko Kalimaha, s naglaskom na *leptótēs* kao vrijednost kratkoće, profinjenosti i formalne preciznosti. Ovo se ogleda u Katulovim kratkim, izbrušenim formama koje nasljeđuju Kalimahov program iz *Aetia*-prologa i epigrama.

[3] D. F. S. Thomson i Gaius Valerius Catullus, 2003, str. 5–6. (uvod "Lesbia"). Thomson kontekstualizira Lezbijinu ulogu unutar uvodnih rasprava o Katulovom životu i poetskom krugu.

[4] O moralnim kategorijama rimske aristokracije vidi: Edwards, 1993, str. 34–45.

Takav pristup ne traga za stvarnom ženom, već istražuje kako pjesnički tekst prihvaća, preinačuje ili pak ironizira norme aristokratske zajednice. Time se jasnije ocrtava kulturna podloga Katulova diskursa, ali i značenje koje Lezbijina pojava ima u rimskom javnom prostoru.[5]

Retoričko-strukturalni pristup – Retorička analiza otkriva da Katul ne gradi lik Lezbije deskripcijom, već uporabom retoričkih figura. U pjesmama 70, 72 i 85 ona postaje žarište antiteza, paradoksa i naglih obrata – više motivska poluga nego psihološki profiliran lik.[6]

Katulova sintaktička sažetost, vidljiva u kratkim parataktičkim rečenicama, elipsama i naglim rezovima, dodatno naglašava emocionalnu hitnost i izravnost iskaza. Važnu ulogu igra i metrika: dok hendekasilabi pogoduju brzini i neposrednosti, elegijski distih omogućuje refleksivnost i odmak.

Sve to upućuje na to da Lezbija u Katulovu pjesništvu ne funkcionira kao narativno razvijen lik, nego prvenstveno kao retoričko žarište lirskog izraza. U pjesmi 85 (*Odi et amo*) ona se pojavljuje tek kao implicirani uzrok duševnog rascjepa, čime se još jednom potvrđuje njezin status retoričke funkcije, a ne stvarnog psihološkog subjekta.

Teorijska polazišta

Teorijsko uporište analize čine četiri suvremena pristupa. Prvenstveno, teorija lirskog subjekta (Fitzgerald) u prvi plan stavlja dramsku dimenziju i performativnost lirskoga "ja", odbacujući autobiografsku doslovnost.[7] Na to se nastavljaju rodne studije (Greene, Skinner), prema kojima su ženski likovi u rimskoj ljubavnoj lirici tekstualne tvorevine uvjetovane muškim

[5] B. Skinner, 2003, str. 23–45; 112–130; 200–215. Skinnerin rad naglašava kontekstualnu interpretaciju umjesto biografskog traženja.

[6] Quinn vidi Lezbiju kao poetski instrument za istraživanje afekata (Quinn, 1972, str. 160–190). Quinn u poglavlju 2 (*The Lesbia Poems*) detaljno raspravlja o pjesmama 70, 72 i 85 unutar konteksta emocionalnih preokreta i stilskih figura.

[7] Fitzgerald, 1995. Teorija se posebno razrađuje u poglavljima 2–5 (str. 36 za *deliciae*) te poglavlju 7 (str. 169 za "ruse of the victim" i transcendentnost poetskog diskursa). To potvrđuje da Fitzgerald eksplicitno odbija autobiografsku transparentnost u korist dramske dimenzije.

pogledom i društvenim konvencijama.[8] Teorija fikcionalizacije (Ricoeur, Cohn) ključna je za razlikovanje empirijskog autora od lirskoga glasa te za analizu postupaka kojima se iskustvo preobražava u fikciju,[9] dok intertekstualna teorija (Genette, Conte) književnu tradiciju definira kao dinamičan sustav odnosa, a ne puki niz imitacija. Sinteza ovih perspektiva omogućuje cjelovit uvid u Katulovo pjesništvo i tumačenje Lezbijina lika kao višeslojne književno-socijalne i retoričke konstrukcije.[10]

2. POETIČKO-INTERTEKSTUALNA RAZINA: HELENISTIČKI MODELI I NEOTERIČKA ESTETIKA

Dimenzija odnosa prema drugim tekstovima u Katulovoj lirici presudna je za razumijevanje oblikovanja Lezbije kao tekstualne figure. Njezina je uloga neodvojiva od grčkih književnih tradicija na koje se Katul svjesno nastavlja, preobličujući ih u skladu s rimskim kulturnim i estetskim očekivanjima. U nastavku se razmatraju tri ključna segmenta te poetike: nasljeđe Sapfine lirike, aleksandrijska estetika i neoterička strategija.

2.1. Sapfa kao arhetip intimne lirike i transpozicija ženskog glasa

Katulova pjesma 51 jedan je od najvažnijih primjera prožimanja grčko-rimske književne tradicije. U njoj pjesnik preuzima ključne sastavnice

[8] Greene naglašava da su ženske figure tekstualne projekcije muškog erotskog subjekta, gdje dominacija nije samo seksualna već i narativna, potkopavajući muški moral i socijalni status. Glavna teza se razrađuje u uvodnim poglavljima (npr. "The Catullan Ego", str. 4–5) i kroz analize pojedinačnih pjesama Katula (str. 8, 72, 76), gdje se fragmentacija muškog subjekta povezuje s konstrukcijom ženskih likova (Greene, 1998).

[9] Paul Ricoeur raspravlja o fikcionalizaciji iskustva primarno kroz pojam *mise en intrigue* (konfiguracije), koja pretvara prefigurirano iskustvo svakodnevnog života (mimesis I) u strukturirani narativ fikcije (mimesis II) (Ricoeur, 1983, str. 85–92 i 137–150).
Ova distinkcija omogućuje analizu kako tekst preobražava iskustvo u fikciju, s Cohnovom dopunom u: Cohn, D., 1988. *Transparent Minds: Narrative Modes for Presenting Consciousness in Fiction*, za lirsku poeziju; Ricoeur se fokusira na naratologiju bez doslovnog "lirskog glasa".

[10] Genette, 1982, poglavlja 1–2, str. 7–45, uvodi pojmove hipertekst (tekst B transformiran iz teksta A) i paratekst, gdje tradicija postaje "palimpsest" slojeva odnosa. Conte i Segal, 1986, 1–35., tumače *imitatio* kao retorički oblik odnosa prema tradiciji, a ne u smislu moderne originalnosti.

Sapfina fragmenta 31: motiv tjelesne izbezumljenosti, gubitak daha i glasa, fiziološke reakcije na ljubavni zanos te dramatizaciju erotskog pogleda. No, dok Sapfa opisuje ženski subjekt preplavljen prisutnošću voljene osobe, Katul tu strukturu transponira u muški lirski kontekst. Time Sapfina intimnost postaje građa za novu lirsku formu, a ne autobiografski model.

Čar ljubavi[11]
Bozima nalik čini mi se onaj
kojino na sprama tebi smije da
sjedi i izbliza sluša te kako
umilno zboriš
i ljupko se smješiš, što mi u grudim'
toliko cijelo uzbuni srce.
Čim pak ugledam tebe, namah mi glas
u grlu zapne,
jezik zanijemi meni, a nježni mi,
čitavim tijelom, potekne ljubavni
žar, oči'ne vidim ništa, uši
silno mi šume,
znoj me obliva, drhtanje čitavu
oduze mene, od trave žuća sam,
pa mi se učini da ću za malo
umrijeti jadna.
(Sappho, fragment 31)[12]

Prisutnost drage
Ravnim bogu čini se meni, ili
čak i većim, ako se smije reći,
onaj koji pred tobom stalno sjedi,
gleda te, sluša
smijeh tvoj slatki: sva su mi čula jadnom
zatravljena. Lezbijo, čim sam tebe
ugledao, od onda nemam više,
Lezbijo, glasa,
jezik mi se koči, a oganj nježni
tijelo mi obuzima, uši ječe
zvonjavom, i pokriva noćna tmina
oba mi oka.
Dokolica,[13] Katule, tebe muči
tad si mahnit, težiš za nedostižnim.
Dokolica kraljeve nekoć skrha,
gradove moćne.
(Catull. 51)[14]

Prijenos sapfičkog ženskog glasa u mušku perspektivu kod Katula predstavlja temeljni poetički zahvat, a ne običnu formalnu imitaciju: kod Katula prepoznajemo helenističku stilsku profinjenost, ali bez izvorne sapfičke introspekcije i ženske emocionalne autonomije. Njegova verzija stvara hibridnu subjektivnost u kojoj se grčki senzibilitet prožima s rimskom retoričkom disciplinom.

[11] Prijevod je prema grčkom izvorniku: Sappho et Alcaeus, 1971, Fragment 31.

[12] Prijevod prema: Višić, 2008, str. 159–160. Posljednja strofa predmet je velike filološke rasprave – neki su je smatrali interpolacijom ili zasebnim fragmentom, dok ju je ispravno (u skladu s modernim čitanjima) tumačiti kao namjerni "rimski" kontrapunkt.

[13] "Dokolica" (*otium*) ovdje funkcionira kao točka gdje rimski moralni okvir (i svijest o propasti "kraljeva i gradova") prekida i disciplinira helenističku/sapfičku senzibilnost. *Otium* kod Katula nije samo dokolica već i prostor za stvaranje poezije, ali i prostor opasnosti (poveznica s helenističkim trudom/mukom, ali u rimskom moralnom ključu).

[14] Svi prijevodi Katulovih pjesama su prema: Škiljan, 1987.

Vrijedi istaknuti da se Sapfa u helenističkoj i rimskoj recepciji već čitala prvenstveno kao autorica sentimentalne ljubavne lirike, a ne kao povijesna ličnost.[15] Katul taj recepcijski obrazac u potpunosti prihvaća. Lezbija se tako pojavljuje kao utjelovljenje sapfičkoga lirskog idealizma, ali unutar rimskog okvira koji taj idealizam podvrgava retoričkoj napetosti i društvenim normama.

Najvažniji interpretativni pomak događa se upravo u završnoj strofi, gdje Katul napušta sapfički model pasivne afektivne obuzetosti i uvodi izrazito rimsku kategoriju "dokolice" (*otium*). Time ljubavna izbezumljenost prestaje biti samo fiziološko-emocionalno stanje i postaje predmet moralne refleksije. Dok je kod Sapfe erotska dezorijentacija krajnja točka iskustva, kod Katula ona biva naknadno interpretirana kao posljedica dokolice, koja razara samokontrolu i vodi prema propasti. Ovaj obrat potvrđuje da sapfički senzibilitet u rimskom kontekstu ne može ostati autonomni model subjektivnosti, nego biva podvrgnut vrijednosnom sustavu koji inzistira na samodisciplini i društvenoj odgovornosti. Ovdje se najjasnije očituje hibridna narav Katulova lirskog subjekta: on preuzima helenistički jezik afekta, ali ga istodobno nadzire rimskim moralnim diskursom, čime se stvara napetost između emocionalnog iskustva i kulturne samosvijesti.

Nadalje, ovu je transpoziciju iz ženske (sapfičke) u mušku (katulovsku) perspektivu izrazito važno sagledati i kroz prizmu zadanih rodnih uloga. Uvođenjem i naglašavanjem pogubnosti dokolice (*otium*), u katulovskom se diskursu implicitno očituje tradicionalna percepcija muškarca kao aktivnog dionika javnog života i, u najširem smislu, "osiguravatelja sredstava". Prepustiti se ljubavnoj izbezumljenosti za muškog subjekta ne znači samo gubitak emotivne kontrole već i potencijalno napuštanje utilitarne, egzistencijalne uloge. Značajno je pritom uočiti da ovaj arhetip muškarca kao "osiguravatelja" egzistira gotovo univerzalno – neovisno o konkretnom društvenom statusu, hijerarhijskom položaju, pa i povijesnom vremenu – čime nadilazi isključivo rimski aristokratski okvir. Refleksija o tom rodno uvjetovanom strahu od dokolice otvara plodan prostor za širenje područja

[15] Najčešće Sapfu sentimentalno interpretiraju Horacije, Ovidije i Longinus (pseudo-Longinus).

istraživanja te nudi mogućnost daljnje teorijske nadogradnje nalaza iz ovog rada, posebice u smjeru komparativnih i dijakronijskih studija maskuliniteta i emocija u antičkoj književnosti.

2.2. Aleksandrijska estetika leptótēs-a i poezija minijature

Aleksandrijski pjesnici, ponajprije Kalimah i Teokrit, utemeljili su poetiku kojoj je središnji estetski kriterij bio *leptótēs* – istančanost, suptilnost i formalna elegancija.[16] Katul, kao pripadnik neoteričkog kruga, svjesno prihvaća te ideale, što je osobito vidljivo u kratkim pjesmama posvećenima Lezbiji, poput druge i treće (*Passer...*; *Lugete...*).

U tim stihovima Lezbija nije izravno opisana, već tek naznačena; ona pokreće lirsku emociju, ali njezin lik nije oblikovan mimetički.[17] Središte pjesme postaje minijatura – vrapčić, igra ili gesta – dok Lezbija ostaje "odsutna prisutnost", figura čija se snaga iščitava tek u lirskim tragovima.

Slijedeći aleksandrijsku sklonost mikrodetalju i intimističkom prizoru, Katul gradi Lezbiju kao katalizator ugođaja, a ne kao stvarnu povijesnu osobu. Profinjenost izraza i kompozicijska sažetost, bliska aleksandrijskom epigramu, dodatno potvrđuju da Lezbija ne funkcionira kao individualizirani karakter, nego kao regulator retoričke ekonomije pjesme, jer njezina implicitna prisutnost određuje raspodjelu afektivnog intenziteta, sintaktičke kondenzacije i metričke organizacije iskaza.

2.3. Intertekstualno preoblikovanje u kasnijim pjesmama: od senzibiliteta prema retorici

Katulov odnos prema helenističkoj tradiciji u kasnijim se pjesmama, osobito u 70., 72. i 85., zamjetno mijenja. U tim stihovima nekadašnji sapfički senzibilitet i estetika *leptótēs*-a ustupaju mjesto zgusnutom, epigramskom izrazu.

[16] Bing (poglavlje 2 "Callimachus' Poetics") analizira *leptótēs* kao ključni kriterij aleksandrijske estetike, uspoređujući Kalimaha i Theokrita (npr. *Idyll* 13), gdje se profinjenost očituje u kratkoći, učenosti i izbjegavanju vulgarne grandioznosti (Bing, 1988, str. 50–75).

[17] Grč. *mimēsis* (μίμησις) = oponašanje, nasljedovanje. Važan je filozofski pojam. Kod Platona označava umjetnost kao prikaz stvarnosti, a kod Aristotela prirodnu sklonost učenju oponašanjem; snažno je utjecao na rasprave o umjetnosti i književnosti.

U pjesmi 70 Lezbija je svedena tek na povod za razbijanje iluzije o ljubavnoj stabilnosti, čime Katul nastavlja grčku tradiciju epigrama obilježenu ironijom i susprezanjem patosa.

Nulli se dicit mulier mea nubere malle
quam mihi, non si se Iuppiter ipse petat.
Dicit: sed mulier cupido quod dicit amanti,
in vento et rapida scribere oportet aqua.
(*Catull.* 70)[18]

Žena mog srca kaže da ni za kog osim za mene
ne bi pošla, ni sam kad bi je snubio Zeus.
Kaže; no žena što kaže strastvenu zaljubljeniku
u zrak, u brzice tok možeš zapisati to.

Pjesma 72 preuzima helenističku antitezu "nekad – sad", ali je smješta u rimski kontekst koji pojačava emocionalni učinak. Osobito je značajna uporaba komparativa *vilior* i *levior*, koji ne označavaju samo emocionalno razočaranje nego i retoričku degradaciju objekta ljubavi. Dok *vilior* implicira gubitak vrijednosti, *levior* priziva rimski moralni koncept *levitas*, povezan s nestalnošću i nepouzdanošću, čime Lezbija prestaje biti predmet erotske idealizacije i postaje znak moralne diskvalifikacije.

Dicebas quondam solum te nosse Catullum,
Lesbia, nec prae me velle tenere Iovem.
Dilexi tum te non tantum ut vulgus amicam,
sed pater ut natos diligit et generos.
Nunc te cognovi: quare etsi impensius uror,
multo mi tamen es ***vilior*** *et* ***levior****.*
'Qui potis est?' inquis. quod amantem iniuria talis cogit amare magis, sed bene velle minus.
(*Catull.* 72)

Ti si govorila, Lezbijo, nekad da Katula samo
/ znaš, i da Jupiter sam nije toliko ti drag. /
Tad si mi značila više no dragana prostome
puku, / koliko ocu sin znači i ljubljeni zet. /
Sad sam upoznao tebe, i premda žudim još
žešće, / za mene sasvim si **lak**, **bezvrijedan**
odsada plijen.
"Kako je moguće?" pitaš. Kad ljubim, nepravda takva / čula povećava žar, cijenim sve
manje te ja.

U pjesmi 85 helenistički su afektivni motivi radikalno sažeti u dvije strogo izbrušene rečenice (*Odi et amo*), u kojima Lezbija nije prikazana, već se njezina prisutnost samo podrazumijeva.

[18] Ovi stihovi pripadaju jednoj od najpoznatijih Katulovih "kratkih" pjesama (*nugae*) o Lezbiji, u kojoj pjesnik na sažet i gotovo epigramski način problematizira vjerodostojnost njezinih izjava. Lezbija tvrdi da se ne bi udala ni za koga osim za njega – čak ni kad bi je sam Jupiter prosio – no, Katul odmah uvodi distancu i ironiju. Ističe da riječi koje žena govori zaljubljenom muškarcu nisu čvrste ni trajne, nego prolazne poput zapisa povučenih po vjetru ili brzoj vodi. Pjesma tako u samo nekoliko stihova spaja intimnost, razočaranje i skeptičan pogled na ljubavne zakletve. Latinski tekst prema: *Catullus*, ed. Goold, 1983.

Odi et amo. Quare id faciam, fortasse requiris.
Nescio, sed fieri sentio et excrucior.
(*Catull.* 85)[19]

Mrzim i ljubim. Zašto je tako, možda me pitaš.
Ne znam, no tako da jest, osjećam, mučim se sav.

Intertekstualnost ovdje ne služi sentimentalnom oponašanju, već strukturiranju teksta. Preobličujući grčke predloške u ekonomični izraz rimske lirike, Katul potvrđuje da je Lezbija u potpunosti konstrukcija unutar pjesničkog sustava.

2.4. Neoterička poetička strategija i Lezbija kao poredbeno žarište

Promatramo li Katulovu pjesničku praksu u kontekstu rimske književnosti 1. stoljeća pr. Kr., postaje jasno da je oblikovanje Lezbijina lika neodvojivo od poetike "novih pjesnika" (*poetae novi*). Taj krug, kojem su uz Katula pripadali Calvo i Cinna, zagovarao je radikalan odmak od tradicionalne epske monumentalnosti i retoričke patetike, nastavljajući se na helenističke uzore, posebice na Kalimahov program iz *Aetija*.

Neoterička estetika počivala je na nekoliko temeljnih načela. Prvo, poezija je morala biti kratka, zgusnuta i dotjerana, slijedeći Kalimahov ideal *leptótēs*-a (tankoćutnosti i profinjenosti stila). Drugo, neoteričari su težili *poikíliji* (grč. ποικιλία/*poikilia*) – raznovrsnosti i detaljnoj motivskoj obradi, izbjegavajući linearno širenje naracije. Treće, inzistirali su na gustoći književnih referenci: pjesma je trebala stupati u dijalog s tradicijom kroz preobrazbu, a ne kroz puko oponašanje. Četvrto, razvili su visoku razinu stilske samosvijesti u kojoj pjesnikov glas i lirski subjekt nisu bili autobiografski iskazi, već formalne estetske kategorije.[20]

---

[19] Pjesma *Odi et amo* često se interpretira kao ekstremni primjer lirskog paradoksa, gdje se emocionalna fragmentacija izražava radikalnom ekonomijom jezika. Njena struktura, sastavljena od samo dvije kratke rečenice, ukida narativnost i fokusira se isključivo na afektivni raspon između mržnje i ljubavi, bez kontekstualizacije ili likovne prisutnosti Lezbije. U tom smislu, pjesma funkcionira kao retorička kondenzacija afekta, ne zahtijevajući dramski prikaz voljene osobe.

[20] *Neoterici* (Katul, Cinna) oblikuju lirski subjekt gustoćom književnih aluzija i stilističkim igrama, transformirajući osobno u umjetničko (*docta carmina* – učene pjesme), što kontrastira s arhajskom autobiografskom lirikom (Wiseman, 1985, str. 147–150).

Lezbija se savršeno uklapa u taj poetički okvir. Ona nije psihološki razrađen lik niti rezultat deskriptivnih postupaka, već funkcionalna figura koja omogućuje promjene motiva i tonova. Budući da nije vezana uz fiksne biografske koordinate, slobodno se kreće između različitih stilskih registara – nježnosti, ironije, invektive i patosa – bez potrebe za pripovjednim obrazloženjem. Upravo je ta retorička gipkost čini ključnim elementom Katulove poetike.

Njezina književna povezanost, vidljiva u aluzijama na liričare s otoka Lezba, dodatno potvrđuje da je Lezbija figura s književnim rodoslovljem. Katul ne preuzima samo sapfičku metriku i retoriku afekata već i sâmo ime *Lesbia*, čime priziva Sapfu i stvara svjesnu mrežu književnih poveznica. Time Lezbija postaje komparativno sjecište koje povezuje Katulovu poeziju s helenističkim svijetom, ali i retoričko središte oko kojeg se organizira emocionalna i stilska dinamika zbirke.

Naposljetku, Lezbija kao figura pruža Katulu prostor za dramaturgiju emotivnih lomova; od početne nježnosti do kasnije gorčine i paradoksa. Taj proces nije biografska kronologija, već kompozicijski mehanizam: Lezbija se ne razvija kao samostalan psihološki lik, nego kao funkcionalni element koji omogućuje transformaciju lirskog subjekta. Takva funkcionalnost pokazuje koliko je njezin lik prilagođen neoteričkom stilskom programu i pjesničkim idealima toga doba.

Drugim riječima, Lezbija je pomno osmišljen književni konstrukt koji odgovara zahtjevima kratkoće, profinjenosti, književnih referenci i emocionalne promjenjivosti. U tom smislu, ona postaje jedno od najprepoznatljivijih i najfunkcionalnijih žarišta Katulova lirskog sustava.

Zaključno, analiza sugerira da se Lezbija oblikuje kao figura čije se značenje neprestano prelama kroz sapfičke, aleksandrijske i neoteričke modele. Ona se ne razvija kao psihološki lik, već djeluje kao estetska funkcija koja spaja različite tradicije i stilske izraze. Upravo ta tekstualna fluidnost čini je idealnim polazištem za razumijevanje društveno-kontekstualnih aspekata njezina oblikovanja u rimskom kulturnom okruženju.

3. DRUŠTVENO-KONTEKSTUALNA RAZINA: LEZBIJA I ARISTOKRATSKE NORME RIMSKOG DRUŠTVA

Tumačenje Lezbijina lika zahtijeva temeljito razumijevanje društvenih normi i kulturnih očekivanja koja su definirala rimski aristokratski milje kasne Republike. Katul ne stvara izvan društvene stvarnosti; premda njegova lirika ne oponaša doslovno događaje, ona sudjeluje u diskurzivnim obrascima koji određuju način na koji se ženski lik oblikuje i percipira. U nastavku se stoga razmatraju tri ključna aspekta: moralne vrijednosti, društvena uloga žene te odnos između javnog i privatnog diskursa.

3.1. Moralna slika rimskog aristokratskog društva

U rimskom aristokratskom društvu moralne su kategorije bile temelj društvene procjene i osobnog identiteta. Pojmovi kao što su *dignitas* (ugled), *pudor* (čednost, moralna suzdržanost), *fides* (vjernost) i *levitas* (lakomislenost, nestalnost) presudno su utjecali na prosudbu karaktera, osobito kad je riječ o ženama iz visokih slojeva.[21]

Antički izvori žene često prikazuju kao čuvarice obiteljskog ugleda. Primjerice, Ciceron u govoru *Pro Caelio* opisuje Klodiju, ženu Kvinta Cecilija Metela Celera, kao prijetnju društvenom poretku, pri čemu ona ne funkcionira kao stvarna povijesna osoba već kao retorički konstrukt.[22] Sličan kulturni obrazac odražava i Katulova Lezbija: ona je figura putem koje se moralno vrednuje ne samo pojedinac već i šira zajednica.

---

[21] U rimskom aristokratskom miljeu moralne kategorije poput *dignitas* (ugled), *pudor* (stid, moralna samostegnutost), *fides* (vjernost) i *lĕvitas* (uglađenost, glatkoća) bile su temelj društvene percepcije i osobnog identiteta, osobito za žene visokih slojeva. Edwards, 1993, str. 34–62. (pogl. 1, "A moral revolution? The law against adultery") i str. 63–97. (pogl. 2, "Mollitia: reading the body"), analizira ove pojmove u kontekstu Lex Julia de adulteriis, gdje *pudor* i *fides* čuvaju žensku *dignitas*, dok *lēvitas* (lakomislenost, prevrtljivost/nestalnost) označava moralnu slabost (npr. str. 49–55).

[22] Marcus Tullius Cicero et al., 1905, *Pro M. Caelio oratio*, str. 30–31; 50–53. Ciceron koristi iste retoričke strategije demonizacije Klodije kao Katul u svojim invektivama, čime se potvrđuje teza da je "Lezbija/Klodija" diskurzivni konstrukt muškog pogleda, bilo u sudnici, bilo u poeziji. Ciceron je nazvao Klodiju Metelu (*Clodia Metelli*) imenom *quadrantaria* – "djevojčura za četiri pare", što je bila cijena posjeta javnim kupalištima.

U pjesmi 72 (*Dicebas quondam...*) Lezbija napušta okvire tradicionalne rimske *fides*, dok u pjesmi 70 (*Nulli se dicit...*) postaje primjer ženske nestalnosti (*levitas*). Pjesnik time ne iscrtava psihološki profil već aktivira uvriježene kulturne stereotipe o ženskoj nepouzdanosti. Katul koristi rječnik političkih saveza (*amicitia*, *foedus*) za opisivanje ljubavne veze, čime dodatno pojačava socijalni aspekt "izdaje" kada ga Lezbija napusti.

3.2. Lezbija kao socijalno obilježena figura

U rimskoj su kulturi žene, osobito pripadnice viših slojeva, bile podvrgnute strogim društvenim normama. Njihov se ugled neraskidivo vezivao uz obiteljsku čast i politički status muških srodnika,[23] pa je ženska seksualnost imala i političku težinu: svaka glasina ili insinuacija mogla je ozbiljno narušiti ugled čitave obitelji.

Katul je te dinamike bio itekako svjestan. U pjesmi 37 (*Salax taberna vosque contubernales...*) on proziva posjetitelje gostionice, optužujući ih da svi žude za njegovom Lezbijom ili da su je već posjedovali. Ti stihovi ne moraju prikazivati stvaran događaj, već se oslanjaju na ukorijenjene predodžbe o javnoj izloženosti žene i muškoj potrebi da prisvajaju ženski lik kao statusni simbol.

U pjesmi 58 (*Caeli, Lesbia nostra...*) Lezbija postaje metafora urbanog razvrata. Katul tu spaja helenističku ironiju s rimskim stereotipima o *meretrices*, javnim ženama koje su smatrane prijetnjom moralnom poretku. Premda Lezbija nije prikazana kao povijesna osoba, njezin lik snažno korespondira s tim kulturnim shvaćanjima.

Katul ne opisuje Lezbiju kao empirijski verificiranu osobu, nego kao diskurzivnu figuru čije značenje proizlazi iz interakcije između rimskih moralnih kategorija i retoričkih potreba lirskog iskaza.

3.3. Javni i privatni diskurs: Lezbija između intime i javnosti

Katulova se lirika kreće u rasponu od duboko privatnih emotivnih doživljaja do javnog, retoričkog nastupa. Dok je u ranim pjesmama (2, 3)

[23] Richlin, 1992, str. 160–165; 167–170.

Lezbija prisutna tek implicitno, kao objekt nježne igre, u središnjem dijelu zbirke – primjerice u pjesmama 37, 40 i 58 – ona ulazi u sferu javnog, gotovo forenzičkog diskursa, te postaje sredstvo društvenih obračuna i verbalnih nadmetanja.

Taj dvostruki položaj odražava specifičnost rimske intime: privatnost nikada nije bila potpuno izuzeta iz društvenih struktura moći.[24] Lezbija nastaje na spoju javnog i privatnog diskursa, što potvrđuje da nije riječ o običnoj povijesnoj osobi, već o književnom liku unutar složene mreže društvenih značenja. Katul time postiže dvostruki učinak: s jedne strane stvara dojam autentičnog intimnog iskustva, a s druge koristi kulturne obrasce koji Lezbiju čine prepoznatljivom rimskom čitatelju.

Može se zaključiti kako analiza društvenog konteksta otkriva da Lezbija ne funkcionira kao odraz stvarne žene, već kao figura putem koje Katul oživljava moralne norme, stereotipe i napetosti aristokratskog Rima. Njezina se uloga ostvaruje na granici intime i javnosti, gdje se osobni afekti prelamaju kroz prizmu društvenih predodžbi o ženskoj časti i ugledu. Upravo ta kulturna čitljivost čini je ključnim instrumentom Katulove poetičke dramatizacije, a ne biografskim subjektom.

4. RETORIČKA I STRUKTURNA RAZINA: LEZBIJA KAO ZNAČENJSKO SREDIŠTE LIRSKOG CIKLUSA

Razumijevanje statusa Lezbije u Katulovu korpusu zahtijeva analizu retoričkih i kompozicijskih postupaka koji određuju njezinu funkciju unutar zbirke. Iako Katulova poezija nije narativna u tradicionalnom smislu, ona posjeduje unutarnju dramaturgiju i retoričku logiku nužnu za oblikovanje emocionalnih i diskurzivnih obrata. U tom procesu Lezbija ima ulogu ključne figure – ona nije psihološki profiliran lik, nego retorički operator koji omogućuje transformaciju afektivnog iskustva u strukturirani poetski diskurs.

[24] Wallace-Hadrill, 1988, str. 74. Autor opisuje rimsku kuću bez striktne podjele na "javno" i "privatno" u modernom smislu, naglašavajući cirkulaciju robova i društvene hijerarhije.

Retorički modeli konstruiranja ženskog lika – Lezbijin se lik stoga ne gradi naracijom, već specifičnim retoričkim modelima, među kojima se izdvajaju tri ključna:

– Antiteza kao temelj emocionalne dinamike: U pjesmi 72 (*Dicebas quondam...* / Ti si govorila nekad...) Katul suprotstavlja prošlu idealizaciju (*Dilexi tum te non tantum...* / Tad si mi značila više...) sadašnjem razočaranju (*Nunc te cognovi* / Sad sam upoznao tebe). Lezbija ovdje postaje os oko koje se prelama promjena govornikova afekta. Antiteza tako funkcionira kao strukturni marker emocionalne mijene, pri čemu se ženski lik svodi na katalizator lirskog preokreta.
– Paradoks kao oblik lirske koncentracije: Pjesma 85 (*Odi et amo...* / Mrzim i ljubim...) pokazuje kako Lezbija može biti odsutna iz teksta, a ipak djelovati kao implicitna semantička nužnost. Paradoks ne opisuje Lezbiju, već nemogućnost subjekta da racionalizira vlastite osjećaje, čime ona postaje uzrok lišen dramske prisutnosti.
– Ironija i depersonalizacija: U pjesmi 70 (*Nulli se dicit mulier mea...* / Žena mog srca kaže...) pjesnik navodi Lezbijine riječi samo da bi ih ironično obezvrijedio i time uspostavio mušku kontrolu nad ženskim iskazom. Ironija ovdje služi osvješćivanju odnosa moći, pretvarajući Lezbiju u retoričku figuru pogodnu za kritiku ženske nestalnosti.

Sintaktička sažetost i metrička dramaturgija izravno oblikuju status Lezbijina lika u tekstu. Kratke rečenice, parataksa i elipse stvaraju dojam emocionalne hitnosti i retoričke napetosti, dok hendekasilab u pjesmama 2, 5, 7 i 11 pojačava ritmičku protočnost i brzu izmjenu afekata. U takvom okviru Lezbija prestaje biti pasivan objekt opisa i postaje impuls samog lirskog izraza.

Nasuprot tomu, u elegijama poput 76. i 109., elegijski distih omogućuje distancu i refleksiju. Ta metrička struktura pretvara neposrednu strast u promišljanje patnje, pa se Lezbija pojavljuje prvenstveno kao povod za introspekciju, bez konkretnih biografskih obilježja.

Katul, dakle, svjesno koristi semantički potencijal metra: hendekasilab nosi nježnost i ironiju, a distih rezignaciju. Ovisno o metričkim i retoričkim

potrebama pjesme, mijenja se i Lezbija, poprimajući različite emotivne nijanse koje potvrđuju njezinu funkciju u tekstu.

Lezbija u strukturi ciklusa: implicitna dramaturgija – Premda Katulova zbirka ne slijedi linearni narativni niz, istraživači poput Fitzgeralda, Wisemana i Thomsona pokazali su da se pjesme mogu čitati kao zasebni, ali povezani segmenti emocionalnog puta lirskog subjekta. U toj implicitnoj dramaturgiji Lezbija zauzima specifična mjesta ovisno o dijelu ciklusa:

– Rani segment (pjesme 2–13) obilježavaju intimnost i razigranost. Lezbija je ovdje prisutna implicitno i nježno, u funkciji poetike minijature.
– Središnji segment (pjesme 37–75) donosi sukob, ironiju i raskol. Lezbija postaje predmetom javnih aluzija i retoričkih obračuna, čime se ostvaruje dramaturgija sukoba.
– Kasni segment (pjesme 76–85) karakteriziraju redukcija i apstrakcija. U tim je pjesmama Lezbija kao lik gotovo posve odsutna; ona postaje povod, a ne prisutnost, što ukazuje na koncentraciju značenja.

Takav razvoj ne sugerira biografsku kronologiju, već kompozicijski luk koji strukturira lirski subjekt kroz različite emocionalne faze, pri čemu Lezbija ostaje čvrsto vezana uz semantičku funkciju svakog pojedinog dijela ciklusa.

Lezbija kao retorička figura: ime, značenje i funkcija – Samo ime *Lesbia* snažno upućuje na književnu motivaciju, jer priziva Sapfu i lezbosku lirsku tradiciju, čime se Katulova junakinja barem djelomično premješta iz povijesne zbilje u prostor književne konstrukcije. Taj izbor izravno priziva Sapfu i lezbosku pjesničku tradiciju, čime Katul uspostavlja okvir književnih upućivanja u kojem Lezbija postaje metapoetički znak, a ne društveno prepoznatljiva žena. Imenovanje stoga funkcionira kao programska gesta: lik koji nosi ime najpoznatije antičke pjesnikinje ne može se promatrati izvan koordinata koje određuju Katulovu liriku.

Štoviše, ime *Lesbia* rezonira i s kulturnom tradicijom kasne Republike, u kojoj su ženski likovi često nositelji moralnih i društvenih vrijednosti.

Katul taj obrazac ne koristi mimetički, već ga preoblikuje tako da Lezbija istodobno evocira helenističku lirsku tradiciju i rimsku sklonost moralnom vrednovanju ženskog ponašanja.

Zbog toga Lezbija ne funkcionira kao psihološki profiliran lik, nego kao središte znakova u kojem se susreću signali književne tradicije, neoterička estetika i rimski kulturni kontekst. Njezin identitet ne proizlazi iz karakterizacije, nego iz retoričkih postupaka i dramaturgije pjesničkog ciklusa. Ona je, u konačnici, figura književnog značenja, konstrukcija koja Katulu omogućuje izražavanje emocionalnih kontrasta i mijena u pjesničkom izrazu.

Retorička i kompozicijska analiza tako potvrđuje da Lezbija nije biografski subjekt već središnji znak koji strukturira emocionalni i dramaturški luk zbirke. Njezina funkcija ovisi o retoričkim figurama, metrici i rasporedu pjesama, čime ona postaje os koja osigurava čvrstu strukturu i povezanost Katulova pjesništva, omogućujući neprestanu transformaciju lirskog "ja".

5. LEZBIJA IZMEĐU BIOGRAFIJE I FIKCIJE: HIBRIDNI MODEL KNJIŽEVNO-SOCIJALNOG KONSTRUKTA

Pitanje identiteta Lezbijina lika jedno je od najdugotrajnijih problema u tumačenju Katulove lirike. Tradicionalna filologija, oslanjajući se na antičke komentare i humanističku recepciju, poistovjećivala je Lezbiju s Klodijom Metelom,[25] pri čemu su Apulejeva svjedočanstva (*Apologia* 10),[26] tematske podudarnosti s Ciceronovim govorom *Pro Caelio* i snažna emocionalna izražajnost pojedinih pjesama smatrani dokazima stvarne ljubavne veze.

[25] *Lezbija* je književno ime pod kojim Katul u svojim pjesmama prikriva ženu s kojom je imao strastvenu, ali nestalnu ljubavnu vezu. Većina istraživača poistovjećuje je s rimskom plemkinjom Klodijom Metelom (*Clodia Metelli*), poznatoj po duhovitosti, obrazovanju i skandaloznom životu u kasnorepublikanskom Rimu. U zbirci *Carmina* Lezbija postaje središnja figura Katulove emocionalne poetike: prikazana je čas kao idealizirana ljubavnica, čas kao izvor izdaje, nevjere i pjesnikove patnje. Njezin lik, oblikovan po uzoru na sapfičku liriku (otuda i ime "Lezbija"), stoji u temelju rimskog ljubavnog elegijskog svijeta.

[26] Apuleius. *Apol.* 10 (prema izd. Helm, 1963).

Međutim, takva identifikacija ne može se pouzdano potvrditi, jer nedostaju izravni povijesni dokazi, a emocionalna snaga Katulove poezije može se objasniti i pjesničkim umijećem, a ne nužno autobiografskom stvarnošću. Osim toga, sama struktura pjesama ne nudi konkretne biografske podatke o Lezbiji, koja se pojavljuje prije svega kao retorička funkcija, a ne kao jasno određena društvena osoba. Izbor pseudonima *Lesbia*, koji priziva Sapfu i lezbosku lirsku tradiciju, dodatno upućuje na književnu, a ne dokumentarnu narav toga lika.

Suvremena tumačenja stoga naglašavaju da se Lezbija mora razumjeti unutar književnog sustava Katulove zbirke, oblikovanog prema helenističkim uzorima, gdje i sam lirski subjekt djeluje kao književna konstrukcija. Promjenjivost Lezbijine uloge, od idealizirane ljubavnice do gotovo apstraktnog uzroka patnje, potvrđuje njezinu funkcionalnu i poetičku prirodu. Ipak, potpuno fikcionalno tumačenje također ima svoja ograničenja, jer Katulove pjesme uključuju stvarne društvene okolnosti, imena i prostore, a emocionalna snaga lirike upućuje na povezanost s iskustvenom stvarnošću. Stoga se Lezbija najprimjerenije može razumjeti kao književni lik oblikovan pjesničkim postupcima, ali istodobno ukorijenjen u društvenom i emocionalnom kontekstu rimskog svijeta.

Prema hibridnom modelu: Lezbija kao književno-socijalni konstrukt – Najuvjerljivijim se pokazuje hibridni model, prema kojem Lezbija funkcionira kao tekstualni mehanizam koji omogućuje organizaciju emocionalne dramaturgije zbirke, pri čemu njezin identitet proizlazi iz retoričke funkcije, a ne iz biografske referencije. Lezbiju se ne može poistovjetiti s Klodijom jer za takvu identifikaciju ne postoje pouzdani povijesni ni narativni temelji. S druge strane, ona nije ni potpuno izmišljena figura budući da je oblikovana prema rimskim društvenim predodžbama i prepoznatljivim kulturnim obrascima kasne Republike.

U Katulovu pjesništvu Lezbija tako postaje književna figura nastala na spoju neoteričkog pjesničkog programa i aristokratskog mentaliteta. Ona ne funkcionira kao stvarna osoba već kao središte značenja u kojem se križaju emocionalne, retoričke i kulturne silnice teksta. Katulova poetika,

naime, ne oslanja se na biografske podatke nego na retoričko i književno posredovano preoblikovanje iskustva u umjetničku tvorevinu. Upravo hibridni pristup nudi najcjelovitije tumačenje: on Lezbiju definira kao znak koji strukturira ljubavni diskurs te omogućuje njegovu emocionalnu i stilsku raznolikost.

Tablica u nastavku sintetizira tri ključne razine oblikovanja Lezbijina lika, povezujući njihove specifične funkcije s konkretnim primjerima iz Katulova opusa.

Tablica 1: Funkcije Lezbijina lika

RAZINA FUNKCIJE	OPIS ULOGA LEZBIJINA LIKA	PRIMJERI IZ KATULOVIH PJESAMA
Intertekstualna	Lezbija funkcionira kao aluzivni most prema sapfičkoj i aleksandrijskoj lirici; njezina pojava priziva helenističke matrice kratkoće, afektivne kondenzacije i stilizirane senzibilnosti.	*Catull.* 51 (preoblikovanje Sapfe fr. 31); *Catull.* 2 i 3 (minijature u aleksandrijskom duhu).
Društveno--kontekstualna	Lezbija je oblikovana u okvirima rimskih moralnih kategorija (*fides*, *pudor*, *levitas*) i aristokratske predodžbe o ženskoj reputaciji; služi kao znak društvene napetosti između intime i javnosti.	*Catull.* 37 (muški rivali i društvena izloženost); *Catull.* 58 (Lezbija kao figura urbanog razvrata).
Retoričko--strukturalna	Lezbija je katalizator antiteza, paradoksa i emocionalnih preokreta; strukturirajući element koji omogućuje dramaturgiju lirskog ciklusa, a ne psihološki lik.	*Catull.* 72 (antiteza nekad/sad); *Catull.* 70 (ironija); *Catull.* 85 (paradoks: *odi et amo*).

ZAKLJUČAK

Analiza Lezbijina lika u Katulovu pjesništvu razotkriva složenu strukturu teksta u kojoj se prožimaju književne aluzije, društveno-kontekstualni i retoričko-strukturalni elementi. Dok intertekstualna vizura pozicionira

Lezbiju kao palimpsest sapfičke lirike i neoteričke estetike *leptótēs*-a, društveni kontekst kasne Republike definira je kao kulturni znak opterećen rimskim moralnim kategorijama časti i ugleda. Na retoričkoj razini, Lezbija nije prikazana kao stvarna osoba nego služi kao središnja točka oko koje se, kroz suprotnosti i različite ritmove, razvija radnja i osjećaji lirskog subjekta.

Sinteza ovih perspektiva afirmira hibridni model tumačenja kao metodološki najplodniji pristup. Lezbija se time definira kao strukturni princip organizacije lirskog subjekta koji nadilazi binarnu opreku između biografske Klodije i čiste fikcije. Njezina fluidnost unutar zbirke – transformacija od intimne figure, preko predmeta invektive, do apstraktnog agensa boli – ne upućuje na narušenu cjelovitost, nego je ključ njezine funkcionalnosti u značenjskom ustroju zbirke. Ona je medij kojim Katul univerzalizira partikularno iskustvo, spajajući helenističku profinjenost s rimskom društvenom stvarnošću.

Ovakav pristup otvara prostor za daljnja komparativna istraživanja, posebice u odnosu na konstrukciju ženskih likova u rimskoj elegiji (Propercije, Tibul, Ovidije) te u kontekstu povijesti emocija. Buduća istraživanja mogla bi ispitati kako se model Lezbije kao retoričkog znaka dalje razvija kod spomenutih pjesnika te koji su njegovi učinci u kasnorimskoj ljubavnoj poetici. Dakle, Lezbija ostaje jedan od temeljnih estetskih modela rimske lirike ne kao biografska figura nego kao književni mehanizam koji individualno iskustvo preobražava u trajnu umjetničku formu.

IZVORI

Apuleius, 1963. *Apulei Platonici Madaurensis Opera Quae Supersunt* (ur. Rudolf Helm). Lipsiae: Teubner.

Catullus, C. V., 1983. *Catullus* (ur. G. P. Goold). London: Duckworth.

Cicero, M. T., 1905. *M. Tulli Ciceronis Orationes* (ur. A. C. Clark & W. Peterson). Oxonii: E. Typographeo Clarendoniano.

Sappho et Alcaeus, 1971. *Fragmenta* (ur. E.-M. V., Hamm). Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep.

SEKUNDARNA LITERATURA

Bing, P., 1988. *The well-read muse present and past in Callimachus and the Hellenistic poets*. Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht.

Cohn, D., 1988. *Transparent minds: narrative modes for presenting consciousness in fiction*. Princeton, N. J: Princeton University Press.

Conte, G. B., Segal, C., 1986. *The Rhetoric of imitation: genre and poetic memory in Virgil and other Latin poets*. Ithaca, London: Cornell University Press.

Edwards, C., 1993. *The politics of immorality in ancient Rome*. Cambridge: Cambridge University Press.

Fitzgerald, W., 1995. *Catullan provocations: lyric poetry and the drama of position*. Berkeley: University of California Press.

Genette, G., 1982. *Palimpsestes: la littérature au second degré*. Paris: Éditions du Seuil.

Greene, E., 1998. *The erotics of domination: male desire and the mistress in Latin love poetry*. Baltimore, Md.: Johns Hopkins University Press.

Quinn, K., 1972. *Catullus: an interpretation*. London: Batsford.

Richlin, A. ur., 1992. *Pornography and representation in Greece and Rome*. New York: Oxford University Press.

Ricoeur, P., 1983. *Temps et récit*. Paris: Éditions du Seuil.

Skinner, M. B., 2003. *Catullus in Verona: a reading of the Elegiac libellus, poems 65–116*. Columbus: Ohio State University Press.

Škiljan, D., 1987. *Carmina Catulli, Katul pjesme*. Zagreb: Latina et Graeca.

Thomson, D. F. S. ur., 2003. *Catullus*. Toronto [Ont.]: University of Toronto Press.

Višić, M., 2008. *Antologija stare helenske lirike*. Podgorica: ITP Unireks.

Wallace-Hadrill, A., 1988. "The Social Structure of the Roman House". *Papers of the British School at Rome*, 56, str. 43–97.

Wiseman, T. P., 1985. *Catullus and his world: a reappraisal*. Cambridge: Cambridge University Press.

LESBIA AS A LITERARY-SOCIAL CONSTRUCT: THE RHETORICAL-STRUCTURAL FUNCTION OF THE FEMALE FIGURE IN CATULLUS' LYRIC POETRY

Abstract

This paper examines the interpretation of Lesbia's character in Catullus' poetry with the aim of overcoming the traditional dichotomy between biographical and formalist readings. The topic is relevant because it contributes to contemporary philological discussions on the relationship between fiction, social context, and literary construction in ancient lyric poetry, particularly within the framework of Neoteric poetics and intertextuality. The author proceeds from the hypothesis that the possibility cannot be excluded that a literary character based on a historical person may also be a rhetorical-structural construct, although this is not crucial for the research conducted in this paper. The aim of the study is to offer a comprehensive interpretation of Lesbia by analysing her function within the poetic system, rather than attempting to identify her with the historical Clodia. The methodological framework is based on a multidimensional approach encompassing intertextual-poetological, socio-contextual, and rhetorical-structural analysis of selected Catullan poems. Particular attention is given to the influence of Sapphic lyric, the Hellenistic aesthetic of *leptótēs*, and Roman social norms, as well as to rhetorical devices such as antithesis, irony, and metrical variation. The results of the study show that Lesbia functions as a dynamic rhetorical and semantic centre of Catullus' lyric cycle. She is not a psychologically developed character, but an aesthetic function that enables the articulation of emotional contrasts, dramatizes the relationship between the public and the private, and connects Roman poetry with the Greek literary tradition. In conclusion, the author confirms a hybrid interpretative model according to which Lesbia represents a literary mechanism that transforms personal experience into a universal artistic form and constitutes a key structural element of Catullus' lyric poetry.

Keywords: *Gaius Valerius Catullus*, *Lesbia*, *Roman lyric poetry*, *Neoterics*, *intertextuality*, *literary construct*, *Roman social norms*

II

DOI: 10.46352/23036990.2026.285
Primljen/Received: 3. 3. 2026. UDK/UDC 341.981(497)"09/11"
Prihvaćen/Accepted: 8. 9. 2026. Pregledni znanstveni članak/Scientific review article

PETER BUČKO

AUTHORITY AND JURISDICTION IN MEDIEVAL BALKANS. PART I: THE CASE OF BOSNIA AND KOTOR – THE CENTRE OF THE DISPUTE, 10th–12th CENTURY

Abstract
This study explores the complex ecclesiastical landscape of the Western Balkans between the 10th and 12th centuries, focusing on the bishoprics of Bosnia and Kotor as central nodes in jurisdictional disputes among competing archbishoprics – primarily Split, Dubrovnik, Bar, and Bari. The article critically examines the formation, legitimacy, and contested authority of these dioceses. It highlights the strategic use of fabricated documents and invented traditions – such as the "iura antiqua" and the *Letopis of the Priest of Duklja* – as tools for asserting ecclesiastical primacy. Special attention is given to the symbolic and political dimensions of ecclesiastical authority, including the reception of Great Moravian religious traditions and the persistence of the Slavic liturgy in Bosnia. The article also investigates the emergence of the Bosnian Church as a heterodox Christian institution and the evolving relationship between Bosnia, the Papacy, and the Hungarian crown. Ultimately, the study reveals how ecclesiastical rivalries were deeply intertwined with political ambitions, shaping the religious and geopolitical contours of the medieval Balkans.[1]

Keywords: *Medieval Balkans*, *Bosnia*, *Kotor*, *Archbishopric of Bar*, *Medieval Dubrovnik, Medieval Dalmatia*

1. INTRODUCTION

The origins of ecclesiastical institutions, such as bishoprics and monasteries have long been a frequent point of interest, not only to medievalists.

[1] I would like to express my gratitude to prof. Emir O. Filipović for his help and guidance through medieval Bosnia during my research.

It was no different in the case of South-Eastern Europe, where many bishoprics were founded or existed already in the times of the Roman Empire (especially on the coast of Dalmatia). However, historical research is often hampered by the lack of written sources or even by preserved sources contradicting each other. In order to better understand the highly complex development of church organisation in medieval Dalmatia and surrounding regions, it is necessary to look at the development of the local individual dioceses in a broader and political context. Several of them were the successors of ancient bishoprics formed mainly around the 4th century.

However, such succession or heritage has often been problematic. Particularly in the High Middle Ages, individual (arch)bishoprics competed in jurisdictional disputes, and the "iura antiqua" played a primary role. Simply put, the main question was which bishopric had the older and therefore more noble origin. Often multiple bishoprics claimed the descent and continuity of a single ancient predecessor. There were also, in turn, situations where some bishoprics were successors of ancient dioceses or, not infrequently, of fictitious archdioceses. There were also cases of ecclesiastical settlements which were destroyed by various invasions (by Avars, Slavs or Bulgarians) and these bishoprics were then moved to another place. It was thus a process of defending the continuity and "iura antiqua". This was the case of the metropolis of Salona, which moved to Split and probably of Dubrovnik as well. Split (or Salona) was the only metropolis in Dalmatia until the end of the 10th century. The Slavs destroyed the ancient Salona, and the archbishop had to take refuge in Diocletian's palace, where medieval Split later emerged. However, even in the High Middle Ages, the archbishops of Split used the title of the old metropolis of Salona to emphasize the continuity and antiquity. Historians have long debated the question of the transfer of this metropolis and its continuity, some saying that the metropolitan archbishopric was not formally established in Split until 925 in connection with the local synods (Prozorov, 2012, pp. 103–122). At that time, there were several bishoprics under Split, including Dubrovnik and Kotor. The territory of the metropolis is said to have extended as far as the Danube,

although in this case it may be a chronicler's fiction or an ideological narrative to counter the claims of other metropolises. Other archbishoprics – Bar or Dubrovnik – tried to operate on a similar principle.

However, the narratives were often created around non-existent ancient archbishoprics, with which medieval bishoprics attempted to claim continuity – as was the case of Dubrovnik itself and, also of the archbishopric of Bar (Antibari). The two rival metropolises, after all, had several papal privileges at their disposal, and even today it is not clear which of these are credible, interpolated or entirely spurious. The complexity of this particular case has been pointed out by Richard F. Gyug in his examination of the liturgical manuscripts from the Bishopric of Kotor, which was practically at the centre of this jurisdictional dispute (Gyug, 2016). The Bosnian bishopric was virtually in an identical position. This ecclesiastical institution had a very different and probably even more complex genesis than the Bishopric of Kotor, which was a suffragan of Bari in Apulia. Serbian historian Ivana Komatina has also dealt with the issue in her analysis of Serbian ecclesiastical history (Komatina, 2016). The relationship between the bishoprics of Kotor and Bari was in turn thoroughly examined by Italian historians – Giorgio Fedalto (Fedalto, 1976) and Fedele Sforza (Sforza, 1975).

Finally, an important aspect that influenced the development of church administration – not only in Dalmatia – was the question of the Slavic liturgy. In fact, the Great Moravian exile also affected this area, although it is not clear whether this occurred in 885, or only after 894 or 907.[2] The narratives of Svatopluk, ruler of Great Moravia, were also part of this legacy. In the Western Balkans, these narratives became virtually state-forming.[3] In Dalmatia, however, the Slavic liturgy (in Great Moravia permitted by the papal privilege *of Industriae Tuae* of 880) encountered harsh resistance from the Latin clergy. Saint Methodius was seen as a heretic who had

[2] 885 – death of St. Methodius and expelling of his disciples, 894 – death of Svatopluk, 907 – Battle at Bratislava, which brought an end to Great Moravia.

[3] We already dealt with this topic while exploring "the legend" behind Svatopluk of Great Moravia: Bučko, 2021, pp. 32–48; See also Homza, 2014, pp. 42–46.

invented the "Gothic letters".[4] The Synods of Split, especially those held in 925, 928, 1059/1060, and 1063 spoke out strongly against the Slavic liturgy. It is possible, therefore, that some Great Moravian scholars left Dalmatia for mountainous and peripheral Bosnia, whose natural conditions allowed these relics to survive virtually undisturbed until the High Middle Ages.[5] In the case of medieval Bosnia, the local heresy (seen as such from the Papal or Hungarian point of view), or heterodoxy, is also known as the Bosnian Church (*Crkva Bosanska*), was often incorrectly associated with the Bogomil movement, is particularly well known in historiography.[6] However, in reality it was a religious phenomenon, a kind of interfaith hybrid, an indigenous Christian religion based on pre-Christian elements and Great Moravian relics.

It is likely not coincidental that the earliest documented reference to the Bosnian bishopric dates to the 1060s, a period that also witnessed the convening of the Synods of Split addressing the Slavic liturgy. Despite the temporal proximity of these two developments, the precise origins and institutional context of the Bosnian bishopric remain unknown. Numerous scholarly investigations have attempted to clarify the circumstances surrounding its establishment, yet a definitive conclusion has proven unresolvable. This is largely attributable to the scarce of contemporaneous and credible sources. While the emergence of the Bosnian bishopric and the ecclesiastical reforms initiated by the Synods of Split appear to coincide chronologically, no extant source provides direct evidence between the two phenomena.

In this paper, we aim to synthesize the existing body of research concerning the ecclesiastical development of the dioceses of Kotor and Bosnia, both of which have frequently been at the centre of jurisdictional disputes and historiographical controversies. Our objective is to offer a critical and

[4] For the Councils of Split: Bartoňková, 2013, pp. 102–113; Karbić, Matijević Sokol and Sweeney, 2006, pp. 78–79.

[5] From the point of view of Byzantium, Croatia and of Hungary, it was considered a peripheral territory, being considerably mountainous and difficult to reach.

[6] See Runciman, 1947, pp. 100–103; recently also in a book about Nicholas Ujlaki, King of Bosnia in 1471–1477: Hlaváčková, 2022, p. 132, The most extensive scholar work on medieval Bosnia and Bosnian Church: Fine, 2007; See also Šidak, 1955, pp. 11–40; Additional works on the subject: Ćošković, 2005 or Ćirković, 1963; Ćirković, 2020, pp. 17–43.

contextualized analysis of these institutions, drawing upon the broadest possible range of primary and secondary sources. Particular attention will be paid to the rivalries involving Bar, Dubrovnik, and Split, which played a decisive role in shaping the ecclesiastical landscape of the region.

Moreover, this inquiry will engage with the symbolic and political dimensions of ecclesiastical authority, including the reception and reinterpretation of Great Moravian relics and their projection within the social imagination of Dalmatia and Bosnia. The evolution of these church structures cannot be disentangled from the political and ecclesiastical ambitions of local elites, notably those of the Árpádian and Nemanjić dynasties.

Given the complexity of these overlapping religious and political dynamics, our study will focus primarily on the period from the Synod of Split in 925 to the emergence of accusations against the Bosnian Church in 1199, while also considering earlier developments that are essential for understanding the broader historical trajectory. Ultimately, our goal is to illuminate specific historical problems within a coherent narrative, one that reflects the intricate interplay of ecclesiastical and political forces that defined the character of the medieval Balkans.

Medieval Bosnia itself has been the subject of numerous historians, beginning with fundamental works of Vjekoslav Klaić (1849–1928) (Klaić, 1882) and his granddaughter Nada Klaić (1920–1988) (Klaić, 1994). The local situation, even in the context of alleged heresy, has been minutely analysed by John Fine Jr., although he does not mention the period before the end of the 12th century at all (Fine, 2007, pp. 102–103). Croatian historian Eduard Peričić analysed the lengthy disputes between Bar and Dubrovnik (Peričić, 1991). Bar and Dioclea have been thoroughly dealt in the past by Ivan Marković and Dane Gruber.[7] There is also a monograph by church historian Stjepan Krasić dealing with ecclesiastical history of Dubrovnik, partly based on research of Serafino Razzi (1531–1613) (Krasić-Razzi, 1999). We can also mention the works of Hungarian scholars, namely Gábor Barabás or Bálint Ternovácz (Barabás, 2017; Ternovácz 2016). Judit

[7] Studies published as reprints in Jovović, 2014.

Gál also dealt in detail with ecclesiastical situations in the Balkans (Gál, 2020). Bosnian historian Emir O. Filipović explored the beginnings of the Kotromanić dynasty tied deeply with medieval Bosnia (Filipović, 2022). Lovro Kunčević dealt with traditions of Dubrovnik and forming the historical memory (Kunčević, 2022; Kunčević, 2004). Finally, the most recent summary of not only ecclesiastical issues in the Western Balkans has been provided by Danijel Džino (Džino, 2023).

The source base is considerably broad and diverse. We have papal letters and charters (some of questionable authenticity), charters of Hungarian kings, several Dalmatian narrative or official sources and the chronicles of Dubrovnik provenance, etc. No medieval chronicle from Bosnia itself has survived. However, the space is also devoted to *Letopis of Priest of Dioclea*, most often dated to the 1170s dealing in detail with the Western Balkan area.[8] This Chronicle was recently analysed by Polish medievalist Wawrzyniec Kowalski (Kowalski, 2021). The essential source for the history of Dalmatia is undoubtedly the *Historia Salonitana* – the Chronicle of Thomas of Split from the 1260s (Karbić, Matijević Sokol and Sweeney, 2006)

2. EARLY MEDIEVAL ECCLESIASTICAL DEVELOPMENT IN DALMATIA

For a better understanding of the whole situation, it is appropriate to focus also on the earlier ecclesiastical history of the bishoprics of Bar and Dioclea and others that played a key role in this case. The bishopric of Dioclea seems to have existed as early as the 4th century. Daniele Farlati even mentions several bishops, and there are surviving sources from the early Middle Ages (451, 602) (Farlati, 1817, pp. 1–4).[9] However, the

[8] *Letopis of the Priest of Dioclea* (or *Duklja*) belongs to the most enigmatic sources of medieval Balkans. It is not preserved in any medieval manuscripts, we have just late copies from the 16th century (in Croatian), Italian version from 1601 published by Mauro Orbini (*Il regno de gli Slavi*) and Latin copies from the 17th century. For the filiation see: Havlík, 1976, pp. 5–7, Edition see: Živković, 2009.

[9] For the documents see Šufflay – Thallóczy, 1913, no. 21, p. 4, no. 46, p. 9–10, no. 47, p. 10; To the location of ancient Dioclea in Montenegro: Šístek, 2017, pp. 34–35

metropolis of these bishoprics in southern Dalmatia was Skadar (Modern-day Shkodër in Albania) the former see of the ancient archbishopric of Praevalitana. Later, in the early Middle Ages it was Dyrrachion (Drač/Durazzo, now Durrës in Albania). It is interesting, however, that in the listing of the bishoprics of the Byzantine Empire – *Notitiae Graecae episcopatuum* (no. 3 and 10), both the bishopric of Dioclea and Antibari (Bar) are mentioned within the metropolitan province of Durrës – thus both even existed simultaneously in the 9th century (Parthey, 1866, no. 3, p. 125, Bar in no. 10, p. 220).[10] *Notitiae* No. 3 was composed around 787–865, while *Notitiae No. 10* was composed at the very end of the 10th or the early 11th century (Stephenson, 2003, p. 118). On the other hand, the bishopric of Bar is thought to have been established probably in the 8th or 9th century, but we have no precise information about its origins (Simeonova, 2019, pp. 107–108; Crnčević, 2013, pp. 94–95). Constantine Porphyrogenitus in his *De administrando imperio* in the middle of the 10th century already refers to Dioclea itself as ruins (Jenkins – Moravcsik, 2020, pp. 163–165). It is possible that the ruins of the local basilicas were so imposing that the rumour (later as narrative) of the seat of the archbishopric was formed. Modern research, however, concludes that Dioclea was not a metropolis, although such information appears in *the Dubrovnik chronicles*, and yet no contemporary and credible sources speak of it (Puljić 2001, pp. 35–36). Let us add that Bar itself is not mentioned in the records of the Synods of Split (925, also the Synod of the 1060s) – as we have said, in the 10th century it was still part of the Durrës Metropolis.

A significant ecclesiastical change in the Balkans occurred around 1020 – a large portion of the bishoprics was in fact removed from Durrës and placed under Ohrid (Stephenson 2003, pp. 118–120). At that time, Bar came under the jurisdiction of Dubrovnik as evidenced by a charter for the Archbishop of Dubrovnik from 1022. Dubrovnik itself earlier belonged to the metropolis of Split (attested in 925), but there is no precise date for the

[10] Most of the bishoprics are in present-day Albania. Dioclea is not preserved in list no. 10 (the list seems to be damaged).

establishment of the diocese. Historians suggest that the bishop of nearby Epidaurus fled to Dubrovnik and thereby establishing the bishopric of Dubrovnik, probably in the 7th century, but the circumstances are not known in detail (Škegro, 2009, pp. 203–216; Kunčević, 2004, pp. 25–27).[11] However the Synod of Split in 925 left us with a surprising note – the Bishoprics Kotor and Dubrovnik shared a single seat (Rački, 1877, no. 149, p. 191: "De episcopis ragusitano et catharitano, quorum manifeste una sedes dignoscitur."). Lovro Kunčević, who extensively analysed the origins of Dubrovnik, believes both cities claimed to be heir of Epidaurus, but Dubrovnik somehow proved credible continuity unlike Kotor (Kunčević, 2004, pp. 24–26). Although it seems that Kotor claimed former territory of the diocese of Epidaurus, there is no narrative preserved about Kotor and its relationship to Epidaurus after all (Medini, 1935, pp. 191–193). It seems that, both Dubrovnik and Epidaurus existed at the same time, and both might have had own bishop – similarly to Dioclea and Bar (Živković, 2008, pp. 176–177, 181).

We may add also, Thomas of Split is making a reference to Epidaurus – which seems to be related to the narrative in *Letopis* and to the narrative of *De administrando imperio*: Refugees from Rome destroying Epidaurus and later building Dubrovnik and even trying to obtain pallium from the Pope (Karbić, Matijević Sokol and Sweeney, 2006, pp. 46; Kowalski, 2021, p. 194). The mentioning of the pallium can be thus considered a clear reference for Dubrovnik´s ecclesiastical ambitions. As we can see, this multi-layered foundation myth of Dubrovnik attested in different sources was strongly tied also with the ecclesiastical development.

As we have already mentioned, all the Dalmatian bishoprics belonged to Split until the end of the 10th century. Turning again to Thomas of Split, he mentions in his chronicle that the bishops of Bar, Kotor, Ulcinj and Svač

[11] The question of ecclesiastical continuity and as well history of Dubrovnik is tangled and lacking solid sources. The whole situation is even more complicated by findings of ruins of the basilica in Dubrovnik, dated from the 6th to 9th century, possibly a seat of a bishop. For theory about transforming the bishopric from Dubrovnik to Kotor: Koščak, 1989, pp. 36–37; For analysis of narrative in *De administrando imperio*: see also Jenkins-Moravcsik, 2020, pp. 134–135; Jenkins, 2016, pp. 106–107; Katičić, 1988, pp. 5–38.

travelled to Split for a synod, but during the voyage they shipwrecked, and all the bishops drowned. Therefore, the inhabitants of the concerned towns begged the Pope to remove them from the Split metropolis. The Pope approved the change and granted the pallium for Bar (Karbić, Matijević Sokol and Sweeney, 2006, pp. 65–67). The chronicler does not say when exactly this happened, traditionally the event (according to the continuation of the previous chapter) took place during the reign of Peter Krešimir III (1000–1030) and Byzantine emperor Basileios II (976–1025), so around 1025–1030, when a certain Dabralis assumed the archiepiscopal chair in Split. However, the chronicler does not follow a strict chronological order, because in the following lines he speaks of the baptism of the first Hungarian king Stephen, probably in late 10th century (Karbić, Matijević Sokol and Sweeney, 2006, p. 73). That is why some historians date this event from 998 or even later to 1040–50 (Crnčević, 2013, pp. 94–95 – to 1030; Stephenson, 2004, p. 121 – c. 1025; Rački, 1877, p. 199 – to 1045–1060; Gyug 2016, p. 14 – to 990–1030).

However, the next metropolis in Dalmatia actually became Dubrovnik. This occurred during the pontificate of Pope Gregory V (996–999). Historians believe that the Pope wanted to do a favour for Bulgarian Tsar Samuel, who at that time ruled a large part of the Balkan peninsula, including Dubrovnik (Gál, 2020, p. 23). Sources confirm that Dubrovnik did indeed acquire metropolitan status at that time, and this is also confirmed *expressis verbis* by other popes, e.g., Benedict VIII in 1022 (Puljić, 2001, pp. 27–29, Krasić-Razzi, 1999, pp. 21–23). However, it is not clear whether the document from 1022, which still survives today, is original. It has been studied in detail by the Austrian historian Heinrich Schmidinger (1916–1992), who concluded that the extant version of the charter is likely not the original, but rather a carefully crafted copy, produced with the intention of closely imitating the original document. However, besides some interpolations, the list of suffragan bishoprics (albeit with names slightly changed) and almost the entire text of the charter was considered authentic and credible by Schmidinger (Schmidinger, 1950, p. 47). We can conclude

that this charter can be original or at worst a purported original – partly interpolated. In this charter the pope grants the pallium to Vitalis "archiepiscopo sancte Epitabritane ecclesiae e civitate Labusedi", and with the suffragan bishoprics of Serbia, Tribunia, Bar, Kotor, and Ulcinj (Šufflay – Thallóczy, 1913, no. 60, pp. 16–17). We assume, therefore, that the sinking of the ship with the bishops on the way to Split must have happened before 999, because from then on Kotor, Bar, Ulcinj and Svač were subordinated to Dubrovnik.[12] However, in this papal letter we also see an attempt to link it to the old bishopric of Epidaurus, which probably disappeared in the 7th or 8th century. It is difficult to tell if someone from Dubrovnik implemented this tradition of continuity ("translatio sedis") in the papal chancellery or replaced the title from the original charter to claim the continuity. However, Epidaurus was not a metropolis. In fact, Dubrovnik fabricated a narrative of being the successor or heir of the local non-existent metropolis, and for this purpose they also presented to Pope Calixtus II in 1120 a forged bull of Pope Zacharias from 743, in which he grants the pallium to Andrew, the archbishop of Epidaurus (Šufflay – Thallóczy, 1913, no. 50, pp. 11–12). This was undoubtedly an effort to prevail over Bar and a claim to be the sole metropolis and most ancient in the south of Dalmatia (Šufflay – Thallóczy, 1913, no. 82, p. 28).[13] If the bull of 743 had so far existed, Dubrovnik would undoubtedly have been operating with it in the 10th century (or later), e.g., during the Synods of Split. Dubrovnik itself tried in various ways to emphasize its ancient heritage and continuity (like Bar did) and was even not fearful about forging papal documents.

In any case, as has been said, the establishment of the Dubrovnik metropolis coincided with other ecclesiastical changes in the Balkans at that time. Shortly before the defeat of the Bulgarian Empire (1018), the Byzantine Emperor Basileios II seems to have significantly strengthened the jurisdiction of the Archbishop of Durrës and, according to the British historian Paul Stephenson, added eleven more bishoprics under the

[12] Theoretically, the chronicler could have mistaken the time or other bishops.

[13] Preserved as copy dated to the 12th century but before 1120, when this bull is mentioned by Calixtus II, although it may also be a forgery created or partially interpolated in Dubrovnik.

jurisdiction of Durrës, but this arrangement was short-lived. Basileios II thus apparently wanted to strengthen the ecclesiastical presence of Byzantium in the Adriatic region (Stephenson, 2004, pp. 70, 74–75). After the collapse of the Bulgarian Empire, however, another change took place. In 1020, the Byzantine Emperor demoted the Bulgarian patriarch in Ohrid to the level of metropolitan archbishop but granted him a vast territory and several dioceses. As already mentioned, these were also bishoprics that had previously been subordinate to Durrës. Unfortunately, today we cannot say how these changes affected the South Dalmatian bishoprics such as Bar or Kotor. Since we do not have the charter of Gregory V, we do not know whether Bar and Kotor belonged to the Dubrovnik metropolis at that time or before 1022.

3. DUBROVNIK, DIOCLEA AND BAR – ALLEGED CONTINUITY

In the case of Bosnia, we have sadly no sources regarding the above-mentioned ecclesiastical changes. The very first mention of the Bosnian bishopric is a charter of Pope Alexander II of 18 March 1067, granting a pallium to Peter, archbishop of Dioclea and confirming his jurisdiction over the bishoprics of Bar, Kotor, Ulcinj, Svač, Drivast, Pulat, Serbia, Bosnia, Travunija as well as over Greek, Latin, and Slavic monasteries (Šufflay – Thallóczy, 1913, no. 63, pp. 17–19; Kukuljević-Sakcinski, 1874, no. 147, pp. 126–128 – dated to 1062–1067). At this point, however, it is also necessary to examine the authenticity of the charter, although it has already been dealt with by several historians (Dusa, 1991, p. 58; Gál, 2020, p. 24).[14] Its text was preserved only in a later 16th-century copy. This letter is considered a forgery and could have been primarily related to the territorial ambitions of the Archbishopric of Bar towards its rival Dubrovnik. However, Bar claimed to be the heir to the ancient metropolis of Dioclea by using the title of "Archiepiscopus Dioclensis" (Šufflay – Thallóczy, 1913,

[14] Both authors erroneously mentioning Dubrovnik (Ragusa) as a recipient of pallium, but in the bull there is no mention about Dubrovnik at all.

no. 63, pp. 17–19, no. 68, pp. 21–22).[15] There is also a surprising continuity between Dioclea and Dubrovnik mentioned by *Dubrovnik chroniclers* – Nicolo Ragnina (1494–1582) and also Giunio Resti (1669–1735) probably based on older sources, speaking of a charter of Pope Benedict VII of 981/982, by which the Pope restored the metropolitan rights of Epidaurus to Dubrovnik, while confirming Archbishop John of Dioclea as archbishop of Dubrovnik (Nodilo, 1893, p. 30; Nodilo 1883, p. 202). Some historians consider this charter to be a *deperditum* (Zimmermann, 1998, no. 596, p.184; Gyug 2016, pp. 13–14), while it may be only a fabrication from the Dubrovnik ecclesiastical milieu. However, it is mentioned that the Archbishop of Dioclea had to flee to Dubrovnik at the end of the 10th century because of the Bulgarians. Allegedly, Archbishop John stayed in Dubrovnik for 28 years as the local Metropolitan, and this change was also approved by Pope Benedict VII (974–983) (for analysis of this narrative see Živković, 2008, p. 235). The pallium remained with him, making him de jure and de facto the first archbishop of Dubrovnik. However, modern research has revealed that ancient Dioclea was not a metropolitan archbishopric – there are no medieval sources confirming this (Puljić, 2001, pp. 35–36, see Peričić, 1991, pp. 58–60 or Marković, 2014, pp. 46–54). The alleged charter of Benedict VII thus combines two "traditions" (of Epidaurus and of Dioclea) and creates a dual narrative for the Dubrovnik archbishopric. Some of the chronicles also mentioned certain John as Archbishop of Epidaurus, which could be linked to the same narrative of the archbishop (or the bishop?) who fled to Dubrovnik (Puljić, 2001, p. 23, 38; Nodilo, 1883, p. 175).[16]

The text of Benedict VII's charter has not survived – not even partially – nor is it mentioned in any other charters, and above all, if such a charter had existed, the prelates of Dubrovnik would have used it to their advantage. Today it is not possible to say when (or under what circumstances)

[15] They used in the same fashion as the archbishops of Split were using title of Salona. "Dioclensis ecclesia" is mentioned in both of the Bulls of 1067 and 1089. At least one of them could be considered as a forgery made in Bar during the 12th century.

[16] The Annals of Dubrovnik connects the narrative of John of Epidaurus to (fictional) king of Bosnia from Dioclean dynasty.

the reference to the charter of Benedict VII was made. It is possible that it was only in the High or Late Middle Ages; the terminus post quem could perhaps be the early 14th century.[17] Otherwise there would have been the opportunity for Dubrovnik to use this charter (or its copy at least) in the disputes with Bar. We presume this story might be at least partially true, but instead of on archbishop it might have been a bishop (or canons?) who fled from Dioclea to Dubrovnik, or this tradition could have been at some point confused with "translatio sedis" from Epidaurus to Dubrovnik (Puljić, 2001, pp. 36–37).

Nor is it inconceivable that Bar, thanks to the false narrative of the old metropolis, saw itself as the only legitimate archbishopric in the South Dalmatian area (Crnčević, 2013, p. 95). Either way, it is assumed that the bull of 1067 was "produced" by someone in Bar and subsequently brought to Rome in 1089. The antipope Clement III confirmed to Peter, the archbishop of Dioclea-Bar, the possession of the pallium and his jurisdiction over the aforementioned bishoprics, including Kotor and Bosnia (Šufflay – Thallóczy, 1913, no. 68, p. 21). Eduard Peričić claimed that the inhabitants of Bar thus acquired the status of an archbishopric in 1089 (Peričić, 1991, pp. 65–66; Šišić, 2022, pp. 79–80). However, we can presume that at this time there was not yet a bishopric in Bosnia. In our opinion, both charters were created for the purpose of the territorial ambitions of the Dukljan Kingdom of Serbs, especially at the end of the 11th century (or the beginning of the 12th century), i.e., at the time of the greatest possible territorial expansion, which might have included Bosnia. The places in the charter might not necessarily mean existing bishoprics mentioned in the two charters (1067, 1089), but this of course does not exclude a basic ecclesiastical organization in the given localities. We know several similar cases. The bishops of Salzburg or Passau tried to claim Moravia or Pannonia in this way in both the 9th and 10th centuries, and this is apparently also the case with the diocese of Prague under St. Adalbert during the reign of Boleslaus

[17] In the 13th century when the Dubrovnik-Bar dispute flared up, Dubrovnik would certainly have used this charter.

II or the possible efforts of Bishop Jaromír of Prague at the end of the 11th century claiming territories without sees or to put in other words – they claimed different areas into their own dioceses.[18]

4. RISE OF DUKLJA

In the last quarter of the 11th century, however, another interesting event occurred. In Dubrovnik, in the 1070s, a certain Vitalis (II) was archbishop, but he lived very capriciously,[19] the sources mention a "pubblico concubinario" (Nodilo, 1893, pp. 42–43) and despite numerous letters from the Pope, he was unwilling to listen to his admonitions (Cowdrey, 1998, p. 440; Antoljak, 1968, p. 190; Prlender, 2009, pp. 5–8).[20] Croatian historian Ivica Prlender believes that Vitalis (II.) resisted accepting the changes introduced by the reformist papacy and that he even encouraged the use of Glagolitic (Prlender, 2009, p. 5). The people of Dubrovnik therefore decided to imprison the archbishop and elect another. The Pope heard about this and sent a legate to Dalmatia. In his letter of 20 March 1074, he harshly admonished the people of Dubrovnik for this action and demanded the release of the archbishop.[21] According to *the Dubrovnik chronicles*, Vitalis had already been excommunicated by Pope Alexander II (1061–1073), but he continued to use the episcopal insignia (Nodilo, 1893, p. 43). Another letter

[18] For the highly complex situation of the Prague bishopric and its foundation charter from 1086 see: Reitinger, 2017, pp. 92–99; Sobieska, 2014, pp. 82–83; For the ambition of Passau and Salzburg in Moravia and Pannonia see: Večerka – Bartoňková, 2011, no. 122, pp. 218–223; pp. 253–283 (Conversio Bagoariorum et Carantanorum).

[19] There are some opinions saying Dubrovnik was not an archbishopric during 1040–1050s, see Krasić-Razzi, 1999, p. 27 – based on few mentions of Vitalis just as a "bishop of Dubrovnik".

[20] According to Resti (Nodilo, 1893, p. 43), this archbishop was excommunicated by the legate of pope Alexander II. It could be also possible that the same legate (with consent of clergy and people of Dubrovnik?) appointed Peter of Bar as archbishop in Dubrovnik. The legate – Gerard of Siponto was also mentioned during the Council of Split in 1075. See also Karbić, Matijević Sokol and Sweeney, 2006, pp. 86–87.

[21] Resti does mention certain Peter, but without any more information: Nodilo, 1893, p. 43: "…venne alla creazione del nuovo arcivescovo che fu Pietro, successor di detto Vitale, con la dignità dell pallio e con la supposizione dei suffraganei tre regni circonvicini.", for the letter of 1074 preserved in the register of Gregory VII see: Kostrenčić, 1967, no. 101, p. 134.

of Gregory VII (21 May 1076) already speaks of the granting of pallium to Archbishop Peter of Dubrovnik and places the dioceses of Zachlumie, Serbia, Travunija, Kotor, Bar, Ulcinj, Drivast, Pilot, and Skadar under him; Bosnia is not mentioned here (Šufflay – Thallóczy, 1913, no. 65, p. 20). It has been speculated that the spiritual administration in Dubrovnik was entrusted by the Pope to Peter, Archbishop or Bishop of Bar, although theoretically this may be a coincidence of names. This hypothesis was firstly proposed by by Franjo Rački (1828–1894), (Antoljak, 1968, p. 190; Rački, 1873, pp. 75–76). However, Peter with a "double" title ("Petrum Antibarensem episcopum atque Ragusanum") appears in the letter of Gregory VII of 9 January 1078, which was addressed to King Michael of Dioclea ("Regi Sclavorum"). This very well-known letter suggests that there was some kind of dispute between the metropolises of Dubrovnik and Split, although we do not know its nature (perhaps jurisdictional). There could be at least one plausible explanation – it was jurisdictional dispute over Kotor, as Marko Draganović presumed in the past (see in Sforza, 1975, p. 15).[22]

At the same time, Michael also asked the Pope to settle this dispute and the Pope Gregory called him "karissimus filius beati Petri" which may testify to a special relationship between the king and the Pope.[23] This letter confused many historians because of that double title which does not at all indicate which of cities (if one of them at all) was the see of metropolitan archbishopric (Marković, 2014, pp. 85–86; Gruber, 2014, pp. 345–349; Gyug, 2016, p. 25). The ecclesiastical unification of Dubrovnik and Bar probably really took place around 1074 or 1078, but we lack further evidence how this dual administration even functioned. However, it also remains unclear what Dubrovnik could have gained in offering the position of their archbishop to Peter of Bar (see also Gruber, 2014, p. 346).[24]

---

[22] According to Draganović, Kotor did not want to belong to the archdiocese of Dubrovnik and rather decided for Split, but this plan was not successful, so Bari seems to be an ideal metropolitan.

[23] This specific honorific title is not found anywhere else, although the title "filius carissimus" appeared also in letter addressed to Svatopluk of Moravia in letter of pope Stephen V. See: Betti, 2013, p. 186.

[24] For the argumentation see note above – Gruber, 2014, especially p. 346.

In any case, there is a charter of Pope Paschal II from 1102 in which he granted the pallium to Archbishop Dominic of Dubrovnik and placed the bishoprics of Zahlumie, Serbia, Tribunia, Kotor, Budva, Ulcinj, Skadar, Drivast, and Pilot under his authority (Šufflay – Thallóczy, 1913, no. 77, pp. 25–26). *The Dubrovnik chroniclers* do not mention Peter of Bar, and yet chronicler Giacomo Luccari does mention him by 1078 in a list of Dubrovnik archbishops.[25] The aforementioned bulls of 1067 and 1089 fit the context of this case – an ambition of Bar to obtain metropolitan rights in any possible way even forging the narratives and papal letters. We must also stress that the list of the bishoprics subjugated to Bar (in the bulls of 1067 and 1089), is the same as the list in the *Letopis*.[26] Although it is not possible to tell, whether the *Letopis* (? Glagolitic original) took the information from these forgeries or vice versa.

It is undoubtedly evident that Dubrovnik was a metropolitan archbishopric in the 1070s, and there were already attempts of the bishopric of Bar to obtain the pallium and likely also ecclesiastical-jurisdictional supremacy over Dubrovnik at some point. According to historians, this was King Michael of Duklja's way of ensuring that his kingdom had its own archbishopric (Mitrović, 2017, pp. 52–54; Prlender, 2009, pp. 4–9; Komatina, 2016, pp. 137–139). The question remains as to how this plan was to be implemented and which of the documents can be considered authentic and credible. In any case, the charter of Gregory VII of 1078 (preserved in the Vatican Register), which mentions Peter as bishop of both Bar and Dubrovnik, can be considered authentic. The Pope still speaks here of a potential grant of

[25] Luccari, 1790, p. 289: "1078 Pietro translato da Antivari" Although this information (only as note written in the list of Archbishops of Dubrovnik) could have been taken from the charter of 1078. Peter is actually missing in the first edition of the book: Luccari, 1605, p. 176; Resti mentioned Peter as archbishop of Bari in 1088 during the political turmoil in Dioclea, but without additional information if he also took the see of Dubrovnik. Nodilo, 1893, p. 44.

[26] Chapter IX of the *Letopis* is specifically emphasazing which suffragans were under the archbishop of Dioclea by decision of King Svatopluk – see: Živković, 2009, pp. 56: "Antibarium, Buduam, Decaterum, Dulcinum, Suacium, Scodram, Drevastum, Polletum, Sorbeum, Bosonium, Tribunium, Zaculmium"; for the bishoprics in the bull of 1067: Šufflay – Thallóczy, 1913, no. 63, p. 17: "Antibarensem, Ecaterensem, Palachiensem, Suatinensem, Drivastinensem, Polatinensem, Serbiensem, Bosoniensem, Tribuniensem ecclesiam".

pallium. The 1076 charter must be regarded as obviously spurious in this respect. We assume that Peter of Bar really received the pallium only in 1089, by which time he may have administered both bishoprics, or been represented in one of them by a vicar or suffragan bishop at least. However, the 1089 charter does not in any way mention Dubrovnik – was it already administered by another archbishop at that time? That remains unclear.

5. KOTOR AS SUFFRAGAN OF BARI

However, the whole case is greatly complicated by the 11th and 12th century letters addressed to the archbishops of Bari, to whom the Popes also subordinated the bishopric of Kotor. The bishopric appears in several letters addressed to the archbishops of Bari or Dubrovnik simultaneously. Kotor is also mentioned in the letters to the archbishop of Bari, where the bishop of Kotor figures as his suffragan. It is attested in the charter of Pope John XIX from 1025, although the charter is considered a forgery (Nitto de Rossi, 1897, no.13, p. 21; see also Gyug, 2016, p. 26, note 72). In addition to this, there exists a charter of Alexander II of 1063 of a similar character, the charter being preserved in the original (Nitto de Rossi, 1897, no. 25, pp. 42–43, no. 33, pp. 61–63 (here the charter of Urban II, 1089 of similar content as well). In any case, it proves the existing status quo about the relationship of Kotor to Bari, although it is impossible to answer under what circumstances or for what reasons the bishop of Kotor decided to belong to Bari. It remains plausible that the phenomenon is linked to the Byzantine administrative presence on both shores of the Adriatic, which was effectively terminated in Apulia following the Norman conquest of Bari in 1071. Krasić thinks Kotor was unwilling to accept the ecclesiastical transformations in Dalmatia and the turn of 10th and 11th centuries and did not accept Dubrovnik as its metropolitan archdiocese, therefore opted for Bari (Krasić – Razzi, 1999, pp. 26–27).

In 1172 Pope Alexander III issued a charter definitively confirming that Kotor belonged to Bari. The charter speaks of a dispute between the former archbishop of Bari and the current archbishop of Dubrovnik precisely

because of Kotor (Nitto de Rossi, 1897, no. 52, pp. 99–101). Giorgio Fedalto believed that the papal office had contaminated (if by a mistake or with an intent it is hard to say) the Bar-Dubrovnik dispute in this document (Gyug, 2016, pp. 27–30; Fedalto, 1976, pp. 78–79). However, we can easily clarify the whole case – there are documents from 1167, about the bishops of Svač, Bar, Drivast and others who disobeyed his metropolitan in Dubrovnik (Šufflay – Thallóczy, 1913, no. 95, p. 32, no. 96, p. 32).[27] In our opinion, Kotor at that time rightfully claimed to be the suffragan of the Archbishop of Bari, and it is possible that the latter subsequently conducted the whole dispute with Dubrovnik, which is mentioned in the charter of 1172. There might have also been a Bari-Dubrovnik correspondence, but this has not survived. Letter of 1172 seemed to solve the ecclesiastical situation of Kotor, on other hand not the political one –Stefan Nemanja, grand župan of Serbia, took control of the city in 1186 and soon it was Norman kings of Sicily, although their influence might have been temporary or ephemeral.[28]

6. BOSNIAN BISHOPRIC – BETWEEN BAR AND DUBROVNIK

But let us return to Bosnia – another focal point of this lengthy dispute. The documents of 1067 and 1089, however, do not provide any details, nor do they mention the names of the bishops of Bosnia. Thus, from the available sources, we do not know who founded the bishopric and when exactly it was established, and finally whether the two papal charters are indicative and whether they are not purely territorial projections of the Archdiocese of Bar-Dioclea as well of the Kingdom of Duklja itself. Hungarian medievalists Judit Gál and Bálint Ternóvacz believe that the bishopric had no structures and was neither Western nor of Eastern rite (Gál, 2020, pp. 29–30; Ternovácz, 2016, pp. 217–218). However, this conjecture

[27] We can assume this might be also the case of bishop of Kotor. According to Resti, the Archbishop of Dubrovnik excommunicated bishop of Kotor: Nodilo, 1893, p. 52. See also letter of pope Anastasius IV from 1153 deposioning the bishops of Ulcinj and Drivast and also proclaiming interdict on Kotor and excommunicating the local count: Gyug, 2016, p. 28.

[28] For a complex overview of Norman presence in Dalmatia: Abulafia, 1976, pp. 412–428; Curta, 2019, p. 660; For Stefan Nemanja see also: Papović, 2024, pp. 443–445.

cannot be supported by any source. It is, of course, also questionable whether the documents of 1067 and 1089 really prove the existence of a Bosnian bishopric. Since the document of 1067 is viewed as spurious and the bull of 1089 was issued by an antipope and preserved in a later copy. All the chronicler's references regarding Bosnia are of later origin, and the next authentic mention of the Bosnian bishopric dates to the end of the 12th or beginning of the 13th century. The charter of 1089, as has been said, was created based on a falsity – namely, because of political projections and ambitions of both the Archbishopric of Bar-Dioclea and the kingdom and by local dynasty. There was also a theory of founding the bishopric of Bosnia by Peter Krešimir IV, King of Croatia and Dalmatia, but there is no solid evidence (Džino, 2023, pp. 196–197).

The mention of "Bosoniensem ecclesiam" could only refer to the territory directly under the jurisdiction of the archbishop, where there was not necessarily a bishopric, or it could have been the institution of an archpresbyterate or other ecclesiastical body, which we know, for example, from Pannonia in the 9th century or in the Kingdom of Hungary in the 11th century.[29] A similar situation may have existed with the bishopric *Serbia*, which was also subordinate to Bar, but it is not clear whether this was a later (Orthodox) bishopric in Ras (Raška) from which the Serbian autocephalous archbishopric emerged (Vlasto, 1970, p. 212; Komatina, 2016, p. 104, 154). As has been said, we do not know the origin of the Bosnian bishopric, and even on the basis of the source base it is not possible to give a definite solution. With high probability we could see Dubrovnik behind the emergence of ecclesiastical institutions in Bosnia, as it follows from strong mutual political, commercial and, finally, direct ecclesiastical ties attested later in the 12th century. It is possible that the Dubrovnik metropolitans might have consecrated bishops in Bosnia arbitrarily (ad hoc) in the middle of the 12th century – for the purpose of Christianizing the local population and perhaps without any approval from Rome. It is surprising,

[29] That is the institute of archipresbyter (archpriest) as central priest for certain castle or area. This institution is attested in Pannonia around 860 and also in Hungary in the 11th century. For Pannonia see: Večerka and Bartoňková, 2011, p. 279 (Conversio); For Hungary: Pomfyová, 2015, pp. 71–72.

however, how Dubrovnik's traditions were firmly tied and tangled to Bosnia. Zdenka Janeković Römer has pointed this out when examining the development of the Dubrovnik nobility (Janeković Römer, 2015, pp. 74–77). Also, the very legend of the founding of Dubrovnik is closely intertwined with the *Letopis*, parts of which seem to have found their way into the *Annals of Dubrovnik*. Specifically, they say that Dubrovnik was founded by Pavlimir Belo of the Dukljan-Bosnian dynasty with the help of the Romans and refugees from Epidaurus (Kowalski, 2021, pp. 179–249). *Letopis* perceived the same Pavlimir as a member and heir of the Dukljan dynasty, but on the other hand *Annals of Dubrovnik* perceived him as King of Bosnia (Kowalski, 2021, pp. 219–223). After all, this tradition (or memory) could have served later as one of the pillars in relations between Bosnia and Dubrovnik. We can also mention the case of the Dubrovnik noble family of Goze (also known as Pecorario), from which Archbishop Vitalis I (in office 1022 – approximately 1047) was said to be of Bosnian origin (Janeković Römer, 2015, pp. 74, 78–79).

We have further reports about Bosnia from the 1130s and 1140s, although it is very likely that Koloman, King of Hungary (1095–1116) at the end of the 11th or beginning of 12th century, already intended to dominate this area in a connection with the territorial expansion of Hungary towards Croatia and Dalmatia. This assumption would be partially supported by Koloman's charter of 1103, preserved in a copy from 1367 (Smičiklas, 1904, no. 7, pp. 10–11; as falsum in Györffy, 1992, no. 120/II, pp. 338–339). In this charter, Koloman confirmed the possessions of the Split archbishopric, which had already donated by the previous kings of Croatia and Dalmatia (see also Ladić and Budeč, 2009, p. 12.) Diplomatic criticism, however, revealed the charter of Koloman to be a forgery, according to our opinion it was interpolated. Koloman's intitulation is undoubtedly interesting, specifically speaking of the title "Rex Rame". Rama in this case was supposed to represent Bosnia, which appears in this form more regularly among the titles of Hungarian kings from the 1130s or 1140s onwards. Koloman's charter itself was probably produced around 1165–1170 at a politically tense time when Dalmatia was retaken by Byzantine emperor Manuel Komnenos.

The charter was probably produced by someone in the Split ecclesiastical milieu (either in the chapter itself or in one of monasteries in Split) to strengthen Hungarian position in Dalmatia and Bosnia**.** At this time, the archbishopric of Split had to compete with the territorial claims of the Dalmatian magnate Kačić family. The abovementioned charter granted the archbishop the territories claimed also by Nikola Kačić, Prince of Omiš. This dispute eventually resulted in the violent death of Archbishop Rainer of Split in 1180 by Kačići. (Karbić, Matijević Sokol and Sweeney, 2006, pp. 119–129; for the context Ladić and Budeč, 2009, pp. 12–14). Koloman's charter is thus thought to have projected the extent of the St. Stephen's realm as well. Thus, there must have been anti-Byzantine circles in Split, and the charter was intended to defend Koloman's territorial gains and their pertinence to the Crown of St. Stephen. The 1160s also appears as the time when Árpádian kings wanted to fortify their position by certain privileges to the Church and cities of Dalmatia, we can highlight also the charter of King Stephen III of Hungary in 1163 issued for the Church of Split with certain "Cotroman" as witness, although with uncertain relations to ban Kulin or Kotromanići and at the same time nominating Hungarians as bishops in Dalmatia (Smičiklas, 1904, no. 93, pp. 96–97; see Gál, 2020, p. 60 – although mistakenly stating that the charter was issued in Dalmatia, in reality it was in Titel; for Cotroman see: Filipović, 2022, pp. 87–88).

In any case, the next document concerning Bosnia dates from 1136. At that time, King Béla II of Hungary entrusted his son Ladislav with the Bosnian duchy (Smičiklas, 1904, no. 45, pp. 46–47). It is likely that Hungary was already more firmly established in the Bosnian area, otherwise the ruler would hardly have granted the duchy. The Serbian historian Tibor Živković has suggested that the Árpád family acquired only the county of Rama as dowry (specifically Béla II by marriage to the Serbian duchess Helena of the Vukanović dynasty), and that their title "Rex Rame" only covered the county, located in present-day Bosnia and Herzegovina (Živković, 2008, pp. 269–270). Interesting in this case is Daniele Farlati's remark that it was Béla II who converted Bosnia to the Catholic faith and to the Apostolic See. He also writes that the first bishop was a certain Vladislav, and at that time

he was the suffragan of Dubrovnik, according to a charter of Pope Innocent II, dated 1141, which was kept in the monastery of Our Lady of Dubrovnik (St. Maria in Castello). Other suffragans were the bishops of Budva, Kotor, Ulcinj, Svač, Skadar, Drač, Drivast, Pilot, Serbia, Travunija and Hum (Farlati, 1779, p.43). Similar data are presented by Mauro Orbini in his *Il regno de gli Slavi* (Orbini, 1601, p. 247). We are not primarily familiar with this source he mentioned, but we have another document of Pope Innocent II (June 11, 1142) confirming the pallium and privileges for Andrew, archbishop of Dubrovnik. The suffragan bishoprics differ this time. Neither Drač, Svač nor Bosnia is mentioned in the charter of 1142, preserved as original (Šufflay – Thallóczy, 1913, no. 84, pp. 28–29). We can presume, there was some kind of tradition of extensive jurisdiction of Dubrovnik. Finally, it is very questionable whether the information of later authors is sufficiently reliable. Bosnia is not mentioned in any other papal documents until 1187 (Šufflay – Thallóczy, 1913, no. 103, p.34). Farlati however, states that the Bosnian bishop Vladislav was based in Kreševo, which is also very questionable information. The Dubrovnik chronicler Nicolo Ragnina also writes about the fact that Bosnia was a suffragan bishopric of Dubrovnik at this time. According to the chronicler, the Archbishop of Dubrovnik received as many as thirteen bishoprics under his jurisdiction from the Pope including Bar. He also writes that Andrew was archbishop for seventeen years (from 1141), which seems to be in concordance with other sources (Nodilo, 1883, p. 214; Šufflay – Thallóczy, 1913, no. 91, pp. 30–31).

It seems that in the 1140s and 1150s, there was a greater penetration of Hungary into the Bosnian territory. Indeed, we have information about the Bosnian Ban Borić (with the possessions in Slavonia), who was apparently in a semi-autonomous position to Hungary (Font, 2021, p. 145).[30] He even attacked Dubrovnik according to Orbini (Luccari, 1790, p. 34; Orbini, 1601, p. 347). This ban was also the first to endow the Knights Templar in Hungary, apparently in the early 1160s (Dobronić, 2002, pp. 28–29). The Bosnian bishop Milovan is also mentioned on the conflict with Dubrovnik

[30] M. Font mistook Borić with Boris, son of Coloman and states that the banate of Bosnia existed only from the second half of 13th century. See also Karbić, 2005, pp. 49–51.

in 1153 (Luccari, 1790, p. 34; see also Stephenson, 2004, p. 227). A bishop named Micovan (sic!) is also mentioned by Farlati, who mentions an obscure conflict between the bishop and the Metropolitan of Dubrovnik (Farlati, 1779, p. 41). More information is provided by Guinio Resti, who says that the bishop was disobedient, trying to break out of the metropolis and keep the people in schism or possibly in heresy (Nodilo, 1893, p. 53). The disputes in question probably broke out after the installation of the new archbishop in 1158 (Tribunus Micheli). However, as has been said, the papal documents of these times do not mention the Bosnian bishop. Orbini says that the Bosnian Ban attacked Dubrovnik because of a dispute between the Bosnian bishop and his metropolitan (Orbini, 1601, p. 347). We do not know how the situation developed further, we assume that the Bosnian bishopric still existed, but we have no news about the bishops. As has been said, there is no mention of it in the numerous papal documents preserved from the 1150s to the 1170s.

During this period, however, the most bitter dispute raged between the metropolises of Bar and Dubrovnik. There might be of course political ambitions clothed as ecclesiastical disputes. It is probable that both metropolises wanted to bring as many suffragan bishoprics in the area as possible under their control. Several popes confirmed the rights of the Dubrovnik archbishopric (1102, 1120, 1153, 1158), but there is also the text of an undated charter from Pope Calixtus II (1119–1124), in which he grants the pallium to Elias, the archbishop of Dioclea, and places the bishoprics of Dioclea, Bar, Budva, Kotor, Ulcinj, Svač, Skadar, Drivast, Pilot, Serbia, Bosnia and Travunija under his authority (Šufflay – Thallóczy, 1913, no. 81, p. 27). The summary of the bishoprics is notably extensive. The text of the charter is preserved, much damaged, in Codex 7109 in the Vatican Library. The Hungarian medievalist Judit Gál, in dealing with Hungarian influence in Dalmatia, has also taken note of this protracted dispute between Bar and Dubrovnik. Gál says that Bar received the pallium in 1089, but for the 1067 charter she erroneously attributes that the pallium was granted for Dubrovnik (also in Dusa, 1991, p. 58; Gál, 2020, p. 24). The situation is even

more complicated by another charter following soon – the letter of pope Calixtus II granting pallium to Gerard, the archbishop of Dubrovnik dated in 1120, which seems to be preserved as an original document (Šufflay – Thallóczy, 1913, no. 82, p. 28).

The most intense phase of conflict between Bar and Dubrovnik seems to have taken place in the middle of the 12th century. According to Eduard Peričić, Archbishop Elias of Bar protested strongly in Rome and the Pope indeed granted him the pallium around 1120 (Šufflay – Thallóczy, 1913, no. 81, p. 27; Peričić, 1991, p. 68; see also Gál, 2020, p. 26). We can only guess if this happened at all, since there are no solid sources. It seems that Dubrovnik's authority over Bar was restored again after 1142, possibly due to political turbulences in Duklja or the death of Elias of Bar (see again Peričić, 1991, p. 68 also see Šufflay – Thallóczy, 1913, no.77, p. 26 – "Avarorum" here might stand for Bar). We already mentioned Andrew of Dubrovnik receiving the pallium in 1142. He remained in office until 1157 and with Tribunus Micheli of Venetian origin succeeding him. Tribunus obviously had ambitions to restore or even to expand the archdiocese by subjugating several bishoprics belonging to the metropolitan of Durrës – like Skadar and Albania (Arbania) or even Durrës, all sanctioned by the popes – during a time of mutual distrust between papacy and Byzantium (Šufflay – Thallóczy, 1913, no.95, p 32, no. 97, p. 32, no. 98, p. 32–33). However, many of the suffragan bishops disobeyed the archbishop of Dubrovnik, as it attested by several papal letters to them even mentioning the punishment of excommunication. It was the case of the bishops of Drivast, Ulcinj, Bar and Kotor (Šufflay – Thallóczy, 1913, no. 88, p. 29–30). Bar, we can assume, naturally claimed metropolitan rights in Southern Dalmatia and Kotor on the other hand defended itself as suffragan diocese of Bari (Nitto de Rossi, no. 52, pp. 99–100).[31] Sadly, we do not have enough sources referring to the outcomes of these arguments. It seems Bar spent some decades as a mere diocese under the jurisdiction of Dubrovnik.

[31] According to the letter 1172 of pope Alexander III: "super episcopate Chatarino ultra mare in Dalmatie maritimis ... cognovimus antecessorum tuum eiusdem episcopatus possessionem ... tibi et eidem ecclesiae tue auctoritate apostolica confirmamus…"

The situation probably changed in the 1170s, with a certain Gregory as bishop and later as archbishop of Bar. Not much is known about his origin. Farlati stated (although without mentioning a specific source) he came from Zadar noble family of Grisogono (Farlati, 1817, p. 123). We know Gregory cooperated with Rainer of Split, probably counting also on Rainer´s good relations with the papacy, which proved to be fruitful (Majnarić, 2008, pp. 84–85). Gregory even stressed in one of his letters that Dalmatia was always divided into two archbishoprics – Salona as primate, "the mother" and Bar as "daughter" (Šufflay – Thallóczy, 1913, no. 99, p. 33).[32] According to research done by Ivan Majnarić, it seems Gregory was installed as Archbishop of Bar at the Council of Split in 1177 by decision of Pope Alexander III (Majnarić, 2008, pp. 85–86). We do not know the extent of the archdiocese of Bar at that time or which suffragans were subjugated to Bar – if after all was Gregory a metropolitan archbishop. He appeared then with the title "Antibarensis archiepiscopus" in two charters from the end of the 12th century. First charter is a judgement dated July 9, 1194, made by the archbishop of Split in dispute between Templars and Monastery of St. Cosma and Damian in Rogovo. Gregory is mentioned among "testes… venerabili viri" (Šufflay – Thallóczy, 1913, no. 109, p. 36; Smičiklas, 1904, no. 253, pp. 268–270). Another source is his last will, without date, but often dated approx. 1195–1197, written at Zadar monastery of Saint Chrysogonus (Sveti Krševan) (Šufflay – Thallóczy, 1913, no. 110, p. 36; Smičiklas, 1904, no. 265, pp. 282). There is a strong presumption, Gregory was of Dalmatian origin. He needed to leave his see before 1189 because of the expansion by Stefan Nemanja and his strong support for the Orthodox church.[33] The position of the Latin church changed with Vukan Nemanjić ruling as King of Duklja advocating for the restoration of the archbishopric of Bar

[32] "nam Salonitanam ecclessiam primatum in tota Dalmatie provincia et ecclessie sue matricem fuisse non ignorat…"

[33] Gregory needed to leave Bar because of the aggressive policy of Stefan Nemanja, firstly fled to Dubrovnik then to Zadar. In Dubrovnik he is attested as witness in the charter (August 20, 1189) of Desislava, the wife of prince Mihailo of Dioclea. Sirotković and Kolanović, 1998, no. 13, pp. 53–54; Gál, 2020, pp. 26–27.

in 1199.[34] The activity of Gregory led many historians to believe that he is the author of *Letopis* or at least he translated it from the Glagolitic/Cyrillic original to Latin (Peričić, 1991, pp. 133–134). Emphasizing the dichotomy of Salona-Dioclea (Split-Bar) and his struggle for an independent church of Bar make him probable enough, but there is no solid evidence for the definitive solution.

7. SLAVIC LITURGY IN BOSNIA AND THE QUESTION OF HERESY

As has been said above, the spurious charters of 1067 and 1089 made the Bosnian bishopric subject to the Bar metropolis. In addition to the charters, *Letopis of Priest of Dioclea*, which dates probably from the 1170s, also speaks of this ecclesiastical connection between Bosnia and Bar (counting Bosnia as one the bishoprics subjugated to Bar). The chronicle was apparently written (also using older sources) to highlight the antiquity of the Dukljan archbishopric (Bar in this case) and the Dukljan dynasty, which, among other things, founded Dubrovnik. The chronicle even uses Svatopluk, ruler of Great Moravia (†894) to emphasize that it was he who founded the Archbishopric of Duklja (Dioclea).[35] This work thus primarily projects the political and ecclesiastical ambitions of the Dukljan state and

[34] Stefan Nemanja seems to be even intervening in the dynastic situation in Duklja because of his family ties to the prince Mihailo (Michael) II of Dioclea. According to Sima Ćirković, Mihailo was the nephew of Nemanja. There is an undated letter (aprox. 1180) of Gregory of Bar to Gualter, cannon of Split saying about the threats made by Stefan Nemanja to the Church of Bar and to Mihailo himself was troubled by him. Kukuljević-Sakcinski, 1876, no. 159, p. 115; Strangely enough one sentence with the phrase "ab avunculis molestatus" was omitted by Smičiklas, 1904, no. 169, p. 170. For relations between Stefan Nemanja and Mihailo see: Ćirković, 2004, pp. 31–32; Živković, 2008, pp. 319–321. Vukan Nemanjić – around 1199 petitioned for granting the pallium for new the archbishop of Bar (John), which was successful. See Šufflay – Thallóczy, 1913, no. 115, p. 38.

[35] The literary potency of Svatopluk of Moravia has been pointed out by and analysed recently by: Kowalski, 2021, 108–178; and also, by Slovak medievist Homza, 2014; Homza, 2024, pp. 127–150 or in the past by Havlík, 1976; Havlík, 1994. We also dealt with the heritage of Svatopluk in our dissertation: Bučko, 2021, pp. 28–60.

church.[36] However, according to the latest research done by Polish mediaevalist Wawrzyniecz Kowalski, the narrative of the chronicle is not always consistent. The Chronicle, according to Kowalski, does not even stress continuity between Dioclea and Bar or as matter of fact, like the relation between Salona and Split.[37]

Bosnia held a distinctive position capturing unique Great Moravian relics, surprisingly in the context of a Bosnian bishop at the end of the 12th century, as we will investigate this subject later. We can assume, therefore, that in the c.1140s and 1150s there was a consecration of Bosnian bishop. However, whether this action was somehow sanctified also from Rome cannot be answered. Between the 1160s and the 1180s, there was apparently *sede vacante*, perhaps because of various political or ecclesiastical disputes, which were only resolved probably with the accession of ban Kulin around 1180. Whether the episcopate in Bosnia was somehow formally anchored, or whether a chapter existed at this time, is impossible to say today. Historians mostly rule it out and say that the chapter was not established until the 1230s.

Several later sources mention a bishop named Radagost (also in the form as Radigost or Radogast) in Bosnia towards the end of the 12th century. This is undoubtedly a Slavic pagan name, very non-standard for a bishop of the Roman Catholic Church (Šmitek, 2010, p. 195).[38] The Bosnian diocese, i.e., the Bosnian Church, obviously belonged jurisdictionally to the Western Church at the time, but its Slavic liturgy meant that it was not considered a part of the Latin episcopal network. Vice versa: its inclusion among the churches of the West meant that it was never accepted as equal

[36] It is possible that this is also why Vukan Nemanjić wanted to take control of Bosnia (by accusing Kulin) since it was already, back in the 11th century, part of the Kingdom of Duklja or perhaps his action was shaped by idea of "Regnum Sclavorum" according to narrative of *Letopis* – creating great Slavic Kingdom. Vukan also might have believed in getting Bosnia from the Hungarian kings, since it was considered part of Hungary. Konstantin Bodin enlarged Duklja around 1080 by conquering Bosnia and Raška, Živković, 2008, p. 294.

[37] Kowalski believes that (any) relationship between Dioclea and Bar might have been notoriously known. Kowalski, 2021, p. 150.

[38] As "Radagost" in Resti; as "Radogast" in Ragnina; and as "Radigost" in Luccari: Nodilo, 1893, p. 63; Nodilo, 1883, p. 219; Luccari, 1790, p. 30.

by the Churches of the East. From the point of view of Rome, it was a deviation in faith, even to the point of alleged heresy marked as Patarin, but not of Bogomil heresy, as many scholars had mistakenly stated in the past or recently.[39] It is plausible that Great Moravian religious remnants and the continued use of the Slavic liturgy played a role in shaping the ecclesiastical identity of Bosnia, particularly during the tenure of Radagast. This possibility gains further weight when considering the account of the Dubrovnik chronicler Giunio Resti, who reports that Radagost was consecrated in 1189, lacking proficiency in Latin, took his oath to the metropolitan (Bernard, the Archbishop of Dubrovnik) in his native Slavic tongue. In doing so, he explicitly invoked the ancient privilege granted by Pope John VIII in 880 (Nodilo, 1893, p. 63).[40] We can agree with Lubomír Havlík or Wawrzyniec Kowalski that this document is nothing else than very well-known charter of pope John VIII from June 880 called as *Industriae Tuae* which was addressed to Svatopluk and the Pope had sanctioned the use of the Slavonic language in liturgical practice in Great Moravia and installed Methodius as metropolitan archbishop of Moravia with suffragan bishopric in Nitra (Havlík, 1972, p. 198; Havlík, 1976, p. 33; Kowalski 2021, p. 126).[41] We do not have any traces of how this letter survived in Bosnia or in Dubrovnik up to the 12th century. We can only guess if Radagost wanted to use it as a tool defending Slavic liturgy in Bosnia before the pope and simultaneously creating a narrative of Bosnia as Kingdom of Svatopluk as it is attested in *Chronicles of Dubrovnik* (Nodilo, 1883, p. 193).[42]

---

[39] For scholar view on Bosnian Church see: Fine, 2007, p. 21–22; Runciman, 1947, p. 100–103; See also recent overview Mentel, 2024, pp. 301–315.

[40] "...Questo arcivescovo Bernardo fu quello, che consecrò Radagost, veseovo di Bossina, il quale portò li presenti al pontefice dalla parte di Culino, bano di Bosna, ed il quale riconobbe l´ arcivescovo di Ragusa. Ne sapendo le lettere latine, ne altre, eccetto le slavoniche, quando fece il giuramento della fedeltà ed obedienza al suo metropolitano, lo fece in lingua slava, la quale per antico privilegio gode questo beneficio, avuto dal pontefice Giovanni VIII,' nell´ anno 880." We can only guess if the letter was preserved in Cyrillic/Glagolitic script, probably not in Latin, as Radagast did not know it.

[41] Another significant moment was placing Great Moravia and its ruler – Svatopluk, under the patronage of St. Peter, thus becoming equal as Frankish Kings, for further implications Betti, 2013, pp. 183–192.

[42] "815 – L'anno di Cristo 815 Stefano, o vero Svetolicio in lingua slava, re di Bosna"

This episode not only underscores the persistence of Slavic ecclesiastical traditions in the region but also suggests a conscious appeal to historical precedent in legitimizing local religious customs. It further illustrates the tensions between Latin ecclesiastical norms and Slavic liturgical identity, which were central to the broader disputes surrounding the Bosnian Church. While Radagast's actions might have been rooted in the (orthodox) Christian tradition, they may eventually have contributed to the later perception of Bosnia as religiously deviant. The persistence of non-Latin practices, even if historically justified, was increasingly viewed with suspicion by the Papacy and probably also by Hungarian authorities – eventually culminating in the heresy accusations with ulterior political motives of the late 12th and early 13th centuries.

Let us add that despite earlier Hungarian intervention in Bosnia, the local bishopric still belonged to Dubrovnik. As we shall see, there were tendencies to change this situation. In the early 1180s, the papal legate Theobald was sent to Dalmatia. Pope Alexander III informed the prelates of Dalmatia of this in his letter of 4 October 1180 (Smičiklas, 1904, no. 166, pp. 167–168; Barabás, 2023, pp. 258–259). The basis of his mission was investigating the status of the church following the violent death of Spalatin archbishop Rainer (Majnarić, 2008, pp. 99–100). This can be seen as one of the starting points leading to greater interest of the Papacy towards Croatia, Dalmatia and Bosnia. Probably shortly thereafter (i.e., still in the autumn of the same year), a letter of the legate Theobald addressed to the Bosnian Ban Kulin was apparently written. The legate says that he wanted to visit and see Kulin but could not for some undisclosed reason. The Pope had dispatched a letter through the legate (we do not know the content, unless it is a copy of the abovementioned letter of October 4, 1180), and the legate also asked Kulin for two servants, furs, and leaves it to Kulin's discretion if he would like to bequeath anything to the Pope, presumably meaning a possible gift (Smičiklas, 1904, no. 167, pp. 168–169). One can only agree with John Fine's view that Bosnia at this time was perceived as an orthodox Catholic country (Fine, 2007, pp. 109–111). It is also

considered that Bosnia was in a semi-independent position to Hungary. According to later papal letters, the Bosnian Ban was considered a vassal of the Hungarian king. However, in 1192 there came a change in jurisdiction. According to the papal charter of Celestine III, Bosnian bishopric was to be placed under the jurisdiction of the Archbishop of Split. At that time, it was prelate of Hungarian origin as was custom throughout the 12th and 13th century (Smičiklas, 1904, no. 237, pp. 251–252; Gál, 2020, p. 44–53). This change however was purely respected de iure and not de facto as can be seen from further development. It was finally settled in 1246 by transferring the bishopric seat to Djakovo and placing the bishopric under the metropolitan archdiocese of Kalocsa.

There is also an interesting document from Dubrovnik dated May 3, 1195, mentioning Bernard, who consecrated the bishop of Bosnia (without stating his name) and breaking usual practice and traditions involving the canons of Dubrovnik (Šufflay – Thallóczy, 1913, no. 110, p. 36). From the letter of papal legate John de Casamaris, we know that bishop of Bosnia died before the Abjuration of Bilino Polje took place in April 1203 (Theiner, 1863, no. 4, p. 19).[43] Radagast may have served as a bishop in 1189–1203 and in 1195 the investigation of Bernard could have taken place ex post. Or there might have been another bishop in 1194/1195–1203.

The situation in Bosnia underwent a radical transformation shortly after 1199, catalysed by a letter from Vukan Nemanjić, King of Duklja, to Pope Innocent III. In this correspondence, Vukan not only emphasized his familial ties to the Papacy, but more significantly, he accused Ban Kulin of Bosnia, along with his family and approximately 10,000 of his subjects, of heresy (Smičiklas, 1904, no. 310, pp. 333–334). This marked the beginning of what would become known as the "Bosnian case", a matter that would attract increasing interest from both the Papacy and the Hungarian crown.

The investigation into these allegations was entrusted to Archbishop Bernard of Split, as Bernard of Dubrovnik had vacated his see around 1199 and subsequently became Bishop of Carlisle in England in 1203 (Smičiklas,

[43] "...in regno Bani Culini de Bosna non est nisi unus episcopatus, et episcopus modo mortuus est."

1905, no. 23, pp. 28–29; Lučić, 1975, pp. 187–194). Bernard seems to have been an archbishop of Dubrovnik from November of 1189 but there is certain archbishop "H." in an agreement between Dubrovnik and Ravenna dated November 21, 1188.[44]

From 1199/1200 onward, Bosnia's distinct religious practices, which had long existed on the periphery of Latin Christendom came under intensified examination. This moment represents a turning point in the papal and regional perception of Bosnia, setting the stage for a series of ecclesiastical and political interventions in 13th century. The broader implications of this development, particularly the evolving relationship between Bosnia, the Papacy, and Hungary and rise of power of Kotromanići will be addressed in greater detail in a subsequent study.

8. CONCLUSION

The development of the Dalmatian and neighbouring dioceses during the 11th and 12th centuries was marked by considerable complexity and ambiguity. It is evident that the ecclesiastical landscape of the region cannot be described as either simple or linear. In many instances, it is not possible to establish a definitive baseline for institutional development. Although plenty of papal letters and documents have been preserved, their authenticity and reliability remain subject to scholarly debate.

A recurring phenomenon in this period was the fabrication of ecclesiastical narratives and documents by local prelates. In Dalmatia, such fabrications often concerned claims to metropolitan rights (*iura antiqua*) and jurisdiction over suffragan bishoprics. These efforts were part of a broader pattern also observable across Central Europe.

[44] Smičiklas, 1904, no. 222, pp. 237–238 – the letter of Pope Clement III to Dubrovnik; Smičiklas, 1904, no. 214, pp. 231–232 – The Agreement between Dubrovnik and Ravenna. I would like to thank to Zoran Perović from Državni arhiv, Dubrovnik for sending me a photocopy of this charter. There is no other source about an archbishop (elect?) called "H.", however he may have succeeded Tribunus (last mentioned in charter from June 21, 1188, see Smičiklas, 1904, no. 211, pp. 226–227). But he may have died quite soon with Bernard succeeding him in November 1189.

A particularly intense dispute emerged between the ecclesiastical authorities of Bar and Dubrovnik. During the 11th and 12th centuries, both sees constructed competing narratives regarding their supposed metropolitan predecessors. These narratives were not historical in nature; they were deeply intertwined with claims to ecclesiastical primacy and institutional antiquity. The underlying objective was to assert metropolitan authority and thereby secure a prominent position within the regional ecclesiastical hierarchy. These disputes were further complicated by secular interests, particularly those of the Kingdom of Duklja or later by Nemanjići. During this time, the Archbishop of Bari also intervened in the conflict, reflecting the broader geopolitical significance of the dispute.

The bishoprics of Kotor and Bosnia became focal points in the rivalry between the metropolitans of Bar and Dubrovnik. Bar sought to legitimize its claims by presenting itself as the successor to the non-existent metropolis of Dioclea using *Letopis of Priest of Duklja* as an ideological tool, aiming ultimately to establish an archbishopric within its own territory with numerous suffragan bishoprics, Kotor and Bosnia among them. Dubrovnik, in turn, emphasized its ancient origins, often relying on forged papal bulls to substantiate its claims. Bosnia, although was perceived as a peripheral region – even by the Kingdom of Duklja – was nonetheless claimed by the latter. The motivations behind this claim remain unclear, though access to natural resources may have played a role.

By the year 1200, the religious practices in Bosnia had attracted the attention of the papacy, which ultimately condemned them as heretical. This development was not merely theological but also political, shaped by the ambitions of Vukan Nemanjić and Emeric, King of Hungary and probably of Hungarian ecclesiastical circles as well. It might be because of expansionist policy of Bodin which might forged certain narratives (captured in *Letopis*) and thus gave a pretext for Vukan Nemanjić and his ambitions. Despite external pressures, Bosnia evolved into a semi-independent or fully independent polity, characterized by the emergence of the radicalized Bosnian Church and the rise of the Kotromanić dynasty as an autochthonous ruling house.

Kotor, meanwhile, established itself as a strategic maritime centre. It likely sought to cultivate independent ties with Bari as early as the 11th century, aiming to secure a more prosperous and autonomous position. Nevertheless, Dubrovnik continued to assert jurisdiction over Kotor until the matter was formally resolved in 1172. Soon thereafter, Dubrovnik's secular authority would come under increasing pressure from the expanding power of the Nemanjić dynasty until 1371 and lasting influence of the Norman kingdom of Sicily.

These ecclesiastical rivalries, "forged identities" and contested jurisdictions not only shaped the religious landscape of the medieval Balkans but also reflected the intricate entanglement of spiritual authority and political ambition that defined the region's historical trajectory.

We are fully aware of the complexity and multifaceted nature of the topic at hand. Our aim was not only to highlight several intricate issues related to ecclesiastical development, but also to offer a critical overview alongside our own interpretations and working hypotheses. We recognize that these reflections represent only a partial view of a much broader historical and theological landscape. This subject undoubtedly calls for further investigation, and we hope that our contribution will serve as a starting point for future research and dialogue.

BIBLIOGRAPHY

Abulafia, D., 1976. Dalmatian Ragusa and the Norman Kingdom of Sicily. *The Slavonic and East European Review*, 54, no. 3, pp. 412–428.

Antoljak, P., 1968. "Da li je Petar bio samo barski biskup (1078)?" In: *Miscellanea Jugoslavica VI. Godišen zbornik na Filozofskiot fakultet na Univerziteo vo Skopje, knj. 20*, Skopje: Univerzitet Skopje.

Arnold, B., 1992. "Episcopal Authority Authenticated and Fabricated: Form and Function in Medieval German Bishops' Catalogues". In: Reuter, T. ed. *Warriors and Churchmen in the High Middle Ages*. London: Hambledon Press, pp. 63–78.

Barabás, G., 2017. "Heretics, Pirates, and Legates. The Bosnian Heresy, the Hungarian Kingdom, and the Popes in the Early 13th Century". *Specimina Nova Pars Prima Sectio Mediaevalis*, IX, pp. 35–58.

Barabás, G., 2023. *Delegated Papal Jurisdiction in Arpadian Hungary. Bishops – provosts – Papal chaplains*. Budapest: Research Centre for Humanities.

Bartoňková, D. et al., 2013. *Magnae Moraviae fontes historici IV*. II. Edition. Praha: KLP.

Betti, M., 2013. *The Making of Christian Moravia (858–882): Papal Power and Political Reality*. Boston, Leiden: Brill.

Bučko, P., 2021. *Kulty uhorských svätcov z 11. storočia (The Cults of Hungarian Saints of the 11th century)*. Praha: Catholic Theological Faculty, Charles University.

Cowdrey, H. E. J., 1998. *Pope Gregory VII, 1073–1085*. Oxford: Clarendon Press.

Crnčević, D., 2013. "The Architecture of Cathedral Churches on the Eastern Adriatic Coast at the Time of the First Principalities of South Slavs (9th – 11th Century)". In: Rudić, S. ed. *The World of the Slavs. Studies on the East, West and South Slavs: Civitas, Oppidas, Villas and Archaeological Evidence (7th to 11th Centuries AD)*. Belgrade: Institute of History, pp. 94–95.

Curta, F., 2019. *Eastern Europe in the Middle Ages (500–1300)*. Boston, Leiden: Brill.

Ćirković, S., 1963. *Die Bosnische Kirche*. Roma: Accademia Nazionale dei Lincei.

Ćirković, S., 2004. *The Serbs*. Oxford: Blackwell.

Ćirković, S., 2020. "Bosanski patareni i zapadne hereze". *Prilozi*, 49, pp. 17–43.

Ćosković, P., 2005. *Die Bosnische Kirche m XV. Jahrhundert*. Sarajevo: Institut za historiju.

Dobronić, L., 2002. *Templari i Ivanovci u Hrvatskoj*. Zagreb: Dom i svijet.

Dusa, J., 1991. *The Medieval Dalmatian Episcopal Cities. Development and Transformation*. New York: P. Lang.

Džino, D., 2023. *Early Medieval Hum and Bosnia ca. 450–1200: Beyond Myths*. New York: Routledge.

Farlati, D., 1779–1817. *Illyricum Sacrum*. vols. IV & VII. Venetiis.

Fedalto, G., 1976. "Sulla dipendenza del vescovado di Cattaro dall'arcivescovo di Bari". *Rivista di Storia della Chiesa in Italia*, 30, pp. 73–80.

Filipović, O. E., 2022, *Kotromanići. Stvaranje i oblikovanje dinastičkog identiteta u srednjovjekovnoj Bosni*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu.

Fine, J. V. A., 2007. *The Bosnian Church: A New Interpretation. A Study of the Bosnian Church and Its Place in State and Society from 13th to 15th centuries*. London, New York: Saqi Books.

Font, M., 2021. *The Kings of the House of Árpád and the Rurikid Princes*. Budapest: Research Centre for Humanities.

Gál, J., 2020. *Dalmatia and the Exercise of the Royal Authority in the Árpád-Era Kingdom of Hungary*. Budapest: Research Centre for Humanities.

Gruber, D., 2014. "O dukljansko-barskoj nadbiskupiji do polovice XIII stoljeća". In: Jovović, I. ed. *Tri studije o dukljansko-barskoj nadbiskupiji*. Bar: Matica Crnogorska.

Györffy, G., 1992. *Diplomata Hungariae Antiquissima*. Vol. I. Budapest: Akadémia Kiadó.

Gyug, R. F., 2016. *Liturgy and Law in a Dalmatian City: The Bishop's Book of Kotor*. Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies.

Harris, R., 2006. *Dubrovnik. A History*. London: Saqi Books.

Havlík, L., 1972. "Dubrovnické kroniky a tradice o Svatoplukovi". *Slovanský přehled*, vol. 58, no. 3, pp. 197–200.

Havlík, L., 1976. *Dukljanska kronika a Dalmatská legenda*. Praha: Academia.

Havlík, L., 1994. *Svatopluk Veliký, kráľ Moravanů a Slovanů*. Brno: Jota.

Hlaváčková, M., 2022. *Pútnik. Kráľ Mikuláš Ujlaki a jeho cesta do Ríma. Sonda do života stredovekých pútnikov*. Budmerice: Rak.

Homza, M., 2014. "Sémantická potencia osobného vlastného rodového mena Svätopluk, ako východisko Svätoplukovej legendy". In: Homza, M. et al. ed. *Svätopluk v európskom písomníctve*. Bratislava: Post Scriptum, pp. 37–48.

Homza, M., 2024. "Realm of the Slavs and the Coronation of Svatopluk, King of the Slavs: Historical Fiction or Fact? A Few Sentences on the Origins of the Political Imagination of Regnum Sclavorum". *Hiperboreea*, vol. 11, no. 2, pp. 127–150.

Jaffé, P., 1885. *Regesta Pontificium Romanorum*. Lipsiae: Veit.

Janeković Römer, Z., 2015. *The Frame of Freedom: The Nobility of Dubrovnik between the Middle Ages and Humanism*. Zagreb, Dubrovnik: HAZU.

Jenkins, R. J. H., Moravcsik, G., 2016. *Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio. A Commentary*. Washington: Dumbarton Oaks.

Jenkins, R. J. H., Moravcsik, G., 2020. *Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio*. Washington: Dumbarton Oaks.

Jovović, I., 2014. *Tri studije o dukljansko-barskoj nadbiskupiji*. Bar: Matica crnogorska.

Karbić, D., 2005. "Posjedi plemičkog roda Borića bana do sredine XIV. stoljeća". *Scrinia Slavonica*, vol. 5, no. 1, pp. 48–61.

Karbić, D., Matijević Sokol, M., Sweeney, J. R., 2006. *Thomae Archidiaconi Spalatensis: Historia Salonitanorum atque Spalatinorum Pontificum. Archdeacon Thomas of Split. History of the Bishops of Salona and Split*. Budapest, New York: CEU Press.

Katičić, R., 1988. "Aedificaverunt Ragusium et habitaverunt in eo". *Starohrvastska prosvjeta*, no. 18, vol. 3, pp. 5–38.

Klaić, N., 1994. *Srednjovjekovna Bosna*. Zagreb: Eminex.

Klaić, V., 1882. *Povijest Bosne do propasti kraljevstva*. Zagreb: Dionička tiskarna.

Komatina, I., 2016. *Crkva i država u srpskim zemljama od XI do XII veka*. Beograd: Istorijski institut.

Kostrenčić, M., 1967. *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Sclavoniae I.* Zagrabiae: JAZU.

Koščak, V., 1989. "Epidaurum – Ragusium – Laus – Dubrovnik". *Anali*, 27, pp. 7–39.

Kowalski, W., 2021. *The Kings of the Slavs. The Image of a Ruler in the Latin Text of "The Chronicle of Priest of Duklja"*. Boston, Leiden: Brill.

Kukuljević-Sakcinski, I., 1874. *Codex diplomaticus regni Croatiae, Slavoniae et Dalmatiae*. vol. I. Zagreb: Academia Sc. et Artium.

Kunčević, L., 2004. "The oldest foundation myth of Ragusa". *Annual of Medieval Studies at CEU*, 10, pp. 21–31.

Kunčević, L., 2022. *Myth of Dubrovnik (Ragusa). Civic Identity of an Adriatic City-state in the Late Medieval and Early Modern Period*. Dubrovnik: Matica hrvatska.

Ladić, Z., G. Budeč, G., 2006. "Violence and the Clergy in Medieval Croatia: The Violent Death of Spalatin Archbishop Arnir (Rainerus) in 1180". *Medium Aevium Quitidianum*, vol. 58, pp. 5–23.

Luccari, G., 1605. *Copioso ristretto de gli annali di Rausa*. Venetia.

Luccari, G., 1790. *Copioso ristretto degli annali di Ragusa*. Ragusa.

Lučić, J., 1975. "O najranijim vezama Dubrovnika s Engleskom i Španjolskom". *Historijski Zbornik*, vol. 27–28, pp. 183–200.

Majnarić, I., 2008. *Papinski legati na istočnojadranskoj obali (1159–1204)*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.

Marković, I., 2014. "Dukljansko-barska metropolija". In: Jovović, I. ed. *Tri studije o dukljansko-barskoj nadbiskupiji*. Bar: Matica crnogorska.

Marsina, R., 1971. "Štúdie k slovenskému diplomatáru 1". *Historické štúdie*, XVI, pp. 71–88.

Medini, M., 1935. *Starine dubrovačke*. Dubrovnik: Jadran.

Mentel, A., 2024. "Stećky, bogomilský mýtus a nacionalistické naratívy". *Národopisná Revue*, 4, pp. 301–315.

Mitrović, K., 2017. "Kraljevstvo od iskona: Barska (archi)episkopija i Duklja". In: Mišić, S. ed. *Serbian Kingdom in the Middle Ages*. Kraljevo: Universities of Belgrade, Niš, Novi Sad, pp. 47–85.

Nitti, F., 1897. *Codice diplomatico Barese I*. Bari: V. Vecchi.

Nodilo, S., 1883. "Annales Ragusini anonymi item Nicolai de Ragnina. *Monumenta spectantia historian Slavorum meridionalium*,", vol. 24. Zagreb.

Nodilo, S., 1893. "Chronica Ragusina Junii Restii (ab origine Urbis usque ad annum 1451). Item Joannis Gundulae (1451–1484)". *Monumenta spectantia historian Slavorum meridionalium*, vol. 25. Zagreb.

Orbini, M., 1601. *Il regno de gli Slavi*. Pesaro.

Papović, D., 2024. "The Last Decade of the State of Duklja (Dioclia)". *Acta Histriae*, vol. 32, no. 3, pp. 433–455.

Parthey, G., 1866. *Hieroclis Synecdemus et Notitiae Greaceae Episcopatuum*. Berolini: Nicolai.

Peričić, E., 1991. *Sclavorum regnum Grgura Barskog*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

Pomfyová, B., Samuel, M., 2015. "Sakrálna architektúra v počiatkoch kresťanstva". In: Pomfyová, B., Samuel, M. ed. *Stredoveký kostol I. Historické a funkčné premeny architektúry*. Bratislava: FO Art, pp. 41–85.

Prlender, I., 2009. "Rimska kurija prema rubnim prostorima Zapada na istočnojadranskoj obali tijekom XI. i XII. stoljeća". *Historijski Zbornik*, 62, no. 1, pp. 1–27.

Prozorov, V., 2012. "Where He Is, Thither Will the Eagles Be Gathered Together". In: Ott, J. S., Vedriš, T. ed. *Saintly Bishops and Bishops' Saints*. Zagreb: Hagiotheca, pp. 103–122.

Puljić, I., 2001. "Uspostava dubrovačke metropolije". In: Puljić, Ž., Ančić, N. A. ed. *Tisuću godina Dubrovačke (nad)biskupije*. Dubrovnik: Biskupski ordinarijat, pp. 23–38.

Rački, F., 1873. "Borba južnih Slovena za državnu neodvisnost u XI. vieku", *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, vol. 31, pp. 196–239.

Rački, F., 1877. *Monumenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia*. Zagreb: Academia Sc. et Artium.

Reitinger, L., 2017. *Vratislav. První král Čechů*. Praha: Argo.

Runciman, S., 1947. *The Medieval Manichee. A Study of the Christian Dualist Heresy*. Cambridge. Cambridge University Press.

Schmidinger, H.,1950. "Die Palliumverleihung Benedikts VIII. für Ragusa". *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 58, pp. 47–50.

Sforza, F., 1975. *Bari e Kotor. Un singolare caso di raporti tra le due sponde adriatiche*. Bari: Ecumenica.

Simeonova, L. V., 2019. The City of Bar in the Tenth through the Twelfth Century". In: Rudan, P., Vukčević, D. K. ed. *Masa-Eman Symposium – Culture,*

Technology and Humanism. Podgorica: Euro-Mediterranean Academic Network, pp. 107–108.

Sirotković, H., Kolanović, J., 1998. *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Supplementa. Vol. 1*. Zagreb: HAZU.

Smičiklas, T., 1904–1914. *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Zagreb: Dionička tiskarna.

Sobiesak, A. J., 2014. *Boleslav II. (†999)*. Praha: Veduta.

Stephenson, P., 2003. "The Balkan Frontier in the year 1000". In: Magdalino, P. ed. *Byzantium in the year 1000*. Leiden, Boston, pp. 118–120.

Stephenson, P., 2004. *Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204*. Cambridge: Cambridge University Press.

Šidak, J., 1955. "'Ecclesia Sclavoniae' i misija dominikanaca u Bosni". *Zbornik Radova*, III, pp. 11–40.

Šistek, F., 2017. *Dějiny Černé Hory*. Praha: NLN.

Šišić, F., 2022. *Letopis Popa Dukljanina*. Mladenovac: Ganeša.

Škegro, A., 2009. "The Diocese of Epitaurum – Ecclesia Epitauritana", *Histria Antiqua*, 18 (2), pp. 203–216.

Šmitek, Z., 2010. "Od staroslovanskega Svarožiča/Radogosta do slovenskego Krešnika". *Studia Mythologica Slavica*, vol. 13, pp. 187–197.

Šufflay, M., Thallóczy, L., 1913. *Acta et Diplomata Res Albaniae mediae aetatit illustrantia I*. Vindobonae: Typis Adolphi Holhausen.

Ternovácz, B., 2016. "A Boszniai latin püspökség története 1344-ig". In: Fábián, L. et al. ed. *Micae Mediaevales V*. Budapest, pp. 215–227.

Theiner, A., 1863. *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia I*. Romae: Typis Vaticanae.

Večereka, R., Bartoňková, D., 2011. *Magnae Moraviae fontes historici III*. Praha: KLP.

Vlasto, A. P., 1970. *The Entry of the Slavs into Christendom*. Cambridge: Cambridge University Press.

Zimmerman, H., 1998. *Regesta Imperii. II. Sächsische Zeit, fünfte Abteilung. Papstregesten 911–1024*. Wien: Böhlau.

Živković, T., 2008. "Dioclea between Rascia and Byzantium in the First Half of the 12th Century". In: Živković, T. ed. *Forging Unity: The South Slavs*

between East and West 550–1150. Belgrade: The Institute of History, pp. 293–313.

Živković, T., 2008. "On the Foundation of Ragusa – the Tradition vs. Facts". In: Živković, T. ed. *Forging Unity: The South Slavs between East and West 550–1150*. Belgrade: The Institute of History, pp. 175–193.

Živković, T., 2008. "Rama in the Royal title of the Hungarian Kings". In: Živković, T. ed. *Forging Unity: The South Slavs between East and West 550–1150*. Belgrade: The Institute of History, pp. 259–275.

Živković, T., 2008. "The Campaign of Emperor Samuel against Dalmatia". In: Živković, T. ed. *Forging Unity: The South Slavs between East and West 550–1150*. Belgrade: The Institute of History, pp. 229–249.

Živković, T., 2008. "Zavida's Sons". In: Živković, T. ed. *Forging Unity: The South Slavs between East and West 550–1150*. Belgrade: The Institute of History, pp. 313–344.

Živković, T., 2009. *Gesta regum Sclavorum I–II*. Beograd: Institute of History – Ostrog Monastery.

VLAST I JURISDIKCIJA NA SREDNJOVJEKOVNOM BALKANU. I DIO: SLUČAJ BOSNE I KOTORA – SREDIŠTE SPORA, 10–12. STOLJEĆE

Sažetak

Tokom 11. i 12. stoljeća crkveni razvoj Dalmacije i njezinih susjednih područja bio je iznimno složen i obilježen suprotstavljenim tvrdnjama o vlasti. Lokalni biskupi često su izrađivali krivotvorene dokumente i izmišljene povijesne narative. Najžešći sukob izbio je između Bara i Dubrovnika, koji su stvarali suparničke tradicije o drevnoj crkvenoj prvenstvenosti, često potpomognute izvorima kao što su *Ljetopis Popa Dukljanina* ili krivotvorene papinske bule. Ti su sporovi bili usko povezani s političkim ambicijama vladara Duklje, a kasnije i dinastije Nemanjića, kao i s utjecajem Barija i Kraljevine Ugarske. Biskupije Kotora i Bosne postale su ključne tačke sukoba: Kotor je nastojao postići autonomiju i učvrstiti veze s Barijem, dok je Bosna – premda smatrana perifernom – bila predmet pretenzija više sila te je oko 1200. godine papinstvo proglasilo njezine vjerske prakse heretičkima. To je oblikovalo njezin kasniji poluneovisni razvoj, nastanak Crkve bosanske i uspon dinastije Kotromanića.

Ključne riječi: *srednjovjekovni Balkan*, *Bosna*, *Kotor*, *Barska nadbiskupija*, *srednjovjekovni Dubrovnik*, *srednjovjekovna Dalmacija*

DOI: 10.46352/23036990.2026.327
Primljen/Received: 26. 3. 2026. UDK/UDC 343.712(497.6)"1468"(093)
Prihvaćen/Accepted: 30. 4. 2026. Izvorni znanstveni članak/Original scientific paper

EMIR O. FILIPOVIĆ

DOKUMENTI O SLUČAJU PLJAČKE SREBRNINE HERCEGA VLATKA KOSAČE 1468. GODINE

Sažetak
U radu se predstavljaju i analiziraju dva srednjovjekovna dokumenta koja govore o slučaju pljačke srebrnine hercega Vlatka Kosače sredinom 15. stoljeća, s naročitim fokusom na identitet osoba spomenutih u tim zapisima. Polazište je članak profesora Marka Šunjića iz 1963. godine u kojem su informacije o ovoj epizodi prvi put objavljene fragmentarno i bez šire analize. Navedeni izvori, koji se i danas čuvaju u jednoj kutiji fonda *Općine Korčula* u *Državnom arhivu u Zadru*, pružaju dodatne podatke o ovom incidentu, opljačkanim srebrenim i pozlaćenim predmetima, njihovoj masi, obradi te fizičkom izgledu počinitelja. Članak donosi fotografije, transkripcije i prijevode dokumenata, uz kraću analizu kulturnog i društvenog konteksta ove pljačke.

Ključne riječi: *srednjovjekovna Bosna*, *zlatarstvo*, *srebreni predmeti*, *arhivski dokumenti*, *herceg Vlatko Kosača*, *zlatar Petar Dubrovčanin*, *dijak Ivko Radohnić*

U svom članku "Nekoliko podataka o srednjovjekovnim bosanskim izrađevinama od srebra", objavljenom na svega tri i pol stranice u časopisu *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu* za 1963. godinu, profesor Marko Šunjić (1927–1998) donio je niz izrazito zanimljivih i vrijednih informacija o zanatskoj obradi srebra u srednjovjekovnoj Bosni, te o samim predmetima izrađenim od ovog dragocjenog metala.[1] Iako se tom prilikom nije upustio u sveobuhvatnu analizu šireg historijskog konteksta bosanskog

[1] Marko Šunjić, "Nekoliko podataka o srednjovjekovnim bosanskim izrađevinama od srebra", *Radovi Filozofski fakultet u Sarajevu*, 1, 1963, str. 345–348.

rudarstva, zlatarskih tradicija i proizvodnje nakita,[2] Šunjić je s malo riječi dosta uspješno pokazao kako na prvi pogled neznatni arhivski zapisi mogu pružiti značajan uvid u kulturne, ekonomske i tehničke aspekte srednjovjekovnog zlatarstva.[3] S pravom je ukazao na ograničenja i prepreke u radu s objavljenom izvornom građom, napominjući da su vijesti o ovoj problematici rijetke i fragmentarne, ali istovremeno je naglasio da ni neobjavljeni arhivski dokumenti često ne nude značajnije količine podataka, budući su bilješke o zanatstvu, zaposlenju majstora i prometu dragocjenog metala bilježene tek sporadično i slučajno. U svakom slučaju, profesor Šunjić je u okviru tog svog kratkog teksta uspio pokazati veliki potencijal čak i najkraćih, te naizgled beznačajnih arhivskih informacija.

Među zanimljivim detaljima koje je tom prilikom naveo, profesor Šunjić je ukazao na prisutnost zlatara u rudarskim centrima srednjovjekovne Bosne, uz napomenu da se majstori tog zanata u isto vrijeme spominju i na

[2] Proučavanje nakita i luksuznih izrađevina od plemenitih metala u srednjovjekovnoj Bosni predstavlja istraživačko područje koje u cjelini zaslužuje znatno veću pažnju nego što mu je do sada bilo posvećena. Unatoč važnosti ovih predmeta za razumijevanje društvenih i ekonomskih odnosa, kulturnih utjecaja i simboličkih praksi srednjovjekovne Bosne, istraživanja i dalje ostaju nepotpuna i isprekidana, a temeljna uporišta u velikoj mjeri još uvijek čine stariji radovi Bojane Radojković, koji, iako pionirski i iznimno vrijedni, danas zahtijevaju kritičku revalorizaciju te dopunu u svjetlu novih metodoloških pristupa i recentnih arheoloških i arhivskih spoznaja: Бојана Радојковић, *Старо српско златарство*, Београд, 1962; Ista, *Накит код Срба од XII до краја XVIII века*, Београд, 1969; Ista, "Материјална култура босанске властеле", *Зборник за историју Босне и Херцеговине*, 1, 1995, str. 67–83. Usp. Verena Han, "La culture materielle des Balkans au moyen age a travers la documentation des Archives de Dubrovnik", *Балканика*, 3, 1972, str. 157–193. Nasuprot tome, literatura o rudarstvu u srednjovjekovnoj Bosni je uistinu obimna, no za potrebe ovog rada vrijedi izdvojiti samo one tekstove koji prvenstveno nude podatke o proizvodnji plemenitih metala i njihovom udjelu u evropskom tržištu: Sima Ćirković, "The Production of Gold, Silver and Copper in the Central Parts of the Balkans from the 13th to the 16th Century", u: *Precious Metals in the Age of Expansion*, ed. Hermann Kellenbez, Stuttgart, 1981, str. 41–69; Desanka Kovačević-Kojić, "Les metaux precieux de Serbie et le marche europeen (XIVe–XVe siecles)", *Зборник радова Византолошког института*, 41, 2004, str. 191–203; Ista, "Племенити метали Србије и Босне – процјена производње (14–15. вијек)", u: *Споменица академику Ђури Тошићу*, Бања Лука, 2021, str. 37–47.

[3] Ovom temom, na temelju nešto opsežnijeg i sadržajnijeg arhivskog dokumenta, profesor Šunjić se bavio i dvadeset pet godina kasnije u svom radu "O vojvodi Vladislavu Kosači i njegovoj srebrenini deponovanoj u Zadru" (1988).

dvorovima bosanskih vladara i vlastele. U konkretnom slučaju je naročito izdvojio jedan znakovit primjer s kraja 1468. godine, kada je evidentirano da je izvjesni majstor Petar Dubrovčanin obavljao službu zlatara kod hercega Vlatka Kosače te da je bio "stalno zaposlen" na njegovom dvoru (Šunjić, 1963, str. 346). Profesor je ovu informaciju predstavio u obliku izvatka na izvornom latinskom jeziku, uz navođenje izvora – jednog dokumenta iz fonda općine Korčula u Državnom arhivu u Zadru.[4]

U tom svom radu, nekoliko pasusa kasnije, Šunjić se ponovo pozvao na isti korčulanski izvor kako bi podrobnije opisao incident od 27. decembra 1468. godine, kada je ranije spomenuti zlatar Petar navodno opljačkao hercega Vlatka, odnoseći mu pri tome "12 srebrnih posuda, čija je ukupna težina iznosila 11 libara i 11 unci, tj. oko 3,6 kg" (Šunjić, 1963, str. 347). Dakle, ovaj zapis, osim što je ponudio dragocjene informacije o količini i vrsti ukradenih predmeta, također je govorio i o masi, tj. vrijednosti srednjovjekovnih izrađevina od srebra.

Uvidom u arhivsku kutiju u kojoj se čuva spomenuti dokument uočeno je da se u sveščiću kaznenih postupaka za vrijeme dok je korčulanskom općinom upravljao knez Giovanni Memo (1466–1469), između folija na čijim stranicama su zabilježeni postupci od 1. i 7. januara 1469. godine, zapravo nalaze dva manja odvojena i presavijena lista koja se odnose na navedeni slučaj pljačke hercega Vlatka, ali i da sadrže nešto više detalja nego što je profesor Šunjić naveo u svom kratkom članku. Ovi izvori stoga omogućuju širu i precizniju rekonstrukciju događaja, pošto daju podatke o ukradenim predmetima, njihovim tehničkim karakteristikama, te fizički opis samog počinitelja. Stoga nam je cilj u ovom radu ne samo predstaviti fotografske snimke oba dokumenta, nego i prirediti njihovu potpunu transkripciju i prijevod, uz kraću analizu sadržaja i značenja, čime će se ponuditi sitan, ali ipak vrijedan prilog razumijevanju zanatske proizvodnje, kao i društvenog, kulturnog te svakodnevnog života u srednjovjekovnoj Bosni.

[4] "Državni arhiv u Zadru (dalje – DAZ), korčulanski arhiv XIV, 36/13, 10a." Isto; Šunjić, 1963, str. 324.

1.

Iucho Radochnich, chanzeler de illustrissimo duca Vlatcho de Sancto Saua, mandato a posta fata per esso duca acerchar le robe arobate e tolse del deto duca in chastelo per vno Piero Raguxeo che era orexe del dito signor et lauoraua continuo in chastelo. Loqual mastro Piero se schalo de le mvre de la terra, marti ad 27 decembre, de note venendo el mercori, et tolse et arobo li infra scriti argenti che se sano, zoe cope doi pexo £ 4, la terza copa indorada £ 2, et taze 7 darzento che pexe £ 4 honze 6, ancora altre doi taze vethe pexo (~~£ honze 8~~) tute doi honze 10, in argento xalmato de bazil grande pexo honze 7, et vna chuthiara d'argento.
Secundo, in le predete cope e taze sono £ 11, honze 11 et di piu, e vna caxilira ut supra.
Na pozadini:
pro duca Vlatco Die penultimo decembrio 1468

HR – DAZD – 11, *Općinski arhiv Korčule*, kut. 20, sv. 36/XIII, prilog 10a.

Prijevod

Ivko Radohnić, kancelar presvijetlog hercega Vlatka od Svetoga Save, upućen je po nalogu istoga hercega da potraži stvari koje su bile ukradene i uzete od rečenog hercega u kaštelu od strane jednog Petra Dubrovčanina, koji je bio zlatar spomenutog gospodina i koji je stalno radio u kaštelu. Taj majstor Petar se spustio niz gradske zidine prema tlu u utorak, 27. decembra, noću na srijedu, te je uzeo i ukrao niže navedeno srebro za koje je se zna, i to: dvije srebrene kupe težine 4 litre; treća pozlaćena kupa od 2 litre; sedam srebrenih tacni koje teže 4 litre i 6 unci; također još dvije druge stare čaše, obje zajedno teške 10 unci; srebrene oplate s velikog kaleža težine 7 unci; i jednu srebrenu kašiku.
U navedenim čašama i tacnama ima ukupno 11 litara, 11 unci i više, te još jedna kasica, kao što je gore navedeno.
Na pozadini:
za hercega Vlatka Pretposljednjeg dana decembra 1468.

2.

La statura del orexe che aportado la roba del illustrissimo duca Vlatcho
E homo zouene, circha d anni xxiiii, senza barba, bianco, graso, tufoleto, con vixo tartarigno, vestido de negro a modo de artixani de Venecia, gonela de vulpe fina, el zenothio e manteli negro, etc. (~~Piero~~) se a amacha la faze e la man el pe.
Na pozadini:
pro duca Vlatco

HR – DAZD – 11, *Općinski arhiv Korčule*, kut. 20, sv. 36/XIII, prilog 10b.

Prijevod

Opis zlatara koji je odnio stvari presvijetlog hercega Vlatka
Mladić, oko 24 godine, bez brade, blijed, debeo, okrugla lica, prijeka izgleda, odjeven u crno po modi mletačkih obrtnika, ogrtač od finog lisičijeg krzna, kapuljaču i plašt crne boje itd. Ima ozljede na licu i ruci te na nozi.
Na pozadini:
za hercega Vlatka

***

Dva predstavljena zapisa iz sveščića kaznenih postupaka korčulanske općine, iako obimom dosta kratki, ipak pružaju bogat uvid u svakodnevni život, materijalnu kulturu i dvorsku organizaciju u kasnosrednjovjekovnoj Bosni, naročito na dvoru Vlatka Hercegovića, sina i nasljednika Stjepana Vukčića, velikog vojvode bosanskog i hercega Sv. Save. Premda su istraživači uspjeli rekonstruirati pojedine segmente iz života i djelovanja ovog znamenitog vlastelina iz velikaškog roda Kosača, veoma malo sačuvanih izvora direktno svjedoči o svakodnevici i unutrašnjem funkcioniranju njegovog dvora.[5] Upravo stoga ova dva naizgled štura, ali izuzetno informativna zapisa o krađi koju je izvršio jedan njegov dvorski zlatar sadrže vrijedne

[5] O hercegu Vlatku detaljnije vidi: Атанасовски, 1979, str. 28–153. i Тошић, 2008, str. 153–172.

podatke o ekonomskom potencijalu, unutrašnjoj organizaciji, kao i o društvenim odnosima na hercegovom dvoru.

Prvi dokument je, zapravo, izjava stanovitog Ivka Radohnića, koji je nazvan "kancelarom presvijetlog hercega Vlatka od Svetoga Save". Sam naslov "kancelar" je dosta zvučan i upućuje na zaključak da je riječ o nadasve važnoj, obrazovanoj i pismenoj osobi koja je u ovom slučaju također bila ovlaštena da pregovara i komunicira u ime svog gospodara. Hercegov kancelar je, prema sadržaju dopisa, bio hitno upućen, ili u Dubrovnik ili na Korčulu, kako bi istražio i pokušao povratiti predmete ukradene od hercega Vlatka. Očito je ova pljačka na hercegovom dvoru bila smatrana krupnim problemom s obzirom na to da je predstavljala značajan sigurnosni propust, ali i zbog toga što su otuđene stvari bile iznimno velike materijalne, a po svemu sudeći i simboličke vrijednosti.

U osobi kancelara Ivka Radohnića, sudeći prema dostupnim izvorima, gotovo sigurno možemo prepoznati čuvenog dijaka Ivka (Ивко диђкь), dugogodišnjeg pisara u službi sinova hercega Stjepana Vukčića (Исаиловић, 2014, str. 142). Ivko je u jednoj sačuvanoj ispravi hercega Vlatka i njegovog mlađeg brata kneza Stjepana Hercegovića, budućeg velikog vezira Osmanskog Carstva, oslovljen i kao *kućanin* hercegove djece (по нашем кућанину по Ивку диђку),[6] što potvrđuje da je bio njihov *familijar*, odnosno stalni i bliski član njihovog domaćinstva.[7] Zapravo je ovdje riječ o čovjeku koji u drugim sačuvanim i poznatim dokumentima nije nikada navođen s prezimenom Radohnić, s kojim se javlja u ovom izvoru, ali je unatoč tome ostavio prepoznatljiv trag u radu kancelarije Kosača. Njegovu ulogu i važnost za hercega Vlatka slikovito je opisao Gregor Čremošnik, usporedivši ga sa značajem koji je Pribislav Pohvalić imao za vojvodu Sandalja Hranića, odnosno Vukman Jugović za hercega Stjepana Vukčića.[8]

---

[6] (26. novembar 1468), Стојановић, 1934, no. 766, str. 184–185.

[7] O familijarima u srednjovjekovnoj Bosni vidi: Isailović, 2010, str. 307–325.

[8] "Pisar je Vlatkov najpoznatiji dijak Ivko, koga njegov gospodar stalno upotrebljava kao poslanika i punomoćnika, slično kao Sandalj Pribisava Pohvalića ili herceg Stjepan Vukmana Jugovića" (Čremošnik, 1952, str. 307).

Ovim se korčulanskim dokumentom, dakle, precizira identitet jednog od važnijih likova srednjovjekovne bosanske prošlosti s dosta značajnim spisateljskim i diplomatskim pothvatima izvedenim u službi i za potrebe herceškog dvora Kosača. U Državnom arhivu u Dubrovniku sačuvano je ukupno četrnaest dokumenata pisanih njegovom rukom, koji se mogu datirati u razdoblje između 1467. i 1470. godine. Iako se većina tih zapisa odnosi na obično tipske priznanice o preuzimanju dijelova poklada, tj. ostavštine hercega Stjepana Vukčića iz Dubrovnika, taj ga opus, uz prepoznatljiv stil pisanja, svrstava među plodnije i pouzdanije profesionalne pisare u Bosni.[9] Osim toga, Ivko je za svoje gospodare obavljao i druge raznovrsne poslove i službe pa je tako od 1467. do 1474. godine u više navrata po različitim osnovama boravio u Dubrovniku. Trag njegovih diplomatskih aktivnosti ostao je sačuvan i u djelima kasnijih dubrovačkih ljetopisaca u kojima se naziva "hercegovim ambasadorom",[10] dočim je u par navrata 1468. godine izričito oslovljen ne samo kao "dijak", nego i kao "poklisar".[11]

Iako se datum objavljivanja jedne kaznene presude, zabilježene 1467. godine u svesci dubrovačke državne kancelarije, vremenski podudara s razdobljem života i djelovanja dijaka Ivka Radohnića, ipak se ne može bezrezervno tvrditi da se spomen tužitelja istoga imena i prezimena (*Iuchus Radochnich*), označenog u ovom slučaju s dodatkom "de Drina", nedvojbeno odnosi upravo na dvorskog pisara obitelji Kosača.[12] Imena Ivko i

[9] Vidi: Стојановић, 1934, str. 84–87, 178, 181–193; Čremošnik, 1952, str. 311–318, 320; Anđelić, 1983, str. 93; Исаиловић, 2014, str. 142; Исаиловић, 2015, str. 39; Смиљанић, 2015, str. 138–139.

[10] "Mando poi il herzegh Juko Diak ambasciatore, per cercare la portione dell' entrate di Canali e Terre Nuove". *Chronica Ragusina Junii Restii (Ab origine urbis usque ad annum 1451) item Joannis Gundulae (1451–1484)*, ed. Natko Nodilo, Zagrabiae, 1893, str. 380.

[11] (25. mart 1468), Стојановић, 1934, no. 760, str. 181; (20. august 1468), Isto, no. 763, str. 183.

[12] "Iuchus Radochnich de Drina comparuit coram dominis judicibus de criminali, quorum caput fuit ser Johannis de Lucaris et suis honor judicum ser Johanne de Sorgo et ser Marino Ju. de Gondola, ser Marino de Volcio et ser Nicola de Palmota, contra et aduersus Iuanissum Rochanouich de Tribigne, dicens et petens dictum Iuanissum sibi dicto actori debere dari ducatus unum auri, presente ipso dicto Iuanissio et inteligent et non contradicent. Unde prefatis dominis judicibus, audita petitione dicti Iuchi et responsione dicti Iuanissi, qui non contradixit, visis statutis et ordinibus et omnibus visis, Christi nomine etc. sedentes etc. judicauerunt et sentenciauerunt predictum Iuanissum ad dandum et soluendum dicto Iucho actori, ducatum unum auri, secundum formam

Radohna, kao i patronimi Radohnić, Radonić ili Radonjić, bila su relativno česta u srednjovjekovnoj Bosni, a poistovjećivanje osoba istih imena i prezimena unekoliko usložnjava i spomen izvjesnog Ivka Radonjića (*Ifchus Radognich*) "de Tribunia", tj. od Trebinja, čija je kćerka Jeluša 1498. godine postala sluškinja Franje Marina Menčetića u Dubrovniku.[13] Prema tome, najraniji sačuvani i pouzdani zapis o djelovanju dijaka Ivka u službi Kosača potječe iz 28. maja 1467. godine, kada je na dnu priznanice hercežice Cecilije, koju je inače sastavio neki njezin anonimni pisar, vlastitom rukom dopisao formulu suglasnosti hercegovih sinova.[14] Nakon toga se počinje redovito javljati kao sastavljač i pisar isprava kojima su herceg Vlatko i njegov mlađi brat knez Stjepan potvrđivali primitak određenih dijelova očeva nasljedstva. Uglavnom je riječ o standardnim, manje-više repetitivnim kancelarijskim formularima s izjavama o prijemu stanovitog iznosa novca iz poklada hercega Stjepana Vukčića u Dubrovniku, a najranije takve isprave se mogu smjestiti već u ljeto 1467. godine.[15] U pojedinim slučajevima Ivko se, osim u ulozi pisara, također pojavljuje i kao povjerenik ili poslanik zadužen za fizičko preuzimanje tih suma, bilo samostalno, bilo u pratnji drugih hercegovih ljudi, sa zadatkom da ih donese i preda svom gospodaru hercegu Vlatku u Novi. Tako je već u martu 1468, zajedno s knezom Radičem Bogdanovićem, od Dubrovčana primio 2.000 zlatnih dukata iz hercegove ostavštine,[16] u junu iste godine, putujući u poslanstvu s Jurjem Čemerovićem, preuzeo je još dodatnih 1.000 dukata, ovoga puta za hercegovu "veliku potrebu", povezanu s

petitionis suprascripte. Et illico dictus Iuanissus fuit positus in castello" (22. maj 1467), Državni arhiv u Dubrovniku, *Diversa Cancellariae*, sv. 73, fol. 139v.

[13] "Franciscus Marini de Menze conduxit et accordiauit in famulam suam pro annis quatuor proxime futuris Hielussam, filiam Ifchi Radognich de Tribunia, presentem et se et operas suas locantem. Qua Hielussa promisit toto dicto tempore stare cum dicto Francisco laborare, seruire, famulari, obedire in omnibus licitis et honestis, non discedere non furari nec furari volentibus consentire. Contra vero dictus Franciscus" (6. februar 1498), Državni arhiv u Dubrovniku, *Diversa Cancellariae*, sv. 92a, fol. 160r.

[14] (28. maj 1467), Стојановић, 1934, no. 777, str. 195–196; Čremošnik, 1952, str. 299.

[15] (4. august 1467), Isto, no. 756, p. 178; (4. august 1467), Isto, no. 676, str. 84–85.

[16] (25. mart 1468), Isto, no. 760, str. 181.

određivanjem poklisara kojeg je Vlatko namjeravao uputiti ugarskom kralju Matijašu Korvinu (vl. 1458–1490),[17] te je augustu ponovo boravio u Dubrovniku, gdje je samostalno primio iznos od 1.000 zlatnih dukata.[18] Već u septembru 1468. godine Ivko je kao hercegov "sluga" opet putovao iz Novog u Dubrovnik, kako bi tamo preuzeo još 24 zlatna dukata namijenjena troškovima upućivanja Grgura Segedinca kao poslanika kralju Matijašu.[19] Sve četiri navedene isprave napisao je upravo sâm dijak Ivko, kao i dvije dodatne potvrde o prijemu novca sastavljene 23. decembra 1468. godine.[20] Iz sljedeće godine sačuvane su još dvije njegove potvrde: jedna iz proljeća,[21] a druga iz septembra 1469, kada je zajedno s Radičem Draguljevićem otputovao u Dubrovnik kako bi tamo u ime svojih gospodara preuzeo 500 zlatnih dukata.[22]

Sva ta primanja ponovo su potvrđena zasebnim aktom koji je 21. maja 1470. godine u Novom pisao dijak Ivko,[23] a njegova se ruka prepoznaje i u svečanim završnim ispravama koje su herceg Vlatko i knez Stjepan izdali Dubrovčanima kao potvrde o primitku cjelokupnog nasljedstva svog oca hercega Stjepana Vukčića, pisanim u Dubrovniku 26. jula 1470.[24] Oba sačuvana dokumenta su pisana razvijenom formom diplomatičke minuskule, rukopisom koji djeluje prilično ležerno, što je rezultiralo bržim, ali ipak urednim i čitljivim stilom (Paskojević, 2024, str. 210–211, 240–241).

Poslije zaključenja tog posla Ivko se sve rjeđe javlja u sačuvanim izvorima iz Dubrovačkog arhiva. Spomenut je ponovo 1472. godine, kada je hercegovački sandžakbeg Hamza u Foči potvrdio da je vidio hercegovu ispravu koju je pisao Ivko dijak,[25] a posljednji poznati zabilježeni trag o

[17] (6. juni 1468), Isto, no. 762, str. 182.

[18] (20. august 1468), Isto, no. 763, str. 183.

[19] (20. septembar 1468), Isto, no. 764, str. 183–184.

[20] (23. decembar 1468), Isto, no. 678, str. 86; (23. decembar 1468), Isto, no. 767, str. 185.

[21] (14. mart 1469), Isto, no. 769, str. 186.

[22] (10. septembar 1469), Isto, no. 771, str. 187–188.

[23] (21. maj 1470), Isto, no. 679, str. 86–87.

[24] (26. juli 1470), Isto, no. 773, str. 189–191; (26. juli 1470), Isto, no. 774, str. 191–193.

[25] (8. februar 1472), Стојановић, 1934, no. 873, str. 277–279.

njegovom djelovanju potječe iz novembra 1474, kada je boravio u Dubrovniku kao hercegov "ambasador".[26]

Premda o njegovom životu izvan kancelarije i opisanih diplomatskih misija ne znamo gotovo ništa, iz svega navedenog se može zaključiti da je Ivko Radohnić na dvoru Kosača zauzimao osobito važan položaj s raznovrsnim zadacima i obavezama. S obzirom na to da je herceg Vlatko od oca naslijedio već izgrađen i funkcionalan administrativni aparat, njegova je kancelarija bila učinkovita i dobro organizirana. U takvom okruženju se Ivko, sin Radohne, nametnuo kao glavni i najproduktivniji pisar, pa u neku ruku i kao glavna osoba hercegove pisarske službe s naslovom "kancelara". Prema dostupnim primjercima sačuvanih dokumenata, sastavio je najmanje četrnaest isprava, čime se izdvaja kao jedan od posljednjih velikih pisara srednjovjekovne Bosne. Štaviše, paleografi i diplomatičari njegov rukopis ocjenjuju elegantnim, urednim i čitljivim, što upućuje na visoku razinu pismenosti i obrazovanja koje je posjedovao.

Nažalost, ni u jednom od dva predstavljena korčulanska dokumenta iz Državnog arhiva u Zadru ne navodi se izričito da ih je sastavio ili vlastoručno napisao dijak Ivko, niti je moguće sa sigurnošću utvrditi gdje su oni nastali; u Novom, na nekom drugom posjedu hercega Vlatka, u Dubrovniku ili pak na Korčuli.[27] Budući da su zapisi sačuvani na latinskom jeziku i pismu, dok iz drugih izvora pouzdano znamo da je Ivko pretežno sastavljao slavenske isprave na ćirilici, ne može se pouzdano zaključiti je li ih po njegovu nalogu pisao neko drugi ili ih je sastavio on sâm, premda ni drugu mogućnost ne bi trebalo potpuno isključiti.

---

[26] "Prima pars est de dando libertatem domino rectori et suo minori consilio respondendi Ifcho diacho, ambassatori cherzechi Vlatchi" (21. novembar 1474), Državni arhiv u Dubrovniku, *Consilium Rogatorum*, sv. 22, fol. 149v. Атанасовски, 1979, str. 101.

[27] Neki neimenovani poslanici hercega Vlatka boravili su početkom 1469. godine u Dubrovniku: "Prima pars est de dando libertate domino rectori et suo minori consilio respondendi oratoribus cherzechi Vlatchi" (7. januar 1469), Državni arhiv u Dubrovniku, *Consilium Rogatorum*, sv. 20, fol. 110v. Može se pretpostaviti da se barem jedna od tema razmatranih tom prilikom odnosila na potragu za zlatarom Petrom. Ne treba isključiti ni mogućnost da su ceduljice nastale upravo u Dubrovniku te da su ih potom kuriri prenijeli do Korčule.

U središtu događaja koji je dijak Ivko Radohnić opisao u ovim dokumentima nalazi se izvjesni zlatar Petar, odnosno *Piero* ili *Pjerko* Dubrovčanin. On, kako Ivkova izjava svjedoči, nije bio samo obični povremeni obrtnik u službi hercega Vlatka, nego čovjek "koji je stalno radio u kaštelu", što podrazumijeva neku vrstu ozbiljnijeg i dugoročnog angažmana na hercegovom dvoru u Novom.[28] Da je navedeni zlatar bio osoba od povjerenja, svjedoči i činjenica da je imao pristup dvorskim odajama i hercegovim privatnim dragocjenostima. Međutim, njegova odluka da izvede smjelu krađu i prisvoji navedene srebrnine nameće nekoliko pitanja i dilema. Naime, Ivkov izvještaj svjedoči o tome kako se Petar u noći s utorka na srijedu 27. decembra 1468. godine doslovno "spustio niz gradske zidine" i udaljio se od kaštela s ukradenim predmetima, što pokazuje da je Dubrovčanin poznavao okolni teren te da je vjerovatno unaprijed isplanirao logističke detalje, ali i da je pljačku izveo praktično bez ikakve opstrukcije. Po svemu sudeći na ruku su mu išli zimski vremenski uvjeti, blagdanska opuštenost, kao i povjerenje koje je uživao kod hercega ili u samome gradu. Iz sadržaja dokumenta nije posve jasno jesu li se predmeti koje je otuđio nalazili u sklopu Vlatkove riznice ili su pak to bile srebrnine koje je, po svoj prilici, zlatar Petar sâm izrađivao u dvorskoj zanatskoj radionici. Može se samo pretpostaviti je li bio ogorčen lošim uvjetima rada, slabom plaćom ili nekom drugom gestom hercega Vlatka, ili je možda procijenio da je vrijednost tih predmeta bila dostojna zamjena za prateći gubitak stalnog posla i profesionalnog ugleda. Svakako je bila riječ o krajnje luksuznom i skupocjenom posuđu velike materijalne i simboličke vrijednosti; više pozlaćenih i srebrenih čaša, tacni, kaleža i drugih predmeta ceremonijalne ili reprezentativne funkcije, čija je ukupna težina bila procijenjena na preko 11 litara i 11 unci, odnosno na nešto više od 3,6 kilograma srebra.

Drugi dokument je svojevrsni nastavak i dopuna prvog. On pruža fizički i identitetski opis kradljivca. Rijetkost je u izvorima za historiju srednjovjekovne Bosne naići na ovako konkretno opisane karakteristike nekog

[28] O djelovanju majstora iz dalmatinskog primorja, uključujući i Dubrovčane, u srednjovjekovonoj Bosni vidi Fisković (1973).

pojedinca, pri čemu je zlatar Petar predstavljen kao mlad, životne starosti oko dvadeset četiri godine, bez brade, blijed i debeo, okruglog lica, te prijeka, mrzovoljna ili gruba izgleda. Namjera je bila što preciznije označiti bjegunca radi lakšeg prepoznavanja. Njegova odjeća je bila posebno zanimljiva: crne boje, po uzoru na modu mletačkih obrtnika, te ogrtač od finog lisičijeg krzna, s kapuljačom i crnim plaštom. Činjenica da je bio dobro odjeven, čak možda i luksuzno za jednog zlatara, može ukazivati na to da je bio relativno dobro plaćen i živio udobno na hercegovom dvoru, ili da je već pripremao bijeg te da se obukao u robu koja bi mu najbolje mogla pomoći da sakrije otuđene predmete. U opisu se također spominju njegove ozljede na licu, ruci i stopalu, no ne otkriva se njihov izgled niti način na koji su ti ožiljci nastali. Po svemu sudeći, opis je trebao biti javno pročitan, na gradskom trgu pred okupljenim svijetom, kako bi se informacije o pljački i pljačkašu što prije proširile cijelim otokom i drugim dalmatinskim komunama koje su tada već bile pod vlašću Mletačke Republike.

Nažalost, zlatara istog imena i fizičkih karakteristika je veoma teško pronaći u drugim dostupnim dokumentima Dubrovnika ili Korčule,[29] a nisu sačuvani ni izvori koji bi govorili o tijeku i ishodu ove potrage, eventualnom pronalasku kradljivca, sudskom ili nekom drugom procesu utvrđivanja odgovornosti, niti kazni koja mu je na kraju mogla biti izrečena. Štaviše, trenutno nije poznato ni je li Dubrovčanin Petar bio u prilici da se kasnije nastavi baviti svojim zanatom u nekoj drugoj sredini.

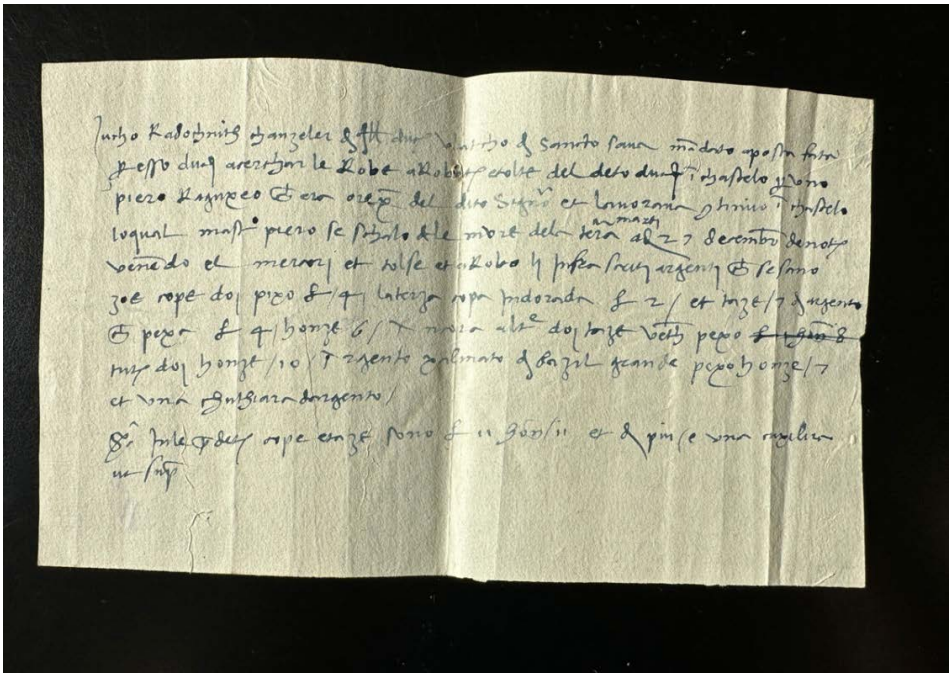
UMJESTO ZAKLJUČKA

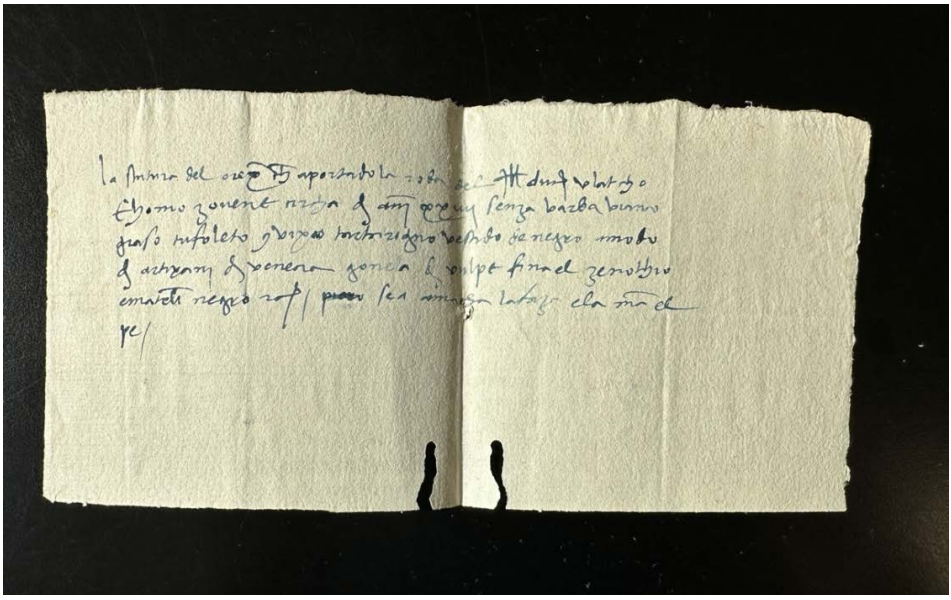
Opisani incident pljačke srebrnine hercega Vlatka Kosače iz 1468. godine svakako odražava širi kulturni i društveni kontekst toga vremena. U drugoj polovini 15. stoljeća bosanski velikaši su bili u stalnom dodiru sa svijetom Jadrana, posebno s Dubrovnikom, Venecijom te dalmatinskim

[29] Iz druge polovine 15. stoljeća ima nekoliko istoimenih dubrovačkih zlatara koji bi se mogli dovesti u vezu s hercegovim zlatarom Petrom, tj. *Pierom* ili *Pjerkom*, no izuzev zanimanja i istog ili sličnog imena, koje je bilo relativno često, ništa drugo u dostupnim izvorima ne upućuje na to da bi u pitanju mogla biti ista osoba. Usp. Fisković, 1949, str. 143–249; Vuletić Vukasović, 1931, str. 67–72.

gradovima i otocima, a konstantna osmanska osvajanja i napredovanja su neke od njih čak primorala da češće borave u primorju nego u zaleđu. Razmjena ljudi i dobara je bila obostrana, pa je svakodnevni život vlastelinskog dvora, kakav se jednim dijelom nazire kroz opisanu pljačku i inventar otuđenog posuđa te drugih dragocjenih predmeta, bio prožet kontaktima sa stranim majstorima i uvezenim luksuzom.

Herceg Vlatko je bio tipični predstavnik elite svog vremena: raspolagao je velikim bogatstvom, u ekonomskom smislu je bio okrenut mediteranskoj trgovini, a imao je i određeni politički utjecaj u unutrašnjosti. Najviše je vremena provodio u svom utvrđenom dvoru u gradu Novom, u župi dračevičkoj, gdje se pljačka po svoj prilici i desila. Ta krađa koju je počinio njegov zlatar, Petar Dubrovčanin, kao i sposobnost hercegovog kancelara Ivka Radohnića da reagira i istraži slučaj, daju jedan mali, no značajan uvid u to kako su funkcionirali složeni i dinamični odnosi na dvoru jedne od najvažnijih velikaških kuća kasnosrednjovjekovne Bosne. Ova dva sačuvana dokumenta stoga predstavljaju vrijedne fragmente prošlosti, jer otkrivaju još jednu neuobičajenu epizodu iz života hercega Vlatka, koji ne samo da je imao probleme na vojnom i političkom polju u svojim sukobima s osmanskim Turcima i drugim protivnicima iz susjedstva nego i s vlastitim osobljem koje je nerijetko zloupotrebljavalo njegovo povjerenje. Pored toga, što je možda i najvažnije, ovi dokumenti preciziraju identitet i prezime jednog od najznačajnijih dijaka i poslanika u srednjovjekovnoj Bosni – Ivka Radohnića.

HR – DAZD – 11, *Općinski arhiv Korčule*, kut. 20, sv. 36/XIII, prilog 10a.

LITERATURA

Anđelić, T., 1983. "Dijaci u srednjovjekovnoj Bosni i Humu". *Tribunia*, 7, str. 81–100.

Атанасовски, В., 1979. *Пад Херцеговине*. Београд: Народна књига.

Čremošnik, G., 1952. "Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka. III Humske povelje i pisma". *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 7, str. 273–336.

Ćirković, S., 1981. "The Production of Gold, Silver and Copper in the Central Parts of the Balkans from the 13th to the 16th Century". U: Kellenbez, H. ed. *Precious Metals in the Age of Expansion*. Stuttgart: Klett-Cotta, str. 41–69.

Fisković, C., 1949. "Dubrovački zlatari od XIII do XVII stoljeća". *Starohrvatska prosvjeta*, III (1), str. 143–249.

Fisković, C., 1973. "Dalmatinski majstori u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini". *Radovi sa simpozijuma "Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura"*, str. 147–199.

Han, V., 1972. "La culture materielle des Balkans au moyen age a travers la documentation des Archives de Dubrovnik". *Балканика*, 3, str. 157–193.

Исаиловић, Н., 2015. "Дипломатичке особености владарских и великашких исправа уочи и након пада средњовековне босанске државе". U: Рудић, С., Ловреновић, Д., Драгичевић, П. ур. *Пад Босанског краљевства 1463. године*. Београд, Сарајево, Бања Лука: Историјски институт: Филозофски факултет у Сарајеву, Филозофски факултет у Бањој Луци, стр. 29–86.

Исаиловић, Н., 2014. *Владарске канцеларије у средњовековној Босни*, докторска дисертација. Београд: Универзитет у Београду, Филозофски факултет.

Isailović, N., 2010. "Fragmenti o familijarima Hrvatinića u Dalmaciji i Hrvatskoj krajem XIV i početkom XV veka". *Spomenica akademika Marka Šunjića (1927–1998)*, str. 307–325.

Ковачевић-Којић, Д., 2021. "Племенити метали Србије и Босне – процјена производње (14–15. вијек)". *Споменица академику Ђури Тошићу*, стр. 37–47.

Kovačević-Kojić, D., 2004. "Les metaux precieux de Serbie et le marche europeen (XIVe–XVe siecles)". *Зборник радова Византолошког института*, 41, str. 191–203.

Nodilo, S. ed., 1893. *Chronica Ragusina Junii Restii (Ab origine urbis usque ad annum 1451) item Joannis Gundulae (1451–1484)*. Zagrabiae: In taberna libraria eiusdem societatis typographicae.

Paskojević, K., 2024. *Srednjovjekovna dubrovačka slavenska kancelarija. Dinamika pisma u ćiriličnim ispravama Dubrovačkoga arhiva*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut.

Радојковић, Б., 1962. *Старо српско златарство*. Београд: Завод за издавање уџбеника.

Радојковић, Б., 1969. *Накит код Срба од XII до краја XVIII века*. Београд: Музеј примењене уметности.

Радојковић, Б., 1995. "Материјална култура босанске властеле". *Зборник за историју Босне и Херцеговине*, 1, стр. 67–83.

Смиљанић, А., 2015. *Људи из сјенке – Дипломати обласних господара у Босни*. Бања Лука: Филозофски факултет.

Стојановић, Љ., 1934. *Старе српске повеље и писма*, 1–2, Београд, Ср. Карловци: Српска краљевска академија.

Šunjić, M., 1963. "Nekoliko podataka o srednjovjekovnim bosanskim izrađevinama od srebra". *Radovi Filozofski fakultet u Sarajevu*, 1, str. 345–348.

Šunjić, M., 1988. "O vojvodi Vladislavu Kosači i njegovoj srebrenini deponovanoj u Zadru". *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, 39, str. 65–70.

Тошић, Ђ., 2008. "Фрагменти из живота херцега Влатка Косаче". *Историјски часопис*, 56, стр. 153–172.

Vuletić Vukasović, V., 1931. "Imena i prezimena zlatara u Dubrovniku u XV. v.". *Zbornik iz dubrovačke prošlosti Milanu Rešetaru o 70oj godišnjici života*, str. 67–72.

DOCUMENTS ON THE 1468 THEFT OF DUKE VLATKO KOSAČA'S SILVERWARE

Abstract

This paper presents and analyzes two medieval documents concerning a mid-fifteenth century theft of silverware belonging to Duke Vlatko Kosača, with a particular emphasis on the identity of the individuals mentioned in these records. The point of departure is an article by Professor Marko Šunjić from 1963, in which information about this episode was first published, albeit in a fragmentary manner and without any broader analysis. The sources in question, which are still preserved today in a single box of the *Korčula Municipality* collection in the *State Archives in Zadar*, provide additional data on the incident, the stolen silver and gilt objects, their weight, workmanship, and the physical appearance of the perpetrator. The paper presents photographs, transcriptions, and translations of the documents, along with a brief analysis of the cultural and social context of the theft.

Keywords: *medieval Bosnia*, *goldsmiths*, *silver objects*, *archival documents*, *Duke Vlatko Kosača*, *goldsmith Piero Ragusano*, *scribe Ivko Radohnić*

DOI: 10.46352/23036990.2026.345
Primljen/Received: 4. 5. 2026. UDK/UDC 37.018.3:364(497.6)
Prihvaćen/Accepted: 15. 9. 2026. Pregledni znanstveni članak/Scientific review article

NUDŽEJNA VOJIĆ-HADŽIĆ
DRAGANA STÖCKEL

PARTICIPACIJA KORISNIKA U DOMSKOM SMJEŠTAJU U SISTEMU SOCIJALNE ZAŠTITE BOSNE I HERCEGOVINE[1]

Sažetak

Participacija kao jedno od osnovnih prava prema Konvenciji o pravima djece iz 1989. godine ima poseban značaj u kontekstu djece koja se nalaze u institucionalnom smještaju imajući u vidu njihovu vulnerabilnost i ograničene mogućnosti uticaja na sopstveni život. Individualni planovi predstavljaju ključni alat za operacionalizaciju participacije u sistemu socijalne zaštite jer podrazumijevaju kontinuirani rad s djecom, od prijema u instituciju do njihovog napuštanja i odlaska. Njihova svrha je da obezbijede aktivno uključivanje djece i mladih u proces donošenja odluka i planiranje svakodnevnih aktivnosti i izradu planova za budućnost koji vode ka integraciji u svijet odraslih. U tom smislu, participacija se ne posmatra kao normativni zahtjev već preduslov socijalne integracije. Polazeći od ovih osnova, cilj ovog istraživanja je bio da se ispita u kojoj mjeri su korisnici u instituciji zaista uključeni u procese donošenja odluka koje se tiču njihovog života. Istraživanje je provedeno 2024. godine u periodu od jula do novembra u okviru domskog smještaja, a uzorak je činilo 46 korisnika srednjoškolskog uzrasta. Korišten je upitnik zatvorenog tipa zasnovan na Likertovoj skali, a za izračun statističkih podataka SPSS 25.0 program. Rezultati su pokazali da korisnici ne učestvuju dovoljno u procesu donošenja svakodnevnih odluka, da nisu upoznati s individualnim planovima, kao i to da nisu učestvovali u njihovoj izradi.

Ključne riječi: *participacija*, *individualni planovi*, *institucija*, *korisnici*

[1] Prikazani rezultati u ovom radu predstavljaju dio empirijskog istraživanja prve autorice u okviru neobjavljenog master rada pod nazivom: Vojić-Hadžić, N., 2025. *Kvalitet života i participacija štićenika JU "Socijalno-pedagoške životne zajednice"*. Tuzla: Filozofski fakultet.

1. UVODNA RAZMATRANJA

Prema posljednjim dostupnim podacima UNICEF-a, skoro pola miliona djece (456.000) širom Evrope i Azije živi u nekoj od rezidencijalnih institucija (UNICEF, 2024). Razlozi smještaja djece u institucije su raznoliki, a kao najčešći se izdvajaju: siromaštvo, disfunkcionalne porodice (najčešći uzrok je nasilje), djeca bez roditeljskog staranja, djeca čiji su roditelji na izdržavanju zatvorske kazne ili ovisni o psihoaktivnim supstancama itd. Institucionalizacija je često bila dominantan odgovor države za zbrinjavanje najranjivijih grupa, pri čemu su ustanove građene izvan urbanih sredina kao vid segregacije (Stoeckel, Brkić, Vesić, 2022). Počevši od 2000-ih godina u zemljama bivše Jugoslavije se odvijaju reformski procesi koji, između ostalog, imaju za cilj smanjenje stope institucionalizacije djece i mladih i razvoj alternativnih oblika zaštite i brige u zajednici. Ovi procesi deinstitucionalizacije djece i mladih bez roditeljskog staranja su intenzivirani u Bosni i Hercegovini počevši od 2006. godine, od kada su u domaće zakonodavstvo ugrađeni brojni standardi zaštite djece i omladine (Žegarac, 2014).

Iako se "smještajem djeteta u instituciju željelo pomoći, zaštititi, pružiti hranu i sklonište, u uvjetima institucija djeca i mladi uglavnom ne uspijevaju prebroditi poteškoće zbog kojih su prvotno izdvajani iz svojih obitelji. Ishodi institucionalizacije značajnije su lošiji od očekivanih ili onih koje ostvaruju djeca i mladi koji su svoje djetinjstvo proveli u neinstitucionaliziranim okolnostima" (Sovar, 2014, str. 313). Ovako nepovoljni ishodi institucionalizacije dodatno ukazuju na značaj poštovanja prava djece, među kojima se posebno izdvaja pravo na participaciju, kao jedno od ključnih prava, ali i jedan od osnovnih principa socijalne zaštite čija se osnova može naći u standardima dječijih prava i prepoznavanju djece i mladih kao aktivnih subjekata u procesima odlučivanja o sopstvenom životu.

Članovi 12 i 13 Konvencije o pravima djeteta (1989) predviđaju obavezu obezbjeđivanja garancija da djeca izraze svoje mišljenje o svim pitanjima koja se njega tiče, uz uvažavanje njihovog uzrasta i zrelosti, kao i pravo da bude saslušano u svim postupcima koji se odnose na njega. Također, djetetu se priznaje pravo na slobodu izražavanja, uključujući traženje, primanje

i širenje informacija i ideja na različite načine (Konvencija o pravima djeteta, 1989).

Kako bi se participacija djece ostvarila u praksi, a odredbe člana 12 Konvencije o pravima djeteta (1989) ne bi ostale na nivou normativnog proklamovanja, u literaturi se izdvajaju modeli koji nastoje objasniti načine, oblike i nivoe sudjelovanja djece u procesu donošenja odluka koje se neposredno odnose na njihov život. Ovi modeli participacije mogu se, u najširem smislu, podijeliti na hijerarhijske i nehijerarhijske modele. Među najpoznatijim hijerarhijskim pristupima izdvaja se Hartov model, predstavljen u obliku ljestvi koji participaciju konceptualizuje kao progresivni proces što se kreće od nižih ka višim nivoima uključivanja djece (Jeđud Borić i sur., 2017). U sličnom kontekstu, Lansdown razlikuje tri opšte kategorije participacije djece: konsultativnu participaciju, participaciju zasnovanu na saradnji i participaciju koju iniciraju i usmjeravaju sama djeca. Za razliku od hijerarhijskih pristupa, zagovornici nehijerarhijskog modela su stava da nijedan oblik participacije ne može biti nadređen drugom. U okviru ovog pristupa posebno se izdvaja model Laure Lundy, koji pravo djeteta da bude saslušano operacionalizuje kroz četiri međusobno povezana elementa: prostor, glas, publiku i uticaj (Jeđud Borić i sur., 2017). Navedeni elementi pokazuju da se participacija djeteta ne iscrpljuje u samom davanju mogućnosti da iznese svoje mišljenje. Da bi participacija bila ostvarena na smislen način, potrebno je djetetu omogućiti da svoje mišljenje izrazi u odgovarajućim uslovima, da njegovo mišljenje sasluša i razmotri osoba koja donosi odluke, kao i da postoji mogućnost da izneseni stav utiče na konačnu odluku. "Kako bi dječja participacija imala stvarni utjecaj, nužno je osigurati da njihovi stavovi dospiju do donositelja odluka – bilo izravno, primjerice uključivanjem u sastanke, bilo posredno, putem simboličkog predstavljanja dječjeg glasa" (Kožul, 2025, str. 26).

Poseban značaj ovako shvaćene participacije dolazi do izražaja u kontekstu institucionalnog smještaja djece, gdje mogućnost djeteta da izrazi svoje mišljenje i da ono bude uzeto u obzir predstavlja važan aspekt ostvarivanja njegovih prava i najboljeg interesa. Pravo na participaciju ima

naročit značaj u uslovima institucionalnog smještaja. Lazić (2021, prema Petrović, 2024) navodi da je za najbolji interes djeteta u domu važno uključiti ga, tj. omogućiti mu izražavanje njegovog mišljenja.

Istraživanja o participaciji djece i mladih u donošenju odluka u rezidencijalnoj zaštiti izdvajaju tri osnovne dimenzije participacije: dostupnost relevantnih informacija za uključivanje u važne odluke; mogućnost za slobodno iznošenje mišljenja; kao i sposobnost da se utiče na ishode procesa donošenja odluka (Vosz et al., 2020). Njeni efekti posebno se ogledaju u jačanju autonomije, očuvanju dostojanstva i unapređenju emocionalnog blagostanja korisnika. Iskustvo samoodlučivanja i sticanja autonomije ima višestruko pozitivne ishode za djecu i mlade koji se nalaze u rezidencijalnoj zaštiti, kao što su ponovno sticanje osjećaja kontrole nad sopstvenim životom (Bessell, 2011; Liabo et al., 2016), sticanje osjećaja identiteta (Sindi & Strömpl, 2019) i odgovornosti što ih priprema za kasnije donošenje odluka tokom života (Skauge et al., 2021), bolje prilike kod zapošljavanja i stanovanja u kasnijem dobu (Starr et al., 2024), kao i povećanje rezilijentnosti (Van Bijleveld et al., 2015). Istraživanja (Courtnei et al., 2010) naglašavaju važnost participacije i njeno djelovanje u pogledu mentalnog zdravlja i ishoda u odraslom dobu i takvi štićenici su živjeli u povoljnijim životnim uslovima od onih koji nisu participirali.

U institucionalnom okruženju participacija može biti ograničena organizacionim kulturama, asimetrijama moći i ograničenim proceduralnim mehanizmima. Ukoliko odrasli donose odluke umjesto djece, to može da negativno utiče na njih (Grubišić, 2003). Povezano sa tim, Nikolić (2023, str. 31) navodi da "mladi u procesu izlaska iz skrbi žele u potpunosti i istinski sudjelovati u donošenju odluka koje se tiču njihova života".

Participacija se u svakodnevnoj praksi socijalne zaštite operacionalizuje kroz individualno planiranje s dobro dokumentovanim pozitivnim efektima na blagostanje, osnaživanje i ishode zaštite. Individualno planiranje podrazumijeva procjenu sposobnosti korisnika, gdje se jasno definišu metode i ciljevi rada s korisnikom, a sve to s aktivnim učešćem korisnika. Nakon prijema korisnika, odmah započinje sveobuhvatna procjena

njegovih potreba, snaga, rizika, sposobnosti i interesovanja, kao i resursa u njegovom okruženju i kapaciteta pružaoca usluge. Ova procjena se ne radi jednokratno, već se kontinuirano ažurira tokom pružanja usluge i predstavlja osnov za izradu i prilagođavanje individualnog plana usluge (plan usmjeren na osobu) (Pravilnik o standardima za rad i pružanje usluga u ustanovama socijalne skrbi u FBiH, 2013, član 24). Priprema individualnih planova se radi pri prvom susretu s korisnikom. Ono je posebno važno u rezidencijalnim institucijama gdje je rizik od gubljenja identiteta izuzetno veliki, zbog čega individualno planiranje ne služi samo kao mehanizam zaštite prava korisnika već i njihovog dostojanstva i autonomije. Pri samom učešću u izradi individualnih planova korisnik treba da iskaže svoje potrebe, na osnovu čega se definišu kratkoročni i dugoročni ciljevi kako bi se ostvario najbolji interes korisnika i najpogodniji ishod po njihovo bio-psiho-socijalno blagostanje.

U Bosni i Hercegovini, gdje sistem socijalne zaštite oblikuju složene strukture upravljanja i posttranzicioni izazovi, ispitivanje učešća djece i mladih u institucijama je neophodno za razumijevanje i normativnih obaveza i svakodnevnih praksi.

Participacija i individualno planiranje u sistemu socijalne zaštite Bosne i Hercegovine

Sistem socijalne zaštite Bosne i Hercegovine je vrlo složen, kao i sami sastav države. Kako se država sastoji od dva entiteta i distrikta (Federacija Bosne i Hercegovine, Republika Srpska, Distrikt Brčko), svaki ponaosob ima svoje zakone i pravilnike, uključujući i zakone o socijalnoj zaštiti. S obzirom na to da se FBiH sastoji od deset kantona, svaki kanton ima svoje zakone, što dodatno otežava situaciju usljed postojanja više zakona na različitim nivoima vlasti kojima se uređuje oblast zaštite djece. I pored izvjesnih pozitivnih pomaka u reformi propisa koji se odnose na djecu i značajnog usklađivanja s Konvencijom o pravima djeteta, i dalje je potrebno unaprijediti zaštitu djece i smanjiti broj djece u ustanovama (UNICEF, 2020). Prema posljednjim dostupnim podacima Agencije za statistiku BiH,

broj korisnika u ustanovama za djecu bez roditeljskog staranja u 2024. godini je iznosio 881, od čega je 108 korisnika starije od 18 godina. Najveći broj korisnika je uzrasta 11–14 godina – 221, a zatim slijedi uzrasna grupa 15–18 godina (Ibid.) Međutim, treba naglasiti da je ukupan broj djece i mladih koji žive u rezidencijalnim ustanovama veći od ovog broja zato što je jedan broj njih smješten u ustanovama socijalne zaštite za djecu, omladinu (i odrasle) ometene u psihičkom i fizičkom razvoju (Agencija za statistiku BiH, 2025). Kao najčešći razlozi za razdvajanje djece od roditelja navode se: jednoroditeljske porodice, bolest roditelja, porodice s dvoje ili više djece, porodice koje imaju djecu s teškoćama u razvoju, porodice u kojima su djeca zlostavljana ili zanemarena, kao i siromaštvo, a najčešće kombinacija ovih faktora dovodi do razdvajanja (BiH Working group on Child Protection, 2010).

Prava djece, uključujući i participaciju, polaze prije svega iz prethodno spomenute Konvencije o pravima djeteta (1989), a u nacionalnim okvirima participacija korisnika je predviđena i Zakonom o ustanovama socijalne zaštite Federacije Bosne i Hercegovine. Tako član 24 ovog zakona predviđa obezbjeđivanje korisniku u ustanovama socijalne zaštite učešće u donošenju odluka o sopstvenom boravku, u skladu s njegovim mogućnostima. Povezano s tim, u članu 30 se naglašava "pravo na sudjelovanje u donošenju odluka koje na bilo koji način utiču na uslove i način boravka u tim ustanovama". Od značaja su i članovi koji govore o pravu na informisanost (član 29), o razlozima smještaja, zdravstvenom i socijalnom stanju i tretmanima, kako bi korisnik, u skladu sa svojim mogućnostima, mogao da donosi odluke o svom životu, kao i pravo na slobodan izbor usluga (član 31), što podrazumijeva slobodan izbor usluga, tretmana i aktivnosti koje mu se pružaju u ustanovi (Zakon o ustanovama socijalne zaštite Federacije Bosne i Hercegovine, 2021).

Istim zakonom je predviđena izrada standarda za individualnu procjenu korisnika pri prijemu i tokom boravka u ustanovi, uključujući zdravstveno i psihičko stanje, funkcionisanje, potrebe i dostupne resurse, kao i planiranje daljeg zadržavanja ili pripreme za život u zajednici (član 36).

Značaj individualnog planiranja se ogleda u ciljanom i usmjerenom radu s korisnicima u sistemu socijalne zaštite. Ukoliko ovaj korak izostane u radu s korisnicima, praćenje napretka i evaluacija su skoro nemogući.

Iako je individualno planiranje prepoznato kao profesionalna obaveza stručnih radnika u sistemu socijalne zaštite (Zakon o ustanovama socijalne zaštite Federacije Bosne i Hercegovine, član 12), njegova primjena u praksi može veoma varirati u zavisnosti od kapaciteta same ustanove (organizacionih i ljudskih), znanja i vještina koje stručni radnici posjeduju, kao i generalno od resursa zajednice (naprimjer, postojanja usluga u zajednici). Iako ne postoje podaci o primjeni individualnog planiranja u institucijama za smještaj u sistemu socijalne zaštite u BiH, istraživanja u regionu ukazuju na generalno slabo poznavanje elemenata individualnog plana kod profesionalaca koji rade u rezidencijalnim institucijama u sistemu socijalne zaštite, kao njihovu selektivnu primjenu, i to samo za korisnike koji nemaju nikakvih (funkcionalnih ili kognitivnih) ograničenja (Stanković, 2016).

2. METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Predmet istraživanja je bio procjena uključenosti korisnika u donošenju svakodnevnih odluka u JU "Socijalno-pedagoškoj životnoj zajednici" u svih osam gradova i opština Unsko-sanskog kantona: Bihać, Velika Kladuša, Bužim, Bosanska Krupa, Bosanski Petrovac, Ključ, Cazin, Sanski Most.[2] Cilj istraživanja je bio ispitati nivo participacije korisnika s posebnim fokusom na njihovu uključenost u svakodnevne aktivnosti, njihovu informisanost o individualnim planovima i učešću u njihovoj izradi. U skladu s postavljenim ciljevima, definisani su sljedeći istraživački zadaci:

– Utvrditi u kojoj mjeri korisnici učestvuju u svakodnevnim aktivnostima.
– Ispitati jesu li korisnici upoznati sa postojanjem individualnih planova.
–Utvrditi učestvuju li korisnici u izradi individualnih planova.

[2] U Sanskom Mostu nije bilo korisnika srednjoškolskog uzrasta.

Istraživanje je sprovedeno u periodu od jula do novembra 2024. godine, a u njemu je primijenjen kvantitativni, deskriptivno-analitički istraživački dizajn. Za potrebe ovog istraživanja konstruisan je namjenski anketni upitnik zatvorenog tipa. Struktura upitnika obuhvatila je dvije cjeline:

1. sociodemografski: pitanja o spolu ispitanika, razredu srednje škole, gradu/opštini iz koje dolaze, dužini boravka u ustanovi, te porodični status prije dolaska u JU "Socijalno-pedagošku životnu zajednicu" i
2. skala za procjenu participacije koja je obuhvatila sljedeće dimenzije: uključenost u svakodnevne aktivnosti i informisanost i učešće u izradi individualnih planova. Stepen slaganja ispitanika s ponuđenim tvrdnjama procjenjivan je primjenom petostepene Likertove skale, s vrijednostima od 1 do 5, pri čemu su više vrijednosti označavale viši stepen slaganja s tvrdnjom. Vrijednost 1 odgovarala je odgovoru "apsolutno se ne slažem", 2 "ne slažem se", 3 "niti se slažem niti se ne slažem", 4 "slažem se", dok je vrijednost 5 označavala "apsolutno se slažem".

Sadržaj instrumenta određen je na osnovu teorijskog koncepta participacije djece i operacionalizacije istraživačkih ciljeva i zadataka. Na taj način nastojalo se osigurati da pojedinačne tvrdnje neposredno odražavaju dimenzije participacije koje su bile predmet istraživanja.

Za obradu statističkih podataka koristio se program SPSS 25.0. U svrhu preciznog utvrđivanja nivoa zastupljenosti participacije korisnika primijenjene su metode deskriptivne statističke analize. Sociodemografske karakteristike uzorka i odgovori na postavljene tvrdnje prikazani su kroz frekvenciju (F), procentualne udjele (%), aritmetičku sredinu (M) i standardnu devijaciju (SD).

Za procjenu interne konzistentnosti instrumenta korišten je Cronbachov alfa-koeficijent. Analiza je sprovedena na 42 ispitanika s kompletnim odgovorima na svih 15 stavki koje mjere različite aspekte participacije korisnika, pri čemu je negativno formulisana tvrdnja ("Uposleni odlučuju umjesto nas o našoj budućnosti") prethodno obrnuto kodirana[3] tako da

[3] Vidjeti Tabelu br. 2 u narednom dijelu rada: Stepen participacije i individualni planovi – rezultati empirijskog istraživanja.

više vrijednosti označavaju viši nivo participacije. Dobijeni Cronbachov alfa-koeficijent je iznosio α = 0,866, što ukazuje na dobru internu konzistentnost instrumenta.

Analiza pojedinačnih stavki pokazala je da većina tvrdnji ostvaruje zadovoljavajuću dobru povezanost s ukupnim skorom instrumenta.

Tabela 1. *Analiza stavki u odnosu na ukupni skor skale participacije*

Stavka	**Corrected Item – Total Correlation**
Part_1	0,347
Part_2	0,658
Part_3	0,187
Part_4	**0,772**
Part_5	0,393
Part_6*	**-0,001**
Part_7	0,363
Part_8	0,526
Part_9	0,617
Part_10	**0,751**
Part_11	0,637
Part_12	0,574
Part_13	**0,743**
Part_14	0,526
Part_15	0,401

Najviše vrijednosti korelacije stavke s ukupnim skorom utvrđene su za tvrdnje o participaciji stavke koje se odnose na konsultovanje korisnika o njihovim željama u vezi sa zaposlenjem (r = 0,772), informisanje o pravima (r = 0,751), uvažavanje mišljenja korisnika (r = 0,743) i mogućnosti izjašnjavanja o stvarima koje ne žele da rade (r = 0,658).[4] Iako su kod većine stavki utvrđene zadovoljavajuće vrijednosti korelacije stavke s ukupnim

[4] Sve tvrdnje koje se odnose na participaciju, a koje su ispitivane, nalaze se u Tabeli br. 2, u narednom dijelu rada koji nosi podnaslov: Stepen participacije i individualni planovi – rezultati empirijskog istraživanja.

skorom, niže vrijednosti su zabilježene kod stavke koja se odnosi na izbor školovanja (r = 0,187).

Najniža korelacija utvrđena je kod obrnuto kodirane tvrdnje broj_6 (r = 0,030). Iako bi izostavljanje ove stavke dovelo do blagog povećanja Cronbachovog alfa-koeficijenta na α = 0,871, stavka nije automatski isključena iz instrumenta budući da sadržajno obuhvata važan aspekt participacije koji se odnosi na učešće korisnika u odlučivanju o sopstvenoj budućnosti. Kod većine stavki utvrđene su zadovoljavajuće vrijednosti korelacije stavke s ukupnim skorom. Na osnovu ukupnih rezultata može se zaključiti da instrument pokazuje zadovoljavajuću dobru internu konzistentnost, te su svih 15 stavki zadržane u daljoj analizi participacije. Za provođenje istraživanja dobijena je saglasnost Etičke komisije Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli, kao i saglasnost JU "Socijalno-pedagoške životne zajednice". Prije primjene upitnika osigurana je anonimnost i dobrovoljni pristanak korisnika. Također, za korisnike koji imaju roditelje/staratelje dobijena je saglasnost za učestvovanje, kao i za korisnike kojima je staratelj Centar za socijalni rad.

3. STEPEN PARTICIPACIJE I INDIVIDUALNI PLANOVI – REZULTATI EMPIRIJSKOG ISTRAŽIVANJA

Istraživanje je nastojalo ispitati u kojoj mjeri korisnici u ovoj ustanovi svakodnevno učestvuju u procesu donošenja odluka, da li su upoznati sa svojim pravima, da li mogu birati u kojim aktivnostima će učestvovati, a u kojima ne, da li se uvažava njihovo mišljenje, da li je škola koju pohađaju njihov izbor, te da li su upoznati s postojanjem i da li i ukoliko da, u kojoj mjeri učestvuju u izradi individualnih planova.

Uzorak u istraživanju je činilo 46 korisnika, od čega je 30 ženskog spola, 15 muškog spola i jedno se nije izjasnilo. Najveći broj korisnika je pohađao 1. razred srednje škole (43,5%), a najviše korisnika je dolazilo iz Bosanske Krupe (njih 12 ili 26,1%, SD = 1.695 i M = 4.28). Najveći broj korisnika ima oba roditelja (42 ili 91,3%). Samo jedan korisnik je živio 12 godina u

ustanovi, dok ih je najviše živjelo jedan mjesec (19 ili 41,3%, SD = 2.56 i M= 6.26). Najveći broj ispitanika je živio u svojoj porodici prije dolaska u ovu ustanovu (43 ili 93,5%).

U tabeli u kojoj se nalaze tvrdnje vezane za participaciju, najveću saglasnost korisnici su dali za one koje se odnose na učestvovanje u svim aktivnostima i slobodu izbora škole koju pohađaju.

Tabela 2. *Participacija*

		N	M	SD	f %	Apsolutno se ne slažem	Ne slažem se	Niti se slažem niti se ne slažem	Slažem se	Apsolutno se slažem
Part_1	**U domu imam pravo da učestvujem u svim aktivnostima koje se sprovode ukoliko to želim**.	46	4.39	.930	F	1	0	8	8	**29**
					%	2.2	0	17.4	17.4	**63.0**
Part_2	U domu slobodno mogu da se izjasnim o stvarima koje ne želim da radim.	46	3.61	1.556	F	9	2	7	8	20
					%	19.6	4.3	15,2	17,4	43.5
Part_3	**Izbor mog školovanja ovisi o meni, a ne o odluci doma.**	46	4.85	.420	F	0	0	1	5	**40**
					%	0	0	2.2	10.9	**87.0**
Part_4	Uposlenici doma nas pitaju o našim željama o pitanju zaposlenja.	46	3.65	1.538	F	8	3	7	7	21
					%	17.4	6.5	15.2	15.2	45.7
Part_5	**Imam pravo da dolazim i odlazim iz doma onda kada ja to želim.**	**46**	**2.02**	**1.145**	**F**	**19**	**14**	**9**	**1**	**3**
					%	**41.3**	**30.4**	**19.6**	**2.2**	**6.5**

Part_6	Uposleni odlučuju umjesto nas o našoj budućnosti.	46	1.78	1.263	F	29	7	5	1	4
					%	63	15.2	10.9	2.2	8.7
Part_7	**Upoznat/a sam s postojanjem mog individualnog plana.**	**46**	**3.28**	**1.393**	**F**	**8**	**3**	**15**	**8**	**12**
					%	**17.4**	**6.5**	**32.6**	**17.4**	**26.1**
Part_8	**Učestvujem u izradi individualnog plana.**	**46**	**3.46**	**1.328**	**F**	**6**	**2**	**17**	**7**	**14**
					%	**13.0**	**4.3**	**37.0**	**15.2**	**30.4**
Part_9	Mogu uvijek da se požalim nekom od zaposlenih ukoliko nisam zadovoljan/a nečim u vezi s mojim životom u domu.	46	3.80	1.310	F	3	5	11	6	21
					%	6.5	10.9	23.9	13.0	45.7
Part_10	Zaposleni me redovno obavještavaju o našim pravima.	46	3.74	1.406	F	4	3	11	11	17
					%	8.7	6.5	23.9	23.9	37.0
Part_11	Zaposleni me redovno obavještavaju o svim odlukama koje se tiču mog života.	46	3.33	1.521	F	9	6	6	11	14
					%	19.6	13.0	13.0	23.9	30.4
Part_12	Smatram da zaposleni uvažavaju moje mišljenje.	46	3.54	1.394	F	6	5	8	12	16
					%	13.0	10.9	17.4	26.1	32.6
Part_13	Smatram da me zaposleni dobro razumiju.	46	3.80	1.276	F	3	5	9	10	19
					%	6.5	10.9	19.6	21.7	41.3
Part_14	Dežurni odgajatelji su nam uvijek dostupni.	46	4.39	.954	F	1	1	6	9	**29**
					%	2.2	2.2	13.0	19.6	**63.0**
Part_15	**Škola koju trenutno pohađam je škola u koju zaista želim da idem i koju sam izabrao/la.**	46	4.33	1.055	F	1	3	5	8	**29**
					%	2.2	6.5	10.9	17.4	**63.0**

Istraživanje je pokazalo da su korisnici generalno zadovoljni s učešćem u donošenju odluka kada su u pitanju svakodnevne aktivnosti. Čak više od 80% korisnika navelo je da su imali pravo na učešće u svim aktivnostima ustanove ukoliko su to željeli, a 87% njih se apsolutno složilo s tim da je o njima ovisio izbor školovanja. Ukoliko se njima doda 10,9% onih koji se slažu, možemo da zaključimo da je izbor školovanja isključivo odluka samih korisnika. To potvrđuju i odgovori na tvrdnju da je škola koju korisnik trenutno pohađa istovremeno škola u koju zaista želi da ide i koju je sam izabrao/la, gdje se 80,4% ispitanika složilo s tim. Njih 78,2% izjavljuje da uposleni ne odlučuju umjesto njih o njihovoj budućnosti. Nakon obrnutog kodiranja, prosječna vrijednost za tvrdnju "Uposleni odlučuju umjesto nas o našoj budućnosti" iznosila je M = 3,22 (SD = 1,263), što ukazuje na relativno povoljnu procjenu mogućnosti korisnika da učestvuju u donošenju odluka koje se odnose na njihovu budućnost. Više od polovine korisnika navodi da ih uposleni pitaju o njihovim željama kada se radi o zaposlenju, te da uposleni uvažavaju njihovo mišljenje (58,7%).

Radi dobijanja ukupne procjene nivoa participacije, za svakog ispitanika izračunat je prosječni skor na osnovu 15 tvrdnji koje su činile skalu participacije, uključujući i negativno formulisanu tvrdnju (tvrdnju br. 6) koja je prethodno obrnuto kodirana. Dobijeni prosječni skor participacije na posmatranom uzorku od 46 ispitanika iznosio je M = 3,77 (SD = 0,72). Ovakva vrijednost je iznad teorijske sredine 5-stepene Likertove skale (3,00), što ukazuje na relativno više nivoe percipirane participacije ispitanika.

Međutim, ovakav nalaz ne znači da je stepen participacije podjednako visok u svim posmatranim oblastima. Naprimjer, svega nešto manje od polovine ispitanika (43.5%) se apsolutno slaže da u ustanovi mogu da se slobodno izjasne o stvarima koje ne žele da rade. Preko 30% korisnika izjavljuje da ih uposleni ne izvještavaju redovno o svim odlukama koje se tiču njihovog života, a 13% ih je neodlučno. Najveći broj korisnika (preko 70%) navodi da postoje pravila kod dolaska i odlaska iz ustanove, tj. da ne mogu dolaziti/odlaziti kada oni to žele.

Kad je riječ konkretno o participaciji u individualnim planovima, nalazi su znatno nepovoljni. Podaci su pokazali da je samo 20 korisnika, odnosno 43,5 %, bilo upoznato s postojanjem individualnih planova (M = 3.28, SD = 1.393), a 21 korisnik (45,6 %) je učestvovao u njegovoj izradi (M = 3.46, SD = 1.328). Zabrinjavajuća je činjenica da pojedini korisnici nisu znali uopšte šta su individualni planovi.

4. DISKUSIJA I ZAKLJUČCI

Značaj participacije korisnika u sistemu socijalne zaštite proizlazi kako iz domaćeg zakonodavstva, tako i iz međunarodnih konvencija koje garantuju pravo na aktivno učešće u donošenju odluka koje se tiču sopstvenog života.

Rezultati ukazuju na relativno visok stepen procijenjene participacije korisnika u pojedinim aspektima svakodnevnog života, naročito u pogledu mogućnosti uključivanja u aktivnosti ustanove i izbora škole koju pohađaju. Ukupno 80,4% korisnika iskazalo je slaganje ili potpuno slaganje s tvrdnjom da imaju pravo učestvovati u svim aktivnostima ustanove ukoliko to žele. Također, značajan broj korisnika procjenjuje da zaposleni uvažavaju njihovo mišljenje i da su im dostupni u svakodnevnom funkcionisanju.

Kad je u pitanju školovanje, zanimljivo je da iako je 97,9% korisnika izrazilo slaganje, odnosno potpuno slaganje s tvrdnjom da izbor školovanja zavisi isključivo od njih samih, ukupno 80,4% izvještava da je škola koju pohađaju škola u koju zaista žele da idu i koju su izabrali. Ovakvi nalazi mogu ukazivati na to da korisnici imaju relativno visok stepen autonomije u odlučivanju o izboru obrazovanja, iako razlika između ova dva podatka sugeriše da mogućnost formalnog izbora škole ne mora nužno uvijek biti praćena potpunim osjećajem zadovoljstva izabranom školom.

Međutim, iako je opšti nivo percipirane participacije u cjelini relativno povoljan, ona nije ravnomjerno ostvarena u svim domenima.

Ukupno 71,7% korisnika nije iskazalo saglasnost s tvrdnjom da može slobodno dolaziti i odlaziti iz ustanove kada to želi, što ukazuje na ograničenu autonomiju korisnika u ovom aspektu svakodnevnog života.

Nalazi također ukazuju na ograničenu participaciju u važnijim životnim odlukama, kao i na nedovoljnu informisanost korisnika. Značajan dio ispitanika navodi da nije redovno obaviješten o odlukama koje se tiču njihovog života, dok većina ističe da nema potpunu slobodu kretanja, što ukazuje na strukturna ograničenja institucionalnog okruženja.

Ovakvi nalazi sugerišu da je participacija korisnika izraženija u oblastima koje se odnose na obrazovanje, uključivanje u aktivnosti i dostupnost zaposlenih, dok su slabije ostvarene dimenzije koje podrazumijevaju autonomiju, slobodu kretanja, informisanost i neposredno učešće u odlučivanju o sopstvenom životu.

Posebno nepovoljni rezultati uočeni su u oblasti individualnog planiranja: manje od polovine korisnika upoznato je s postojanjem individualnih planova, a još manji broj aktivno učestvuje u njihovoj izradi. U pogledu individualnog planiranja, prosječna vrijednost odgovora na tvrdnju o upoznatosti s postojanjem individualnog plana iznosila je M = 3,28 (SD = 1,393), dok je za tvrdnju koja se odnosi na učešće u njegovoj izradi utvrđena nešto viša prosječna vrijednost (M = 3,46; SD = 1,328). Ovi nalazi ukazuju na to da, uprkos relativno povoljnoj opštoj procjeni participacije, formalni mehanizmi uključivanja korisnika u planiranje podrške predstavljaju područje u kojem se ne ostvaruje puna participacija korisnika. Istovremeno, ovakvi nalazi ukazuju na postojanje jaza između normativnog okvira koji garantuje pravo na participaciju i njegove primjene u praksi, pri čemu je učešće korisnika izraženije u svakodnevnim aktivnostima, a znatno slabije u razvojnim, odnosno aspektima koji se odnose na njihovu budućnost, što je u skladu s nalazima brojnih istraživanja (Bijelonja, 2019; Brajnović, 2017; Vosz et al., 2020) koja ukazuju na strukturne i organizacione propuste u institucijama sistema socijalne zaštite kada je riječ o uključivanju korisnika u procese odlučivanja.

Istraživanja koja su također sprovedena s djecom u domovima ukazuju na slabu participaciju u svakodnevnim obavezama, kao npr. kod izbora odjeće, hrane i sl., za razliku od djece koja žive u porodicama (Bijelonja, 2019), kao i to da je zadovoljen minimun zahtjeva prema Konvenciji o pravima djeteta kada se govori o participaciji (Ivić Hercigonja, 2020).

Autori u svojim istraživanjima navode prijeku potrebu za participacijom (Jašarević, Peco i Kajtaz, 2019). To potvrđuje i istraživanje koje je provela Prskalo (2018), u kojem se također navodi da korisnici nisu dovoljno informisani, da imaju nisku mogućnost za promjene u domu, te rijetko uključivanje u donošenje odluka koje su bitne za korisnike. Autori Equit i sur. (2024, prema Kožul, 2025) objašnjavaju da institucije formalno podržavaju participaciju korisnika, ali je u praksi ignorišu, na šta upućuju i nalazi ovog istraživanja.

Važnost istraživanja ove teme ogleda se u činjenici da participacija (uključujući i individualne planove) doprinosi unapređenju ishoda socijalne zaštite, pozitivno utiče na psihosocijalno blagostanje korisnika i značajno oblikuje kvalitet njihovog života tokom boravka u ustanovi, ali i nakon njenog napuštanja.

Na osnovu dobijenih rezultata može se zaključiti da se prava korisnika ne ostvaruju u punoj mjeri u skladu sa Zakonom o ustanovama socijalne zaštite Federacije Bosne i Hercegovine, posebno u dijelu koji se odnosi na član 24 i obezbjeđivanje aktivne uključenosti korisnika u aktivnosti i donošenje odluka. Kao jedan od mogućih razloga nedovoljne participacije i izostanka dosljedne primjene individualnog planiranja izdvajaju se kapaciteti, kompetencije i prakse stručnih radnika u ustanovama socijalne zaštite.

Zaposlenici ovih ustanova bi trebali uključivati korisnike u izradu individualnih planova, potaknuti ih na svakodnevne aktivnosti i sudjelovanje u njima, planirati budućnost nakon izlaska iz ustanove itd. Za izradu individualnih planova i ostalih aktivnosti zadužen je stručni tim ustanove. Međutim, prilikom sprovođenja istraživanja dobijena je informacija da stručni tim ustanove nije potpun. Može se pretpostaviti da ova ustanova nije usamljena u ovakvoj praksi u sistemu socijalne zaštite Bosne i Hercegovine.

Mnogi problemi nastaju upravo zbog nedostatka kadra, što se potvrdilo i u ovom i u mnogim drugim istraživanjima. Bijelonja (2019) navodi da uzrok nedostatka participacije, između ostalog, može biti nedovoljan broj stručnog osoblja. S obzirom na kategoriju korisnika, neophodno je da ustanova ima zaposlenog socijalnog radnika, socijalnog pedagoga, psihologa,

odgajatelja i sl. u skladu s programom rada ustanove. Prema programu rada ustanove, trebalo bi da postoji prethodno spomenuti stručni tim (Socijalno-pedagoška životna zajednica, 2023), ali se i ova ustanova suočava s izazovima koji se tiču nedostatka kadra.

Stoga bi buduća istraživanja trebalo usmjeriti na detaljnije ispitivanje uticaja kadrovskih kapaciteta na kvalitet usluga i nivo participacije korisnika, posebno u kontekstu rada u hraniteljskim/porodičnim kućama. Poseban fokus potrebno je staviti na dostupnost i kontinuitet rada stručnjaka (socijalnih radnika, psihologa, pedagoga) i njihov uticaj na ishode za korisnike. Također, preporučuje se istraživanje efikasnosti postojećih procedura stručnog rada s ciljem njihovog unapređenja u pravcu većeg uključivanja korisnika, uz istovremeno očuvanje njihove sigurnosti.

Dalje, važno bi bilo ispitati ulogu i kvalitet individualnih planova, posebno u pogledu stepena učešća korisnika u njihovoj izradi i implementaciji, kao i njihovog uticaja na pripremu korisnika za samostalan život nakon izlaska iz ustanove.

Na kraju, buduća istraživanja treba da se usmjere na analizu odnosa između deklarativne i stvarne participacije korisnika, odnosno u kojoj mjeri njihovo učešće u donošenju odluka dovodi do konkretnih promjena u njihovom svakodnevnom životu.

5. OGRANIČENJA ISTRAŽIVANJA

Glavno ograničenje ovog istraživanja odnosi se na organizacionu strukturu ustanove u kojoj je ono realizovano. JU "Socijalno-pedagoška životna zajednica" sastoji se iz sedmičnog internata u Bihaću i hraniteljskih (porodičnih) kuća u gradovima Unsko-sanskog kantona, pri čemu se u sedmičnom internatu nalaze različite kategorije korisnika, uključujući djecu bez roditeljskog staranja, djecu iz disfunkcionalnih i socioekonomski ugroženih porodica, djecu s teškoćama u razvoju, kao i djecu koja dolaze iz porodičnih kuća. Nasuprot tome, u porodičnim kućama su smještena isključivo djeca bez roditeljskog staranja. S obzirom na ove razlike, buduća istraživanja bi trebalo da ove dvije sredine analiziraju odvojeno.

Značajno ograničenje odnosi se na veličinu uzorka koji je ograničio mogućnost primjene i pouzdane interpretacije složenijih statističkih obrada. Stoga je u istraživanju naglasak stavljen na deskriptivnu statistiku, a dobijene rezultate stoga treba tumačiti prvenstveno u kontekstu ispitivane grupe, bez njihovog neposrednog uopštavanja na čitavu populaciju korisnika ustanova socijalne zaštite.

Dodatno ograničenje koje je uticalo na veličinu uzorka je predstavljala procedura dobijanja saglasnosti. Saglasnost nadležnog centra za socijalni rad u Bihaću nije dobijena, dok je kod korisnika sa starateljima odobrenje pribavljeno za nešto više od polovine potencijalnih ispitanika, što je zajedno s nedostatkom korisnika odgovarajućeg uzrasta u pojedinim sredinama uticalo na konačnu veličinu uzorka, jer korisnici za koje nije dobijena saglasnost nisu ušli u konačan uzorak.

LITERATURA

Agencija za statistiku BiH, 2025. *Socijalna zaštita 2019–2024*. Sarajevo: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine. Dostupno na https://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Bilteni/2025/SOC_00_2024_TB_1_BS.pdf [25. 4. 2026].

Bessell, S., 2011. "Participation in decision-making in out-of-home care in Australia: What do young people say?". *Children and Youth Services Review*. [online], 33, 496–501. Dostupno na: https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2010.05.006 [23. 2. 2026].

BiH Working group on Child Protection, 2010. *Submission re. 1st Universal Periodic Review of Bosnia and Herzegovina*. Dostupno na: https://upr-info.org/sites/default/files/documents/201307/bihwgcpuprbihs072010bihwgonchildprotect.pdf [25. 4. 2026].

Bijelonja, A., 2019. *Institucionalno zbrinjavanje djece bez roditeljskog staranja u kantonu Sarajevo*. Magistarski rad. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu.

Brajnović, D., 2017. *Individualni plan podrške u radu odgojitelja s djetetom s Down sindromom*. Završni rad. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu.

Courtney, M. E. et al., 2010. *Midwest evaluation of the adult functioning of former foster youth: Outcomes at age 23 and 24*. Chicago, IL: Chapin Hall Center for Children at the University of Chicago. Dostupno na: https://www.chapinhall.org/wp-content/uploads/Midwest-Eval-Outcomes-at-Age-23-and-24.pdf

Grubišić, M., 2023. *Izlazak iz sustava alternativne skrbi-Pogled unazad*. Dostupno na: https://phralipen.hr/2023/10/08/izlazak-iz-sustava-alternativne-skrbi-pogled-unazad/ [21. 4. 2026].

Ivić Hercigonja, V., 2020. *Participativna prava djece u ustanovi za rani i predškolski odgoj i obrazovanje*. Diplomski rad. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu.

Jašarević, M., Peco, J., Kajtaz, E., 2019. *Nivo participacije mladih u kreiranju kulture u Mostaru*. Mostar: Univerzitet "Džemal Bijedić".

Jeđud Borić, I. i sur., 2017. *Poštujmo, uključimo, uvažimo. Analiza stanja dječje participacije u Hrvatskoj*. Zagreb: Ured UNICEF-a za Hrvatsku. Dostupno na: https://www.unicef.org/croatia/media/611/file/Po%C5%A1tujmo,%20uklju%C4%8Dimo,%20uva%C5%BEimo%20%E2%80%93%20analiza%20stanja%20dje%C4%8Dje%20participacije%20u%20Hrvatskoj%20.pdf

Konvencija o pravima djeteta, 1989. Dostupno na: https://platforma.gov.ba/wp-content/uploads/2025/02/UN-Konvencija-o-pravima-djeteta.pdf [15. 2. 2026].

Kožul, L., 2025. *Ostvarivanje prava djece u alternativnoj skrbi*. Diplomski rad. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu.

Liabo, K. et al., 2016. "Leaving foster or residential care: a participatory study of care leavers' experiences of health and social care transitions". *Child: care, health and development*. [online], Vol 43 (2), 182–191. Dostupno na: https://doi.org/10.1111/cch.12426 [23. 2. 2026].

Nikolić, I., 2023. *Izazov izlaska mladih iz sustava alternativne skrbi*. Diplomski rad. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu.

Petrović, I., 2024. *Socijalna podrška djeci bez roditeljskog staranja u Dječijem domu "Mladost" Bijela*. Master rad. Nikšić: Univerzitet Crne Gore.

Pravilnik o standardima za rad i pružanje usluga u ustanovama socijalne skrbi u Federaciji Bosne i Hercegovine (Službene novine Federacije BiH, br. 31/08 i 27/12). Dostupno na: https://uip-zzh.com/files/zakoni/74/15-13.pdf [29. 4. 2026].

Prskalo, I., 2018. *Participacija korisnika u odgojnim ustanovama*. Diplomski rad. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu.

Sindi, I., Strömpl, J., 2019. "Who Am I and Where Am I From? Substitute Residential Home Children's Insights into Their Lives and Individual Identities". *Child & Youth Services*. [online], 40, 2, 120–139. Dostupno na: https://doi.org/10.1080/0145935X.2019.1591272 [17. 4. 2026].

Skauge, B., Skårstad Storhau, A., Marthinsen, E., 2021. "The What, Why and How of Child Participation – A Review of the Conceptualization of 'Child Participation' in Child Welfare". [online], *Social Sciences*, 10, 54. Dostupno na: https://doi.org/10.3390/socsci10020054 [17. 4. 2026].

Sovar, I., 2015. "Institucionalizacija i deinstitucionalizacija ustanova za djecu bez odgovarajuće roditeljske skrbi". *Ljetopis socijalnog rada*. [online], 22 (2). Dostupno na: https://doi.org/10.3935/ljsr.v22i2.36 [17. 4. 2026].

Socijalno-pedagoška životna zajednica, 2023. *Program rada JU "Socijalno-pedagoška životna zajednica" Bihać*. Dostupno na: https://vladausk.ba/v4/files/media/pdf/651ab25fa00470.12645468_Program%20rada%20i%20finansijski%20plan%20JU%20Socijalno%20pedago%C5%A1ka%20%C5%BEivotna%20zajednica%20Biha%C4%87%20za%202023.%20godinu.pdf: [25. 4. 2026].

Stanković, D., 2016. *Uspostavljanje i održivost procesa deinstitucionalizacije i razvoja usluga u zajednici za osobe sa intelektualnim i mentalnim teškoćama u Srbiji*. Doktorska disertacija. Beograd: Univerzitet u Beogradu.

Starr, M. et al., 2024. "Understanding how young people transitioning from out-of-home care acquire and develop independent living skills and knowledge: A systematic review of longitudinal studies". *PLoS One*. [online], 11; 19 (6). Dostupno na: https://doi.org/10.1371/journal.pone.0304965 [3. 3. 2026].

Stoeckel, D., Brkić, M., Vesić, Z., 2022. Supported housing services for people with intellectual disabilities and mental health problems in Serbia – Social and community integration or "mini-institutions". *Health & Social Care in the Community*. [online], 30:e2917– e2927: ISSN:1365-2524. Dostupno na: https://doi.org/10.1111/hsc.13736 [29. 4. 2026].

Unicef, 2020. *Situaciona analiza o položaju djece u Bosni i Hercegovini*. Dostupno na: https://www.unicef.org/bih/media/4966/file/Situaciona%20analiza%20o%20polo%C5%BEaju%20djece%20u%20Bosni%20i%20Hercegovini.pdf [25. 4. 2026].

Unicef, 2024. *Nearly half a million children in Europe and Central Asia live in residential care facilities*. Dostupno na: https://www.unicef.org/eca/press-releases/nearly-half-million-children-europe-and-central-asia-live-residential-care [25. 4. 2026].

Van Bijleveld, G. et al., 2015. "Children's and young people's participation within child welfare and child protection services: a state-of-the-art review". *Child and Family Social Work*. [online], 20(2), 129–138. Dostupno na: https://doi.org/10.1111/cfs.12082 [17. 4. 2026].

Vosz, M. et al., 2020. *Enabling young people's participation in residential care decision-making*. NSW: Centre for Excellence in Therapeutic Care.

Zakon o ustanovama socijalne zaštite Federacije Bosne i Hercegovine (Službene novine Federacije BiH, broj 64/22). Dostupno na: https://parlamentfbih.gov.ba/v2/userfiles/file/Materijali%20u%20proceduri_2021/Zakon%20o%20ustanovama%20socijalne%20zastite%20Federacije%20BiH%20(B)(1).pdf [13. 4. 2026].

Žegarac, N., 2014. Pravo deteta na kvalitetno staranje. Sarajevo: Save the Children International. Dostupno na: https://www.ombudsmen.gov.ba/documents/obmudsmen_doc2014112413234437bos.pdf [13. 4. 2026].

USER PARTICIPATION IN RESIDENTIAL CARE WITHIN THE SOCIAL PROTECTION SYSTEM OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract

Participation, as one of the fundamental rights enshrined in the Convention on the Rights of the Child (1989), holds particular significance in the context of children placed in institutional care, given their vulnerability and limited opportunities to influence their own lives. Individual care plans represent a key tool for operationalizing participation within the social welfare system, as they involve continuous work with children from their admission to an institution until their departure. Their purpose is to ensure the active involvement of children and young people in decision-making processes, planning daily activities, and developing future plans that facilitate their integration into adult life. In this sense, participation is not viewed merely as a normative requirement, but as a prerequisite for social integration. Based on these premises, the aim of this study was to examine the extent to which users in an institution are genuinely involved in decision-making processes concerning their lives. The research was conducted in 2024, from July to November, within residential care, and the sample consisted of 46 high school-aged users. A closed-ended questionnaire based on a Likert scale was used, and statistical data were processed using the SPSS 25.0 software. The results indicated that users are not sufficiently involved in everyday decision-making processes, are not adequately informed about individual care plans, and did not participate in their development.

Keywords: *participation*, *individual care plans*, *institution*, *users*

PRIKAZI

DOI: 10.46352/23036990.2026.371
Prikaz/Review

KREŠIMIR BAGIĆ

MULTIMODALNA STILISTIKA DRAME

Puljić, G., *Od dramskoga do kazališnog teksta*, Zagreb: Durieux, 2025, 277 str.

Drama je važan dionik recentne hrvatske književnosti i kulture, značajan indikator umjetničkih praksi i društvene klime. U knjizi Gabrijele Puljić *Od dramskoga do kazališnog teksta* (koja je dorađena inačica njezine disertacije obranjene 2022.) po prvi put su opisana hrvatska dramska pisma u prvim desetljećima 21. st. te oblikovan primjeren okvir za njihovo razumijevanje. Knjigu čini deset poglavlja: 1. Komunikacijski aspekt dramskoga i kazališnog teksta, 2. Dijegetska priroda dramskoga i kazališnog teksta, 3. Preključivanje i gledište u dramskome i kazališnom tekstu, 4. Skica za (multimodalno) stilističko čitanje drame, 5. Suvremena hrvatska drama, 6. Vizualnost i muzikalnost *Prizora s jabukom*, 7. Mirjanino verbalno i glasovno, 8. Prostornost i tjelesnost – ono što nedostaje?, 9. Tjelesnost i glasovnost *Radnica* i 10. Zaključak. Raspravljačkome dijelu pridodani su akribijski dodaci: Literatura, Popis slika, Kazalo imena i Transkripcija uključenih modusa.

Knjiga *Od dramskoga do kazališnog teksta* Gabrijele Puljić ujedinjuje teorijski i interpretacijski pristup. Umješno se krećući između načelnih postavki i artističkih gesti, globalnih obilježja i pojedinosti, autorica je izgradila slojevit i prikladan metodološki okvir govoru o drami i modusima u kojima se ostvaruje; postavke su joj dobro argumentirane, primjerene i nerijetko otkrivačke. U ovome ću se osvrtu najviše referirati na prvi dio knjige, tj. na prva četiri poglavlja u kojima G. Puljić oblikuje teorijsko-metodološku paradigmu za interpretaciju drame, paradigmu koja podjednako

uvažava tekst i izvedbu, tj. – kako ih autorica terminološki određuje – dramski i kazališni tekst. Ta se paradigma temelji na postavkama multimodalne stilistike.

Gabrijela Puljić često sama sebe izravno ili neizravno oslovljava stilističarkom, uopće često i očito rado rabi naziv discipline kao važnu karakterizaciju pristupa koji primjenjuje. Rečenice joj nerijetko počinju ovako:

> Stilističar se ne može osloniti na naknadno dosjećanje gledane predstave...
> Stilističar u analizi drame treba biti svjestan postojanja "okvira" i "scenarija" svakoga iskaza...
> Prvi je zadatak stilističara... itd.

Njezina pristupna teza, koja je u mnogome odredila karakter knjige, glasi ovako: "dramski i kazališni tekst trebaju se promatrati kao dva odvojena umjetnička ostvaraja" (str. 41). Iz te teze autorica izvodi istraživačke ciljeve i obznanjuje ih već u prvoj rečenici: "knjiga će pokušati učiniti dvoje: uspostaviti stilistiku kao disciplinu koja se razvijenim metodološkim alatom jednako može posvetiti i tekstu i predstavi te pružiti interpretacijska čitanja suvremenim dramskim i kazališnim tekstovima" (str. 17). Cilj je maksimalan i, rekao bih, viteški: hoće se dakle oblikovati nov istraživački pristup i aplicirati ga na korpusu koji je rijetko bio predmet interpretacije.

Stilistika drame mora se otisnuti – tvrdi Puljić – od isključive usredotočenosti na jezik dramskoga teksta i tretiranje jezičnih pojedinosti u njemu i okrenuti se prema viševrsnosti dramskoga događaja koji nudi svaka izvedba. Taj zaokret pretpostavlja da se umjesto usredotočenosti na tekst pažnja usmjerava na diskurz, što znači da se stilistika iz discipline koja je okrenuta verbalnim obilježjima teksta preobražava u disciplinu koja, osim o jeziku teksta, omogućuje govor i o mimici, gestici, režiji, glazbi, scenografiji, osvjetljenju i drugim kodovima i modusima koji sudjeluju u kazališnom događaju. Multimodalni karakter drame potvrđuje među inim razlika između instance čitatelja i gledatelja: prvi (čitatelj) dramu prima uglavnom verbalno, dok je drugi (gledatelj) upravo pozvan na tumačenje njezinih brojnih, netom pobrojanih, kodova.

U konstruiranju priručne stilistike drame Gabrijela se Puljić referira na brojne uvide, koncepte i discipline, među ostalim na antičke poetike Platona i Aristotela, na pojedine semiotičke, strukturalističke i poststrukturalističke uvide, naratologiju i teoriju diskurza, pragmalingvistiku i kognitivnu lingvistiku, na problematizaciju dihotomija poput mimetičnosti i dijegetičnosti, dramskoga i epskoga te pojmova poput prostora i vremena, gledišta, lika, dijaloga, preključivanja, deiktičnosti i sl.

U naporu da u intenzivnoj komunikaciji s različitim humanističkim disciplinama izgradi svoj analitički pristup Gabrijela Puljić ponijela se doista kao stilističarka. Naime jedina stalnost stilistike, otkad postoji, zapravo je nestalnost postavki na kojima se temelji – riječ je o disciplini koja se neprestano redefinira te koja tako uvijek iznalazi djelomice nove perspektive i načine osmišljavanja samog pojma stil te umjetničkih, jezičnih i nejezičnih praksi koje pokušava tumačiti. Držim da je prednost stilistike upravo u tom samopropitivanju i otvorenosti prema novim istraživačkim izazovima. Naravno, budući da je stilistika prije svega praksa čitanja i interpretacije, a ne teorija, Gabrijela Puljić je podesnost i osjetljivost ovako oblikovane priručne metode u drugom dijelu knjige iskušala u analizi četiri drame: *Prizori s jabukom (Trilogija o neposluhu)* Ivane Sajko, *Drama o Mirjani i ovima oko nje* Ivora Martinića, *Ono što nedostaje* Tomislava Zajeca i *Radnice u gladovanju* Gorana Ferčeca. Birala je – kako sama ističe – djela u kojima je moguće primijetiti nov (postdramski) odnos dramatičara prema vlastitu tekstu, redatelja prema tekstu i prema predstavi te naposljetku glumaca prema dramatičaru i prema tekstu. Izabrane drame propituju uz ostalo smrt autora, *dramskost* autoreferencijalnog čitanja, tematiziraju osobnu i kolektivnu traumu, iznova aktualiziraju odnos zbiljskoga događaja i njegova angažiranog artističkog rekreiranja itd. Interpretacijski princip koji autorica primjenjuje u sva četiri slučaja ujedinjuje stilističku analizu dramskoga teksta i analizu izvedbe/izvedbi (tj. kazališnih tekstova).

Kada je već riječ o metodološkom zahvatu koji je poduzela Gabrijela Puljić, možda vrijedi podsjetiti na jednu staru opoziciju, onu između egzegeze i eigzegeze. Egzegeza je filološka disciplina koja je izvorno namijenjena

tumačenju biblijskoga teksta pričem se njegovo značenje i njegov skriveni smisao nalaze u njemu samom, tj. tumač se koristi isključivo podacima i poticajima koje nalazi u tekstu – u pitanju je, pojednostavljeno rečeno, imanentno, pomno analitičko čitanje. Eigzegeza je pak naziv za slučaj tumačenja u kojemu tumač vlastite misli i ideje slobodno učitava u biblijski tekst i tako potkopava njegov autoritet, drugim riječima donekle širi pa gdjekad i krivotvori smisao komentiranih ulomaka – riječ je o subjektivnom čitanju, koje uz tekst računa i na tumačevo znanje i imaginaciju te na kontekst u kojemu se govor događa.

Različite inačice literarne stilistike (u rasponu od stilističke kritike do semiostilistike) donekle su usporedive s egzegetskim čitanjima. Radi se u pravilu o imanentnim pristupima koji hermeneutička uporišta nalaze u tekstu. Ta uporišta mogu biti različiti jezični ekskluziviteti poput leksema, figura, sintaktičkih i semantičkih struktura, posebnosti kompozicije, pa čak i parajezični elementi poput privatnih pravopisa ili tipografskih igara. Kako god bilo, klasična stilistička čitanja (ali i dobar dio književnih studija uopće) ostaje vjeran tekstu i gutenbergovskoj tehnologiji tiska koja proizvodi statičan tekst. Radikalna promjena komunikacijske paradigme, koju su u zadnjih nekoliko desetljeća uzrokovali digitalni mediji i nove tehnologije, iziskuje i drukčije interpretacijske pristupe i uvide koji pretpostavljaju suradnju principa koji su se nekad međusobno isključivali. Suvremeni tekst, koji je pokretljiv i koji uključuje više prikazivačkih medija i modusa, zahtijeva tumačenje koje će združiti nekad sučeljene prakse, u našem slučaju tradicionalnu književnu stilistiku i multimodalnu stilistiku, tj. pomno analitičko čitanje i čitanje koje se otvara kontekstu, koje uvažava različite prikazivačke moduse i uključuje analitičarevu imaginaciju, ili – da se vratimo opoziciji s kojom sam otpočeo ovu digresiju – tumačenje koje spaja egzegezu i eigzegezu. Gabrijela Puljić je, baveći se dramom, čiji je multimodalni karakter očigledan, oblikovala nacrt multimodalne stilističke analize koja može pružiti primjereno razumijevanje i tumačenje ne samo drame nego uopće književnih tekstova koji pojavno, izvedbeno i tehnološki izmiču logici kulture tiska.

Zaključit ću tako što ću se odmaknuti od knjige i iznijeti načelan dojam koji ona gradi o autorici te naznačiti istraživački kontekst u koji se upisuje. Knjiga *Od dramskoga do kazališnog teksta* sugerira čitatelju da je Gabrijela Puljić znanstvenica istinski zainteresirana i posvećena nalaženju i kreiranju relevantnih načina govora o jeziku, drami i recentnim (mahom sinkretičkim) umjetničkim praksama. Ona je posvećena struci, živi i misli u trenutku i bez kalkulacija nastoji razumjeti (i objasniti) što nas to pogađa kao osobe koje čitaju, gledaju, komuniciraju i sudjeluju u svakovrsnim spektaklima suvremenoga svijeta. U svoje stilističke ekspertize unosi znanje, zavidnu energiju i interpretacijsku pronicljivost. Ona je stilističarka koja je već u prvoj knjizi izgradila prepoznatljiv i dojmljiv stil (a to je vrijedno svakog poštovanja).

Što se pak tiče konteksta u koji se upisuje knjiga *Od dramskoga do kazališnog teksta*, bitno je – mislim – istaknuti sljedeće: u recentnoj hrvatskoj humanistici udareni su ozbiljni temelji multimodalnoj stilistici. Na tri sveučilišta – splitskom, osječkom i zagrebačkom – tri su mlade znanstvenice u svojim disertacijama, odreda izvrsnim, promovirale/koristile multimodalni pristup svojim temama. Eni Buljubašić sa Splitskoga sveučilišta analizirala je tzv. neoklapski diskurz usredotočujući se na glazbu, tekst, izvedbu, spotove, odnos prema tradiciji klapske pjesme, ali i prema diskurzima baštine, turizma i domoljublja (disertacija *Neoklapski diskurs i stil* obranjena je 2017., a istoimena je knjiga tiskana 2020.). Ivana Buljubašić Srb sa Sveučilišta u Osijeku doktorirala je 2024. s temom *Stilski učinci peritekstova i peritekstoida u suvremenom hrvatskom multimodalnom romanu* (na predlošcima tekstova Milorada Stojevića, Jasne Horvat, Nenada Stipanića i Luke Bekavca), a Gabrijela Puljić se usredotočila – kako sam već višekratno naglasio – na suvremenu hrvatsku dramu.

Sve u svemu sa zanimanjem valja iščekivati nove multimodalne ekspertize umjetničkih i drugih fenomena koji nas okružuju.

DOI: 10.46352/23036990.2026.377
Prikaz/Review

AMINA BAŠIĆ
NUDŽEJMA SPAHIĆ

BIBLIOGRAFIJA KAO MAPA RAZVOJA DISKURSNIH STUDIJA U BOSNI I HERCEGOVINI

Čović-Filipović, A., Durmišević, E., Grebović-Lendo, N., Mulović, A., Osmankadić, M., *Analiza diskursa i kritička analiza diskursa u Bosni i Hercegovini (1999–2025): Bibliografija*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, 2026, 163 str.

Publikacija *Analiza diskursa i kritička analiza diskursa u Bosni i Hercegovini (1999–2025): Bibliografija* autorica A. Čović-Filipović, E. Durmišević, N. Grebović-Lendo, A. Mulović i M. Osmankadić predstavlja prvo sistematsko bibliografsko djelo posvećeno analizi diskursa i kritičkoj analizi diskursa u Bosni i Hercegovini. Objavljena 2026. godine u izdanju Univerziteta u Sarajevu – Filozofskog fakulteta, ova je publikacija nastala kao rezultat naučnog projekta *Analiza diskursa i kritička analiza diskursa u Bosni i Hercegovini* i potrebe da se objedini i sistematizira naučna produkcija iz jedne od najdinamičnijih oblasti savremene lingvistike i humanističkih nauka uopće. Pregled uvrštenih radova pokazuje da se među najznačajnijim autorima koji su oblikovali razvoj analize diskursa i kritičke analize diskursa u Bosni i Hercegovini posebno izdvajaju M. Katnić-Bakaršić, S. Bilbija, Lj. Jeftić, M. Osmankadić, A. Čović-Filipović, A. Mulović, D. Majstorović, J. Marković, N. Delibegović Džanić, S. Berberović, K. Avdagić, M. Đelilbašić i brojni drugi istraživači i istraživačice. Njihovi radovi svjedoče o kontinuiranom razvoju ovih disciplina i njihovom teorijskom i metodološkom usložnjavanju.

Knjiga započinje opsežnim uvodom u kojem autorice obrazlažu nastanak projekta, njegove ciljeve i metodološke osnove. U uvodnom dijelu naglašava se da je *Bibliografija* zamišljena kao istraživački i orijentacijski alat koji omogućava uvid u razvoj analize diskursa (DA) i kritičke analize diskursa (CDA) u Bosni i Hercegovini od kraja dvadesetog stoljeća do danas. Posebna pažnja posvećena je teorijskom određenju ovih disciplina, njihovom nastanku i razvoju, kao i njihovoj ulozi u proučavanju diskursa kao društvene prakse. Autorice podsjećaju da je analiza diskursa usko povezana s lingvistikom teksta, pragmatikom i historijskom semantikom, dok kritička diskursna analiza predstavlja pristup koji je posebno usmjeren na razotkrivanje odnosa između jezika, moći, ideologije i društvenih nejednakosti u različitim društvenim praksama.

Nakon uvoda slijedi najopsežnije poglavlje pod naslovom *Članci u časopisima*, koje zauzima značajan dio publikacije. U ovom dijelu predstavljeni su radovi objavljeni u domaćim i međunarodnim naučnim časopisima u periodu od 1999. do 2025. godine. Pregled bibliografskih jedinica pokazuje izrazitu tematsku raznovrsnost bosanskohercegovačkih istraživanja diskursa. Zastupljene su analize političkog, medijskog i religijskog diskursa, akademske i institucionalne komunikacije, rodnih identiteta, kao i brojna istraživanja iz oblasti pragmatike i konverzacijske analize. Posebno mjesto zauzimaju radovi posvećeni političkom diskursu u Bosni i Hercegovini, naročito analizama diskursa Međunarodne zajednice, Ureda visokog predstavnika, evropskih integracija te medijskog predstavljanja društvenih i političkih procesa. S tim u vezi, M. Katnić-Bakaršić smatra se jednom od pionirki analize diskursa i kritičke analize diskursa u Bosni i Hercegovini, a njeni radovi o jeziku, moći, ideologiji i medijskom diskursu postavili su teorijske i metodološke temelje za razvoj ove discipline u domaćoj lingvistici. Isto tako, među ranijim radovima posebno se izdvaja istraživanje S. Bilbije "What will the OHR discourse be remembered by?" iz 2009. godine, koje se bavi jezičkim karakteristikama političkog diskursa Ureda visokog predstavnika u Bosni i Hercegovini. Analizirajući morfološke, sintaksičke i semantičke osobine tog diskursa, autorica pokazuje na koji način jezik

učestvuje u promoviranju određenih ideoloških pozicija i političkih ciljeva. Ovaj rad predstavlja jedno od prvih sistematičnih istraživanja političkog diskursa Međunarodne zajednice u Bosni i Hercegovini. Značajan doprinos istraživanju historijskih diskursa daju radovi S. Brkan, koja kroz kritičku analizu diskursa i sistemsku funkcionalnu lingvistiku proučava antičke tekstove, posebno biografske prikaze rimskih careva Augusta i Nerona te Ciceronove govore. U tom kontekstu izdvajaju se i istraživanja A. Čović-Filipović o propagandnoj dimenziji jezika u historijskoj štampi te jezičkim strategijama izražavanja afektivnosti u diskursu o Sarajevskom atentatu. Prisutna su i istraživanja zasnovana na kritičkoj analizi diskursa i sistemskoj funkcionalnoj lingvistici, gdje se posebno izdvajaju radovi K. Avdagića, u kojima se analizira politički diskurs visokih predstavnika u Bosni i Hercegovini te diskurs evropskih zvaničnika prema Bosni i Hercegovini, kao i istraživanja D. Majstorović, koja, također, analizira diskurs visokog predstavnika, istražujući načine na koje se kroz jezik Međunarodne zajednice konstruiraju evropski identitet, politička moć i procesi evropskih integracija u Bosni i Hercegovini. A. Šehović u svojim istraživanjima analizira odnose moći i dominacije u dramskom diskursu, pokazujući kako se društvene hijerarhije, ideološki obrasci i pozicije autoriteta oblikuju kroz jezičku interakciju dramskih likova. Ovi radovi ukazuju na to da se metode analize diskursa mogu uspješno primjenjivati i na historijske i književne tekstove, čime se dodatno proširuje istraživački domet discipline. Kada je riječ o radovima posvećenim medijskom diskursu i rodnim pitanjima, D. Majstorović u značajnom dijelu svojih istraživanja analizira načine na koje žene u Bosni i Hercegovini govore o sebi između patrijarhalnih društvenih vrijednosti i emancipacijskih težnji. Istraživanja pokazuju kako se rodni identiteti, feminitet i društvena očekivanja oblikuju kroz diskurs te kako se kroz jezik reproduciraju ili osporavaju patrijarhalni obrasci. U tom je kontekstu posebno značajno i istraživanje B. Dolić o jezičkim indikatorima rodnih stereotipa u animiranoj seriji "Peppa Pig", u kojem se kroz kritičku analizu diskursa razmatra konstrukcija rodnih identiteta i ideologija u medijskim sadržajima namijenjenim djeci. U novijem periodu primjetno je širenje istraživačkih interesa prema institucionalnoj komunikaciji i analizi

razgovora. Radovi M. Džanko o komunikaciji između ljekara i pacijenata te njena monografija "Osnove analize konverzacije i njena primjena u institucionalnoj interakciji" svjedoče o jačanju konverzacijske analize kao zasebnog istraživačkog pravca unutar bosanskohercegovačkih diskursnih studija. Pored toga, A. Hodžić-Čavkić u svojim radovima istražuje odnos jezika, identiteta i kulture, pri čemu se posebno izdvajaju analize orijentalizacije Novog Pazara, medijskog diskursa i savremenih oblika digitalne komunikacije. Lj. Jeftić fokusira se na kritičku analizu diskursa globalizacije i međunarodnih odnosa, posebno proučavajući jezik Međunarodne krizne grupe i diskurzivne mehanizme legitimacije međunarodnih intervencija u Bosni i Hercegovini. J. Marković svojim istraživanjima doprinosi razumijevanju povezanosti jezika, ideologije i društvene reprezentacije, potvrđujući interdisciplinarni karakter savremenih diskursnih studija. M. Mujagić primjenjuje kognitivnolingvističke pristupe u analizi političkog diskursa. Uz to, značajni su i radovi M. Turanovića, koji se bavi pitanjima diskursa u kontekstu društvenih i pravnih fenomena, pri čemu njegova istraživanja ukazuju na značaj jezika u oblikovanju društvenih percepcija i interpretaciji savremenih društvenih procesa.

Poglavlja u knjigama / zbornicima drugo je opsežnije poglavlje koje sistematično predstavlja radove objavljene u kolektivnim monografijama i naučnim zbornicima. Ovaj je dio posebno značajan jer svjedoči o uključenosti bosanskohercegovačkih istraživača u međunarodne naučne projekte i interdisciplinarne istraživačke mreže. Analizom bibliografskih jedinica može se uočiti da se diskursna istraživanja povezuju s kulturološkim studijama, politikom, obrazovanjem, identitetom i procesima evropskih integracija. S tim u vezi, Lj. Jeftić bavi se jezikom globalizacije i načinima na koje međunarodne organizacije kroz diskurs oblikuju političku stvarnost Bosne i Hercegovine. M. Osmankadić analizira politički diskurs Međunarodne zajednice, s posebnim fokusom na jezičke strategije moći i ideologije, dok S. Berberović istražuje ulogu konceptualnih metafora u političkom diskursu. Ovi radovi svjedoče o tematskoj raznovrsnosti i metodološkoj razvijenosti istraživanja diskursa u Bosni i Hercegovini.

Naredno poglavlje *Radovi u konferencijskim zbornicima* pruža uvid u aktuelna istraživanja predstavljena na domaćim i međunarodnim naučnim skupovima. Tematski je raspon radova vrlo širok i obuhvata istraživanja društvenih mreža, medijskog izvještavanja, političke komunikacije, identitetskih pitanja i savremenih globalnih fenomena. Karakterističan primjer predstavlja istraživanje kontrastivne diskursne analize zakonskih tekstova vezanih za Bolonjski proces u Njemačkoj i Bosni i Hercegovini V. Smailagića, koje pokazuje kako se društvene i kulturne razlike reflektiraju u diskursu institucionalnih dokumenata. Posebna vrijednost ovog poglavlja ogleda se u tome što dokumentira najnovije istraživačke trendove i omogućava praćenje razvoja discipline u realnom vremenu. Ujedno se potvrđuje i to da naučni skupovi predstavljaju važno mjesto razmjene ideja i oblikovanja novih istraživačkih pravaca u oblasti diskursnih studija.

Sljedeće poglavlje *Prikazi knjiga* ima važnu ulogu u samom razumijevanju razvoja ovih disciplina. Prikazi svjedoče o recepciji ključnih domaćih i stranih djela iz oblasti analize diskursa i kritičke analize diskursa. Posebno su značajni prikazi radova M. Katnić-Bakaršić, jedne od najvažnijih autorica u ovoj oblasti na prostoru Bosne i Hercegovine. Kroz prikaze se može pratiti kako su nova teorijska i metodološka dostignuća prihvaćena i interpretirana unutar domaće akademske zajednice.

Poglavlje *Monografije* jedno je od najvažnijih dijelova publikacije jer predstavlja samostalna naučna djela koja su značajno doprinijela razvoju discipline. Među njima se nalaze istraživanja političkog humora, diskursa moći, jezika globalizacije, medijskog predstavljanja terorizma, rodne ideologije i institucionalne komunikacije. Posebnu pažnju privlači monografija *Politički humor i javni diskurs: kognitvno-lingvistička analiza* autorica Berberović i Delibegović Džanić, koja politički humor proučava kroz prizmu teorije konceptualne integracije. Značajno mjesto zauzima i monografija M. Osmankadić o funkcijama lingvističke negacije u političkom diskursu Međunarodne zajednice u Bosni i Hercegovini, koja predstavlja jedno od najopsežnijih istraživanja političkog diskursa u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini. Isto tako, A. Mulović u monografiji *Diskursna analiza govora*

predsjednika svrgnutih tokom Arapskog proljeća istražuje politički diskurs svrgnutih arapskih predsjednika, analizirajući načine na koje se kroz jezik konstruiraju moć, legitimitet i politički autoritet u periodima društvenih i političkih kriza. Pored političkog diskursa, ključno mjesto zauzimaju istraživanja medijskog diskursa. Radovi posvećeni medijskom predstavljanju društvenih događaja, konstrukciji identiteta u medijima, izvještavanju o ratu, terorizmu, migracijama i pandemiji COVID-19 svjedoče o nastojanju istraživača da kroz lingvističku analizu rasvijetle načine na koje mediji oblikuju javno mnijenje i društvenu percepciju stvarnosti. Posebno su vrijedna istraživanja koja kombiniraju kritičku analizu diskursa s korpusnim metodama i analizom vrijednosti vijesti, čime se domaća istraživanja približavaju savremenim međunarodnim trendovima.

Nakon monografija slijedi poglavlje *Doktorski radovi*, koje omogućava uvid u razvoj novih generacija istraživača i istraživačica. Doktorske disertacije pokazuju da je analiza diskursa postala stabilno i prepoznatljivo istraživačko područje na bosanskohercegovačkim univerzitetima. Tematski, ovi radovi obuhvataju politički, medijski, akademski, književni i institucionalni diskurs, dok metodološki svjedoče o primjeni savremenih pristupa poput kritičke analize diskursa, sistemske funkcionalne lingvistike, korpusne lingvistike i multimodalne analize.

Na sličan se način referira i poglavlje *Magistarski radovi*, koje dokumentira širenje interesovanja za diskursne studije među mladim istraživači(ca)ma. Ovaj dio *Bibliografije* posebno je koristan studenti(ca)ma i istraživači(ca)ma jer pruža pregled tema koje su obrađivane na postdiplomskom nivou te ukazuje na istraživačke praznine i mogućnosti za buduća istraživanja.

U završnom dijelu knjige nalazi se *Dodatak*, koji obuhvata manji broj bibliografskih jedinica evidentiranih nakon zaključenja osnovnog korpusa i izrade indeksa. Time autorice potvrđuju svoju namjeru da *Bibliografija* bude što obuhvatnija i korisnija budućim istraživači(ca)ma. Zatim, slijede *Predmetni* i *Autorski registar*, koji predstavljaju izuzetno vrijedan navigacijski alat. Predmetni registar omogućava pregled ključnih tema, pojmova

i istraživačkih područja, dok autorski registar pruža pregled najznačajnijih imena koja su oblikovala razvoj analize diskursa i kritičke analize diskursa u Bosni i Hercegovini.

Iz svega navedenog sasvim je očito da publikacija *Analiza diskursa i kritička analiza diskursa u Bosni i Hercegovini (1999–2025): Bibliografija* daleko nadilazi okvir tradicionalne bibliografije. Jasno se uočava postepena transformacija istraživačkih interesa – od pionirskih radova koji su uglavnom bili usmjereni na politički i medijski diskurs do savremenih istraživanja koja obuhvataju pitanja roda, identiteta, multimodalnosti, digitalne komunikacije, društvenih mreža i institucionalne interakcije. Na taj način *Bibliografija* pruža svojevrsnu historiju razvoja discipline i pokazuje kako su se istraživački prioriteti mijenjali pod utjecajem društvenih i tehnoloških promjena. Upravo zbog svoje sistematičnosti, preglednosti i naučne relevantnosti ova publikacija predstavlja nezaobilazan izvor za buduća istraživanja u oblasti diskursnih studija i značajan doprinos bosanskohercegovačkoj lingvistici i humanističkim naukama.

DOI: 10.46352/23036990.2026.385
Prikaz/Review

ANTONINA KURTOK

MEĐUSLAVENSKO LEKSIČKO POSUĐIVANJE: PUTEVI KA BOSANSKOM JEZIKU

Kardaš, M., Ljevo-Ovčina, A., *Međuslavensko leksičko posuđivanje: Putevi ka bosanskom jeziku*, Sarajevo: Slavistički komitet, 2026, 244 str.

Knjiga *Međuslavensko leksičko posuđivanje: Putevi ka bosanskom jeziku* Mehmeda Kardaša i Amele Ljevo-Ovčine posvećena je slavenskim posuđenicama u bosanskom jeziku, temi koja se, unatoč svojoj važnosti za razumijevanje bosanskoga leksičkog sustava, dosad nije sustavno obrađivala u tolikoj širini. Na 244 stranice autori okupljaju i analiziraju opsežan leksički materijal, nastojeći pritom povezati pitanje podrijetla pojedinih leksema s problemima njihove leksikografske obrade, jezične uporabe i kulturnoga konteksta u kojem su se pojavili. Knjiga tako izlazi iz okvira tradicionalnoga etimološkog pristupa te se slavenske posuđenice promatraju i kao tragovi povijesnih, društvenih i kulturnih kontakata među slavenskim narodima.

Važnost knjige proizlazi i iz činjenice da problematika slavenskoga leksičkog posuđivanja u bosanskom jeziku nije do kraja istražena. Dosadašnji leksikografski opisi pokazuju različite pristupe određivanju podrijetla pojedinih riječi, a autori upravo takve nedosljednosti uzimaju kao jedno od polazišta svojega istraživanja. Posebnu pozornost posvećuju činjenici da se bosanski rječnici u znatnoj mjeri oslanjaju na leksikografska djela nastala u okviru zajedničke srpskohrvatske/hrvatskosrpske jezične tradicije. Posljedica su toga, kako pokazuju autori, brojna neujednačena rješenja pri označavanju podrijetla i etimologije pojedinih leksema.

U uvodnome se dijelu knjige daje kraći pregled slavenske jezične porodice, nakon čega slijedi teorijski pregled problematike leksičkog posuđivanja i dosadašnjih istraživanja slavenskih posuđenica. Autori pritom preciziraju metodološka polazišta i izvore na kojima se istraživanje temelji. Kao osnovni korpus odabrana su četiri rječnika bosanskoga jezika: *Rječnik bosanskoga jezika* (2010) S. Halilovića i dr., *Rječnik bosanskog jezika* (2007) I. Čedića i dr., višesveščani *Rječnik bosanskog jezika* (2010–2024) Dž. Jahića te *Rječnik stranih riječi bosanskog jezika* (2011) I. Čedića i dr. Analiza je postavljena na nekoliko razina – sinkronijskoj, dijakronijskoj i lingvokulturološkoj – što autorima omogućuje da isti leksički materijal sagledaju iz različitih perspektiva te u različitim vremenskim i funkcionalnim kontekstima. Usporedba rječničkoga korpusa pokazuje da je slavenski leksički sloj bosanskoga jezika znatno opsežniji nego što bi se moglo zaključiti iz pojedinačnih općih rječnika. Među posuđenicama najzastupljeniji su rusizmi, a zatim bohemizmi i staroslavenizmi. Nasuprot tome, posuđenice iz ukrajinskoga, bjeloruskoga, poljskoga, slovenskoga, bugarskoga i makedonskoga jezika pojavljuju se razmjerno rijetko, a neke u pojedinim rječnicima uopće nisu zabilježene. Taj podatak sam po sebi otvara niz pitanja, između ostalog: jesu li razlike posljedica stvarne zastupljenosti pojedinih skupina u bosanskome jeziku ili prije svega različitih leksikografskih kriterija? Studija se u znatnoj mjeri bavi upravo tim drugim problemom. U tom je pogledu osobito zanimljiva usporedba načina na koji četiri analizirana rječnika određuju podrijetlo leksema. Autori pronalaze niz slučajeva u kojima se iste ili etimološki bliske riječi različito označavaju, kao i primjere u kojima je podrijetlo pojedinoga leksema prema njihovu mišljenju određeno bez dovoljno čvrstoga uporišta. Jedan od takvih primjera jest leksem *ràbota*/*rȁbota*. Budući da je riječ potvrđena u bosanskim pisanim tekstovima još od srednjega vijeka, autori problematiziraju njezino označavanje kao rusizma. Slična se pitanja otvaraju i pri obradi bohemizama, staroslavenizama te pojedinih jedinica kulturno specifičnoga leksika. Ovdje se pokazuje jedna od glavnih vrijednosti knjige – autori se ne zadovoljavaju popisivanjem razlika među rječnicima, nego ih nastoje objasniti kao posljedicu nedovoljno jasno definiranih kriterija. U pojedinim se slučajevima ista vrsta

etimološkoga odnosa označava različito, dok se kod međusobno usporedivih leksema određena oznaka pojavljuje samo u jednom dijelu građe. Budući da se takve pojave mogu pronaći u više analiziranih rječnika, problem očito nadilazi pojedinačna leksikografska rješenja. Knjiga Kardaša i Ljevo-Ovčine stoga, osim deskriptivne, ima i izrazitu kritičku dimenziju: upućuje na mjesta na kojima bi buduća obrada bosanskoga leksika zahtijevala preciznije i ujednačenije kriterije.

Drugi, veći dio istraživanja usmjeren je na klasifikaciju slavenskih posuđenica. Autori razlikuju općeupotrebni i kulturno specifični leksik, pri čemu upravo potonjoj skupini posvećuju mnogo prostora. Unutar nje izdvajaju historicizme, a posebno sovjetizme, te egzotizme, eponime, egzonime, etnonime i ktetike. Takva podjela omogućuje da se posuđivanje promatra ne samo kao rezultat jezičnog kontakta, nego i kao posljedica različitih oblika kulturnoga kontakta. Riječ koja prelazi iz jednoga jezika u drugi često sa sobom, naime, donosi i naziv za određeni predmet, instituciju, društveni odnos, običaj ili povijesnu pojavu. To se posebno dobro vidi u poglavlju posvećenom historicizmima i sovjetizmima. U skupini historicizama nalaze se nazivi društvenih titula i staleža, političkih organizacija i pokreta, vojnih činova, upravnih tijela, novčanih jedinica, zanimanja i drugih pojava karakterističnih za određena povijesna razdoblja. Sovjetizmi su izdvojeni kao posebna skupina zbog specifičnoga povijesnog i ideološkog konteksta u kojem su nastajali i širili se. Autori pritom obuhvaćaju različita područja – od politike i državne administracije do gospodarstva, obrazovanja, kulture i svakodnevnoga života. Širok je i raspon egzotizama. Riječ je o leksemima kojima se označavaju specifične realije pojedinih slavenskih naroda i njihovih kultura: jela i pića, biljke i životinje, prijevozna sredstva, političke i administrativne institucije, novčane jedinice, plesovi, igre, glazbeni instrumenti, odjeća, oružje i druge kulturne pojave. Upravo ovaj dio građe dobro pokazuje koliko leksik može biti koristan za proučavanje kulturnih kontakata. Posuđivanje riječi ovdje je povezano s upoznavanjem drugih društvenih sredina, njihovih institucija, predmeta i načina života.

Zanimljivu cjelinu čini i obrada eponima, odnosno leksema koji su nastali apelativizacijom vlastitih imena. Autori ih promatraju i s tvorbenoga i s kulturološkoga aspekta te razlikuju jednostavne i složene, odnosno sintagmatske eponime. Posebno se pritom ističe njihova prisutnost u nazivlju različitih znanstvenih i stručnih područja, medicine, tehnike i društvenoga života. Time se istraživanje ne zadržava samo na leksiku opće uporabe nego obuhvaća i terminološke slojeve u kojima se također mogu pratiti tragovi međuslavenskih kontakata.

Važan dio knjige predstavlja poglavlje *Slavenske posuđenice u diskursu*, u kojemu se pažnja premješta s pitanja podrijetla na pitanje konkretne uporabe posuđenica. Time se analiza dodatno udaljava od shvaćanja posuđivanja kao jednokratnoga procesa preuzimanja riječi. U književnoumjetničkom i medijskom diskursu posuđenice mogu imati ne samo referencijalnu nego i stilsku i ekspresivnu funkciju. U tom je smislu osobito zanimljiva analiza kulturno specifičnoga leksika u prijevodnoj književnosti, području koje je, prema autorima, u dosadašnjim istraživanjima bilo relativno zanemareno. Autori upozoravaju na to da je upravo prijevod jedan od važnih puteva kojima takve riječi dospijevaju u drugi jezik i ondje se mogu postupno udomaćiti. Ovaj segment istraživanja posebno je vrijedan jer povezuje leksikološka pitanja s problematikom prevođenja i kulturnoga prijenosa, odnosno pokazuje da se međuslavenski jezični kontakt ne odvija samo neposrednim dodirom govornika različitih jezika nego i posredstvom književnih i drugih tekstova. Slična se dinamika kontekstualizacije posuđenica vidi i u suvremenome medijskom diskursu. Pojedini leksemi, među njima i sovjetizmi, mogu se u novim društvenopolitičkim okolnostima ponovno aktivirati i pritom dobiti drukčije značenjske ili stilske vrijednosti. Na taj način autori pokazuju da slavenski leksički sloj nije zatvoren i dovršen inventar povijesnih posuđenica. Naprotiv, pojedine se riječi u različitim razdobljima vraćaju u uporabu, mijenjaju kontekst i dobivaju nove funkcije.

Knjigu zaokružuje *Rječnik kulturno specifične leksike*, koji je svojevrsna praktična sinteza dijela prethodno provedene analize. Na 27 stranica okupljen je sustavno izdvojen leksički materijal, pa ovaj dio publikacije dobiva

i uporabnu dimenziju te može također poslužiti kao samostalan referentni izvor. Važna je i opsežna bibliografija u okviru koje popis sekundarne literature obuhvaća više od devedeset jedinica, uz brojne rječnike i druge izvore korištene tijekom istraživanja.

Monografija *Međuslavensko leksičko posuđivanje: Putevi ka bosanskom jeziku* donosi, dakle, znatno više od samoga popisa slavenskih posuđenica u bosanskome jeziku. Jedan od njezinih važnijih doprinosa jest sustavno suočavanje različitih leksikografskih rješenja i ukazivanje na probleme koji iz takve usporedbe proizlaze. Vrijednost istraživanja dodatno povećava povezivanje leksikografskoga i etimološkoga pristupa s korpusnim i lingvokulturološkim uvidima te uključivanje različitih tipova diskursa u analizu. Istodobno, opseg obrađene građe pokazuje koliko je područje međuslavenskoga leksičkog posuđivanja još uvijek otvoreno. Pitanja fonetske i morfološke adaptacije, semantičkih promjena, funkcionalne raslojenosti ili stvarne frekvencije pojedinih leksema ostavljaju dovoljno prostora za nastavak istraživanja, što se može smatrati još jednom vrijednošću knjige. Svojom studijom autori dakle ne zatvaraju temu, nego jasno pokazuju njezinu širinu i upućuju na probleme koje će buduća istraživanja tek trebati detaljnije razmotriti.

Knjiga je napisana pregledno i stručno te može biti korisna različitim skupinama čitatelja – od istraživača bosanskoga jezika i slavista do stručnjaka koji se bave leksikologijom, leksikografijom, jezičnim kontaktima, lingvokulturologijom i prevođenjem. Posebno je vrijedna činjenica da autori slavenske posuđenice ne izdvajaju iz šireg povijesnog i kulturnog konteksta. Promatrajući ih istodobno kao jezične jedinice i kao svjedočanstva različitih oblika međuslavenskoga kontakta, Kardaš i Ljevo-Ovčina otvaraju prostor za šire razumijevanje procesa oblikovanja bosanskoga leksičkog sustava. Njihova studija stoga predstavlja relevantan prilog bosanskoj leksikologiji i leksikografiji općenito, ali i istraživanju širih odnosa među slavenskim jezicima i kulturama.

DOI: 10.46352/23036990.2026.391
Prikaz/Review

AMELA LJEVO-OVČINA

TROJEZIČNOST U BOSANSKOHERCEGOVAČKOM ZAKONODAVSTVU

Mešanović-Meša, E., *Trojezičnost u bosanskohercegovačkom zakonodavstvu*, Sarajevo: Slavistički komitet, 2025, 182 str.

Knjiga *Trojezičnost u bosanskohercegovačkom zakonodavstvu* autorice Emire Mešanović-Meše bavi se funkcioniranjem službene trojezičnosti u Bosni i Hercegovini. Centar autoricinog istraživačkog interesa predstavlja specifičan model pripreme zakonodavno-pravnih dokumenata na bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku, koji podrazumijeva izradu triju jezičkih verzija istog sadržaja. Takav model zasniva se na obavezi poštovanja jezičkih prava i normi triju standardnih jezika, međutim, njegova praktična realizacija otvara niz pitanja koja se tiču opravdanosti jezičkih intervencija, razloga lektorskih postupaka pa i jezičke tačnosti tih dokumenata.

Monografija predstavlja nastavak autoricinog višegodišnjeg istraživanja jezika u bosanskohercegovačkom zakonodavstvu. Prije ove monografije, kao rezultat razmatranja službene trojezičnosti u Bosni i Hercegovini na primjerima zakonodavno-pravnih tekstova, Mešanović-Meša je objavila dvije monografije, prvu 2011. i drugu 2019, kao i niz radova o ovim pitanjima. U monografijama i člancima detaljno su analizirani dokumenti koji su objavljivani u službenim glasilima do 2010: u Službenom glasniku Bosne i Hercegovine, Službenim novinama Federacije Bosne i Hercegovine i Službenom glasniku Republike Srpske, pri čemu je autorica jezičke pojave razmatrala na fonološkom, morfološko-tvorbenom, sintaksičkom i leksičkom planu.

Budući da je tokom tri desetljeća funkcioniranja triju jezika u službenoj

upotrebi svaka od tri norme pretrpjela određene promjene i dopune, autorica još jedanput minuciozno razmatra način realiziranja službene trojezičnosti u bosanskohercegovačkom pravnom sistemu, s tim da u monografiji *Trojezičnost u bosanskohercegovačkom zakonodavstvu*, na primjerima novijih dokumenata, tj. zakonodavno-pravnih tekstova objavljenih u Službenom glasniku Bosne i Hercegovine od 2021. do 2024, istražuje razloge zbog kojih nastaju razlike među jezičkim verzijama, njihov normativni status te mogućnosti uspostavljanja racionalnijeg modela pripreme službenih tekstova (zakonodavno-pravnih dokumenata).

Knjiga se sastoji iz osam poglavlja, uključujući uvod, zaključak, literaturu i sažetke. U uvodnom dijelu, uz osvrt na specifičnosti administrativnog funkcionalnog stila, autorica piše o modelu trojezičke službene upotrebe u zakonodavno-pravnim dokumentima ukazujući na neekonomičnost i kompliciranost načina pripreme pravnih dokumenata prije objelodanjivanja, koji podrazumijeva njihovu pripremu u tri primjerka, na tri srodna i vrlo slična jezika, usklađena s njihovim standardnojezičkim normama, pri tome ostavljajući plan sadržaja nepromijenjenim. U šest poglavlja knjige, poslije napomena o vrsti dokumenta, Mešanović-Meša temeljito raščlanjuje šest dokumenata i njihove po tri verzije, svaki dokument u svoje tri verzije zasebno. Razlike među verzijama autorica svrstava u određenu grupu primjera u tabeli, uključujući ukupan broj pojava po kojima se verzije razlikuju te broj njihovih ponavljanja, kao i broj jednake upotrebe tih istih ili vrlo sličnih pojava, dok pojedine razlike komentira u odnosu na njihov status u svakoj normi.

Temeljita usporedba omogućava raznovrsne zaključke. Tako npr. Mešanović-Meša navodi niz zanimljivih primjera jezičkih osobina koje nisu karakteristične za jezički standard verzije u kojoj se javljaju. Također, u svakoj analizi izdvaja likove ili konstrukcije koji ne moraju biti razlike među verzijama, oni mogu biti jednakosti (npr. *izdan*, *razmjerno*, *u skladu s*, *period* i *razdoblje*, *osoba*, *fotokopija*, *iskorišten* ili *upotrijebljen*, *daljnji*, *organ*, *probni*, *dokument* i *isprava*, *također*, *dužina* i *duljina*, *na osnovi* i *na temelju*, *zavisiti od*, *čuvati*, *čuvanje*, *pohrana*, *pohranjivanje*, *pohraniti*, *direktor*,

ovlašten, *osigurati* i *osiguravati*, *suradnja*, *unutrašnji* i *unutarnji*, *list* i *novine*, *područje*, *nivo* i *razina*, *primitak* i *primanje*, *razvoj*, *upotreba*, *prijedlog izvan*, *internetska stranica*, *oblik*, *vodoravan*, *izvještaj*, *poštovati*, *skupina*, *red* i *redoslijed*, *sudjelovati*, *tablica*, *kriterij*, *neprekidno*, *udio* i *udjel*), jer su standardizirani u svim jezicima (str. 153).

Rezultati autoricinog istraživanja pokazuju i to da se znatan broj pojava po kojima se verzije razlikuju ponavlja u svakom novom izvoru, npr. *s*/*sa*, *unutrašnji*/*unutarnji*, *izdat*/*izdan*, *u skladu s* / *sukladno*, *na osnovu* / *na temelju*, *lice*/*osoba*, *nivo*/*razina*, *organ*/*tijelo*, *sistem*/*sustav*, internacionalni i domaći nazivi mjeseci, *vijeće*/*savjet*, *oblik*/*forma*, *upotreba*/*uporaba*, *uputstvo*/*uputa*, *s. r.* / *v. r.*, infinitivna ili prezentska dopuna u predikatu itd., a nerijetko se dešava da prvobitni izbor likova po verzijama dokumenta nije zadržan nego je drugačiji (npr. *opći* i *opšti*) ili je negdje čak poslužio kao jednakost za sve verzije, npr. likovi *dalji* i *daljnji* > *daljnji*, te da se zavisno od oblasti koje dokument uređuje pojavljuju tek malobrojne nove razlike – najčešće je riječ o leksičkim jedinicama (str. 151).

Zanimljivo je i to da različiti normativni priručnici triju službenih jezika različito određuju pojedine jezičke pojave koje mogu biti i standardne i nestandardne, što predstavlja poseban izazov za lektore. Za navedeno kompliciranо stanje Mešanović-Meša nudi rješenja, tj. mogućnost stvaranja zajedničkog predloška koji bi omogućio stvaranje verzije s manjim razlikama prihvatljivim svim trima normama, dok bi se razlike javljale samo na mjestima gdje zaista normativni uzusi triju normi to i zahtijevaju.

Sagledavši te razlike i uporedivši ih s normativnom ocjenom pojedinačnih standarda, autorica utvrđuje da za njima i nije bilo nužne potrebe, tj. da se najčešće trećina već načinjenih razlika pokazala kao nepotrebna, zatim da su se tri verzije jednog dokumenta mogle sačiniti bez čak polovine prvobitno prikazanih razlika da su bile upotrijebljene neke druge jedinice ili njihove forme u svim verzijama, a koje bi bile u skladu s trima standardima.

Posebno značajan doprinos autoricinog istraživanja za one koji "prevode" zakonodavno-pravne dokumente na tri službena jezika u BiH su ponuđena konkretna rješenja koja bi se mogla upotrebljavati u dokumentima

usklađenim prema normama bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika, kao što je naprimjer pisanje skraćenica za riječi *član* ili *članak*, *stav* ili *stavak*, *tačka* ili *točka*, pisanje datuma brojkama umjesto s nazivima mjeseci, pomjeranje enklitike u futuru I prema početku rečenice namjesto sastavljenog ili rastavljenog pisanja kada enklitika dolazi iza infinitiva, pisanje e- namjesto *elektronski* ili *elektronički*, *dijelom usvojen* namjesto *djelomično* ili *djelimično* usvojen itd., zaključujući da se za njima ne bi trebalo ni dugo tragati, jer u svakom standardu postoji veliki broj sinonimnih formi, istoznačnica ili bliskoznačnica koje omogućavaju da se sadržaj ne mijenja, a uvijek je moguće pronaći bar jednu od njih koja je standardizirana u sva tri jezika (str. 151). Autorica također posebno ističe i upotrebu pokretnog vokala *a* u ovim dokumentima, koja nije ustaljena, a najviše je prisutna u verziji na hrvatskom, s tim da ni u dokumentima na hrvatskom nije konstantna, te smatra da u ovim tekstovima upotreba pokretnog vokala nije opravdana.

Mešanović-Meša izdvojila je poželjne i nepoželjne jezičke odlike zakonodavno-pravnih dokumenata, ali i administrativnog stila općenito te ponudila konkretna rješenja kojima bi se u nekim slučajevima i odnos normi i ovog stila definirao i utvrdio. Knjiga *Trojezičnost u bosanskohercegovačkom zakonodavstvu* E. Mešanović-Meše predstavlja nezaobilaznu osnovu za buduća istraživanja specifičnosti bosanskog, hrvatskog i srpskog kao pravnih jezika. Može također biti temelj za potpuno drugačiju i novu pripremu triju verzija jednog dokumenta – izvornika. Pored njene izuzetne važnosti za naučnu i stručnu javnost, pored lingvista i pravnika, knjiga će biti pouzdan i bogat izvor saznanja i za najširu javnost koju zanima pitanje jezičke stvarnosti u Bosni i Hercegovini.

DOI: 10.46352/23036990.2026.395
Prikaz/Review

ERMA RAMIĆ-KUNIĆ

NEZNANOPISANIJE: UZ HISTORIJU BOŠNJAČKE KNJIŽEVNOSTI SEADA ŠEMSOVIĆA

Šemsović, S., *Historija bošnjačke književnosti*, Zagreb: Bošnjaci zajedno! – Nacionalna koordinacija Bošnjaka u Hrvatskoj, 2025, 222 str.

Historije književnosti imaju jednu nezgodnu osobinu. Činjenice u njima moraju biti tačne i onda kada kvare dobru priču. Osobito tada. Stara maksima, koja se tradicionalno vezuje za Aristotela, *Amicus Plato, sed magis amica veritas* – Prijatelj mi je Platon, ali mi je još veći prijatelj istina – možda nigdje nije primjerenija nego ondje gdje se od pojedinačnih činjenica gradi velika historijska pripovijest.

Historija bošnjačke književnosti Seada Šemsovića nastala je iz potrebe koju nema razloga osporavati. Bošnjačka književnost trebala je dobiti cjelovit književnohistorijski pregled, a činjenica da je takav posao zahtjevan, nezahvalan i izložen prigovorima ne može biti razlog da se on ne poduzme. Autor je, uostalom, svjestan težine toga posla. Već u uvodu kaže da se knjiga mogla zvati *Pregled književnog stvaranja Bošnjaka* ili *Nacrt za historiju bošnjačke književnosti*, ali je prevagnulo uvjerenje da bošnjačka književnost traje *cijeli milenij*, uz, kako sam kaže, *dodatno samopouzdanje i neizostavni inat*. Inat je katkad koristan da se knjiga napiše. Nešto je manje pouzdan kao historiografska metoda. Problem ove *Historije*, naime, nije u tome što je autor htio povezati različite dionice bošnjačkoga književnog nasljeđa. Svaka historija književnosti bira svoju građu, uspostavlja veze i kontinuitete, periodizira i, htjela to ili ne, učestvuje u oblikovanju kanona. Gdje onda počinje problem? Ondje gdje želja za kontinuitetom postane jača od građe

koja bi ga trebala dokazati; gdje se između izvora i zaključka izgubi nekoliko stepenica, a čitalac se ipak nađe na vrhu. Tada historiografska hipoteza postaje činjenica, mogućnost izvjesnost, pridjev etnik, dio stanovništva čitavo stanovništvo, a politička želja iz XIX ili XX stoljeća objašnjenje za pojavu iz XII ili XV stoljeća. Za takvo pisanje možda nam treba riječ. *Neznanopisanije* (autorska kovanica prema stsl. *писаниѥ*, što znači pisanje, spis, ono što je napisano) ne bih definirala samo kao neznanje. Neznanje je, uostalom, popravljivo i nekada može biti i bezazleno. *Neznanopisanije* prije kreće tamo gdje se o onome što se ne zna piše kao da je pouzdano poznato; gdje se pretpostavka iznosi kao činjenica, a nesigurnost skriva iza tona sigurnosti. Ovaj prikaz ne nastoji dati potpunu ocjenu *Historije bošnjačke književnosti* niti obuhvatiti sva pitanja koja ovakva knjiga nužno otvara. Polazište mu je prije svega filološko i jezičkohistorijsko, pa se u razmatranju srednjovjekovnoga i osmanskog razdoblja pažnja usmjerava na ona mjesta koja se iz te perspektive mogu pouzdanije provjeriti. Riječ je o načinu čitanja i tumačenja izvora, upotrebi stručne terminologije, paleografskim i jezičkohistorijskim određenjima, odnosu prema historiografskoj literaturi i, konačno, o tome koliko zaključci koji se izvode iz pojedinačnih podataka doista imaju uporište u građi.

Takav pristup nužno ostavlja po strani čitav niz drugih pitanja. Među njima je i ono najvažnije za knjigu koja se predstavlja kao historija književnosti, a tiče se same koncepcije književne historije, periodizacije, razumijevanja književnih procesa i poetika, kriterija vrednovanja i oblikovanja kanona, kao i načina na koji su predstavljeni pojedini autori i djela. O tim bi pitanjima trebalo govoriti zasebno i znatno opširnije, prije svega iz perspektive književnohistorijske bosnistike.

Već prva stranica poglavlja *Bosansko srednjovjekovlje* pruža primjer koji bi u manje ambicioznoj knjizi možda mogao proći kao neugodna omaška. Šemsović piše da *na ime Bošnjanin nailazimo u vladarskoj tituli ugarskog vladara Emanuela Komnena*. U toj jednoj rečenici nalaze se jedna sasvim jasna činjenična greška i jedna ozbiljna filološka nepreciznost. Manojlo I Komnen, koji je vladao od 1143. do 1180. godine, nije bio ugarski vladar

nego bizantski car. Dalje, Ugarska nije bila država kojom je vladao, nego jedan od glavnih političkih i vojnih suparnika Bizanta na Balkanu, protiv kojega je Manojlo više puta ratovao. Kako je onda bizantski car postao *ugarski vladar*? Odgovor se, po svemu sudeći, krije upravo u njegovoj titulaturi. U koncilskom ediktu iz 1166. uz Manojlovo ime niže se čitav niz epiteta: *Dalmatikos, Ouggrikos, Bosthnikos, Chrovatikos* i drugi. To nisu nacionalne legitimacije u današnjem smislu, nego trijumfalni carski epiteti, nastavak stare rimske prakse *cognomina devictarum gentium*: car svojim titulama pripisuje pobjede nad zemljama i narodima nad kojima je ostvario ili isticao svoju vlast i pretenzije. Manojlo je, dakle, *Ouggrikos* upravo kao pobjednik nad Ugrima, a ne zato što je bio ugarski kralj. Pročitati taj epitet kao podatak o tome kojoj je državi pripadao znači izvrnuti njegov smisao. Nešto je drukčiji, ali ništa manje važan problem s oblikom *Bosthnikos*. On jeste vezan za Bosnu i nesumnjivo je važan podatak za njezinu historiju u XII stoljeću. Ali nije isto reći da Manojlo u svojoj titulaturi ima pridjevski epitet izveden od imena Bosne i tvrditi da se u njoj nalazi *ime Bošnjanin*. U samome grčkom tekstu ne stoji slavenski etnik *Bošnjanin* ni *Bošnjani*. Riječ je o pridjevskom obliku, približno *bosanski*. Da to nije cjepidlačenje oko jedne gramatičke kategorije, pokazuje drugi bizantski tekst iz istoga političkog vremena. Mihajlo Anhijalski zasebno spominje Hrvata, *ho Chorvates*, i Bosanca, *ho Bosnaios* (ὁ Βοσναῖος). Bizantski tekstovi, dakle, mogu razlikovati pridjev izveden od Bosne od imenice kojom se označava njezin stanovnik. Upravo se ta razlika u Šemsovićevoj rečenici izgubila. Jedna kratka rečenica tako uspijeva bizantskog cara pretvoriti u ugarskog vladara, a grčki pridjevski epitet u neposrednu potvrdu slavenskog etnika. Prvo je obična historijska greška. Drugo je nešto zanimljivije: primjer kako se između izvora i njegova prepričavanja može izgubiti upravo ona jezička razlika na kojoj počiva zaključak. To više nije pitanje različitih historiografskih škola. To je pitanje šta u izvoru zaista piše.

Nije, međutim, riječ samo o jednoj grešci. Već nekoliko redova dalje srednjovjekovna Evropa dobija opis koji bi teško izdržao i provjeru u ponekom starijem školskom udžbeniku. Evropski srednji vijek, piše Šemsović

(2025, str. 45), bio je obilježen "hiperkristijanizacijom svih sfera ljudskog života", "svako odstupanje od propisanih principa mišljenja" kažnjavano je inkvizicijom, a književnost se razvijala "isključivo kao crkvena i prepisivačka", zbog čega joj "manjka individualizma" i "lišena je kreativnosti", "što u Bosni nije bio slučaj". Teškoća s ovim opisom nije samo u njegovoj gruboj generalizaciji. Problem počinje već s hronologijom. Institucionalno oblikovanje srednjovjekovne inkvizicije vezuje se za kraj XII stoljeća, osobito za dekret *Ad abolendam* iz 1184, dok se papinski inkvizitori pojavljuju od 1230-ih godina. Ni predmet njihova djelovanja nije bilo naprosto svako odstupanje od dopuštenoga mišljenja: u jednoj od utjecajnih srednjovjekovnih definicija hereze, onoj Roberta Grossetestea, naglasak je upravo na javnom i tvrdokornom zastupanju učenja protivnog crkvenom nauku. Paweł Kras (2020, str. 18–28) upozorava da predstava inkvizicije kao svemoćne ustanove koja progoni svaki čin neposluha i svaku manifestaciju nezavisnoga mišljenja pripada kasnijem oblikovanju "crne legende" o inkviziciji. Još manje može opstati tvrdnja o književnosti koja se širom srednjovjekovne Evrope razvijala "isključivo kao crkvena i prepisivačka" i bila "lišena kreativnosti". Dante, Boccaccio i Chaucer ovdje su gotovo prelagan odgovor jer problem počinje mnogo prije njih. Već XII i XIII stoljeće imaju trubadursku liriku, *chansons de geste*, viteški i dvorski roman, *lais*, *fabliaux* i druge svjetovne žanrove; sačuvano je oko 2.500 trubadurskih pjesama, a srednjovjekovni roman izrasta u panevropski književni fenomen (Akehurst – Davis, 1995, str. 11–18, 21–60; Busby, 2008, str. 139–152; Krueger, 2000, str. 1–10). Tu su i islandske sage, čiji se složeni književni razvoj može pratiti od kraja XII stoljeća nadalje (Andersson, 2006, str. 1–20). Uostalom, ni samo prepisivanje u srednjem vijeku nije suprotnost kreativnosti kakvom ga ova rečenica prešutno čini. Prevođenje, prerada, interpolacija, prilagođavanje i novo uobličavanje naslijeđenih priča bili su normalni oblici srednjovjekovnoga književnog stvaranja. Krueger (2000, str. 1–10) upravo historiju srednjovjekovnoga romana opisuje kao historiju prevođenja i transformacije, prilagođavanja i preoblikovanja. Ni "manjak individualizma" nije kategorija koju je moguće tako usputno pripisati jednom mileniju evropske kulture. O prirodi srednjovjekovne individualnosti postoji čitava historiografska

rasprava: Colin Morris (1987, str. 64–120) pojavu snažnije svijesti o individualnom smješta upravo u razdoblje 1050–1200, dok Sverre Bagge (1993, str. 327–350) tu tezu kasnije korigira i nijansira, ali ni on ne poriče snažne oblike subjektivnosti u srednjovjekovnim tekstovima. O tome se, dakle, može raspravljati; teško ga je svesti na tvrdnju da je evropskoj srednjovjekovnoj književnosti individualizma naprosto "manjkalo". Najzanimljivije je, ipak, ono završno: "što u Bosni nije bio slučaj". Nekoliko stranica poslije Šemsović će sam napisati da bosansku srednjovjekovnu književnost čine crkvena i apokrifna književnost, profana književnost, epigrafika i administrativno-pravni tekstovi, pri čemu Aleksandridu označava kao "tek jedinu svjetovnu književnu temu" (Šemsović, 2025, str. 49–50). Potom će pobrojati čitav korpus bosanskih evanđelja, misala i zbornika (str. 53–54), a kada stigne do te jedine izdvojene profane teme, napisat će da je "Bosanska Aleksandrida nastala kao prijepis jednog ili više predložaka". Drugim riječima, crkvena književnost i prepisivanje, kojima je nekoliko stranica ranije trebalo pokazati osiromašenost evropskoga srednjovjekovlja, sada se sasvim prirodno pojavljuju unutar korpusa bosanske srednjovjekovne književnosti. To, naravno, ne znači da bosanska srednjovjekovna pismenost i književnost nemaju vlastite osobenosti. Upravo suprotno: one su dovoljno zanimljive da im nije potrebna ovakva usporedba. Herta Kuna bosansku srednjovjekovnu književnost smješta u širi kršćanski i slavenski srednjovjekovni kontekst, a sačuvani sekularni korpus tretira izrazito oprezno; Berlinsku Aleksandridu razmatra kao prepis, dok njezinu raniju prisutnost u Bosni ostavlja na razini argumentirane pretpostavke (Kuna, 2008, str. 264, 351). Rezultat Šemsovićeva poređenja zato je neobičan: evropska književnost najprije se mora dovoljno osiromašiti da bi bosanska mogla izgledati kao iznimka. Srednjovjekovna Evropa ostaje bez svojih svjetovnih žanrova, bez autorskih poetika i gotovo bez književne invencije, dok se ono što je u Evropi predstavljeno kao znak neinventivnosti – crkvena književnost i prepisivanje – nekoliko stranica kasnije bez teškoće prihvata kao sastavni dio bosanskoga korpusa. Tako se osobenost jedne književne tradicije ne pokazuje. Kontrast je već proizveden načinom na koji je opisana druga strana usporedbe. Sklonost prema apsolutnim tvrdnjama prati cijelu

knjigu. Pozivajući se na Mustafu Imamovića, Šemsović piše da je Bosna, "kako je to u najnovijoj historijskoj literaturi dokazano, bez sumnje najstarija južnoslavenska ranofeudalna država" (Šemsović, 2025, str. 45; prema Imamović, 1998, str. 27). Problem nije u tome što se o starini bosanske političke organizacije ne može raspravljati. Može, i raspravlja se. Problem nastaje onda kada se jedna historiografska interpretacija predstavi kao pitanje koje je "dokazano" i riješeno "bez sumnje".

Dalje, Šemsović prelazi s evropskoga srednjovjekovlja na njegova bosanskog stanovnika i piše: "Budući da je stanovnik srednjovjekovne Bosne sebe nazivao 'bosanskim krstjaninom', te da nije pripadao ni Pravoslavnoj ni Katoličkoj crkvi niti ih je priznavao, utemeljio je vlastitu vjersku instituciju pod imenom Crkva bosanska..." (Šemsović, 2025, str. 46).

Koji stanovnik?

Krstjanin nije bio opći naziv za stanovnika srednjovjekovne Bosne. Pejo Ćošković pokazao je da su bosanski i dubrovački savremenici tim nazivom dosljedno označavali pripadnike duhovnog staleža Crkve bosanske, jasno ih razlikujući od svjetovnjaka, "mirskih ljudi", odnosno laika (Ćošković, 2005, str. 14–15). Izraz *krstjanin* označavao je pripadnike crkvenoga reda; svi strojnici bili su krstjani, ali svaki krstjanin nije morao biti strojnik (Dautović, 2020, str. 27). Naziv koji kod Šemsovića postaje ime stanovnika zemlje imao je, dakle, mnogo uže i institucionalno određeno značenje.

Zanimljivo je da trag te razlike postoji već na istoj stranici njegove knjige. Odmah poslije tvrdnje o "stanovniku srednjovjekovne Bosne" Šemsović prenosi tekst u kojem se odvojeno spominju "mrsni ljudi", "krstjani i krstjanice" i "pravi krstjani i prave krstjanice". Ni citat koji je sam odabrao kao objašnjenje Crkve bosanske, prema tome, ne dopušta da se riječ *krstjanin* pretvori u zajedničko ime stanovnika Bosne. Ni nastavak rečenice, prema kojem taj stanovnik "nije pripadao ni Pravoslavnoj ni Katoličkoj crkvi niti ih je priznavao", ne može izdržati provjeru. Emir O. Filipović Crkvu bosansku opisuje kao redovničku organizaciju koja je izrasla u institucionalnoj praznini nastaloj nakon premještanja bosanskog biskupa i kaptola iz Vrhbosne u Đakovo sredinom XIII stoljeća. Na istoj stranici

govori o franjevačkoj misiji, katoličkom stanovništvu u rudarskim i trgovačkim središtima, a franjevce i Crkvu bosansku naziva sastavnim elementima "multikonfesionalnog bosanskog društva" (Filipović, 2019, str. 49). Za XV stoljeće Ćošković izričito govori o djelovanju Crkve bosanske, Katoličke i Pravoslavne crkve, uz različit društveni položaj, utjecaj i brojnost njihovih sljedbenika, te upravo zbog toga govori o složenoj vjerskoj pripadnosti stanovništva (Ćošković, 2005, str. 18–19). Pravoslavna prisutnost pritom nije bila jednaka u svim krajevima, nego se naročito pouzdano prati u Humu, gornjem Podrinju, Polimlju i drugim oblastima uključenim u proširenu bosansku državu. Neobičan je i glagol *utemeljio*. Crkva bosanska nije nastala tako što je neki kolektivni "stanovnik Bosne" odbacio katoličanstvo i pravoslavlje pa osnovao vlastitu crkvu. I njezin nastanak smještaju u mnogo složeniji institucionalni proces povezan s krizom bosanske biskupije, njezinim izmještanjem iz Bosne i prekidom dotadašnjih odnosa s Rimom. Dautović taj proces opisuje kao nastanak autonomne crkvene organizacije na osnovama ranije bosanske dijeceze, a Filipović kao izrastanje Crkve bosanske u institucionalnoj praznini koja je nakon toga ostala (Dautović, 2021, str. 97–125; Filipović, 2019, str. 49). Zato pitanje *Koji stanovnik?* nije retorička dosjetka. Ono pogađa samu konstrukciju rečenice. Naziv jedne crkvene skupine pretvoren je u naziv stanovništva, pripadnost jednoj vjerskoj zajednici u vjeru čitave zemlje, a dug i složen institucionalni proces dobio je zamišljenoga kolektivnog osnivača. Srednjovjekovna Bosna time ne postaje jasnija. Samo postaje jednostavnija nego što je bila.

A jednostavnost je u ovoj knjizi često skupa.

Na str. 47 autor najprije razumno napominje da je nasljeđe srednjovjekovne Bosne "u načelu baština svih bosanskohercegovačkih žitelja", ali već nekoliko rečenica potom istraživače dijeli na "bošnjačke" i "druge", pri čemu su od tih "drugih", po njegovoj procjeni, samo rijetki bosansko srednjovjekovlje posmatrali "neostrašćeno". Već bi takva podjela zahtijevala više od navodnika: pripadnost istraživača jednoj savremenoj nacionalnoj zajednici sama po sebi nije ni historiografska metoda ni kriterij

pouzdanosti njegova rada. Još veći problem nastaje u sljedećoj rečenici. Šemsović navodi da su tokom historije u Bosni bile u upotrebi "glagoljica, ćirilica, bosančica, arebica, latinica i jevrejsko raši pismo", a zatim zaključuje: "Svako od ovih pisama upotrebljavano je za pisanje tekstova na bosanskom jeziku" (Šemsović, 2025, str. 47). Pismo i jezik ovdje su, međutim, dvije različite stvari, baš kao što nisu isto mjesto nastanka rukopisa i jezik na kojem je taj rukopis napisan. Glagoljica to najbolje pokazuje. Ako se misli na Grškovićev i Mihanovićev odlomak apostola iz XII stoljeća, relevantna literatura ih ne opisuje naprosto kao tekstove "na bosanskom jeziku". Za Mihanovićev odlomak utvrđuje se da je staroslavenska jezička norma vrlo dobro očuvana i da se zbog malog broja redakcijskih osobina njegova redakcijska pripadnost ne može pouzdano odrediti. Najnovija istraživanja zato i govore o pokušajima utvrđivanja njihove bosanske redakcijske i dijalekatske pripadnosti, a ne o samorazumljivoj činjenici da su napisani narodnim bosanskim jezikom (Ramić-Kunić; Kardaš, 2024, str. 329). Kod raši pisma razlika je još očiglednija. Ono jeste dio bosanskohercegovačke kulturne historije, ali je kod bosanskih Sefarda prvenstveno služilo za pisanje judeošpanskoga jezika. Činjenica da taj judeošpanski, nakon stoljeća kontakta, sadrži slavenske i bosanske jezičke elemente ne pretvara ga u bosanski tekst. Ako se tvrdi da je rašijem pisan i bosanski jezik, potrebno je pokazati takav tekst ili korpus; samo postojanje raši pisma u Bosni nije dovoljan dokaz. Tako se u jednoj naizgled bezazlenoj rečenici sastaju stvari koje bi upravo historija književnosti morala razdvojiti: pismo kojim je nešto zapisano, jezik na kojem je napisano, redakcija književnog jezika, mjesto na kojem je tekst nastao i kulturna tradicija kojoj ga historiografija naknadno pripisuje. Glagoljski crkvenoslavenski rukopis mogućega bosansko-humskog porijekla nije samim tim rukopis na bosanskom narodnom jeziku, kao što judeošpanski tekst bosanskoga Sefarda pisan rašijem nije zbog toga bosanski tekst. Jedno je historija pisama na prostoru Bosne, drugo historija jezika, a treće historija književnosti. One se dodiruju, ali nisu sinonimi.

Još neugodniji problem nalazi se u opisu srednjovjekovnih evanđelja. Šemsović najprije među "najznačajnije crkvene kodekse bosanskog srednjovjekovlja" uvrštava i *Miroslavljevo evanđelje*, da bi već nekoliko rečenica poslije napisao kako je ono pisano ćirilicom i srpskom redakcijom staroslavenskoga jezika te da "prema jeziku, pismu i strukturi" pripada srpskoj, a "prema prostoru nastanka i likovnom uređenju" bosanskoj srednjovjekovnoj književnosti. Odmah zatim kao važnu strukturnu razliku između bosanske i srpske rukopisne tradicije navodi to što su bosanska evanđelja "dominantno tetraevanđelja" koja sadrže četiri evanđelja u kontinuitetu, "Apostol i Apokalipsu te brojne poslanice", dok su srpska srednjovjekovna evanđelja "aprakosna" (Šemsović, 2025, str. 53–54).

Već je terminološki ovdje nešto pošlo po zlu. *Tetraevanđelje* je, doslovno, četveroevanđelje: kodeks koji sadrži četiri kanonska evanđelja – Matejevo, Markovo, Lukino i Ivanovo – u kontinuiranom tekstu. Apostol, apostolske poslanice i Apokalipsa ne pripadaju definiciji tetraevanđelja. Oni mogu zajedno s evanđeljima biti sastavni dijelovi većeg zbornika, ali tada govorimo o različitim tekstovnim cjelinama unutar istoga kodeksa. Hvalov zbornik upravo to lijepo pokazuje: četiri evanđelja, Apokalipsa, Djela apostolska, katoličke i Pavlove poslanice navode se kao zasebne cjeline, a ne kao sadržaj jednoga tetraevanđelja. Očito je da se ovdje pojam četveroevanđelja miješa s pojmom zbornika. Ni opozicija "bosansko tetraevanđelje – srpski aprakos" ne može se postaviti tako kategorički. Srpska srednjovjekovna rukopisna tradicija poznaje i aprakose i četveroevanđelja. Među srpskim rukopisima navode se, između ostalih, Raškohilandarsko, Vojvodićko i Šišatovačko tetraevanđelje, dok je Mokropoljsko četvorojevanđelje iz XIII stoljeća još Mitar Pešikan obradio kao spomenik staroserpske pismenosti (Pešikan, 1973, str. 61–88; Jurić-Kappel, 2022, str. 405). Razlika, dakle, može biti u učestalosti pojedinih tipova knjiga i u tradiciji njihove upotrebe; ne može se od toga načiniti čista granica po kojoj bi bosansko značilo *tetra*, a srpsko *aprakos*. Upravo zato je posebno nezgodno što se u istoj argumentaciji našlo *Miroslavljevo evanđelje*. Ono samo nije tetraevanđelje nego puni aprakos. Njegova jezička i redakcijska pripadnost

također je složenija od jednostavne podjele koju nudi Šemsović. U dijelu filološke literature određuje se kao spomenik zetsko-humske redakcije staroslavenskoga jezika, odnosno zetsko-humskoga pravopisnog tipa, dok ga srpska filološka tradicija uglavnom svrstava u srpskoslovensku pismenost, uz jasno prepoznavanje zetsko-humskih grafijskih i pravopisnih osobina. Veza *Miroslavljeva evanđelja* s Humom, naravno, nije sporna. Kodeks je izrađen za kneza Miroslava, humskog vladara, a njegova iluminacija pokazuje snažne zapadne, romaničke utjecaje i nesumnjivo je važna za razumijevanje kasnije rukopisne tradicije na bosansko-humskom prostoru. Ali iz naručioca, prostora s kojim je rukopis povezan i likovnoga sloja ne slijedi automatski njegova pripadnost "bosanskoj srednjovjekovnoj književnosti". Herta Kuna, koja *Miroslavljevo evanđelje* vrlo ozbiljno uključuje u razmatranje bosansko-humske pismenosti, upravo je na tom mjestu opreznija: u zaključku svoje sinteze kaže da ono, premda vezano za humski prostor i važno za kasniji razvoj, "u strogom smislu riječi ne pripada užoj bosanskoj srednjovjekovnoj književnosti" (Kuna, 2008, str. 350). Problem, dakle, nije samo u jednom pogrešno objašnjenom terminu. U nekoliko rečenica pomiješani su tip knjige, sadržaj zbornika, jezička redakcija, pravopisni tip, mjesto ili pretpostavljeno mjesto nastanka, likovni stil i pripadnost književnoj tradiciji. Tetraevanđelje postaje knjiga s Apostolom i Apokalipsom, statistička razlika između dviju rukopisnih tradicija pretvara se u njihovu strogu opoziciju, a *Miroslavljevo evanđelje*, koje je puni aprakos i koje se u filološkoj literaturi određuje unutar srpskoslovenskoga odnosno zetsko-humskoga redakcijskog i pravopisnog kruga, proglašava se bosanskim po prostoru i iluminaciji. Takve se kategorije mogu preplitati. Ne mogu se, međutim, međusobno zamjenjivati.

Ovdje *Historija* više ne pojednostavljuje samo nacionalnu genealogiju. Pojednostavljuje samu filologiju. Na istoj stranici nalazi se možda još poučniji primjer načina zaključivanja. Govoreći o malobrojnosti sačuvane apokrifne građe, autor piše da su za to "u načelu zaslužne obje zvanične crkve", a posebno crkve i manastiri pravoslavne orijentacije. Razlog? Upravo su u njihovim priručnim bibliotekama pronađeni brojni rukopisi, "što ukazuje

na činjenicu da je na tim mjestima uništavano sve što nije pripadalo zvaničnoj dogmi".

Ne ukazuje.

To što je neki rukopis na određenome mjestu pronađen dokaz je da je ondje sačuvan. Da bi isto mjesto bilo proglašeno mjestom sistematskog uništavanja drugih rukopisa, potreban je drugi dokaz. Možda takav dokaz postoji; u ovoj knjizi nije ponuđen. Umjesto njega ponuđena je sintagma "što ukazuje na činjenicu".

Ta sintagma zaslužuje pažnju. Ona je mali stroj za proizvodnju izvjesnosti. U njega ubacite pretpostavku, na drugoj strani izađe činjenica.

Prijelaz u osmansko razdoblje ne mijenja mnogo. Na str. 58 Šemsović piše da "mnogi istraživači smatraju" kako su zatečeni krstjani rado prihvatili islam zbog lošeg iskustva s pravoslavnom i katoličkom crkvom, ali i zbog "dogmatske bliskosti Crkve bosanske i islama", čime se, prema autoru, dobija odgovor na "mistični nestanak Crkve bosanske" (Šemsović, 2025, str. 58). "Mnogi istraživači" ovdje nije izmišljeno uporište. Takva historiografska linija zaista postoji. Ali upravo se iza te neodređene množine kriju vrlo različiti stavovi, od starih bogumilskih konstrukcija do mnogo opreznijih pokušaja da se podaci iz ranih osmanskih deftera povežu s konfesionalnom slikom kasnosrednjovjekovne Bosne. Nenad Filipović, naprimjer, još je 1991. pretpostavio da su većinu islamiziranih u prvim desetljećima osmanske vlasti mogli činiti bivši pripadnici Crkve bosanske, ali je to izričito označio kao pretpostavku, izvedenu iz teritorijalnog rasporeda konverzija i odsustva sigurnih tragova katoličkih i pravoslavnih crkava u pojedinim oblastima. Istovremeno je utvrdio da je islamizacija u prva dva desetljeća bila neznatna – oko tri posto ukupnog stanovništva (Filipović, 1991, str. 64–65). Još na početku istoga rada upozorio je da su starija tumačenja, među njima i Solovjevljevo povezivanje nestanka "bogumilstva" s islamizacijom, nastajala na parcijalnoj, često kasnoj građi i otvarala prostor "ishitrenim hipotezama" (Filipović, 1991, str. 53). Drugim riječima, čak ni starija orijentalistička literatura nije tako jednostavna kako bi se iz Šemsovićeve rečenice moglo zaključiti.

Jedno je pretpostaviti da su među ranim konvertitima bili i pripadnici Crkve bosanske; sasvim je drugo iz toga izvesti da su krstjani kao zajednica "rado prihvatili islam", da je razlog bila njihova "dogmatska bliskost" s islamom i da je time objašnjen nestanak njihove crkvene organizacije. Upravo je tu važan Emir O. Filipović. Njegova monografija *Bosansko kraljevstvo i Osmansko carstvo (1386–1463)* ne bavi se postepenom islamizacijom nakon 1463. godine – njezin se hronološki okvir završava osvajanjem Kraljevstva – pa ga ne treba navoditi kao neposrednog protivnika teorije o kasnijim konverzijama. Ali ono što Filipović pokazuje za stanje prije osvajanja ozbiljno otežava Šemsovićevu konstrukciju. Već u uvodu među historiografske stereotipe o bosansko-osmanskim odnosima ubraja tvrdnju da su "bosanski krstjani krivi za propast Bosanskog kraljevstva", a upozorava i da prenaglašavanje vjerske problematike proizvodi redukcionističko i pojednostavljeno čitanje složenih historijskih procesa (Filipović, 2019, str. 39–40). Filipović Crkvu bosansku ne opisuje kao vjeru stanovništva koje će se zatim kolektivno pretočiti u islam, nego kao hijerarhijski oblikovanu redovničku organizaciju koja djeluje unutar multikonfesionalnog bosanskog društva. Na istoj stranici na kojoj govori o njezinu institucionalnom položaju govori i o franjevcima i katoličkom stanovništvu te izričito određuje Crkvu bosansku i franjevce kao sastavne elemente "multikonfesionalnog bosanskog društva" (Filipović, 2019, str. 49). Još je važnije stanje neposredno pred 1463. godinu. Filipović pokazuje da je kralj Tomaš 1459. poduzeo "temeljito čišćenje sljedbenika Crkve bosanske iz svog kraljevstva" (Filipović, 2019, str. 395), pozivajući se pritom na rad Peje Ćoškovića o Tomaševu progonu i novije istraživanje Luke Špoljarića. Dakle, Crkva bosanska nije dočekala osmansko osvajanje kao netaknuta, brojna i društveno homogena zajednica koja zatim iznenada "mistično" nestaje. Njezino ozbiljno slabljenje i progon prethode konačnom padu Kraljevstva.

Najizravnije je, međutim, upravo Šemsovićeve tri povezane pretpostavke – bogumilski karakter Crkve bosanske, masovni prijelaz njezinih pripadnika na islam i navodnu sličnost bogumilstva i islama – analizirala Ines

Aščerić-Todd. U studiji *Patarenes, Protestants and Islam in Bosnia: Deconstructing the Bogomil Theory* ona teoriju prema kojoj su pripadnici Crkve bosanske gotovo odmah nakon osvajanja masovno prešli na islam ocjenjuje kao gotovo jednako slabo potkrijepljenu kao i suprotnu teoriju o prisilnim konverzijama. Upozorava da je članstvo Crkve bosanske još uoči osvajanja bilo znatno reducirano te da se u osmanskim registrima za razdoblje od 1463. do kraja XVI stoljeća može identificirati oko sedam stotina osoba povezanih s posebnom crkvenom organizacijom – podatak koji teško podupire sliku o brojnoj zajednici koja se u masi pretočila u muslimansko stanovništvo (Aščerić-Todd, 2022, str. 214–215). Još manje je samorazumljiva "dogmatska bliskost". Aščerić-Todd prati porijeklo upravo te ideje i pokazuje da je riječ o historiografskoj konstrukciji koja se oblikovala mnogo prije ozbiljnijega rada s osmanskom građom. Kada navodne sličnosti podvrgne teološkoj provjeri, dolazi do suprotnog problema: ako se Crkvi bosanskoj već pripiše bogumilska, odnosno neomanihejska dualistička teologija, njezin je temeljni dualizam nespojiv s islamskim monoteizmom. Isto vrijedi i za niz navodnih podudarnosti u praksi, koje se raspadaju kada se vrate u vlastiti teološki kontekst (Aščerić-Todd, 2022, str. 224–228).

Zato formulacija "mnogi istraživači smatraju" ovdje nije dovoljna. Čitaocu je trebalo reći koji istraživači, kada i na osnovu čega to smatraju, a zatim pokazati šta je s tom tezom učinila kasnija historiografija. U knjizi objavljenoj 2025. nije dovoljno prenijeti jednu staru interpretacijsku liniju kao da se njezin naučni status u međuvremenu nije promijenio. Posebno ne kada se tri različite tvrdnje – da su rani konvertiti mogli dolaziti iz kruga Crkve bosanske, da je došlo do masovne konverzije i da ju je izazvala nekakva dogmatska bliskost s islamom – spoje u jednu rečenicu.

"Mnogi istraživači smatraju" može biti početak historiografskog pregleda. Ne može biti njegov kraj.

A onda dolazi brojka koja zaslužuje posebno mjesto u ovoj historiji neznanopisanija.

Objašnjavajući nastanak alhamijado pismenosti, Šemsović piše da je "više od 90% ukupnog stanovništva pismeno – umije učiti Kur'an", ali da

to poznavanje pisma "ne može upotrebljavati ni za što drugo" (Šemsović, 2025, str. 63).

Više od devedeset posto. Ukupnog stanovništva. Za taj procenat nema izvora. Ne kaže se na koje se stoljeće odnosi, koja je populacija obuhvaćena niti na temelju kakva popisa, izvještaja ili historiografske procjene je dobijen. Sintagma "ukupno stanovništvo" pritom je osobito nezgodna. Ako doista znači ono što piše, onda obuhvata i nemuslimansko stanovništvo Bosne, premda se kao kriterij pismenosti navodi sposobnost učenja Kur'ana. Sama ta sposobnost, naravno, nije bez značenja. Tradicionalna mektepska pouka upravo je imala za jedan od svojih osnovnih ciljeva da djeca nauče čitati Kur'an i steknu osnovna vjerska znanja (Duranović, 2023, str. 80–87). Ali iz sposobnosti čitanja ili recitiranja kur'anskoga teksta ne slijedi automatski opća funkcionalna pismenost, osobito sposobnost samostalnog čitanja i pisanja na maternjem jeziku. Šemsović tu razliku, zapravo, sam otvara kada odmah nakon tvrdnje o devedesetpostotnoj pismenosti dodaje da se to znanje pisma nije moglo koristiti "ni za što drugo". Može se dokumentirati široka rasprostranjenost vjerske pouke među muslimanskim stanovništvom; može se dokumentirati da je čitanje Kur'ana bilo temeljna zadaća mekteba; može se pratiti i širenje pismenosti različitih tipova. Ali, između toga i tvrdnje da je više od devedeset posto ukupnog stanovništva Bosne bilo pismeno nalazi se statistički skok za koji bi morao postojati vrlo ozbiljan izvor.

Ni sljedeći korak – da se "tadašnji čovjek dosjetio" svoje poznavanje arapskoga pisma upotrijebiti za bosanski – ne može zamijeniti historiju nastanka i razvoja jedne grafijske prakse. Harun Buljina razvoj arebice pokazuje kao dug proces, osobito prateći intenzivirana nastojanja bosanskomuslimanskih učenjaka od kraja XVIII i kroz XIX stoljeće da prilagođeno arapsko pismo koriste, razvijaju i standardiziraju za pisanje bosanskoga jezika (Buljina, 2023, str. 325–351). Između pojedinačnih ranijih alhamijado zapisa i kasnijih pokušaja normiranja postoje stoljeća različite rukopisne prakse; teško ih je sažeti u trenutak u kojem se neko naprosto "dosjetio".

Brojka od 90% tako ostaje ono što je bila na početku: brojka bez pokazane računice. Brojka djeluje naučno. Fusnota bi je samo uznemirila.

Na prethodnoj stranici nailazimo i na tvrdnju da će alhamijado "kod svih naroda gdje se pojavljuje ostati na razini pučke književnosti" (Šemsović, 2025, str. 62). Ovdje problem nije samo riječ *pučka*, koja ostaje nedefinirana, nego ponovo ono "kod svih naroda". Ako autor misli na alhamijado pismenost u širem smislu, tvrdnja očito ne stoji: bosanska tradicija obuhvata ne samo poeziju i prozu nego i leksikografiju, gramatičko-pravopisne priručnike i publicistiku (Kalajdžija, 2012, str. 277–290). Moriska aljamiado tradicija poznaje, između ostaloga, prijevode Kur'ana s komentarima i rukopise islamskoga prava, dakle tekstove koje je teško svesti na "pučku književnost". Ako se, pak, misli samo na književnost u najužem estetskom smislu, onda bi trebalo objasniti šta ovdje znači *pučka* i na osnovu kakva komparativnog korpusa važi za "sve narode". Ponovo se, dakle, pojavljuje ista potreba za totalnom rečenicom. "Svi", "nikada", "isključivo", "jedini", "najstariji" riječi su koje u ovoj knjizi vrijedi pratiti gotovo kao posebnu stilsku figuru. Što je područje tvrdnje šire, ograda je manja.

Sličnu sigurnost nalazimo mnogo ranije, u poglavlju o usmenoj književnosti. Sevdalinka je najprije pjesma koja "nikada neće pjevati o ljubavi", da bi svega nekoliko redova niže bila definirana kao "lirska ljubavna pjesma" (Šemsović, 2025, str. 16). Jasno je šta je autor vjerovatno želio kazati: sevdalinka ne raspravlja o ljubavi kao apstraktnom pojmu nego je uprizoruje kroz konkretnu situaciju čežnje, susreta, zabrane, rastanka, zanosa ili bola. Ali upravo je tu Muhsin Rizvić davno ponudio formulaciju kojoj takav problem nije bio potreban: "Sevdalinka, prema tome, nije prosto pjesma o ljubavi, ona je pjesma o sevdahu" (Rizvić, 1969, str. 455). Jedna riječ – *prosto* – ostavlja mjesto i za ljubav i za specifičnost sevdaha. Šemsovićevo *nikada* ostavlja nekoliko redova između tvrdnje da sevdalinka ne pjeva o ljubavi i definicije da je ona ljubavna pjesma. Između onoga što je pisac vjerovatno mislio i onoga što je napisao postoji upravo ona disciplina zbog koje postoje terminološka preciznost, argument i lektura stručnoga teksta. Katkad je za razliku dovoljna jedna riječ. Ovdje je to *nikada*. Na str. 63 dovoljan je jedan procenat.

Još je problematičnije kada se iz društvenoga običaja ašikovanja izvede gotovo zatvoren etiološki lanac: "strogi principi ašikovanja" najprije su, prema Šemsoviću, "proizveli" emociju, potom samu pjesmu, pa se zaključuje da je sevdalinka karakteristična "isključivo za muslimansku urbanu sredinu Bosne i Sandžaka", dok se njezina pojava na drugim mjestima i u drugim kulturama objašnjava "isključivim fenomenom migracijske teorije širenja usmenoknjiževnog teksta" (Šemsović, 2025, str. 16–17). Veza sevdalinke s osmanskim gradskim ambijentom, islamskim obrascima življenja i ašikovanjem nije, naravno, Šemsovićeva konstrukcija. Munib Maglajlić upravo je te okolnosti smatrao veoma važnim za njezin nastanak i razvoj. Ali ni kod njega slika nije tako zatvorena. Maglajlić pritom prenosi i upozorenje Ivana Lovrenovića da tumačenje sevdalinke kao izraza muslimanske sredine "gubi na uvjerljivosti onda kada se etnički apsolutizira". Njegova završna definicija zato govori o ljubavnoj pjesmi nastaloj u gradskim sredinama Bosne i Hercegovine i novopazarskog Sandžaka, oblikovanoj prodorom istočnjačke kulture življenja, a ne o žanru koji pripada "isključivo" jednoj konfesionalnoj sredini. Problem, dakle, nije u tome što se književni žanr objašnjava društvenim okolnostima njegova nastanka. Bez toga nema ozbiljne kulturne historije. Problem nastaje kada se složena historija žanra pretvori u gotovo mehaničku formulu: propis proizvede oblik susretanja, oblik susretanja emociju, emocija pjesmu, a pjesma potom dobije samo jednu dopuštenu sredinu nastanka i samo jedan dopušten način širenja izvan nje. Književni žanrovi rijetko nastaju tako poslušno da potvrde sociološku shemu koja ih objašnjava.

Do 1878. knjiga stiže s jednakom sigurnošću. Na str. 101 Šemsović piše: "Berlinskim ugovorom od 13. jula 1878. godine Bosna je predata Austro-Ugarskoj na upravu radi evropeizacije", a nekoliko redova potom dodaje da je tim ugovorom samostalnost priznata Srbiji, Crnoj Gori, Bugarskoj i Rumuniji (Berlinski ugovor 1878: čl. XXVI, XXXIV, XLIII). Berlinski ugovor ne kaže da je Bosna i Hercegovina Austro-Ugarskoj data "radi evropeizacije". Njegov član XXV određuje da će provincije Bosna i Hercegovina biti okupirane i administrirane od Austro-Ugarske (Berlinski

ugovor 1878: čl. XXV). Habsburška "civilizacijska misija", modernizacija i evropeizacija Bosne jesu stvarne teme historiografije austrougarskoga razdoblja – Robin Okey (2007) upravo je tome posvetio monografiju *Taming Balkan Nationalism: The Habsburg 'Civilizing Mission' in Bosnia 1878–1914* – ali to je interpretacija politike i ideologije Monarhije, a ne formulacija niti pravna svrha Berlinskoga ugovora. Ni Bugarskoj tim ugovorom nije priznata nezavisnost. Član I ustanovljuje je kao "autonomnu i tributarnu Kneževinu" pod suzerenstvom sultana. Nezavisnost je priznata Crnoj Gori u članu XXVI, Srbiji u članu XXXIV i Rumuniji u članu XLIII. Bugarska će vlastitu nezavisnost proglasiti tek 1908. godine.

Ponovo se može reći: omaška.

Ali koliko omašaka treba da se više ne bavimo omaškom nego načinom rada?

I za period poslije Drugoga svjetskog rata nailazimo na rečenicu koju nije moguće spasiti bez promjene onoga što u njoj piše. Šemsović ispravno otvara pitanje nepriznavanja Muslimana kao zasebne nacije u ranom razdoblju socijalističke Jugoslavije, ali ga zatim spaja s tvrdnjom da "Bošnjaci neće biti priznati, a ni sama Bosna neće biti punopravna članica nove federalne tvorevine" (Šemsović, 2025, str. 143). To su dvije različite historijske teme. Muslimani tada doista nisu bili priznati kao poseban jugoslavenski narod: nova je federacija imala šest federalnih jedinica, ali pet priznatih naroda. Bosna i Hercegovina, međutim, nije zbog toga ostala izvan kruga ravnopravnih federalnih jedinica. ZAVNOBiH ju je konstituirao kao federalnu jedinicu, a član 2 Ustava FNRJ iz 1946. izrijekom među republikama koje sačinjavaju federaciju navodi Narodnu Republiku Srbiju, Hrvatsku, Sloveniju, Bosnu i Hercegovinu, Makedoniju i Crnu Goru (Ustav FNRJ, 1946: čl. 2). To ne znači da je njezin položaj u političkoj praksi bio identičan položaju ostalih republika. Historiografija je pokazala i posebnosti i slabosti njezina poslijeratnog položaja, među ostalim upravo zbog činjenice da nije imala odgovarajuću priznatu "matičnu" naciju. Ali jedno je govoriti o slabijem političkom položaju i podzastupljenosti, a drugo tvrditi da Bosna i Hercegovina nije bila "punopravna članica" federalne države. Prvo je

predmet historijske analize. Drugo je, kao opis ustavnoga položaja, netačno. Sve navedeno bilo bi lakše otpisati kada bi *Historija bošnjačke književnosti* sebe nudila kao popularni pregled. Ali ne nudi. Autor u uvodu izrijekom kaže da se knjiga mogla zvati *Pregled književnog stvaranja Bošnjaka* ili *Nacrt za historiju bošnjačke književnosti*, ali se ipak odlučio za *Historiju* i predstavlja je kao prvu historiju bošnjačke književnosti. Upravo zato pitanje ovih mjesta nije pitanje zlobnoga lova na tipografske omaške. Knjiga ovakve ambicije mora izdržati ono što traži od čitaoca: povjerenje.

A povjerenje se u historiji ne dobija veličinom nacionalne teme.

Dobija se sitnim, često dosadnim poslovima: provjerom da li je car zaista car, da li je pridjev zaista etnik, da li je stanovnik isto što i pripadnik jedne crkve, da li tetraevanđelje zaista sadrži ono što mu se pripisuje, da li mjesto čuvanja dokazuje mjesto uništavanja, da li 90 posto zaista znači 90 posto, da li ugovor govori ono što mu se stavlja u usta i da li je republika zaista bila republika. Baš ti mali poslovi razlikuju kulturnu apologiju od književne historiografije. Ali čak i kada bi se sve dosad navedene faktografske, terminološke i historiografske greške mogle pojedinačno ispraviti, ostalo bi pitanje koje je za knjigu s ovakvim naslovom možda još važnije: gdje je u njoj historija književnosti? To pitanje nije retoričko. Historija književnosti nije hronološki uređen katalog pisaca, naslova i biografskih podataka kojem se između pojedinih jedinica dodaju općehistorijske informacije. Rasprava o tome šta književnu historiju čini književnom historijom traje najmanje čitavo XX stoljeće. Od Jaussova zahtjeva da se književnost posmatra kao historijski proces do Guillénova razumijevanja književnosti kao sistema i Perkinsova pitanja kako književna historija uopće može organizirati svoju građu i objasniti književni razvoj, jedno se stalno vraća: historija književnosti mora uspostavljati i tumačiti odnose među književnim pojavama, a ne samo utvrđivati da je jedna došla poslije druge (Jauss, 1970, str. 7–37; Guillén, 1971; Perkins, 1992). Za naš je kontekst možda još važniji Zdenko Lešić, koji upravo u knjizi *Književnost i njena istorija* upozorava da se književni razvoj ne može razumjeti kao puki hronološki niz stvaralačkih individualnosti i njihovih djela, nego kao razvoj i mijenjanje

književnoga sistema (Lešić, 1985, str. 194–196). Upravo se zato pred Šemsovićevom *Historijom* otvaraju pitanja na koja se ne može odgovoriti popisom autora. Na osnovu čega su određene granice književnih razdoblja? Šta jedno razdoblje čini književnohistorijski različitim od prethodnoga? Koje promjene u poetici, žanrovskom sistemu, književnim institucijama, kulturnom horizontu ili odnosu prema tradiciji opravdavaju takvu periodizaciju? Kako se tumači prelazak iz jedne književne paradigme u drugu? Koji su kriteriji prema kojima pojedini pisci i djela postaju reprezentativni, središnji ili rubni? Zašto je neki autor dobio deset stranica, a drugi nekoliko redova? Na osnovu čega se uspostavlja kanon? I, napokon, na koji se način pojedinačno djelo čita kao književno djelo, a ne samo kao dokument da je u određenom vremenu postojao određeni pisac? Ova pitanja postaju posebno važna kada je riječ o historiji bošnjačke književnosti. Upravo u domaćoj književnohistorijskoj tradiciji postoji ozbiljna literatura koja ih nije zaobilazila. Muhsin Rizvić nije književnu prošlost rekonstruirao samo evidentiranjem autora nego je nastojao pratiti književni život, razvojne procese, odnose među pojavama i historijske promjene književnoga sistema; Zdenko Lešić teorijski je razmatrao historičnost književnoga djela, periodizaciju, vrednovanje, književni život i samu mogućnost da se pojedinačne pojave razumiju kao dijelovi cjeline u razvoju. Upravo je zbog toga neobično da knjiga koja 2025. godine nastupa kao prva *Historija bošnjačke književnosti* tako malo duguje metodološkoj samosvijesti koju je bosanskohercegovačka nauka o književnosti razvila desetljećima ranije. Problem, dakle, nije samo u tome što se među nanizanim podacima nalazi zabrinjavajući broj netačnih, nedovoljno provjerenih ili pojednostavljenih tvrdnji. I potpuno tačan katalog ostao bi katalog. Historija književnosti počinje tek ondje gdje se iz građe rekonstruiraju književni procesi: gdje se pokazuju kontinuiteti i prekidi, smjene poetika, promjene žanrovskih sistema, odnosi tradicije i inovacije, transformacije književnih institucija, promjene čitalačkih horizonata i mjesta pojedinih autora i djela unutar tih procesa. U takvoj historiji periodizacija mora biti rezultat argumenta, a ne raspored poglavlja; kanon rezultat obrazloženih kriterija, a ne popis poznatih imena; vrednovanje mora proizaći iz analize, a ne iz superlativa. Upravo toga u

ovoj knjizi prečesto nema dovoljno. Umjesto književnohistorijske sinteze dobija se niz podataka, općih tvrdnji, kratkih karakterizacija autora i djela te širokih zaključaka između kojih često nedostaje ono što bi ih pretvorilo u historiju književnosti: analiza, interpretacija i pokazivanje književne dinamike. Ondje gdje bi trebalo objasniti proces, često se dobija hronologija; gdje bi trebalo definirati poetiku, opis; gdje bi trebalo argumentirati vrijednosni sud, superlativ; gdje bi trebalo pokazati zbog čega je neka pojava književnohistorijski važna, nerijetko ostaje samo podatak da je postojala. Zato bi bilo pogrešno problem ove *Historije* svesti na omaške koje se mogu popraviti u drugom izdanju. Grešku u godini moguće je ispraviti. Pogrešan naziv pisma također. Može se popraviti čak i bibliografska fusnota. Mnogo je teže naknadno dopisati književnohistorijsku koncepciju ako ona nije upravljala izborom, rasporedom, analizom i vrednovanjem građe od početka. Tu više nije riječ o korekturi nego o metodi. Kada se tome pridruže simplifikacije, banaliziranje složenih historijskih i književnih procesa, kategoričke tvrdnje bez dovoljne argumentacijske potpore i nedovoljno vidljiv dijalog s ozbiljnim književnohistorijskim istraživanjima prethodnih desetljeća, problem postaje veći od pojedinačnih pogrešaka. Knjiga želi obuhvatiti milenij književnosti. Upravo zato od nje se moralo tražiti više od milenija posloženog po datumima. Šemsovićevoj knjizi ne treba osporavati pravo da srednjovjekovno bosansko nasljeđe posmatra i kao jednu od dubinskih kulturnih podloga kasnije bošnjačke književnosti. Naprotiv, upravo bi takav pristup mogao biti produktivan kada bi jasno razlikovao kulturno nasljeđivanje od etničke istovjetnosti, intertekstualni kontinuitet od nacionalnoga kontinuiteta, teritorijalnu provenijenciju od književnonacionalne pripadnosti. Mak Dizdar može baštiniti srednjovjekovni bosanski tekst bez potrebe da njegovoga srednjovjekovnog autora retroaktivno učinimo Bošnjakom u modernome nacionalnom smislu. Kasnija kultura može nešto preuzeti, reinterpretirati i ugraditi u vlastito kulturno pamćenje, a da time ne dobija vlasnički list nad prošlošću.

Upravo tu *Historija* najviše propušta priliku. Umjesto da pokaže kako se identitet književnosti tokom stoljeća mijenja, pregovara, prekida i ponovno

uspostavlja, ona prečesto traži ravnu liniju. A prošlost je neposlušna prema ravnim linijama. Možda je zato najzanimljiviji detalj knjige već u njezinu uvodu. Autor priznaje da se mogla zvati *Nacrtom* ili *Pregledom*, ali odlučuje se za *Historiju*. To je legitimna odluka. Naslov, međutim, nije počasno zvanje koje knjiga sama sebi dodijeli. Naslov je obećanje čitaocu. A riječ *historija* obećava nešto više od obilja podataka i dobre nacionalne namjere. Obećava razlikovanje izvora od interpretacije, poznatoga od pretpostavljenoga, dokazanoga od poželjnoga. Obećava, napokon, da će pisac znati stati pred prazninom i napisati: ne znamo.

Takva rečenica u ozbiljnoj nauci nije znak slabosti.

Ponekad je upravo ona jedina odbrana od *neznanopisanija*.

LITERATURA

Akehurst, F. R. P., Davis, J. M. ur., 1995. *A Handbook of the Troubadours*. Berkeley: University of California Press.

Andersson, T. M., 2006. *The Growth of the Medieval Icelandic Sagas (1180–1280)*. Ithaca: Cornell University Press.

Aščerić-Todd, I., 2022. "Patarenes, Protestants and Islam in Bosnia: Deconstructing the Bogomil Theory". *Islam and Christian–Muslim Relations*, 33 (3), str. 213–234.

Bagge, S., 1993. "The Autobiography of Abelard and Medieval Individualism". *Journal of Medieval History*, 19 (4), str. 327–350.

Berlinski ugovor, 1878. *Treaty between Great Britain, Germany, Austria, France, Italy, Russia, and Turkey, for the Settlement of Affairs in the East* [online]. Washington, D. C.: Office of the Historian, U. S. Department of State. Dostupno na: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1878/d523> [23. 9. 2026].

Buljina, H., 2023. "Writing Bosnian in Arabic: The Development of the Arebica Script in the Long 19th Century". *Turcica*, 54, str. 325–351.

Busby, K., 2008. "Narrative Genres". U: Gaunt, S., Kay, S. ur. *The Cambridge Companion to Medieval French Literature*. Cambridge: Cambridge University Press, str. 139–152.

Ćošković, P., 2005. *Crkva bosanska u XV. stoljeću*. Sarajevo: Institut za istoriju.

Dautović, Dž., 2020. "Crkva bosanska i stećci". *Historijska misao*, 6, str. 11–44.

Dautović, Dž., 2021. "Nulla spes sit…: Bosnia and the Papacy in the Thirteenth Century". *Specimina Nova Pars Prima Sectio Mediaevalis*, 11, str. 97–125.

Dautović, Dž., Filipović, E. O., Isailović, N., 2019. "Introduction". U: Dautović, Dž., Filipović, E. O. i Isailović, N. ur. *Medieval Bosnia and South-East European Relations: Political, Religious, and Cultural Life at the Adriatic Crossroads*. Leeds: Arc Humanities Press, str. 1–4.

Duranović, E., 2023. "Razvoj mektepske pouke u Bosni i Hercegovini do Drugog svjetskog rata". *Novi Muallim*, 24 (93), str. 80–87.

Filipović, E. O., 2019. *Bosansko kraljevstvo i Osmansko carstvo (1386–1463)*. Sarajevo: Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu.

Filipović, N., 1991. "Islamizacija Bosne u prva dva desetljeća osmanske vlasti". *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 41, str. 53–65.

Guillén, C., 1971. *Literature as System: Essays Toward the Theory of Literary History*. Princeton: Princeton University Press.

Imamović, M., 1998. *Historija Bošnjaka*. 2. izd. Sarajevo: Bošnjačka zajednica kulture "Preporod".

Jauss, H. R., 1970. "Literary History as a Challenge to Literary Theory". Prev. E. Benzinger. *New Literary History*, 2 (1), str. 7–37.

Jurić-Kappel, J., 2022. "Kritičko izdanje Divoševa četveroevanđelja. *Divoševo evanđelje. Studija i kritičko izdanje teksta*. Priredila Lejla Nakaš. Univerzitet u Sarajevu, Institut za jezik. Edicija Posebna izdanja, knj. XXXI. Sarajevo 2018., 499 str.". *Slovo*, 72, str. 392–407.

Kalajdžija, A., 2012. "O klasifikaciji bosanske alhamijado književnojezičke tradicije". *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, 19 (33), str. 277–290.

Kras, P., 2020. *The System of the Inquisition in Medieval Europe*. Berlin: Peter Lang.

Krueger, R. L., 2000. "Introduction". U: Krueger, R. L. ur. *The Cambridge Companion to Medieval Romance*. Cambridge: Cambridge University Press, str. 1–10.

Kuna, H., 2008. "Srednjovjekovna bosanska književnost". *Forum Bosnae*, 45, str. 1–383.

Lešić, Z., 1985. *Književnost i njena istorija*. Sarajevo: Veselin Masleša.

Lovrenović, I., 2004. "Odjek naših duša". U: *Za gradom jabuka: 200 najljepših sevdalinki*. Sarajevo: Civitas, str. 5–11.

Magdalino, P., 1993. *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143–1180*. Cambridge: Cambridge University Press.

Maglajlić, M., 2011. "Leksikografsko određenje sevdalinke". *Novi izraz*, 53–54, str. 146–153.

Mango, C., 1963. "The Conciliar Edict of 1166". *Dumbarton Oaks Papers*, 17, str. 317–330.

Morris, C., 1987. *The Discovery of the Individual, 1050–1200*. Toronto: University of Toronto Press in association with the Medieval Academy of America.

Okey, R., 2007. *Taming Balkan Nationalism: The Habsburg 'Civilizing Mission' in Bosnia 1878–1914*. Oxford: Oxford University Press.

Pešikan, M., 1973. "Mokropoljsko četvorojevanđelje iz XIII veka – spomenik značajne faze u razvoju starosrpske pismenosti". *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, XVI (1), str. 61–88.

Perkins, D., 1992. *Is Literary History Possible?* Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Ramić-Kunić, E., Kardaš, M., 2024. "Bosanski apostoli: tekstovno-leksičko istraživanje". *Slovo*, 74, str. 327–364.

Rizvić, M., 1969. "Ogled o sevdalinci". *Izraz*, 13 (11), str. 454–466.

Šemsović, S., 2025. *Historija bošnjačke književnosti*. Zagreb: Bošnjaci zajedno! – Nacionalna koordinacija Bošnjaka u Hrvatskoj.

Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije, 1946. *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, II (10), 1. februar, str. 74–94.

IN MEMORIAM

DOI: 10.46352/23036990.2026.421

NIHADA BEĆIROVIĆ-GABELJIĆ

IN MEMORIAM
TAKO JE GOVORIO KARAHASAN

Tri puta sam upoznala Karahasana. Putevi su nam se sreli mnogo ranije nego mi sami. U srednjoj školi otkrila sam Šahrijarov prsten i tada se prvi put srećem s Karahasanom, književnikom, u čijem djelu sam pronašla riječi koje sam osjećala, ali nisam bila sposobna da ih sebi objasnim. Divila sam se njegovom umijeću pisanja iz razloga što je o surovim životnim prilikama uspijevao pisati jednostavno, pitko i nadasve istinito.

> Erotika je kao umjetnost, mudrovao je dalje Faruk, ona je toliko lijepa i potpuna da naprosto ne može biti plodna u ovome ovakvom svijetu u kojem plodovi dolaze iz manjka ili, u najboljem slučaju, iz bola. Ne gradim ja s tobom erotski odnos da bismo proizvodili djecu, erotski odnos nam treba da jedno drugome otkrijemo o sebi sve pa i ono što sami o sebi nismo znali i ne bismo saznali jer se samo kroz potpun erotski odnos može saznati. Jedino mi umjetnost može o nekome drugom dati znanja koja mi izgledaju kao moje vlastito iskustvo i tako mi omogućiti da se na trenutak uselim u njega, da se prividno osjetim kao on, pa tako bolje razumijem i znam sebe samoga kad se vratim u sebe; jedino mi erotika daje o meni znanja kroz mene samoga, budeći u meni potrebu da se dajem tebi; eto zato je erotika umjetnost – tehnika koja mi daje znanja o meni. Sva ostala ljudska znanja vode me izvan mene i nastoje mi sakriti mene praveći se da mi otkrivaju svijet. Zato su umjetnosti, u koje nesumnjivo spada i erotika, jedina znanja koja čovjeka vode prema njemu samome. (Karahasan, 1994, str. 28)

Na studiju književnosti upoznala sam profesora Karahasana. To je bilo jedno posebno otkriće. Nikada nisam naročito voljela nastavnike i profesore, nikada me naročito niko od njih nije dojmio, niti svojim znanjem, niti načinom predavanja, niti pristupom učenicima i studentima, uvijek

sam imala neku vrstu otpora prema njima, sve do trenutka kada je profesor Karahasan stao ispred nas i rekao: "Moje velepoštovane dame i gospodo, dobar dan. Ja sam Dževad Karahasan i na mojim predavanjima je dozvoljeno sve osim unaprijed slagati se sa mnom!" Kao prvi zadatak dobili smo da pišemo jednočinku o temi koju smo sami birali. Napisala sam svoju, predala je profesoru, a onda smo nakon nekoliko dana pojedinačno imali konsultacije kod profesora. Nakon što je pročitao moju dramicu, prvo što mi je rekao bilo je: "Draga kolegice, Vama je bliži Ivan Raskoljnikov nego Vaš prvi komšija". Nakon kraće šutnje, odgovorila sam: "Da, profesore, to je tačno!". Profesor se podsmjehnuo i nastavio: "Ja Vas ne pitam da li je to tačno ili nije, ja znam da je to tačno, moje pitanje je zašto je to tako?" Nijemo sam gledala u profesora, duboko u sebi sam znala zašto je to tako, ali nisam mogla da odgovorim. Umjesto toga rekla sam: "Ne znam, ni ja sebi ne mogu to objasniti." Zatim je profesor pogledao u mene, znajući da ne govorim istinu, i kazao: "Rekao bih da ste prerano upoznali život! (...)" Sve to saznao je i iščitao iz moje jednočinke u kojoj uopće nisam pisala o sebi. Profesor je tada upoznao mene.

Njegova maratonska predavanja, kako smo ih zvali, nikada nisam propustila, nekada je bilo mučno silaziti u sebe i otkrivati se sam sebi, nekada bolno, a nekada je pričinjavalo zadovoljstvo. "Svaka spoznaja bòlī", govorio je. I boljele su, i sada bole. Nikada se niti jedan profesor u mome školovanju nije bavio mnome na takav način, nije me promicao dalje od mojih očekivanja, osim profesora Karahasana. "Privilegija je studirati književnost, Vi se pet godina bavite sobom, i puno pametnih ljudi se bavi Vama" – govorio je. Na njegovim predavanjima zaista je tako bilo. Govorio je da nam neće predavati ono što piše u knjigama, jer to možemo i sami čitati, predavat će nam ono što tamo ne piše.

Od nas je zahtijevao da mnogo pišemo, svake sedmice imali smo vježbu koju je trebalo napisati i predstaviti na predavanju, a svaki je kolega imao priliku dati svoje mišljenje, sugestiju, komentar. Tako smo se oblikovali. Sve što znam o sebi i književnosti znam jer me profesor podučio i otkrio mi svijet kakav do tada nisam poznavala. Ne znam tačno vrijeme i mjesto kada

sam osjetila da mi je profesor postao prijatelj, ali znam da jesam. U jednom trenutku studija sam ga počela doživljavati izuzetno bliskim. U profesoru sam imala prijatelja, a u prijatelju profesora. Osjećala sam slobodu da pitam, da budem slaba, da znam i da ne znam, osjećala sam da mogu sve, jer je svaku moju ideju podržavao, čitao moje radove i želio da pišem. "Pišite kolegice, samo pišite, jer ruka ne laže, tijelo ne zna da laže."

Sjećam se trenutka kad sam trebala birati mentora. Profesor Karahasan već sedam godina nije uzimao mentorstva kandidatima s postdiplomskog studija, njegovi kandidati bili su samo studenti trećeg ciklusa. Mjesecima smo se ubjeđivali. Ja njega da želim da bude moj mentor, a on mene *da ne može, da je stari đuturum, da će biti teško raditi s njim, da je dugo odsutan*. Na kraju sam postala njegovo "mentorče". Nakon dvije godine, kada sam napisala rad, molila sam profesora da odbranu rada pomjerimo u narednu akademsku godinu. Odgoda je značila da gubim pravo zlatne značke, ali u tom trenutku na prvom mjestu bilo je rješavanje egzistencijalne situacije. Profesor je tada rekao: "Naravno, pomjerit ćemo odbranu. Ti radi šta trebaš, a ja ću hodati okolo i pričati da si lijena i da nećeš da radiš."

Kada sam završila studij, nastupio je veoma težak period u mom životu, kako to obično biva kada se mlada osoba susretne sa životnim izazovima. Jednom sam, sasvim slučajno, srela profesora. Razgovor je bio neobičan: pitao me kako sam, šta radim. Kratko sam mu odgovorila: "Ne snalazim se." Njegov odgovor bio je neočekivan: "Kako si me sad obradovala, baš mi je drago da je tako." Ostala sam u čudu, pokušavala da mu objasnim da se nisam snašla, da sam ga možda iznevjerila, da skoro pa ni koraka nisam dalje napravila. A on je na sve to odgovorio: "Da si mi rekla kako si se snašla u ovom i ovakvom svijetu, nikad se više ne bih pozdravio s tobom!" Tada sam shvatila koliko čovjeku znači podrška onih koji ga razumiju. Tako je govorio Karahasan, njegove riječi su imale snagu da čovjeka ohrabre, da ga učine boljim, da ga podstaknu na naredni korak.

Nekoliko godina poslije tog susreta postala sam njegova radna kolegica. Kada bi me upoznavao s drugima, govorio je: "Ovo je moje mentorče." Osjećala sam se privilegirano, ne krijem.

Otkrivajući Karahasana kao pisca, profesora, prijatelja i radnog kolegu čini mi se da se sve njegove uloge mogu spojiti u jednu – Čovjek. U svakoj od ovih uloga bio je nenadmašiv i neponovljiv: pisac raskošnog stila, pronicljiv, velikan u punom značenju te riječi. Pri tome skroman, željan da čuje drugog, da ga sasluša sjećajući trenutka kada je posljednji razgovor završen. Karahasan nije samo slušao šta ljudi govore nego je zaista i čuo njihove riječi.

Odlazak Karahasana doživjela sam kao lični gubitak, kao prazninu koju ništa ne može nadomjestiti. Kada je izašla njegova posljednja knjiga *Uvod u lebdenje*, dogovarali smo promociju, planirali smo je napraviti kada se vrati u Sarajevo, krajem maja. Uvijek mi je na knjigama pisao posebne posvete. Radovala sam se promociji i posveti.

Ipak, ova knjiga ostala je bez posvete, a svijet je ostao bez velikog pisca i još većeg čovjeka.

Na kraju nam, kako to uvijek biva kada se rastajemo, ostaju sjećanja. Njih ćemo prenositi budućim generacijama žaleći što oni koji dolaze neće imati priliku upoznati velikog Karahasana. Čovjeka koji je sva svoja obećanja ispunjavao, a na tragu i ovo o dolasku u Sarajevo. Profesor je zaista došao krajem maja u Sarajevo, legao u harem Ali-pašine džamije, živ, preživ!

UPUTE ZA AUTORE

Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu objavljuju naučne i druge radove iz područja društvenih i humanističkih nauka. Primaju se isključivo neobjavljeni radovi, pisani na bosanskom, hrvatskom ili srpskom jeziku, kao i na oba službena pisma u Bosni i Hercegovini, odnosno na jednom od svjetskih jezika. Radovi se Redakciji dostavljaju u elektronskom obliku, a rukopisi se ne vraćaju. Prihvatanje rada za objavljivanje obavezuje autora na to da isti rad ne smije objaviti na drugom mjestu bez dozvole Redakcije. *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu* izlaze u štampanoj i elektronskoj formi.

PRIPREMA RUKOPISA

Obim

Preporučeni obim izvornog naučnog i preglednog članka je do 20 kartica teksta (1 kartica = 1.800 znakova sa razmacima). Prikazi knjiga, osvrti i ocjene ne mogu biti duži od 8 kartica teksta.

Prikazi knjiga trebaju sadržavati ime i prezime autora, naslov djela, naziv izdavača, mjesto i godinu izdavanja te broj stranica. U prikazu pojedinog broja časopisa, uz naziv časopisa, trebaju biti navedeni godište, godina i mjesto izdavanja te broj.

Naslov rada

Naslov rada treba biti što je moguće kraći (ako je moguće do deset riječi) te istovremeno davati dobar uvid u bit rada.

Naslov rada na bosanskom, hrvatskom ili srpskom jeziku, odnosno na nekom od svjetskih jezika mora imati i uporedni naslov na engleskom jeziku.

Autor(i) rada

Navodi se puno ime i prezime autora, odnosno svih autora rada. Autor ili autori navode se iznad naslova rada bez titula, i to prvo ime, a zatim prezime autora, a ispod se navodi adresa elektronske pošte autora, odnosno 560 svih autora. Ukoliko ima više autora, autori se navode jedan ispod drugog,

kao i njihove adrese elektronske pošte. Uz autorovo ime stavlja se fusnota, u kojoj se navodi mjesto zaposlenja autora.
U jednom broju *Radova* jedan autor može objaviti najviše jedan rad bez obzira na to da li je potencijalni drugi rad autorski ili koautorski.
Također, autor članka u popisu Literature može navesti najviše 20% vlastitih knjiga i/ili radova.

Sažetak

Sažetak može imati najmanje 200 a najviše 250 riječi. Sažetak se piše na bosanskom, hrvatskom ili srpskom jeziku, odnosno na nekom od svjetskih jezika i mora imati uporedni prijevod na engleskom jeziku. Sažetak treba ukazati na značaj teme, hipoteze, cilj istraživanja, metodologiju i rezultate istraživanja. U interesu je autora da sažetak sadrži termine (deskriptore) koji se često koriste za indeksiranje i pretraživanje članaka.

Ključne riječi

Ispod sažetka navode se ključne riječi, do 10 riječi najviše, koje su bitne za brzu identifikaciju i klasifikaciju sadržaja rada. Ključne riječi trebaju biti i na engleskom jeziku.

Stil citiranja

Prilikom navođenja bibliografskih referenci koristi se harvardski stil citiranja.

Postupak recenziranja

Svi radovi prolaze postupak dvostruke slijepe recenzije (engl. *Double-Blind Peer Review*), kojim se ne otkriva identitet autora i recenzenata. Dvostrukoj slijepoj recenziji ne podliježu prikazi knjiga, osvrti i ocjene. Na temelju preporuka recenzenata, Uredništvo odlučuje prihvatiti rad kakav jeste, tražiti dodatno recenzentsko mišljenje, izmjene ili ga odbiti.
Recenzirani radovi kategoriziraju se kao:

- izvorni naučni članak
- pregledni naučni članak
- stručni članak
- prikaz.

Odgovornost autora

Autor je u potpunosti odgovoran za sadržaj rada i korištenje ranije objavljenih informacija. Podrazumijeva se da rad prihvaćen za objavljivanje u *Radovima* nije predan drugdje radi objavljivanja i da nije već objavljen te da su objavljivanje odobrili koautori (ako ih ima). Ukoliko je rad dio neke veće cjeline (doktorske disertacije, istraživanja i sl.), ovakvo što obavezno treba navesti u radu, i to u uvodnoj fusnoti. Uz dogovor i saradnju s autorom, Redakcija može intervenirati na izvornom materijalu prema zahtjevu recenzenata ili radi prilagođavanja stručnim, jezičkim i tehničkim normama *Radova*. Prilozi objavljeni u *Radovima* i elektronskim izdanjima *Radova* mogu se bez posebne dozvole koristiti za ličnu ili obrazovnu svrhu, uz poštovanje prava autora i izdavača.

Autor(i) potpisuju izjavu o originalnosti rada, čime potvrđuju njegovu originalnost, te izjavu kojom dozvoljavaju objavljivanje rada u otvorenom pristupu.

Redakcija i lektura

Uredništvo za sve članke provodi jezičku lekturu, o čemu u pravilu obavještava autore.

NAVOĐENJE LITERATURE PREMA HARVARDSKOM STILU CITIRANJA

Knjige

Prezime, inicijal(i) autora, godina. Naslov knjige: podnaslov. Izdanje (samo u slučaju da se ne radi o prvom izdanju). Mjesto izdavanja knjige: izdavač.

Jedan autor

Blair, D. C., 1990. *Language and Representation in Information Retrieval*. Amsterdam: Elsevier Science Publishers.

Dva autora

Blažević, D., Hodak, V., 2001. *Upute za katalogizaciju omeđenih publikacija i nizova publikacija*. 2. dop. izd. Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica.

Više od četiri autora

Levine, D. M. et al., 2004. *Statistics for Managers Using Microsoft Excel*. 4th ed. Upper Saddle River: Prentice Hall.

Urednici knjige

Prezime, inicijal(i) ur., godina. Naslov knjige: podnaslov. Izdanje (samo u slučaju da se ne radi o prvom izdanju). Mjesto izdavanja knjige: izdavač.

Keene, E. ed., 1988. *Natural language*. Cambridge: University of Cambridge Press.

Naučni i stručni rad u zborniku i zbirci radova

Prezime, inicijal(i) autora, godina. Naslov rada: podnaslov. U: Prezime, inicijal(i) ur. Naslov zbornika: podnaslov. Mjesto izdavanja: izdavač, str. od – do.

Afrić, V., 2002. "Informacijske tehnologije i društvo". U:. Tkalac, S., Lasić-Lazić, J. ur. Zbornik radova *Težakovi dani*. Zagreb: Filozofski fakultet, Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske znanosti, str. 7–21.

Elektronska knjiga

Prezime, inicijal(i) autora, godina. Naslov: podnaslov. [medij]. Izdanje. Mjesto izdavanja: izdavač. Dostupno na: adresa: [datum pristupa].

Fishman, R., 2005. *The rise and fall of suburbia*. [e-book]. Chester: Castle Press. Dostupno na: http://libweb.anglia.ac.uk / E-books: [3. 3. 2007].

Članak u časopisu

Prezime, inicijal(i) autora, godina. Naslov članka: podnaslov. Naslov časopisa. Oznaka sveska (broj), stranice.

Milas-Bracović, M., Barany, I. i Boras, D., 1986. "Zastupljenost ključnih riječi iz naslova i teksta članka u njegovom autorskom sažetku". *Informatologia Yugoslavica*, 17 (3–4), str. 243–265.

Članak u elektronskom časopisu

Prezime, inicijal(i) autora, godina. Naslov članka. Naslov časopisa. [medij]. Oznaka sveska (broj), stranice. Dostupno na: adresa: [datum pristupa].

Baker, T., 2002. "A Grammar of Dublin Core". *D-Lib Magazine*. [online], 6 (10). Dostupno na: <http://www.dlib.org/dlib/october00/baker/10baker.html> [21. 11. 2011].

Novinski članak

Prezime, inicijal(i) autora, godina. Naslov članka: podnaslov. Naslov novina.
Datum. Stranice.

Slapper, G., 2005. "Corporate manslaughter, new issues for lawyers". *The Times*, 3 Sep., pp. 4–5.

Rad na konferenciji

Prezime, inicijal(i) autora, godina. Puni naslov rada na konferenciji. U: Prezime, inicijal(i) urednika, ur. ili ime organizacije, Cjeloviti naslov konferencije. Mjesto održavanja, datum. Mjesto izdavanja: Izdavač.

Brown, J., 2005. "Evaluating surveys of transparent governance". In: UNDESA (United Nations Department of Economic and Social Affairs), 6th Global forum on reinventing government: towards participatory and transparent governance. Seoul, Republic of Korea 24-27 May 2005. New York: United Nations.

Diplomski rad, magistarski rad i disertacija

Prezime, inicijal(i) autora, godina. Naslov: podnaslov. Magistarski rad. Mjesto izdavanja: izdavač.

Richmond, J., 2005. *Customer expectations in the world of electronic banking: a case study of the Bank of Britain*. Ph. D. Anglia Ruskin University.

Veb-stranica

Prezime, inicijal(i) autora. (godina izdavanja). Naslov: podnaslov [online]. Mjesto izdavanja: izdavač (izdavač u tradicionalnom smislu ili organizacija odgovorna za održavanje stranice na internetu). Dostupno na: URL [datum pristupa].

Holland, M., (1996). Harvard System [online]. Poole: Bournemouth University. Dostupno na: <http://www.bournemouth.ac.uk/service-depts/lis/LIS_Pub/harvardsyst.html> [6. 12. 1996]

GUIDELINES FOR THE AUTHORS

Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu publishes scholarly and other papers in the fields of humanities and social sciences. Only previously unpublished papers, written in Bosnian, Croatian, or Serbian, in one of the officially recognized and used alphabets in Bosnia and Herzegovina, or in one of the world's languages, are accepted. The manuscripts should be submitted to the Editorial Board electronically, and will not be returned. If the paper is accepted for publication, the author is obliged not to publish the same paper in another publication without prior consent of the Editorial Board. *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu* is published in print and electronic form.

PREPARING THE MANUSCRIPT

Length requirements

It is recommended that the manuscript is not longer than 20 pages (1 page = 1,800 characters with spaces). A maximum length of 8 standard pages is allowed for book reviews, scholarly reflections and critical reviews.
Book reviews will include the name of the author(s), the title of the book, the publisher, the place and year of publication and the number of pages. A journal review, aside from the journal title, will include the year the journal was launched, as well as the year, place and the journal volume number.

Title

The title of the paper should be as concise as possible (ten words maximum) and, as such, reflect the importance and content of the paper.

The title provided in Bosnian, Croatian, or Serbian, or one of the world's languages, should be accompanied by the equivalent in the English language.

Author(s)

Full name(s) and surname(s) of the author(s) should be provided. The author's name or authors' names should be placed above the title of the paper and followed by the author's or authors' e-mail address(es). No academic titles should be included. If there is more than one author, their names and

e-mail addresses should start on a new line. A footnote is inserted by the author's name containing the author's affiliation.
Radovi may contain only one paper by an author, regardless if another may be authored or co-authored.
Also, the author of an article may include up to 20% of their own books and/or papers in the literature list.

Summary

The length of the summary should be between 200 and 250 words. The summary should be written in Bosnian, Croatian, or Serbian, or in one of the world's languages and accompanied by a translation into English. The aim of the summary should be to give an insight into the relevance of the topic, the hypothesis, the aim of the research, the methodology used and the results obtained. It is in the interest of the author(s) to include in the summary the terms (descriptors) often used for citation indexing.

Key words

A maximum of 10 key words, important for shortcut identification and classification of the content, should be listed below the summary. The equivalent key words in English should also be provided.

Citation style

The Harvard citation style is the preferred referencing style.

Peer review

All manuscripts are subject to double-blind peer review, with the exception of book reviews, scholarly reflections and critical reviews. Based on the reviews, the Editorial Board decides to accept the manuscript in its original version, to request further reviews, to expect corrections of the manuscript or to reject the manuscript.
Manuscripts are categorized as:

- Original scientific paper
- Scientific review article
- Professional paper
- Review.

Author's responsibilities

The author is fully responsible for the content of the paper and citing the information published earlier. By submitting the manuscript, the author confirms that the paper accepted for publication in *Radovi* has not been submitted to any other journal, or has not been published earlier, and has been accepted for publication by co-authors (if any). The author will state in the introduction (or footnotes) if the paper is part of another publication (doctoral dissertation, research study, etc.). With the author's consent, the Editorial Board may intervene in the original text upon the reviewers' request or in case that such modifications are necessary in order for the paper to adhere to professional, lexical or technical requirements of *Radovi*. While acknowledging the rights of the authors and the publisher, the contributions published in *Radovi* and its e-editions may be used without special permission for personal or educational purposes.
The author(s) are required to sign the author's declaration, confirming the originality of the submitted manuscript.

Editorial Board and proofreading

The Editorial Board will send all papers to be proofread and, as a rule, inform the author(s) regarding the necessary corrections.

HARVARD CITATION STYLE GUIDELINES

Books

Surname, author initial(s), year. Title of the book: subtitle. Issue (only in case of a first-time issue). Place of publishing: publisher.

Single author

Blair, D. C., 1990. *Language and Representation in Information Retrieval*. Amsterdam: Elsevier Science Publishers.

Two authors

Blažević, D., Hodak, V., 2001. *Upute za katalogizaciju omeđenih publikacija i nizova publikacija*. 2. dop. izd. Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica.

More than four authors

Levine, D. M. et al., 2004. *Statistics for Managers Using Microsoft Excel*. 4th ed. Upper Saddle River: Prentice Hall.

Edited book

Surname, initial(s) ed., year. Title of the book: subtitle. Issue (only in case the book has previously been published). Place of publishing: publisher.

Keene, E. ed., 1988. *Natural language*. Cambridge: University of Cambridge Press.

Scientific and professional papers in proceedings and collections of papers

Surname, initial(s), year. Title of the paper: subtitle. In: Surname, initial(s) ed. Title of the proceedings: subtitle. Place of publishing: publisher, pp. from – to.

Afrić, V., 2002. "Informacijske tehnologije i društvo". U:. Tkalac, S., Lasić-Lazić, J. ur. Zbornik radova *Težakovi dani*. Zagreb: Filozofski fakultet, Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske znanosti, str. 7–21.

Electronic book

Surname, initial(s) of the author(s), year. Title: subtitle. [medium]. Edition. Place of publishing: publisher. Available at: webpage: [date of access].

Fishman, R., 2005. *The rise and fall of suburbia*. [e-book]. Chester: Castle Press. Available at: http://libweb.anglia.ac.uk / E-books: [3. 3. 2007].

Article in a journal

Surname, initial(s) of the author(s), year. Title of the article: subtitle. Journal title. Volume (number), pages.

Milas-Bracović, M., Barany, I. i Boras, D., 1986. "Zastupljenost ključnih riječi iz naslova i teksta članka u njegovom autorskom sažetku". *Informatologia Yugoslavica*, 17 (3–4), str. 243–265.

Article in an electronic journal

Surname, initial(s) of the author(s), year. Title of the article. Journal title. [medium]. Volume (number), pages. Available at: webpage: [access date].

Baker, T., 2002. "A Grammar of Dublin Core". *D-Lib Magazine*. [online], 6 (10). Available at: <http://www.dlib.org/dlib/october00/baker/10baker.html> [21. 11. 2011].

Newspaper article

Surname, initial(s) of the author(s), year. Article title: subtitle. Name of the newspapers. Date. Pages.

Slapper, G., 2005. "Corporate manslaughter, new issues for lawyers". *The Times*, 3 Sep., pp. 4–5.

Conference paper

Surname, initial(s) of the author(s), year. Full title of the conference paper. In: Surname, initial(s) of the editor(s), ed. or organization name, Full name of the conference. Place of the conference, date. Place of publishing: publisher.

Brown, J., 2005. "Evaluating surveys of transparent governance". In: UNDESA (United Nations Department of Economic and Social Affairs), 6th Global forum on reinventing government: towards participatory and transparent governance. Seoul, Republic of Korea 24-27 May 2005. New York: United Nations.

Bachelor and master's thesis, doctoral dissertations

Surname, initial(s) of the author(s), year. Title: subtitle. Master's thesis. Place of publishing: publisher.

Richmond, J., 2005. *Customer expectations in the world of electronic banking: a case study of the Bank of Britain*. Ph. D. Anglia Ruskin University.

Webpages

Surname, initial(s) of the author(s). (year of publishing). Title: subtitle [online]. Place of publishing: publisher (publisher in the traditional sense, or an organization responsible for webpage maintenance). Available at: URL [date of access].

Holland, M., (1996). Harvard System [online]. Poole: Bournemouth University. Available at: <http://www.bournemouth.ac.uk/service-depts/lis/LIS_Pub/harvardsyst.html> [6. 12. 1996]

KONTAKT PODACI AUTORA/AUTORICA

Krešimir Bagić
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Zagreb, Hrvatska
kbagic@m.ffzg.unizg.hr

Amina Bašić
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
aminabasic1951@gmail.com

Nihada Bećirović-Gabeljić
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
nihada.becirovic@ff.unsa.ba

Natalija Blagojević
Univerzitet u Beogradu – Filološki fakultet
Beograd, Srbija
nata.blagojevic.24@gmail.com

Peter Bučko
Univerziteta Karlova, Filozofická fakulta
Prag, Češka
peter.bucko@ff.cuni.cz

Elma Dizdar
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
elma.dizdar@ff.unsa.ba

Emir O. Filipović
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
emir.filipovic@ff.unsa.ba

Dijana Kapetanović
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
dijana.kapetanovic@ff.unsa.ba

Fahrudin Kujundžić
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
fahrudin.kujundzic@ff.unsa.ba

Antonina Kurtok
Uniwersytet Śląski w Katowicach, Wydział Humanistyczny
Katovice, Poljska
antonina.kurtok@o2.pl

Amela Ljevo-Ovčina
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
amela.ljevo-ovcina@ff.unsa.ba

Sandra Novkinić
Pedagoški fakultet Univerziteta u Bihaću
Bihać, Bosna i Hercegovina
sandra.novkinic@unbi.ba

Melisa Okičić
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
melisa.okicic@ff.unsa.ba

Merima Osmankadić
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
merima.osmankadic@ff.unsa.ba

Anes Osmić
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
anes.osmic@ff.unsa.ba

Nataša Radosavljević Gaberova
Pekinški univerzitet za strane studije
Peking, Kina
natasa@bfsu.edu.cn

Erma Ramić-Kunić
Univerzitet u Sarajevu – Institut za jezik
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
erma.ramic.kunic@izj.unsa.ba

Alma Sokolija
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
alma.sokolija@ff.unsa.ba

Nudžejma Spahić
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
nudzejmaspahic1@gmail.com

Dragana Stöckel
Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka
Beograd, Srbija
dragana.stoeckel@fpn.bg.ac.rs

Nenad Veličković
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
nenad.velickovic@ff.unsa.ba

Nudžejna Vojić-Hadžić
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
Tuzla, Bosna i Hercegovina
vojic_nudzejna@hotmail.com

Drago Župarić
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
drago.zuparic@ff.unsa.ba